

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**  
**A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU**

---

**Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu**

**SƏFƏVİ-OSMANLI**  
**MÜNASİBƏTLƏRİ**  
**(Türkiyə tarixşünaslığında)**

BAKİ – 2014

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun  
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor və ön  
sözün müəllifi:

**Yaqub Mahmudov**  
*Əməkdar elm xadimi,  
AMEA-nın müxbir üzvü.*

Rəyçilər:

*t.e.d., prof. Ş.F.Fərzəliyev  
t.ü.f.d. F.A.Hüseyn*

**Nəcəfli Tofiq.** Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. (Türkiyə tarixşünaslığında) Bakı: Turxan NPB, 2014, 516s.

Monaqrafiyada Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir. Əsərdə Səfəvilərin mənşəyi problemi, eyni zamanda Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi prosesinə Türkiyə tarixçilərinin münasibəti aydınlaşdırılmış və XVI-XVIII əsrin I yarısında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı siyasi əlaqələr tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılmış və dövrün mənbələrindən istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə dair zəngin faktik material verilir.

Monaqrafiya tarixçilər, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr tarixini öyrənən tələbələr, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© AMEA Tarix İnstitutu, 2014

© Turxan NPB, 2014

# AZƏRBAYCAN TARİXÇİSİNİN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR QIYMƏTLİ ARAŞDIRMASI

**T.H.Nəcəflinin «Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.  
(Türkiyə tarixşünaslığında)» monoqrafiyasına**

## ÖN SÖZ

Tariximizin öyrənilməsi, eyni zamanda, tanındılması ilə bağlı vacib məsələlər sırasında Azərbaycan Səfəvi dövləti və onun zəngin irsi xüsusi yer tutur. Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ilk dəfə vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail olan Səfəvilərin istər dövlətçiliyimizin inkişafında, istərsə də diplomatiya tariximizdə müstəsna rolu olmuşdur.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqlin dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynamışdır.

İstedadlı ortaəsrşünas alimimiz t.ü.f.d. Tofiq Nəcəflinin oxuculara təqdim etdiyi «*Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında)*» kitabı son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığına daxil olmuş ən sanballı tədqiqatlardan biridir. Müəllif olduqca gərəkli bir addım atmış, qələmə aldığı bu aktual mövzunu böyük məsuliyyətlə araşdırmışdır. O, Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair yazılmış elmi ədəbiyyatı tənqid və təhlil süzgəcindən keçirərək Səfəvi dövlə-

tinin xarici siyasətinə qardaş ölkənin tarixçilərinin baxışını müəyyən etmişdir.

Tofiq Nəcəfli «*Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı mövzunu qələmə almaqla doğru yol seçmişdir. Əslində bütün qardaş türk dövlətlərinin tarixçiləri bir-birinin tədqiqatları ilə tanış olmalı, gələcək axtarışlar üçün ümumi məxrəcə gəlməyi bacarmalıdılar.

İki əsrdən artıq nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Yaxın Şərqi siyasi həyatında həlledici söz sahiblərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi məsələsi öz aktuallığını hələ də qoruyub saxlamışdır. Monoqrafiyada Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələrin yaranması və inkişafı nəzərdən keçirilmiş, iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına təsir göstərən amillər təhlil edilmiş, münasibətlərin gərginləşərək müharibə vəziyyətinə çatmasının səbəblərinə Türkiyə tarixçilərinin münasibəti dövrün mənbələrindən istifadə edilməklə, tutarlı dəlillərlə təhlil edilmişdir.

T.H.Nəcəfli təqdim etdiyi əsərində hər şeydən öncə Türkiyə tarixçilərinin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində əsaslı rol oynayan türk tayfaları ilə bağlı mövqeyinə aydınlıq gətirmiş, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələrin yaranmasını və iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına təsir göstərən amilləri təhlil etmişdir.

T.H.Nəcəfli təqdim etdiyi monoqrafiyasında həmçinin, 1555-ci il Amasya sülhündən sonrakı dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılır, dövrün mənbələrindən istifadə olunmaqla təhlil

edilir. Amasya sülhünün bağlanması iki dövlət arasında dinc münasibətlərin inkişaf etməsinə geniş imkanlar yaratdı. Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1576-cı ildə I Şah Təhmasibin ölümünə kimi dostluq əlaqələrinin mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda Səfəvi taxt-tacı uğrunda mübarizənin başlaması ilə yaranmış fürsətdən istifadə edən III Sultan Muradın sülhün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır.

T.Nəcəfli öz əsərində müasir Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyətinin tədqiqatlarında – *«I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsi, 1578-ci ildə Osmanlı sultanının Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması səbəblərinin bilavasitə II Şah İsmayılın yeritdiyi siyasətlə bağlanması, Amasya sülhünü Səfəvilərin pozması»* – kimi fikirləri təkzib edir. Müəllif Türkiyə tədqiqatçıları üçün bu qənaətin onların Osmanlı mənbələrinə tənqidi yanaşmamasından və Səfəvi qaynaqlarını lazımi şəkildə öyrənməməsindən irəli gəldiyini qeyd etməklə dolğun bir fikir ortaya qoymuşdur.

Müəllif təqdim etdiyi monoqrafiyasında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə dair Türkiyədə yazılmış son tədqiqat əsərlərinin müəyyən hissəsində tarixi həqiqətin bərpa olunduğunu, bəzi Türkiyə tarixçilərinin *«Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı müharibələrdə başlıca məqsədinin Xəzər dənizinə qədər Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək Səfəvi təhdidlərini aradan qaldırmaq və Orta Asiya xanlıqları ilə birbaşa əlaqə yaratmaq, Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarını və bu ticarətin önəmli mərkəzi olan Təbrizə sahib olmaq idi»*- fikrini oxuculara çatdırır.

Diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət odur ki, T.H.Nəcəfli XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin tarixşünaslığımızda zəif tədqiq edildiyini nəzərə alaraq, Tür-

kiyə tarixçilərinin araşdırmalarına və dövrün mənbələrinə əsaslanaraq bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVII əsr tarixi, xüsusən də Qəsri-Şirin sülhündən (1639) sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dərindən tədqiq edilmədiyi üçün monoqrafiyada T.H.Nəcəfli yeri gəldikcə dövrün mənbələrindən geniş istifadə etməklə bu məsələləri araşdırmış, düzgün elmi nəticələr əldə edərək ümumiləşdirmişdir. Onun qənaətinə görə, 1639-cu il sülhü Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Hətta, Avropa dövlətlərinin bütün səylərinə baxmayaraq, Səfəvi şahları (II Şah Abbas, Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseyn) Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhə sadıq qalaraq ona qarşı müharibəyə qoşulmaqdan imtina etmişlər.

Monoqrafiyada XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin daxilən zəifləməsi, ayrı-ayrı vilayətlərdə üsyanların başlanmasıdan istifadə edən Osmanlı sultanı Avropa dövlətləri ilə müharibədə itirdiyi əraziləri Səfəvi torpaqları hesabına bərpa etmək üçün onun ərazilərinin işğalına başlamasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Türkiyə tarixçilərinin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi təhlil edilmiş, dövrün mənbələrinə əsaslanmaqla iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələr aydınlaşdırılmışdır.

T.H.Nəcəfli haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, əksər Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvilər dövlətinin tarixi adətən İran və Yaxın Şərq tarixinə dair yazılan əsərlər içərisində əridilir və ya açıqca təhrif edilir. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvilər dövləti bir qayda olaraq İran türk dövləti kimi qələmə verilir və bununla da Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələri inkar edilir. Türkiyə tarixçiləri çox za-

man Səfəvilərə qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirən, subyektiv xarakterli Osmanlı mənbələrindən istifadə edir və həmin mənbələrin hansı dövrdə yazılmasının, onları yazanların hansı hökmdarın dünyagörüşünə xidmət etməsinin məhiyyətinə dərinlən varmırlar. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki bu müəlliflər bəzi hallarda real mənbələrə əsaslanırlar, lakin bu mənbələrə tənqidi baxışın olmaması, elmilik prinsipinin nəzərə alınmaması onları səhv nəticələrə gətirib çıxarır.

Tofiq Nəcəflinin «*Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı monoqrafiyası gərəkli və qiymətli tədqiqatdır. Tədqiqatın uğurlu çıxmasında onun müəllifinin elmi səriştəsi, istedadlı qələm sahibi olması, dövrün çox qiymətli mənbələri üzərində səylə çalışması az rol oynamamışdır.

Olduqca aktual və zəruri elmi problemlərin həll olunmasına həsr olunmuş monoqrafiya bu istiqamətdə uğurlu başlanğıc və tarixşünaslığımıza ilk töhfədir. Müəllifin elmi tədqiqat üslubu, tarixi faktlara tənqidi və məsuliyyətli münasibəti, elmi dövrüyyəyə ilk dəfə gətirilən ilkin mənbələrin bolluğu monoqrafiyanı daha da mükəmməlləşdirir.

Müəllifin «*Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı əsəri tarix elmimizdə mühüm bir istiqamətə sanballı uğurudur. Bu əsər sübut edir ki, t.ü.f.d., dosent Tofiq Nəcəfli Azərbaycan tarix elmində yetkin bir ortaəsrşünasdır. Müəllifə yeni elmi uğurlar arzulayır və onun bu əsərinin mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm.

*Yaqub Mahmudov  
AMEA-nın müxbir üzvü,  
Əməkdar elm xadimi*

## GİRİŞ

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ölkənin tarixi ərazilərinin yenidən birləşdirilməsini şərtləndirdi. Bu dövlətin yaranması Azərbaycanın xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin görünməmiş vüsət almasını təmin etdi. Səfəvi dövləti mükəmməl idarəçiliyi və hərbi quruculuğu, sistemli xarici siyasəti və diplomatiyası ilə Azərbaycanın müsəlman Şərfinin aparıcı dövlətinə çevrilməsinə şərait yaratdı. Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərfin dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynadı.

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə daha da yüksəldi. Səfəvi hökmdarları I Şah İsmayıl, Şah Təhməsbəy və I Şah Abbasın həyata keçirdiyi uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta şərfin ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi [39,31].

Əksər tarixçilər haqlı olaraq, Azərbaycanın və azərbaycanlıların bütün orta əsrlər dövründə ən güclü etnosiyasi amil kimi tarix səhnəsinə çıxmasını Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu mərhələyə aid edirlər. Azərbaycan türklərinin Yaxın və Orta Şərqdə baş verən siyasi proseslərə təsiri o dərəcədə güclü idi ki, bunu hətta ən qərəzli mövqedən çıxış edən tədqiqatçılar belə inkar edə bilməmişlər.

Dövlətçilik tariximizə dair aparılmış tədqiqatlar aydın göstərir ki, xarici ölkələrin bir çox «araşdırıcıları» özlərinə



«tarix yaratmaq» məqsədi ilə xalqımızın dövlətçilik tarixinə sahib çıxmağa çalışmış və ya bu şanlı tarixi saxtalaşdırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar.

Azərbaycanın siyasi varlığını öz içərilərində əridib yoxa çıxarmaq, xalqımızın azadlıq və müstəqillik ruhunu məhv etmək kimi məkrli niyyəti qarşılarına məqsəd qoyan velokorus və fars şovinistləri, bu baxımdan, ən ağır zərbəni Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə vurmuşlar.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə və bundan sonra Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmək siyasəti yeridən Qərb ölkələrinin böyük dövlətçilik və Avropamərkəzçilik mövqeyindən çıxış edən tarixçiləri də eyni yolla getmişlər [42,5]. Bu ruhda yazılan tarix əsərləri sırasında, əlbəttə Türkiyə tarixşünaslığı istisna təşkil etmir.

Qərbi Avropada olduğu kimi, Türkiyədə də Səfəvi dövlətinin tarixi barədə müxtəlif tədqiqat əsərləri və elmi məqalələr yazılmışdır. Təəssüf ki, Türkiyə tarixçiləri heç də həmişə Səfəvi dövlətinin və onun banisi Şah İsmayılın dövlətçilik xidmətlərini və uğurlarını ön plana çəkməyə, tam şəkildə və həqiqi miqyasda göstərməyə müvəffəq olmurlar. I Şah İsmayıl haqqında çox vaxt təhrif edilmiş obraz – «dini fanatik» və ya «romantik şair» mifi yaradılır.

Osmanlı salnaməçiləri və hazırda bəzi Türkiyə tarixçiləri lap əvvəldən I Şah İsmayılın həqiqi məqsədlərini inkar etmək yolunu seçmiş, bu böyük şəxsiyyətə münasibətdə qərəzli mövqe tutmuşlar. Bu müəlliflərin subyektivliyi ondan ibarətdir ki, onlar çoxsaylı mənbələrdəki məlumatların tənqidi şəkildə seçilməsi və sistemləşdirilməsinə etinasızlıq göstərir, nəticədə XV əsrin sonu və XVI əsrin ilk rübünün tarixinin öyrənilməsinə obyektiv yanaşmırlar [44].

Buna görə də, Yaxın və Orta Şərqdə mühüm hərbi-siyasi və mədəni təsir gücünə, region ölkələri və Qərbi Avropa dövlətləri ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərə malik olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir. «Səfəvilər dövlətinin tarixi Azərbaycan xalqının tarixi ilə, onun sonrakı etnik konsolidasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin Səfəvilər dövlətinin vahid, nisbətən mərkəzləşdirilmiş hüduqları daxilində birləşdirilməsi bu vilayətlərin keçmişə nisbətən daha sıx siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik integrasiyasına zəmin yaratmışdı. Onilliklər boyu davam etmiş feodal pərakəndəliyindən sonra Azərbaycan XVI əsrdə yenidən özünün dövlət bütövlüyünü əldə etmiş, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində müəyyən tərəqqiyə nail olmuşdu» [21,6].

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin aktual məsələlərinin tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi zərurəti mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhətdir. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının orta əsrlər dövrü tarixi mürəkkəb olduğu qədər də maraqlı və aktualdır. Səfəvilər dövlətinin tarixi həm də Azərbaycanın sonrakı iqtisadi və siyasi inkişaf meyillərinin özülünün qoyulması ilə də əlamətdardır. Bu zəngin, ziddiyyətli tarixin bir çox problemləri, konseptual məsələlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil olunması monaqrafiyanın yazılmasının aktuallığını şərtləndirən başlıca cəhətdir.

Əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Səfəvi dövlətinin yaranması və daha da genişlənərək impe-

riyaya çevrilməsi, onun Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair Türkiyə tarixşünaslığında əksini tapmış fikir və mülahizələri vahid tədqiqat işində toplamağa, onları müqayisəli təhlil etməyə cəhd göstərmişik. Zənnimizcə, hazırkı tədqiqat işi bu sahədə ilk təşəbbüs olaraq tarixşünaslığımızın zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Yaxın və Orta Şərqlin böyük imperiyalardan biri – Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından artıq bizi beş yüz ildən artıq bir zaman ayırır. Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsi, I Şah İsmayıl yadigarı, bir zamanlar qüdrətli türk imperiyası olmuş bu dövlətin yaranması, onun Yaxın və Orta Şərqlin qüdrətli imperiyalarından birinə çevrilməsi və bu dövlətin Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi Vətən tarixşünaslığı üçün önəmli məsələlərdəndir.

Araşdırılan mövzunun aktuallığı həm də onunla əlaqədardır ki, Orta Asiya, Çin, Hindistan və İran körfəzi ölkələrini Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ilə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Dərbənd keçidi və Volqa-Xəzər su yolu vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yollarının Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçməsi onun xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinə öz müsbət təsirini göstərirdi [40,8]. Bu mənada xarici ölkə tədqiqatçılarının, o cümlədən müasir Türkiyə tarixçilərinin əsərləri və dövrün mənbələrinin müqayisəli təhlili Səfəvi-Osmanlı qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərinlən araşdırılmasına geniş imkan yaradır.

Səfəvilərin etnik mənsubiyyəti və yaratmış olduqları dövlətin etnik kimliyi məsələsi hələ də tarixşünaslığımızda öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Monaqrafiyada bu məsələnin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılış,

XVI əsrin əvvəlində meydana çıxan Səfəvi dövlətinin yaranışından Azərbaycan türklərinə məxsus olması və eyni zamanda, onun XVII əsrdə də özünün türk mahiyyətini qoruyub saxlaması ilkin qaynaqlar əsasında sübuta yetirilmişdir. Bunun əlavə, tarixşünaslığımızda bu dövlətin XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq İran dövlətinə çevriləsi kimi yanlış mülahizə və fikirlər tutarlı elmi faktlarla təkzib edilmişdir [10<sup>a</sup>,4].

Türkiyə tarixçilərinin tədqiqat əsərlərindəki materiallar nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların tənqidi təhlili də bir o qədər vacibdir. Buna görə də, biz Türkiyə tarixçilərinin problemlə bağlı mülahizələrindəki qüsurları da yeri gəldikcə qeyd edir və tənqid edirik. Bu qüsurlar ilk növbədə Səfəvilərin mənşəyi, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İran türk dövləti kimi təqdim olunması, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşərək müharibə vəziyyətinə gəlməsinin bilavasitə Səfəvi şahlarının yeritdiyi xarici siyasətlə bağlanması və s. ilə əlaqədardır.

Monoqrafiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd orta əsrlər Şərqinin güdrətli bir dövlətinin – Azərbaycan Səfəvi imperiyasının 235 il davam edən bir dövr ərzində siyasi tarixini, Səfəvilərin etnik mənsubiyyətini, dövlətin yaranması və möhkəmlənməsini, onun Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin yaranması və inkişafının müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsini öyrənmək, əldə olunan fakt materiallarını müxtəlif mənbələr və mövcud elmi ədəbiyyatla müqayisə edərək elmi-məntiqi nəticələr çıxarmaq, müqayisəli təhlil metodundan istifadə edərək ümumiləşdirmələr aparmaq, Səfəvi dövlətinin siyasi tarixini o dövrün vacib tarixi prosesləri ilə vəhdətdə vahid problem kimi araşdırmaqdır.

Bu məqsədlə, XVI-XVIII əsrin I yarısında Səfəvi dövlətinin siyasi tarixi ilə bağlı məsələlərə dair tədqiq olunan dövrün mənbələrində və Türkiyə tarixçilərinin müvafiq araşdırmalarında əksini tapmış məsələlərə, ilk növbədə, faktiki materiallara xüsusi diqqət yetirilmiş, indiyə qədər məlum olmayan hadisə və faktlar aşkar edilmiş, məlum məqamlar isə dəqiqləşdirilmiş, yeni baxımdan şərh edilmişdir.

Müəllif problemin əhəmiyyətini, aktuallığını, həm də indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmadığını nəzərə alaraq, əsas diqqəti Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin başlıca məsələlərinə yönəltmişdir.

Tədqiq olunan problemin araşdırılmasında tarixi yanaşma, tənqidi-analitik üsuldən, müqayisəli təhlil, tarixi gerçəkliklərin aydınlaşdırılmasında prosesləri doğuran səbəb və nəticələrin əlaqəsi metodundan istifadə edilmiş, dünya tarix elminin və Vətən tarixşünaslığının son nailiyyətləri nəzərə alınmışdır. Tədqiqat gedində istifadə olunmuş əsas üsul elmi araşdırmalarda geniş yayılmış tənqidi metoddur. Bu metod isə tarixşünaslıq səciyyəsi daşıyan tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində, o cümlədən təqdim olunan monoqrafiya labüd və zəruridir.

Monoqrafiyada qarşıya qoyulan bütün elmi məsələlər araşdırılarkən ilk mənbələrin məlumatları, birinci növbədə fakt materialları əsas tutulmuşdur. Tədqiqatın elmi yeniliyi, hər şeydən əvvəl, bundan ibarətdir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında tədqiq olunan mövzuya dair mövcud ədəbiyyatın çoxluğu və problemin çoxşaxəliliyi sə-

bəbindən, əldə etdiyimiz bütün elmi nəticələrin hamısını, habelə iş prosesində ilk dəfə irəli sürdüyümüz bir çox fikirləri, fərziyyələri qəti və mübahisəsiz hesab etmirik. Belə bir qənaətdəyik ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yeni mənbələr aşkar olunduqca və tədqiqatlar dərinləşdikcə bu dövlətin tarixin ayrı-ayrı məsələləri barədə yeni fikirlər və mülahizələr irəli sürüləcəkdir.

# I FƏSİL. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI MƏSƏLƏSİ TÜRKiYƏ TARİXÇİLƏRİNİN ARAŞDIRMALARINDA

## 1.1. Səfəvilər sülaləsinin etnik mənsubiyyəti məsələsinə dair

XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayıl tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Səfəvi dövləti xalqımızın dövlətçilik tarixində xüsusi yer tutur. I Şah İsmayıl Ağqoyunlu dövlətinin keçmiş qüdrətinin artıq öz dövrünü başa vurmuş miskin qalıqlarını ləğv etmiş və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirərək güclü imperiya yaratmışdır [78,27].

Səfəvilərin etnik mənşəyi və məzhəbləri ilə bağlı məsələlər uzun müddət nəinki Qərb tarixçiləri arasında, eləcə də Türkiyə tarixşünaslığında da mübahisə mövzusu olmuşdur.

Hələ XX əsrin 20-ci illərində Türkiyə tarixçisi Rza Nur çoxcildlik «*Türk tarixi*» əsərində «bu sülalə türkdür» dediği Səfəvilər haqqında yazır: «Səfəvi təriqətini quranların böyük babasınının mənşəcə İmam Musa Kazıma bağlanması və bununla da ərəb olması uydurmadır. Çünki, o dövrdə bütün müsəlman ölkələrində, xüsusən də İranda hakimiyyətə keçmək, və ya buna təşəbbüs göstərmək istəyənin mütləq özünü ya Peyğəmbər övladlarına və ya bir padşah sülaləsinə mənsub olduğunu göstərməsi, bu sahədə şəcərələr uydurması bir adət idi. Halbuki, bu şəxs (Şeyx Səfiəddinin – T.N.) Ərdəbildən olmasına heç bir şübhə yoxdur. Ərdəbil o vaxt və indi də türk şəhəridir. Hələ bu sülalənin bütün istinadgahlarının türkmənlər olması qəti bir dəlil mahiyyətindədir. Çünki, türk və Əcəm arasındakı böyük nifrət və düşmənlik bir Əcə-

min türklər tərəfindən himayə edilməsinə qətiyyənlə mane olur. Türk olmasaydılar bu türkmənlər onlara dayaq olmazdılar. Bu sülalənin yarandığı dövrdə ortada heç bir Əcəm (fars – T.N.) yoxdur, hamısı türkdür. Hətta, bunların sadə tərəfdarları deyil, düşmənləri də tamamilə türkdür. I Şah İsmayıl «Xə-tai» təxəllüsü ilə bir divan yazmışdır. Bu şeirlər gözəl türkcədir və Azərbaycan şivəsidir. Türklərin İranda farsca şeir yazmaları ümumi bir adətdir. Belə bir moda və cərəyan içində bir əcəmin türkcə şeir yazması imkan xaricində olan bir işdir. Belə bir mühitdə Şah İsmayılın türkcə şeir yazması onun türk-lüyünə heç bir şübhə buraxmaz» [270,118, 78,27].

Göründüyü kimi, Rza Nur Səfəvilərin mənsəcə türk olmasına heç bir şübhənin olmadığını xüsusi olaraq vurğulamış, Şah İsmayılın türk oğlu türk olduğunu bildirmişdir. Rza Nurun bu mövqeyi Türkiyə tarixçisi İ.H.Uzunçarşılı tərəfindən müdafiə edilir. O, yazır: «Xalis türk olan bu ailənin siyasətlərinə uyğun olaraq çap etdirdikləri silsilənamələrə görə, özlərini İmam Hüseynin övladları olduqlarını göstərmişlər» [353,225; 78,28].

Türkiyə tarixçilərindən T.Gündüz də Səfəvi dövrü qaynaqlarının təhlilinə əsaslanaraq yazır ki, bu qaynaqlarda Şeyx Səfiəddin və ailəsi türk kimi təqdim olunmuşdur. Şeyx Səfiəddindən bəhs olunan zaman onun «türk oğlu» və «türk gənci» olduğu qeyd edilmişdir [209,19]. T.Gündüzün fikrincə, qarşımıza çıxan ən önəmli gerçək, dövlətin ilk növbədə türklərə dayanması, Şah İsmayılın təmiz türk dilində şeirlər yazması və saray dilinin türkcə olmasıdır [209,20].

N.Çətinqayanın fikrincə, orta əsr əənəllərinə görə, əslən türk soylu olan Səfəvilərin soylarının seyidlərə bağlanılaraq müqəddəsləşdirilməsi və müxtəlif millətlərə mənsub olan



şeyx və din adamlarının Səfəvi təriqətinə mənsub kimi göstərilməsi onların bəzən ərəb, bəzən də farsca danışan zümrələrə bağlanmasına səbəb olmuşdur [155,378]. Əhməd Kəsrəvi və onun kimi düşünənlər «Səfvət əs-səfa»nın müxtəlif yerlərində Şeyx Səfinin «Piri türk», yaxud «Türk piri» kimi qeyd edildiyini görmək istəməirlər. «Səfvət əs-səfa»da Şeyx Səfiəddinin etnik mənsubiyyətinə dair məlumatlar vardır. Səfəvilərin mənşəcə fars olduğunu sübut etməyə çalışan müəlliflərin bu bərdə «susması» tamamilə başa düşülə bilər. Çünki Şeyx Səfiəddinin səyahətləri haqqındakı rəvayətlərdə onun dəfələrlə «türkün piri» (pir-i türk) adlandırıldığını görməmək mümkün deyildir. Bu mənada Şeyx Səfinin fars torpağı olan Şirazda öz müridləri ilə görüşləri və söhbətlərindən bəhs edən hekayədə ona dəfələrlə türk kimi müraciət olunması çox səciyyəvidir: «Yüksək mənəb sahibi olan və bütün Farsda» cəsarəti ilə tanınan əmir Abdulla Şeyx Səfiyə müraciət edərək dedi: «Ey türk piri» [91,67,68,71,72,73; 21,39; 49,89-90; 155,379]. N.Çətin-qayanın fikrincə, Şeyx Səfi Şirazda tanınmış elm və irfan sahibləri ilə bir neçə dəfə mübahisələrə qatılmışdı. Onlar da Şeyx Səfini türk kimi tanıyaraq ona hər zaman «Ey türk piri» kimi müraciət etmişdilər [155,379].

«Səfvət əs-səfa»da Ə.Kəsrəvinin heç cür görmək istəmədiyi qeydlərdən olan bir rəvayətdə deyilir: «Bir gün Şeyx Səfi oturmuşdu. Mehrabın yarıldığını gördü. Oradan bir adam çıxıb Şeyxə dedi ki: Ey piri türk... Onun camalının bədri, hüsn və kamalının yetkinliyi elə bir dərəcəyə çıxmışdı ki, o, daima türk piri olaraq tanındı» [91,67; 98,317; 155,380; 313,32].

Şeyx Səfinin türklərə mənsub olduğunu göstərən buna bənzər fikirlər «Səfvət əs-səfa»nın bütün nüsxələrində vardır. Səfəvilərin guya öz uzaq əcdadlarının etnik mənşəyini

şüurlu surətdə saxtalaşdırmaq istədiklərini söyləmək üçün də heç bir əsas yoxdur. Səfəvilər sülaləsinin əzəldən kürd, yaxud İran mənşəli olması haqqındakı ehtimal da mötəbər mənbələrin məlumatlarına əsaslanmır. Həm də Şeyx Səfiəddinin türk etnosuna mənsub olması, çətin ki, şübhə doğura bilər [21,39].

N.Musalı «Tarix-i aləmaray-i Şah İsmayıl» əsərinin və digər Səfəvi dövrü qaynaqlarının verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, «araşdırdığımız mənbənin materialları Səfəvi sülaləsinin türk olması ilə bağlı digər məxəzlərdəki faktları bir daha təsdiqləyir və tamamlayır. Şah İsmayılın məşhur ulu babaları haqqında xalq arasında əsrlər boyunca dolaşan rəvayətlərə əsaslanan «Aləmara»nın məlumatları Səfəvi sülaləsinin ən ulu əcdadlarının əzəldən Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsində yaşamış bir türk nəslə olduğunu göstərir» [49,90].

H.Alqarın fikrincə, tarixi araşdırmalar Səfəvilərin sırasına kürd boylarının qarışmasına baxmayaraq, saf bir türk boyu olduğunu ortaya çıxarmışdır [112,22]. M.Çələng belə qənaətə gəlir ki, Səfəvilərin etnik mənşəyi ilə bağlı H.Alqarın «içlərinə kürd boylarının qarışmış olmasına baxmayaraq, saf bir türk boyunun olması» ilə bağlı qeydini başlıca fikir kimi qəbul etmək imkanına sahibik [152,22].

B.Cavanşir yazır ki, Səfəvi sülaləsinin mənşəyinin türk olması danılmazdır. Ancaq sülalənin mənşəyi ilə bağlı bir sıra iddialar irəli sürülmüşdür. Bu, Səfəvi xanədanlığının mənşəyinə dair fikirlərin olduğu «Səfvət əs-səfa»nın müəllif nüsxəsinin əlimizdə olmaması ilə bağlıdır. Səfəvilərin mənşəyindən bəhs edən tarixçilər nədənsə, 1357-ci il nüsxəsinə deyil, 1542-ci il türk dilində olan nüsxəsinə əsaslanmışlar. Mübahisənin

mərkəzində Səfəvilərin ilk babaları olan Firuzun kimliyi məsələsidir. Əksər tarixçilər «Səfvət əs-səfa»da Şeyx Səfiəddindən bəhs olunarkən onun babalarının «Zərrinküləh» (Qızıl papaq) Firuzla Səncar vilayətindən Azərbaycana gəlmiş «Şeyx İbrahim Ədhəm nəslindən olan bir hökmdar» arasındakı yaxın əlaqənin olmasına fikir verməmişlər. İbrahim Ədhəm hicri 777-ci ildə ölmüş Bəlxli tanınmış bir Melamidir. O, islam, hind mistizmi və Xorasandakı dini inancların sintezi əsasında özünün sufi baxışlarını yaratmışdır. Melamət anlayışının ilk klassik forması onun kimliyinə aydınlıq gətirir. Bəlx Toharistanın mərkəzi şəhərlərindən biri kimi türk Teginlər sülaləsindən olan hökmdarlar tərəfindən idarə edilmişdir. İbrahim Ədhəm türk inanc sisteminin üstün olduğu bir bölgədənir. Beləliklə, Səfəvilərin babalarının bu bölgədən olduğu və türk mühitindən çıxdığına heç bir şübhə yoxdur. Mənbələr Qızılbörk Firuzun «İbrahim Ədhəm övladı olan bir hökmdarla» Səncardan Azərbaycana köç etdiyini göstərir [bax: 144,94,95].

Firuzşahın İbrahim Ədhəm nəslindən olan bir hökmdarla münasibətlərini əks etdirən bu rəvayəti digər Səfəvi mənbələrində də öz əksini tapmışdır [bax: 56,44-45; 91,48; 49,91]. N.Musalı «Tarix-i alamaray-i Şah İsmayıl» əsərinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, «Firuzşah yaraşıqlı və nurani simaya malik, son dərəcə dindar və ziyalı bir adam olmaqla yanaşı, həm də çoxlu sərvətə və əmlaka sahib idi. Onun yerli hakimlərlə də yaxşı münasibətləri vardı. Rəvayətə görə, İbrahim Ədhəm nəslindən olan və Bəlxdən gələrək İranı və Azərbaycanı fəth edən Sultan Ədhəm şah adlı bir hökmdar Firuzşahı Ərdəbil hakimi təyin etmiş, ona qiymətli cavahiratla bəzədilmiş bir küləh (papaq) hədiyyə ver-

miş və guya Firuzşah məhz bu hadisədən sonra «Zərrinküləh» (Qızılıpapaq) ləqəbini qazanmışdır. Firuzşah həm də mənəvi bir öndər olub «xalqı düzgün yola hidayət edir və yönləndirdi» [49,90-91].

B.Cavanşirinin fikrincə, Ə.Kəsrəvinin qeyd etdiyi kimi, Qızılbörk Firuz İbrahim Ədhəm soyundan olduğu üçün onun mənşəcə türk olması ehtimalı daha böyükdür. Ə.Kəsrəvinin ən böyük səhvi, Firuzun Xorasandan deyil, Diyarbəkrdəki Səncardan gəldiyini iddia etməsidir. Onun fikrincə, «Firuz Şeyx Səfinin 7-ci babasıdır. Hesablamaya görə, hər yüz ilə 3 kişini nəzərə alsaq, onun hicri V əsrin sonlarında yaşadığı ortaya çıxır. Bu zaman Azərbaycanda Səlcuqlar hökmran idilər. Buna görə, kürdlərin bu bölgəyə gəlib ölkəni fəth etməsi və müsəlmanlığı yayması iddiasının əsassız olduğu anlaşılır» [144,98].

B.Cavanşirin qənaətinə görə, «kürdlük» və Səncardan Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsinə köç hadisəsi Sacilər dövlətinin sonlarında Deysəm bin İbrahimin kürd əsgərlərlə qərbdən gələrək Ərdəbili ələ keçirməsi hadisəsi ilə qarışdırılmışdır. Buna görə də, bəzi tarixçilər Firuzun Azərbaycana X əsrdə gəlməsini göstərirlər [144,98-99; 78,28].

Maraqlıdır ki, Firuzdan bəri Səfəvilərin Mevalilərə böyük hörməti vardı. Hətta Əmir Teymur tərəfindən haqları tanınan Səfəvi təriqətinə aid rəsmi sənədlər də Bəlxdə aşkar edilmişdir. «Üzərində Monqol tamğası və Əmir Teymurun möhürü olan və əski hərflərlə yazılmış bu sənəddə Xacə Əlinin Teymurla görüşməsi və Şeyxin kəramətləri qeyd edilmişdir. Bu sənəd Bəlx üzərinə yürüş zamanı 1602-ci ildə Andəhut qalası tutulan zaman ələ keçmiş və Şah Abbasa təqdim edilmişdir» [196,8; 144,102]. B.Cavanşirin fikrincə, «Səfvət əs-

səfa»da Şeyx Səfinin türk olduğunu bildirən «Ey türkün piri», «cavan türk» ifadələri ilə yanaşı onun «türk kəndi»ndən olması göstərilmişdir. Bununla yanaşı, Səfəvilərin türk olduğunu təsdiq edən digər mühüm cəhət Şah İsmayılın «Divanı»nın dilində Xorasan və Şərq türkcəsi təsirinin olmasıdır. Şah İsmayılın şeirlərində istifadə etdiyi türk dili sadəliyi və xalq dilinə yaxınlığı baxımından diqqəti cəlb edir. Şah İsmayılın ulu babaları Xorasan türkcəsinin istifadə olunduğu Bəlx bölgəsinin yarım-köçəri türkləri arasından çıxdıqları üçün onlara bağlı olduqlarını qoruyub saxlamışdılar [144,102-103].

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvilərin seyid olub-olmaması, mənşələrinin ərəblərlə bağlanılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. M.Ekinçi yazır ki, Şeyx Səfinin ulu babası Firuzşah Mosulun qərbində və Diyarbəkrin cənubunda yerləşən Sincan (Sincar) bölgəsindən Azərbaycana köçmüşdür. Onların seyid bir ailədən olması ehtimalı böyükdür [171,64]. E.B.Şapolyonun fikrincə, XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda, Ərdəbil şəhərində bir sufi cəmiyyəti yaranmışdı. Onun şeyxi əslən Gilandan olan Şeyx Zahid idi. O, qızı Bibi Fatmanı müridi Səfiəddinə əvə vermişdi. Şeyx Zahid vəfat etdikdən sonra cəmiyyətin şeyxi Səfiəddin olmuşdur. Rəvayətə görə, onun ulu babası Firuz adlı bir kəs XII əsrdə Ərəbistandan Azərbaycana gəlmiş və burada kök salmışdır [325,350]. Göründüyü kimi, E.B.Şapolyo heç bir əsas olmadan Şeyx Səfiəddinin ulu babalarının Ərəbistandan gəldiyini qeyd etməklə, vaxtı ilə Anri Masse tərəfindən söylənilən fikri təkrarlamışdır. A.Masse yazır: «Səfəvilər öz müqəddəsliyi ilə şan-şöhrət qazandığı bir zamanda Xəzər dənizinə yaxın vilayətlərin birində vəfat etmiş bir zahidin nəsiləri idilər. Bu zahid Ələvilərin yeddinci imamının nəslindən idi, yəni özünü

ərəb hesab edirdi» [43,215]. Eyni fikri C.Brokelmanda da görürük. O, Şeyx Səfiəddindən bəhs edərkən, onu «əslini Ərəbistandan köçmüş Əli ailəsinə bağlayan» kimi təqdim edir [140,294]. A.Alouşun fikrincə, «Səfvət əs-səfa»da verilən bütün «hekayələr» əslində Səfəvilərin seydilik iddiaları ilə bağlı böyük şübhə yaradır. Həqiqətən də, mənşəyi peyğəmbərə dayanan bir ailənin öz soy kökü ilə bağlı dəqiq məlumata sahib olmaması orta çağlarda inandırıcı görünmür [113,175].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təəssüflər olsun ki, hələ də bəzi Türkiyə tarixçiləri Səfəvilər sülaləsinin ərəb əsilli olmasını qeyd etməkdə davam edirlər. Bunun üçün vaxtilə Səfəvi ideoloqları tərəfindən ortaya atılmış müxtəlif ideyalardan istifadə olunur. Bunların da ən başlıcası Səfəvilər sülaləsinin kökünün şiə imamlarına gedib çıxması, yəni türk yox, ərəb əsilli olması barədə versiyadır. Bir sıra hallarda I Şah İsmayılın özünün də sərkərdə, uzaqqörən dövlət xadimi kimi yetişməsində böyük rolu olan xilaskarları və tərbiyəçilərinin lap uşaq vaxtlarından ona təlqin etdikləri bu versiyaya müraciət edirlər [78,29]. Lakin sülalənin tarixinin daha dərin tədqiqi sübut edir ki, bu qəbildən olan fikirlər ideoloji-konyunktura xarakteri, siyasi xarakter daşımıdır və məqsəd böyük xalq kütlələrini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək idi. Həqiqətən də, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün birləşdirici ideya lazım idi. Şiəlik təriqəti Azərbaycan qızılbaşlarının doktrinası olaraq bu rolu öz üzərinə götürmüşdü [44].

I Şah İsmayılın hansı din altında fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, həm o özü, həm də onun məsləkdaşları Azərbaycan türkləri idi. Səfəvilər dövləti Azərbaycan ərazisində yaradılmışdı, onun mərkəzləri Azərbaycan şəhərləri Ərdəbil və Təbriz idi. Orduda və sarayda Azərbaycan dili

əsrlər boyu hakim mövqe tutmuşdur. I Şah İsmayıl öz ədəbi əsərlərini məhz Azərbaycan dilində yazır, dövlət fərmanlarını bu dildə verirdi.

O.Ə.Əfəndiyevin qənaətinə görə, bu məsələni aydınlaşdırmağın mürəkkəbliyi onunla əlaqədardır ki, Səfəvilərin uzaq əcdadları barədə məlumatları özündə əks etdirən yeganə mənbə Təvəkkül ibn İsmayıl ibn Bəzzazın «*Səfvət əs-səfa*» («*Safliğin safliğı*») adlı agioqrafik əsəridir. Dərviş Təvəkkülün əsəri möcüzələr haqqındadır, tipik sufi kitabıdır və XIV əsrin ikinci yarısında tərtib olunmuşdur. Tədqiqatçıların belə bir fikri diqqətə layiqdir ki, çox az-az əlyazmalar «*Səfvət əs-Səfa*» qədər saxtalaşdırmalara məruz qalmışdır [21,37].

İran alimi Əhməd Kəsrəvi bu əsərin müqayisəli tədqiqi ilə məşğul olmuş, xeyli əvvəl V.V.Bartold tərəfindən söyləmiş belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Səfəvilərin əcdadları heç də seyid (Məhəmməd peyğəmbərin) nəslindən deyillər və onların nəsil şəcərəsini sonralar Səfəvi tarixçiləri uydurmuş və İbn Bəzzazın əsərinin mətninə daxil etmişlər [21,37]. Əhməd Kəsrəvi «*Səfvət əs-səfa*»nın 1491 və 1508-ci il nüsxələri üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində Şeyx Səfinin ərəblərlə əlaqəsinin olmadığını sübut etdikdən sonra onu türk də hesab etmir və kürd mənşəli olduğunu söyləyir. Şeyx Səfiəddinin yeddinci babası Zərrinküləh Firuzşahın «əl-Kürdi əl-Səncani» kimi tanındığını əsas götürərək, Firuzşahın kürd əsilli olduğunu göstərir. O, «*Səfvət əs-səfa*»da «əl-Səncani» adının yanlış yazıldığını, bu adın «əl-Səncari» olduğunu və Diyarbəkr yaxınlığında yerləşdiyini zənn edərək, heç bir əsas olmadan yazır ki, «Sözün qısaı biz belə düşünürük ki, Şeyx Səfinin babaları Kürdüstanın Səncar bölgəsindən gəlmişlər» [457,37].

Lakin Türkiyə tarixçilərindən T.Gündüzün fikrincə, Ə.Kəsrəvi Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı çox önəmli mübahisə

sələrə girərək, onların seyidlik və kürdlük nisbələrinin heç bir əsasının olmadığını ortaya qoymaqla yanaşı, siyasi səbəblərdən dolayı türklük məsələsinə heç toxunmamışdır. Ə.Kəsrəviyə görə, Firuzşahın kürd olması əsərə sonralar əlavə edilmiş, Azərbaycan tarixində bir kürd istilasından da bəhs olunmadığına görə, onun gəldiyi dövrlərdə Azərbaycan çoxdan müsəlman olduğu üçün kürdlərin hər hansı bir islamlaşdırma aparmadığını müdafiə edir [bax: 209,19-20 qeyd 57].

Mirzə Abbaslı yazır ki, «Səfvət əs-səfa»nın təhrif olunmuş bir nüsxəsindəki rəvayətdə Şeyx Səfinin qayınatası Şeyx Zahidlə qohumluq əlaqələrinə dayanaraq, Şeyx Zahidin «əl-Kürdi əl-Səncani» adlandırılması, Şeyx Səfinin yeddinci babası Firuzşahın adı da «əl-Kürdi əl-Səncani» kimi «Səfvət əs-səfa»ya əlavə edilmişdir [98,328]. Ə.Kəsrəvinin istifadə etdiyi «*Səfvət əs-səfa*»da adı keçən «əl-Səncani» adını «əl-Səncari» kimi dəyişdirməsinin və Səfəvilərin ata-babalarının Kürdüstan tərəflərindən gəlmə olduğunu göstərməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olan ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı Yaqut Həməvi Səncanın Mərv şəhəri yaxınlığında bir yer adı olduğunu qeyd edir. M.Abbaslının fikrincə, Xorasanın Nişapur şəhəri və Azərbaycanda Dərbənd yaxınlığında da Səncan adlı yerlər mövcud olmuşdur [98,328-329]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Şeyx Səfinin ulu əcdadları Xorasandan gəlmişlər və türkdürlər.

Ə.Kəsrəvinin şübhəsinə və dəlillərinin zəifliyinə baxmayaraq, onun Səfəvilərin kürd mənşəli olduğu barədəki ehtimalını şəxsiz həqiqət kimi qəbul edən Türkiyə tarixçiləri faktiki olaraq Səfəvilər sülaləsini iranlılaşdırmağa səy göstərirlər [78,30]. Türkiyə tarixçilərindən Z.V.Toğan «İslam



Ensiklopediyası»nda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan» məqaləsində Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı yazır: Şeyx Səfinin «ulu babalarının dili Azəri farscası olub, Elxanilər dövründə türk-ləşmiş və türkmənlər arasına şeyx və mürşid sifəti ilə daxil olmuşlar» [335,112]. Z.V.Toğan Səfəvilərin mənşəyinə həsr olunmuş məqaləsində də onların kürd mənşəli olduğunu əsaslandırmağa cəhd göstərir [333,345-357]. Ə.Kəsrəvinin əlavə və saxtalaşdırma hesab etdiyi «Səfvət əs-səfa»dan kürd qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi haqqındakı rəvayətinə əsaslanan Z.V.Toğan, bu yürüşü hicri 416 (1025)-ci ildə Rəvvadilərin Azərbaycanı tutması ilə eyniləşdirir. Toğan belə hesab edir ki, Şeyx Səfinin əcdadları kimi, onun mənəvi hamisi olan Şeyx Zahidin əcdadları da «Rəvvadilərin hərbi əməliyyatları zamanı Gilan və Ərdəbilə gəlmiş, Muğan və Arran vilayətlərində islamı yaymışlar» [452,352]. Z.V.Toğan öz mülahizələrini belə yekunlaşdırır: «Hökmdarlar (I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib) özlərinin kürd mənşəyini tarixdən silmək, kürd Firuzşahı peyğəmbərin nəslinə aid etmək və Şeyx Səfinin türk və şiə şeyxi, türk poemalarının müəllifi olduğunu sübuta yetirmək üçün əllərindən gələni etmişlər» [452,356]. O.Ə.Əfəndiyevin yazdığı kimi, Z.V.Toğan da bir çox başqaları kimi özlərinin kürd mənşəyini gizlətməyin Səfəvilərə nə üçün lazım olduğunu izah etməyi zəruri bilməmişdir [21,38].

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.V.Toğan heç bir əsas olmadan Rəvvadilər sülaləsinin kürd mənşəli olduğunu göstərir. Əvvəla, Rəvvadilər mənşəcə kürd deyil, ərəbdirlər. VIII əsrin sonlarında Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə canişini Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi (785-786) xəlifənin sərəncamı ilə əzd qəbiləsindən olan yəmənli Rəvvad ibn əl-Müsənnanı həm qə-

bilələri ilə birlikdə Təbriz ətrafında yerləşdirmişdir [4,337]. X əsrin sonlarında Rəvvadi nəslindən olan Əbülheycə Salarilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyaraq, mərkəzi Təbriz şəhəri olan Rəvvadilər dövlətini yaratmışdır. Heç də Azərbaycan Z.V.Toğanın qeyd etdiyi kimi, 1025-ci ildə Rəvvadilərin axınlarına məruz qalmamışdır. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan, o cümlədən Ərdəbil və Muğan bölgələri Rəvvadi nəslinin hakimiyyəti altında olmuşdu və Azərbaycanı 1025-ci ildə onların tutmasına heç bir ehtiyac yox idi [78,30-31]. Digər tərəfdən, Z.V.Toğanın qeyd etdiyi kimi, Muğanda islam dini XI əsrdə yox, ərəb tarixçisi əl-Bəlazurunin verdiyi məlumata görə, xəlifə Əlinin dövründə (656-661) qəbul edilmişdi [4,187].

Türkiyə tarixçilərindən Fəruq Sümer Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı yazır: «Həqiqətən bu nəslin seyidliklə heç bir əlaqəsi olmayıb. Firuzşah adlı Sincarlı bir kürdün nəslindən gəldiyi şübhəsiz bir şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Təxmin etmək mümkün ola bilər ki, Səfiəddin İshaqın atası Firuzşah, kürdlərin X əsrdə Azərbaycan və Arranda yayılmaları əsnasında Ərdəbilə gəlmiş və şəhərin yaxınlığında bir yerdə yerləşmişlər. XI əsrin II yarısında Səlcuqlar Azərbaycan, Kürdüstan, Arran, və Şərqi Anadoluya gəldikləri zaman burada hakimiyyət sürən Rəvvadi, Şəddadi, Mərvani və Ənnazogulları kimi bir çox kürd xanədanları ilə qarşılaşdılar. Bunlardan Rəvvadilər Azərbaycanı idarə edirdi. Əmir Əhmədil də bunlardan biri olub Ərdəbil və Təbriz şəhərlərinin hakimi idi. Adı çəkilən yerlər XI əsrin sonlarından etibarən Əhmədilin türk məmlükü Ağ Sunqur və oğulları tərəfindən idarə edilmişdi. Qaraqoyunlular zamanında Ərdəbildən Muğana qədər uzanan bölgənin Cəgirli oymağının yurdu olduğunu bilirik ki, İbn Ərəbşaha görə, bu tayfa kürd mənşəlidir» [321,1].

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvilərin mənşəcə kürd olması və Diyarbəkr yaxınlığındakı Sincar adlı yerdən Azərbaycanla gəlməsi haqqında fikirlər E.Xəmgin [194,242], M.Ekinçi [171,64], Ö.Uluçay [348,27] tərəfindən qəbul edilmişdir.

Bu barədə K.E.Bosvortun fikri heç bir anlama sığmır. Müəllif söylədiyi fikri təsdiq etmək üçün tutarlı bir dəlil tapmadığı üçün sonda öz fikirlərini təkzib etməyə məcbur olmuşdur. O, yazır: «Hərçənd Səfəvilər türkcə danışsalar da, çox güman ki, onlar mənşəcə kürd idilər. Bu xüsusda bizdə etibarlı məlumat yoxdur, belə ki, Səfəvilər, İranda hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikdən sonra, öz mənşələrinə aid məlumatları bilərəkdən saxtalaşdırmağa başladılar. Ancaq onların türkmən əhalinin çoxluq təşkil etdiyi Anadolu-Diyarbəkr-Azərbaycan bölgəsindəki əksər sülalələr kimi dərvişlər içərisindən çıxmış olduğu və siyasi təsirə malik olduqları barəsində şübhə etmək olmur» [137,213].

Z.V.Toğanın və F.Sümerin Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri Türkiyə tarixçilərindən R.Kılıç tərəfindən də qəbul edilmişdir. O, həmin müəlliflərin məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, Səfəvilərin peyğəmbər övladları ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Onlar seyidliklə əlaqəsi olmayan Firuzşah adlı Sincarlı bir şəxsın nəslindən olub, X əsrdə Azərbaycan və Arran bölgəsinə edilən köçlər zamanı Xəzər dənizinin cənub qərb sahilində yerləşən Ərdəbilə gəlmiş və şəhərə yaxın bir yerdə yerləşmişlər [235,25-26].

Ə.Kəsrəvi «*Səfvət əs-səfa*»ya Şeyx Səfinin peyğəmbər nəslindən olması ilə bağlı düzəlişin Şeyx Xacə Əli və yaxud Şeyx İbrahim dövrlərində edildiyini qeyd etsə də, Z.V.Toğan bu düzəlişlərin I Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra həyata keçirildiyini qeyd edir [113,180]. A.Allouş yazır ki,

ərəb tarixçisi İbn Həcər əl-Əsqalani Xacə Əlinin Həcc ziyarətindən sonra Qüdsə gəlməsi və burada ölümü barədə mühüm məlumat versə də, onun mənşəyi ilə bağlı heç bir xəbər vermir. Nəzərə alsaq ki, İbn Həcər Xacə Əli ilə eyni dövrdə yaşamışdır və onun soy kökü ilə bağlı məlumat verməməsi göstərir ki, Səfəvilər o dövrdə Ələvi soyuna heç bir iddia etməmişlər [113,180]. Görünür, «*Səfvət əs-səfa*»ya düzəlişlər Şeyx Cüneydin Anadoludakı şialərin dəstəyini əldə edərək iqtidara yiyələnmək arzusuna daha uyğundur [113,181]. F.Sümer də Səfəvilərin seyidlik iddialarının XV əsrin ikinci yarısında, yəni Şeyx Cüneyd dövründə ortaya çıxdığını, onların bundan sonra özlərini Hz. Əli nəslindən saymış olduğu qənaətindədir [321,2].

Son dövr tədqiqatçılarından Y.Küçükdəğ və B.Dədəyev «*Səfəvilərin nəsəbinə fərqli bir baxış*» adlı məqalədə «*Səfvət əs-səfa*» nüsxələrinə edilən düzəlişlər və Səfəvilərin mənşəyinin kürdləşdirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmişlər [244,415-416]. Məqalə müəllifləri Türkiyə arxivlərində saxlanılan «*Səfvət əs-səfa*»nın h. 896/1491 və h. 914/1508 tarixli nüsxələrinin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlirlər ki, əsərə mühüm dəyişiklik edilərək Şeyx Səfinin ulu babalarının «əl-kürdi əl-Səncani» yazılması XV əsrin sonlarında baş vermişdir. O, dövrdə bu dəyişikliyin edilməsi üçün müəyyən siyasi zəmin mövcud olmuşdur. Belə ki, XV əsrin 80-ci illərində Şeyx Heydərin Dağıstana üç uğurlu səfəri Ağqoyunlu Sultan Yaqubla yanaşı, Osmanlı sultanı II Bəyazid tərəfindən diqqətlə izlənilmişdi. Çünki, bu yürüşlərə Osmanlı təbəəsi olan qızılbaşlar da qatıldığı üçün Osmanlı sultanı ciddi narahat olmuşdur. Beləliklə, XV əsrin sonlarında Qızılbaş təhlükəsi Sultan Yaqubla II Bəyazidasında yaxınlaşmaya səbəb olmuş, iki dövlət arasında diplomatik əlaqələri gücləndirmiş,

1488-ci ildə Osmanlı elçisi Təbrizə göndərilmişdir. Maraqlıdır ki, Osmanlı elçisi Təbrizi tərk etdikdən bir neçə ay sonra Sultan Yaqub tərəfindən öldürülmüş Şeyx Heydərin üç oğlu anaları ilə birlikdə İstəxr qalasında zindana salınmışdır. Məqalə müəlliflərinin qənaətinə görə, məhz bu dövrdə Qızılbaş hərəkətinin siyasi cəhətdən geniş nüfuz qazanması, müridlərinin sayca daha da artması Sultan Yaqubla Sultan II Bayəzidi Səfəvilərin yeganə dini kitabı olan «*Səfvət əs-səfa*»ya müəyyən düzəlişlər edərək əhli beyt sevgisini başlıca həyat təzi kimi qəbul edən Səfəvi müridlərini təsirsiz hala gətirməyə çalışmışlar. Bu məqsədlə «*Səfvət əs-səfa*»ya Ağqoyunlular tərəfindən 1491-ci ildə Səfəvilərin Səncandan gəldiyinin önünə əl-kürdi ibarəsi əlavə edilmişdir. Bununla da, 1491-ci ildə Sunullah adlı katib tərəfindən üzü köçürülən nüsxəyə Səfəvilərin seyid deyil, əslində Səncanlı bir kürd ailəsinə mənsub olduqları ilə bağlı əlavələr edilmişdir [244,421-422].

V.V.Bartold sübut etmişdir ki, Səfəvilərin əcdadları heç də seyid (Məhəmməd Peyğəmbərin nəslı) olmamışlar, onların şəcərəsi sonradan Səfəvi tarixçiləri tərəfindən uydurulmuşdur. Hər necə olsa, Şah İsmayılın birbaşa İmamın nəslindən olması ideyası Səfəvilər dövlətinin qurulmasında çox mühüm rol oynamışdır. Bu cür taktiki və strateji gediş sayəsində dövlət siyasəti hakimiyyət və idarəçiliyi həyata keçirmək üçün bir sıra mühüm keyfiyyətlər əldə etdi, kütlələri birləşdirə bilən yeganə səmərəli ideoloji vasitəyə çevrildi [44].

N.Çətinqayanın qeyd etdiyi kimi, bəzi dövrlərdə Səfəvilərin fars mənşəli olması iddiası irəli sürülmüşdür. Səfəvilərin fars ləhcəsində danışan zümrələrə bağlı olması və Şeyx Səfinin fars dialektlərindən birində danışması iddiası Ə.Kəs-rəvi tərəfindən ortaya atılmışdır. O, təhrif olunmuş «*Səfvət əs-səfa*»ya əlavə edilmiş və Şeyx Səfiyə aid olduğu göstərilən

fars ləhcəsi ilə yazılmış şeirlərə əsaslanaraq bu fikri irəli sürmüşdür. M.Abbaslı ibn Bəzzazın «*Səfvət əs-səfa*» əsərinin 1357-ci il ilk nüsxəsinin mikrofilminə əsaslanaraq bildirir ki, burada və bəzi əsas nüsxələrdə Şeyx Səfiyə aid edilən şeirlər öz əksini tapmamışdır. Ə.Kəsrəvinin istifadə etdiyi və elmi dəyəri olmayan mənbələrdə bəhs olunan şeirlərin dili və ləhcəsi ilə bağlı məlumat verilmədiyindən, bu şeirlərin fars dilinin məhəlli bir dialekti olan «azəri» ləhcəsində yazıldığı və bunun Səfəvilərin ana dili olduğunu, Azərbaycan türklərinin qədim dillərinin də məhz bu dil olduğunu iddia edir [155,374; 78,32]. N.Çətinqayanın qənaətinə görə, elm adamı olmayan, mədrəsə təhsilli, İran ziyalıları arasında «o bir molla idi» deyə anılan Ə.Kəsrəvinin bu fikirlərinin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, X əsrdən bəri Qəznəvilər, Səlcuqlar, Atabəylər, Elxanilər, Teymurilər və hətta bəzi Səfəvi hökmdarlarının saraylarında yetişən yüzlərcə şair şeirlərini türk hökmdarlarının ana dilində yazmamışdılar» [155,374].

Rus tarixçisi A.R.Novoseltsev Səfəvilərin mənşəyi və danışdıqları dillə bağlı yazır ki, Səfəvilər mənşəcə iranlı olmuş və türkcəni XIV əsrin ikinci yarısında, bəlkə də daha sonralar qəbul etmişlər. O, öz fikrini İsmayılın XIV əsrin birinci yarısında yaşayan əcdadlarından birinin müasir talış dilinə yaxın olan bir İran ləhcəsində şeirlər yazması ilə izah etməyə çalışır. Onun qənaətinə görə, «hər halda İranın Azərbaycan əhalisi türkcəyə qədər azəri (talışca) dilində danışmışdılar» [415,177]. A.R.Novoseltsevin bu fikirlərinin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, onun baxışlarında Ə.Kəsrəvinin təsiri aydın hiss edilməkdədir. Bir şairin hər hansı bir ləhcədə şeir yazması, o bölgədə yaşayan xalqın o dildə danışmasını təsdiq edə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Bartoldun vaxtı ilə Səfəvilər sülaləsinin türk mənşəyi haqqında söylədiyi mötəbər fikri bu gün də qüvvədə qalır və tarixi mənbələrin yeni məlumatları ilə bir daha təsdiqlənir. Alim həmin sülalənin banisi Şeyx Səfiəddinin (1252-1324) və onun varislərinin mənşəyi ilə əlaqədar yazırdı ki, bu Ərdəbil şeyxləri, heç şübhəsiz, fars deyil, türk mənşəlidirlər [378,748; 379,54; 21,37]. Həmin fikri İ.P.Petruşevski də müdafiə edərək yazır: «İlk Səfəvi şeyxləri Ərdəbildə yaşamışlar, onların doğma dili Azərbaycan dili olmuşdur» [419,205]. M.S.İvanov isə bu məsələ ilə bağlı yazır: «Xüsusən ilk dövrlərdə Səfəvi dövlətində hakim olan zümrə türk boylarıdır. Onların arasından hərbiçilər və valilər seçilirdi. Qorçı adlanan saray qoşunu tanınmış Qızılbaş əmirlərinin oğlanlarından təşkil olunurdu» [396,61].

İran tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis N.D.Mikluxo-Maklay Səfəvilər sülaləsinin etnik mənşəyi məsələsinə toxunaraq yazır: «Sonralar qızılbaşlar adlanmış bu tayfalar öz dilinə və mənşəyinə görə XV əsrdə ardıcıl surətdə Azərbaycanın və İranın böyük hissəsinin sahibi olmuş, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərini yaratmış Azərbaycan tayfaları ilə qohum idilər» [409,224; 21,53].

Əgər V.V.Bartold, İ.P.Petruşevski və V.F.Minorski kimi görkəmli şərqşünaslar Şah İsmayılı Azərbaycan türkü kimi qəbul etməkdən imtina edənlər üçün avtoritet deyildirsə, onda bir sıra başqa Qərb tədqiqatçılarının fikirlərinə də istinad etmək olar. Onların elmi əsərləri bəzi «başabəla alimlərin» belə bir yanlış fikrini təkzib edir ki, guya Qərb şərqşünasları İsmayılı və bütövlükdə Səfəviləri Azərbaycan türkləri kimi qəbul etməkdən birmənalı şəkildə vaz keçir, guya Qərb yekdilliklə onları fars və ya kürd sülaləsi hesab edir [45].

Fransız şərqşünası, İran və Orta Asiya tarixinə dair bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifi Jan-Pol Ru özünün «*İranın və iranlıların tarixi*» kitabında I Şah İsmayıl Səfəvinin mənşəyi haqqında yazır: «I Şah İsmayıl Azərbaycana mənsub olan Ərdəbildə anadan olmuşdur. Onun ailəsi əsaslı Şeyx Səfiəddin tərəfindən qoyulmuş və əyalətin sərhədlərindən kənarda çoxdan geniş şöhrət tapmış Səfəviyyə və ya Səfəvilər dini ordeninə mənsub idi. ...Onu (Səfəvilər dövlətini) iranlılar deyil, türklər yaratmışdılar və idarə edirdilər, onlar hələ uzun müddət onun hökmdarları olacaqlar. Hətta, bu gün bəzilərinin inandırıcı arqumentlər göstərmədən dedikləri kimi, I Şah İsmayıl kürd doğulmuş olsa belə, o, türkə oxşamaq üçün yetərcə türkləşmişdi. Onun xarakterinin çox cizgiləri, əməllərinin çoxu Mərkəzi Asiya çöllərindən olanlara xas idi. I Şah İsmayıl ərəb dilində də, fars dilində də danışmağı və yazmağı bacarırdı, buna baxmayaraq, özünün əsas ədəbi əsərlərini məhz türk dilində yazırdı və yeri gəlmişkən, heç də zəif olmayan bu əsərlər onu Xətai təxəllüslü böyük şair kimi tanıtmışdı. O, türkdilli qızılbaşlar mühitində yaşayır, şeirlərini və təbliğat xarakterli bir sıra namələrini coğrafi baxımdan ondan uzaq olanlar üçün yazırdı [394,302,305; 408,73-74].

Digər məşhur fransız tarixçisi və türkoloqu Jan-Lui Bake-Qramonun gətirdiyi dəlillər daha inandırıcıdır. O da I Şah İsmayılı türk hökmdarı hesab edərək yazır: «İsmayıl, hətta fars dilini tamamilə inkar etməsə də, şübhəsiz, türk kimi düşünür və türklər haqqında fikirləşirdi. Yarımköçəri türk tayfalarına yaxın və aydın dildə danışan və Azərbaycanda ideal türk dövləti yaratmış İsmayıl onların nəzərində ilahiləşmişdi. Həmin tayfalar bu ideal türk dövlətini Osmanlı Türkiyəsindən üstün tuturdular, Osmanlı Türkiyəsinin təbəəsi olmağı özləri üçün qəbul edilməz sayırdılar.



...I Şah İsmayıl yarımköçəri qızılbaş tayfalarının hamılıqla qəbul edilmiş rəhbəri idi, onu taxt-taca bu tayfalar gətirmişdi [128,174-175; 408,101; 78,33].

Avropa alimlərindən alman alimi Anton Jozef Dierl bu barədə yazır: «Osmanlılar 1500-cü illərə doğru Şərqi Anadolunu öz torpaqlarına qatmaq istədiklərində Qızılbaşlarla qarşılaşdılar. Şərqi Anadoludakı Qızılbaşlara türkcə danışan Azərbaycanın Ərdəbil təkkəsindən nəzarət edilirdi. Yəni, Qızılbaşlar İran-fars dərviş təriqətinə mənsub deyildilər. Zətən ibadət dilləri türkcə idi, dini şeirləri də türkcə yazılardı» [163,60]. Səfəvilərin mənşəyinin türk olmasını müasir Qərb tarixçiləri də qəbul edirlər [447,83; 439,228].

Qeyd etmək lazımdır ki, İran tarixşünaslığında Səfəvilərin etnik mənşəyi barədə cəfəng mülahizələrin yayılmasına baxmayaraq, müasir İran tarix məktəbinin ən parlaq nümayəndələrindən biri, məşhur tarixçi Nəsrulla Fəlsəfinin etirafları da çox maraqlıdır. Səfəvilərin etnik mənşəyi barədə İranda formalaşmış ənənəvi subyektiv yanaşmanın əksinə olaraq, o, İsmayılın Azərbaycan-türk hökmdarı olmasını qətiyyətlə qəbul edir, obyektiv dəlilləri, məntiqi mühakimələri və ciddi mənbələri sovinist nəşrlərdən üstün tutur. O, öz əsərlərində İsmayılın istər sarayda, istərsə də ədəbi mühitdə türk, yəni Azərbaycan dilinin mövqeyinin möhkəmlənməsinə çox böyük qayğı göstərməsi faktına xüsusi diqqət yetirir. Müəllif yazır: «I Şah İsmayıl ata tərəfdən özünü seyid (yəni Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan – O.Ə.) Əli nəslə sayır və bu nəsil şəcərəsi ilə fəxr edirdi. Ana tərəfdən isə o, Türkman Həsən bəy Ağqoyunlunun (yəni Uzun Həsənin – O.Ə.) nəvəsi idi və haqlı olaraq özünü bu sülalənin qanuni varisi hesab edirdi... Dövrün bütün tarixlərindən

məlum olduğu kimi, onun tərəfdarları da əsasən türkman və tatar tayfalarından olanlar idi... Fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili olduğu bir dövrdə I Şah İsmayıl türk dilini İran (Səfəvi – T.N.) sarayının rəsmi dili etmişdi. Hətta o özü də yalnız türk dilində şeirlər yazırdı. Nəticədə türk dili Səfəvilər sarayında elə geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək sarayın rəsmi dili olaraq qaldı» [21,34]. O, daha sonra yazır: «Qızılbaşlar özlərini türk mənşələrinə, əsil-nəcabət və ad-sanlarına görə İranın yerli əhalisindən yüksəkdə tutur, onları (iranlıları – T.N.) həqarətlə tatlar və taciklər adlandırırdılar» [21,35].

Həqiqətəndə, «əgər İsmayıl türk olmasaydı, türk dilini sarayın rəsmi dili elan etməz və bu dildə ədəbiyyat nümunələri yaratmazdı... Türk dilini bu cür böyük qayğılı ilə yalnız təmiz qanlı türk, öz Vətəninin əsl təəssübkeşi əhatə edə bilərdi» [408, 97].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilərin əcdadlarını qeyri-türk etnoslarla bağlamaq üçün edilən cəhdlərin, o cümlədən, Şeyx Səfiəddinin ulu babası Firuzşahın Cənubi Ərəbistandan, Kürdüstandan və hətta Fars vilayətindən köçərək Azərbaycanın Ərdəbil nahiyyəsinə gəlməsi barədə iddiaların heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, orta əsr mənbələrində Səfəvilər sülaləsinin türk olduğunu təsdiq edən külli miqdarda faktlar mövcuddur [bax: 91,67,68,71,72,73; 461,9,11,12; 49,87-91]. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilərlə bağlı tədqiqatlar dərinləşdikcə bir sıra yerli və əcnəbi alimlər Səfəvi əcdadlarının türk mənşəli olduqlarını təkzibolunmaz dəlillərlə təsbit edirlər.

Səfəvilər sülaləsinin etnik mənşəyi ilə bağlı müasir Türkiyə, eləcə də Qərb, İran və Sovet tarixşünaslığının mater-

iallarının müqayisəli təhlili belə deməyə əsas verir ki, Səfəvilər etnik baxımdan türk idi, Şah İsmayılın yaratmış olduğu dövlət də mahiyyət etibarı ilə türk dövlətidir [78,33].

### *1.2. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması. Şərqdə gözlənilməyən rəqib*

XVI əsrin başlanğıcında xalqımızın tarixində müstəsna yeri və rolu olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından beş yüz ildən artıq vaxt keçir. Azərbaycan xalqının etnik konsolidasiyasında və milli xarakterimizin formalaşmasında həlledici rola və mühüm əhəmiyyətə malik olan bu dövlətin yarandığı tarixi şərait heç də rəvan olmamış, mürəkkəbliyi və özünəməxsus cəhətləri ilə seçilmişdir [67,33].

XV əsrin son rübündə Azərbaycandakı siyasi vəziyyət dövlətin oturmamasını açıq-aşkar göstərirdi. Təbriz taxtacısında sultanların tez-tez dəyişməsi, feodal çəkişmələri, sülalə müharibələri, müstəqilliyə can atan vilayət hakimləri arasında mərkəzdənqaçma əhval-ruhiyyəsinin güclənməsi, sadə xalqın yoxsul vəziyyətdə olması, əmirilər və bəylər arasında saysız-hesabsız silahlı toqquşmalarda iştirak etməkdən təngə gəlməsi İsmayıl Səfəviyə siyasi mübarizədə başlıca rəqibləri üzərində qələbə qazanmağa imkan yaratdı.

I Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan Səfəvi dövləti qısa müddət ərzində Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. I Şah İsmayıl tərəfindən şiəliyin dövlət məzhəbi elan olunması və dövlətin qısa zaman ərzində möhkəmləndirilməsi nəticəsində Qızılbaş hərəkəti ən yüksək zirvəyə yüksəldi. Qızılbaş hərəkəti öz sıralarına tərəfdarlar cəlb

etmək məqsədi ilə əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən razılıqla qarşılanan ideyadan istifadə etmişdir. Yaxın və Orta Şərqi Oğuz-türk mühitində geniş yayılmış bu hərəkət Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilində də böyük nüfuza malik idi. Şübhəsizdir ki, bu Osmanlı dövlətini mövcud qızılbaş amili ilə hesablaşmağa vadar etmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və tezliklə öz sərhədlərini genişləndirməsi Osmanlı dövlətini qorxuya salmışdı. Türkiyə tarixçisi Zühuri Danişman yazır ki, Şah İsmayılın Səfəvi dövlətini yaratması və siyasi nüfuzunu artırmaq istəməsi şərqdə Özbək xanlarını, qərbdə Osmanlı sultanlarını və cənubda isə Misir Məmlüklərini ciddi narahat etmişdi [157,99]. Xəlil İnalçık da etiraf edir ki, Şeyx Heydərin oğlu İsmayılın zamanında Ərdəbil sufiləri Azərbaycan, Şərqi Anadolu, İraq və İranda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdilər və Anadoludakı qızılbaşların məənəvi və siyasi lideri olan I Şah İsmayıl osmanlılar üçün güclü bir rəqib olaraq ortaya çıxdı [216,89].

Müasir Türkiyə tarixçilərindən F.Sümer Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və İranda şiə məzhəbinin hakim olmasında ən böyük məsuliyyətin Ağqoyunlu xanədanının və sonra isə Osmanlı sultanı II Bəyəzidin üzərinə düşdüyünü qeyd edir. Sultan II Bəyazidölkəsinin yaxın qonşuluğunda islam aləmini parçalayan şiə məzhəbli bir dövlət qurularkən dövrünün ən qüdrətli ordusuna sahib olduğu halda buna tamamilə biganə qalmış və öz təbəəsindən minlərlə adamın bu dövlətin yaradılmasında iştirakının qarşısını almamışdır [320,162-163]. Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sultanı II Bəyazidheç də Azərbaycanda baş verən hadisələrə laqeyd qalmamışdı. Y.Küçükdağın yazdığına görə, Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərində meydana gələn bu siyasi pro-

seslərin inkişafı bölgədəki qarşılıqlı münasibətlərdəki müvazinəti alt-üst etdi. Bölgədə ən güclü dövlətin hökmdarı olan II Bəyazid Azərbaycanda baş verən hadisələri casusları vasitəsilə öyrənmiş və bu durumun Osmanlı dövləti üçün təhlükəli olduğunu anladı. Səfəvi təriqətinə qarşı daha öncə tətbiq olunan yumşaq münasibətin yerini sərt siyasət əvəz etdi. O, sərhədləri bağlayaraq, Şah İsmayıl Anadoluadakı müridlərindən gələn hər cür yardımın qarşısını kəsməyə çalışdı [243,272].aa

Məlumdur ki, 1500-cü ilin yazında İsmayıl Qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq məqsədi ilə Şərqi Anadoluya – Ərzincana gəlmiş və Səfəvi müridləri onun ətrafında toplanmışdı. R.Kılıç yazır ki, bu dövrdə II Bəyazid Modon və Kotonun fəthi ilə məşğul olduğuna görə, Osmanlı təbəəsindən minlərlə insan könüllü şəkildə sərhəddə yaxın olan Ərzincana – İsmayılın yanına gedə bilmişdir [233,411]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, F.Babingerin Venesiya səyyahlarının əsərlərinə əsasən verdiyi məlumata görə, XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadolu əhalisinin artıq 4/5 hissəsini şiələr təşkil etmişdi [439,34-35; 27,126].

T.Gündüz yazır ki, İsmayıl Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başlayan zaman Osmanlı sultanı II Bəyazid idi. Bu zaman Osmanlı dövlətinin ucqar şərq sərhədi Trabzondan başlayırdı. Otluqbeli döyüşündən sonra (1473) Trabzonun cənub-qərbindəki Şəbinqarahisar Osmanlı hakimiyyətinə keçdi. Şeyx İsmayılın Qızılbaşları toplamaq üçün gəldiyi Ərzincan Şəbinqarahisarın şərqində yerləşirdi və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında idi. Bu zaman Ağqoyunlu sərhədi Sivasla Ərzincan arasından keçirdi. XVI əsrdən etibarən Osmanlı dövlətinin ən çoxsaylı yarımköçəri tayfaları olan Zül-

qədər, Bozulus, Yeni el, Şam, Varsaq, Hələb türkmənləri ilə Çuxuroba və Bozoq bölgələrindəki türkmənlər hələ Osmanlı hakimiyyəti altına keçməmişdi [209,51-52].

T.Gündüz Qızılbaşlara qoşulan tayfalar barədə məlumat verərək yazır ki, İsmayılın yeni dövlət yaratmasına yardım edən Qızılbaş tayfalarından olan Zülqədərilər Maraş bölgəsindən, Zülqədər bəyliyindən qatılmışdı. Əfşarlar Ağqoyunlu tayfa birliyində mühüm mövqeyə sahib idi. Onların bir hissəsi hələ Şeyx Cüneyd dövründə onun sadıq müridlərinə çevrilmişdi. Şamlılar da Osmanlı hakimiyyəti altına keçməyən Hələb bölgəsi türkmənləri idi. Çoxsaylı nüfuza sahib olan Ustaçılar və Osmanlı hakimiyyətindən uzaqda olan Varsaq türkmənləri də həmçinin Səfəvi dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər. Onlar Şeyx Cüneydin Anadolu səfəri zamanı Səfəvi təriqətinə qatılmışdı [209, 52-53]. Müəllifin bu məlumatı bir daha təsdiq edir ki, vaxtı ilə F.Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında Şərqi Anadolunun Qızılbaş tayfalarının başlıca rol oynaması barədə söylədiyi fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

T.Gündüzün qənaətinə görə, Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər dövründə Rumlu və Təkəli tayfaları Ərdəbilə gedərək Səfəvilərə qoşulmuşdu. Qaraca İlyasın rəhbərlik etdiyi Bayburtlu tayfası Qızılbaşlara Qaraman bölgəsindən qoşulmuşdu. Qacar, Qaracadağlı, Qaramanlı, Çepni, Alpout və digər tayfalar Azərbaycanda məskun idilər. Buna görə də vaxtı ilə Faruq Sümerin «Səfəvi dövlətini yaradan və onu qoruyub saxlayan başlıca qüvvələrin Anadolu türklərinin təşkil etdiyi, Ağqoyunlu tayfalarından olmadığı kimi, Qaraqoyunlularla heç bir münasibətlərinin olmadığı, onların hamısının Orta və Cənubi Anadoludan olan yeni bir türk topluluğu» olduqları

barədə fikri qəbul oluna bilməz. Çünki yuxarıda qeyd edil-diyi kimi, Səfəvi dövlətini yaradan türkmən tayfalarının əsas hissəsini Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu ərazisindən Səfəvi tər-iqətinə qoşulan tayfalar təşkil etmişdi [209,54].

T.Gündüzün fikrincə, Səfəvi dövlətinin yaranmasında iştirak edən və bu dövlətin əsas hərbi qüvvəsini təşkil edən türkmən tayfaları daha çox Azərbaycan, İranın Ağqoyunlu ərazisindən və Suriya bölgəsindən toplanmışdı. Osmanlı əra-zisindən qızılbaşlara qatılanlar onlara nisbətən çox az olmuş-du [209,56].

Səfəvi dövlətinin yaranmasında başlıca rol oynayan tayfalarla bağlı T.Gündüzün ilk mənbələrə əsaslanaraq söy-lədiyi fikirlərin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki, Türkiyə tarixşünaslığında Faruq Sümer coğrafi əlaməti əsas götürərək Səfəvi dövlətinin yaranmasında Anadolu türklərinin rolunu göylərə qaldırmış, onların adına müstəsna xidmətlər yazaraq «İran türklərinin» (yəni azərbaycanlıların – T.N.) iştirakını azaltmağa səy göstərmişdir. F.Sümerin qənaətinə görə, guya Səfəvi dövləti bütün XVI əsr ərzində və sonralar yalnız Ana-doludan gələn tayfalar, yəni Türkiyə qızılbaşları hesabına mövcud olmuş və inkişaf etmişdir [321,4-5; 21,36]. F.Sümerin fikrincə, Anadolu qızılbaş türkləri olmasa idi, Səfəvi dövlə-tinin yaranması və Ərdəbil şeyxlərinin siyasi məqsədləri baş tutmazdı [321,22]. F.Sümerin bu fikirləri uzun müddət Tür-kiyə tarixçiləri tərəfindən qəbul edilmiş və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərdə əsas kimi götürülmüşdür.

Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Şərqi Anadoludakı Qızılbaş əhalinin İsmayılın ətrafında toplanması və sonralar da Osmanlı təbəələrinin Azərbaycana köç etmələrini Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbi kimi gös-

təririlər. Ancaq bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Türkiyə tarixçisi Həmzə Aksüdün bu məsələ ilə bağlı fərqli mövqeyi diqqəti cəlb edir. O, yazır: «Bəzi tarixçilər Anadoludan Azərbaycana köçərək Səfəvi dövlətini yaradan türkmənlərin hamısının Osmanlı sərhədləri daxilində yaşadığını qeyd edir. Halbuki, Osmanlı dövləti yaranmasından iki yüz il keçməsinə baxmayaraq, Anadolunun çox böyük bir hissəsinə hələ sahib deyildi. Anadolunun yalnız Ankaranın qərbi ilə Şimali Anadolunun bir hissəsində Osmanlı hakimiyyətindən danışmaq olardı» [105,17]. H.Aksüd belə qənaətdədir ki, 1514 və 1519-cu illərə kimi Osmanlıların hakim olduğu ərazilərdən Səfəvi ölkəsinə diqqəti çəkən bir köç olmamışdır. Köçlərin böyük bir hissəsi Zülqədər, Məmlük və Ağqoyunlu torpaqlarından olmuşdur. Osmanlı dövləti bu ərazilərə yalnız 1514 və 1517 illərdə hakim olmuşdur [105,17].

«*Zühurə-dövlətə-Səfəviyan*»-ın müəllifi İsmayılın özünə tərəfdarlar toplamaqdan ötrü əvvəlcə Ərdəbilə, daha sonra isə Ərzincana yollandığını yazsa da, bu səfər zamanı ona qoşulan ən mühüm qüvvələrin ata və babasının Qarabağda yaşayan müridləri olduğunu qeyd edir [97,53]. Türkiyə tarixçilərindən A.Yaman da Qarabağda Şah İsmayılın ordusuna minlərlə adamın qoşulduğunu bildirir [362,85; 97,13]. Bu kimi faktlar Səfəvi dövlətinin yaradılmasında Azərbaycan əhalisinin böyük rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

Bu fikri Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Türkmənin məlumatı da təsdiq edir. Onun yazdıqlarından aydın olur ki, Ərdəbildən Qarabağa və Göycəyə hərəkət edərkən, yəni Azərbaycan ərazilərindən keçərkən İsmayıl hər gün çoxsaylı tərəfdarlar qoşulmuş, Şərqi Anadoluda isə onlara daha 3-4 min mürid qatılmış və nəticədə qızılbaş qoşununun sayı 7-8 min nəfərə çatmışdır [56,81-82; 97,13].



Gətirdiyimiz tarixi faktlar bir daha təsdiq edir ki, hələ XV əsrin sonlarında Şərqi Anadolunun mühüm bir hissəsi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olduğu üçün, bu bölgədə yaşayan oğuz-türkman tayfaları arasında Səfəvi təriqətinə bağlı olan qızılbaşlar üstünlük təşkil etmişdi. Məhz buna görə də, İsmayıl Qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq üçün Ərzincanı özünə mərkəz seçmişdi.

Adel Allouş 1500-cü ildə İsmayılın Ərçuvandan Ərzincana səfər etməsində başlıca məqsədinin Şərqi Anadoludakı Qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq olduğunu qeyd etməklə yanaşı, məhz Ərzincanın toplantı yeri seçilməsinə aydınlıq gətirmişdi. O, Qulam Sərvərin Ərzincanın Qızılbaş müridlərinin birləşməsi üçün asan bir yer olduğu fikrinə qarşı çıxaraq İsmayılın bu bölgəni seçməkdə gizli niyyətinin – Qaramanoğlunun üsyanına qatılmaq istəyi olduğunu göstərir. Ancaq Osmanlılar Qızılbaş müridlərinin onunla birləşməsinə mane olduğu üçün Ərzincana toplanan Qızılbaş müridlər gözlənilməyindən çox az olmuşdu. Məhz bu, Səfəvi liderinin öz planını dəyişdirməsinə və Şirvan üzərinə yürüşə qərar verməsinə səbəb olmuşdu [113,89-93].

Lakin mənbələrin verdiyi məlumata əsaslanan O.Ə. Əfəndiyev hərbi yürüşün istiqaməti məsələsinin məhz Ərzincanda – Qızılbaş ağsaqqallarının müşavirəsində müzakirə olunduğunu yazır. Bu müşavirədə – bəziləri qüvvələrin kifayət qədər olmamasını əsaslandırır qarşıdan gələn qışı Ərzincanda keçirməyi və əlavə qüvvələr gəlməsini gözləməyi, yaz gəldikdə isə Azərbaycana – Əlvəndə qarşı yürüşə başlamağı; digərləri isə qarşıdan gələn qışda Gürcüstanda cihadı həyata keçirməyi; üçüncülər isə, Çuxursəd ərəzisinə yola düşməyi və orada qışlamağı təklif edirdilər. Lakin, bu təkliflərin heç

biri qəbul olunmadı [21,40]. Osmanlı sultanı II Bəyazidİsmayılın Şərqi Anadoludakı müridlərini öz ətrafına toplamasına ciddi mane ola bilmədi. Hətta, 1500-cü ildə Ərzincanda Qızılbaş müridlərini öz ətrafına toplayan İsmayıl Sultan II Bəyazidə məktub göndərərək Ustaclu tayfasına mənsub ailələrin, əsasən də yaşlıların və zəiflərin Anadoluda saxlanmasını rica etmiş və buna müsbət cavab almışdı. Bununla da həmin tayfanın cavanları İsmayılın Şirvan yürüşünə qatılmaq fürsəti əldə etmişdi [321,19; 234,39; 170,90]. 1501-ci ildə Qaramanda baş verən üsyan osmanlıların qızılbaşlara qarşı duyduqları əndişəni daha da artırırdı. II BəyazidŞah İsmayıla qarşı hərbi əməliyyata başlamaqdan çəkinsə də, Səfəvilərə bağlı olan 30 mindən çox şiə əhalini Anadoludan yeni fəth olunmuş Avropa torpaqlarına – Moraya yerləşdirməyə qərar verməkdən çəkinmədi [113,95]. Bundan əlavə, II BəyazidSivas sancaqbəyinə 1501-ci il mayında göndərdiyi hökmdə «Ərdəbil sufilərindən Ərdəbil oğluna gedərkən tutulan sufilərin əhli-fəsad tayfası olduqları və Azərbaycana çatdıqda ağılasıgmaz pisliklər etdiyi üçün sərhəddən buraxılmayıb qətl edilmələrini» istəmişdir [243,272].

F.Sümer yazır ki, Şərur savaşı İsmayıla Azərbaycanı qazandırdı. Səfəvi şeyxi asanlıqla Təbrizdə şahlıq taxtına oturdu, on iki imam adına xütbə oxutdu, pul zərb etdirdi. 1501-ci ildə Səfəvi dövləti rəsmən quruldu [321,22; 451,50].

Beləliklə, Şirvanşah və Ağqoyunlu qoşunları ilə qanlı, lakin müzəffər döyüşdən sonra, 1501-ci ildə İsmayıl Səfəvi Təbrizə daxil olmuş, özünü Azərbaycanın hökmdarı elan etmişdir. Azərbaycan tarixində ilk mərkəzləşdirilmiş dövlət – Səfəvilər dövləti və ya bəzi mənbələrdə deyildiyi kimi, Qızılbaşlar dövləti yaradıldı. Bundan sonra Şah İsmayılın

nəhəng imperiya yaratmağa yönəlmiş aktiv siyasi, hərbi və ideoloji fəaliyyəti başlanır. Bu fəaliyyət cəsarətli işlərlə, çoxsaylı risklər, qurbanlar, məğlubiyyətlər və qələbələrlə müşayiət olunurdu [408,208; 453,50].

Səfəvi dövlətinin yaranmasında əsas amil həmin dövləti quranların türk olması, həmin dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi və buradakı insanların «Qızılbaşlıq»a sadıq olmaları idi.

I Şah İsmayılın ortaya çıxması və Qızılbaş dövlətini yaratması ilə Anadolu türkmanları öz soylarından, inancından bir öndərə sahib olmuş və onu bir xilaskar hesab edərək ona sıx bağlanmışlar. Dünya tarixində bir liderə bu dərəcə bağlılıq örnəyi yoxdur.

Faruq Sümer I Şah İsmayıl haqqında yazır: «... Şah İsmayılın müridlərinin ölüm daxil olmaqla hər cür fədakarlığa sevə-sevə qatlanmaları, siyasi durumun uyğun olması bir həqiqət olmaqla bərabər, 13 yaşında hər tərəfdə şiddətli etiraz ilə qarşılanma biləcək bir məzhəbi təmsil edən dövlət qurması onun doğrudan da böyük şəxsiyyət olduğunu göstərməyə kifayət edir. O, çox cəsur və intizam sevər bir şəxsiyyət olduğu kimi, eyni zamanda təşkilatçı və təhsilli hökmdar idi. Təbriz meydanında bəyləri ilə birlikdə ox atarkən... ozanlar qopuz çalaraq onun igidliyini öyən nəğmələr söyləyirdilər» [321,41].

Orta əsrlərdə xalqımızın dövlətçilik tarixində Səfəvi imperiyası onun rəhbərliyi altında ən yüksək mərhələ kimi əvvəlki və sonrakı Azərbaycan dövlətləri zəncirində yalnız bir halqa olmuşdur. Bu siyasi qurumlar bir-birini əvəz etməklə və çoxəsrlik Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasını formalaşdırmaqla Azərbaycan türk tayfalarını birləşdirmiş, dövlət quruculuğu

ənənələrini, idarəçilik vərdişlərini, qonşu xalqlar haqqında bilikləri və informasiyanı, onlarla ünsiyyət mexanizmlərini, hakimiyyətin çox vaxt atadan oğula verilməsi təcrübəsini növbəti nəsillərə ötürmüşlər [44].

İ.P.Petruşevski I Şah İsmayıl haqqında danışarkən onun istedadlı sərkərdə olmasını xüsusi vurğulayır: «Müasirlərinin ümumi fikrinə görə o, hərbi istedadla malik idi. Tarixçi Xondəmir İsmayılın hərbi dühasını xüsusi tərifləyir. Tarixçi Həsən Rumlu qeyd edir ki, İsmayıl öz həyatı boyu beş böyük savaş aparmışdır: 1500-cü ildə Cabani yaxınlığında Şirvanşah Fərrux Yəsarlə, 1501-ci ildə Şərurda Ağqoyunlu Əlvənd ilə, 1503-cü ildə Almabulağı yaxınlığında Sultan Murad Ağqoyunlu ilə, 1510-cu ildə Mərv yaxınlığında özbək xanı Məhəmməd Şeybani ilə və 1514-cü ildə Çaldıranda I Sultan Səlim ilə. Bu beş döyüşdən ilk dördü İsmayılın parlaq qələbəsi və onun düşmənlərinin tamamilə darmadağın edilməsi ilə nəticələnmişdir. Yalnız sonuncu savaşda İsmayıl ... ondan asılı olmayan səbəblər üzündən uduzmuş, lakin son nəticədə düşməni geri çəkilməyə məcbur edə bilmişdi» [418,242; 79,85].

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin və I Şah İsmayılın tarixinin gözəl bilicisi O.Ə.Əfəndiyev çoxsaylı mənbələrə əsaslanaraq yazır: «Səfəvilər dövlətinin tarixi Azərbaycan xalqının tarixi ilə, onun sonrakı etnik konsolidasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin Səfəvilər dövlətinin vahid, nisbətən mərkəzləşdirilmiş hüduqları daxilində birləşdirilməsi bu vilayətlərin keçmişə nisbətən daha sıx siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik inteqrasiyasına zəmin yaratmışdı. Onilliklər boyu davam etmiş feodal pərakəndəliyindən sonra Azərbaycan XVI əsrdə yenidən özünün dövlət bütövlüyünü əldə etmiş, iqtisadiyyat

və mədəniyyət sahəsində müəyyən tərəqqiyə nail olmuşdu» [21,6; 79,85-86].

İlk mənbələrdə Səfəvilər dövlətinin banisinə aid edilən çoxsaylı mülahizələr onun türklərlə və Azərbaycanla ayrılmaz əlaqəsini birbaşa göstərir. Şübhəsiz, belə faktlardan ən məşhuru və inandırıcısı İsmayıl Səfəvinin Şirvandakı Gülüstən qalası mühasirəyə alınan vaxt dediyi sözlərdir. İsmayıl atası Şeyx Heydərin qatili, Şirvanşah Fərrux Yəsar üzərində qələbədən sonra öz düşməninə qüvvələrini tamamilə dar-madağın etmək üçün onların sığındığı Gülüstən qalasını mühasirəyə almışdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, İsmayıl Şirvanın ən əlçatmaz istehkamlarından biri olan Gülüstən qalasının mühasirəsi uzandığı üçün böyük əmirləri yanına çağırıb dedi: «Sizə Gülüstən qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?». Müqəddəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri... Azərbaycan taxtı» cavabını verdilər [56,83; 79,86].

Səfəvilərin ilk çıxışlarının məqsədi yalnız Azərbaycanı birləşdirmək idisə, İsmayıl Səfəvi və onun tərəfdarları bəzi başqa ölkələri də əhatə edəcək böyük dövlət yaratmağı qərara almışdılar. Səfəvi dövlətinin yaranmasında əsas amil həmin dövləti quranların türk olması, həmin dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi və buradakı insanların «Qızılbəşli»-yə sadıq olmaları idi [79,84].

«*Zühurə-dövlətə-Səfəviyan*» adlı Osmanlı mənbəyinin nə-məlum müəllifi Şah İsmayılı «şərq məmləkətlərindən olan Azərbaycan ölkəsində Səfəvi şahları dövlətinin banisi» kimi səciyyələndir və bununla da Səfəvilər dövlətinin mahiyyət etibarilə Azərbaycan dövləti olduğunu etiraf edir [97,53].

Müasir türk tarix elminin böyük nümayəndələrindən biri olan Faruq Sümer Səfəvilər dövlətinə «İran milli dövləti» kimi baxmaq istəyənlərə qarşı çıxmışdır. O, düzgün olaraq

göstərir ki, «ciddi alimlər» arasında bu cəfəng baxışın artıq tərəfdarları yoxdur [321,1]. F.Sümer Səfəvilər dövlətini milli İran dövləti hesab etməsə də, bu dövləti Azərbaycan dövləti kimi təqdim etməkdən çəkinmişdir. Onun əsərində Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və yüksəlişində türkdilli etnosun həlledici və birinci dərəcəli rol oynadığını təsdiq edən çoxlu material toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Təəssüf ki, F.Sümerin əsəri Türkiyə tarixşünaslığına xas olan bəzi nöqsanlardan və bitərəflikdən azad deyildir. Özünün əvvəlki əsərlərində də o, Azərbaycan tarixini Türkiyə tarixinin əlavəsi kimi təsvir etməyə, Kiçik Asiyanı – Anadolunu «Ana Vətən» kimi, yəni Azərbaycan əhalisinin köçətmə və türkləşmə mənbəyi kimi təsdiq etməyə cəhd göstərmişdi [bax: 319,429-447]. Bununla belə, yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan türkdilli əhalinin Orta Asiyadan Kiçik Asiyaya köçətmə hərəkətinin yolu üzərində yerləşirdi və Türkiyənin özünə nisbətən daha əvvəl türkləşmişdi [21,36].

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı sultanlarının Şərqi Anadoludakı yarımköçəri türk boylarını sıxışdırması elə bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı ki, onlar nicat yolunu Ərdəbildə aramağa başlamışdılar. Məhz, XVI əsrdə etibarını itirmiş, iqtisadi vəziyyəti pisləşən Ərzincan, Sivas, Toqat və Qaraman oğuzları nicat aramaq, qurtuluş tapmaq üçün bütün türklüyün mərkəzinə çevrilən Ərdəbil Ocağına axın-axın gəlməkdə idilər [189,46]. Ə.Yaman haqlı olaraq yazır ki, İstanbuldakı ortodoks, katolik, protestant, yəhudi və erməni əhalisinə etiqad və təşkilatlanma sərbəstliyi verməklə öyünən Osmanlı hökuməti öz insanlarına məzhəb ayrılığı üzündən əhəmiyyət verməmiş, rəsmi məzhəb olaraq qəbul etdiyi sünnilikdən kənardakı

Qızılbaş - ələviləri yolunu azmış rafizi kimi tanıdaraq onlara iftiralər söylənməsinə zəmin hazırlamışdı [362,26-27]. Buna görə də, məhz türk etnosuna arxalandığı üçün Səfəvilər Anadolunun köçəri türk oymaqlarının nəzərində yeganə ümid yeri, I Şah İsmayıl isə gəlişi çoxdan gözlənilən Mehdi Sahibi-əz-Zaman sayılırdı [410,34].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisinin yeni torpaqlar hesabına genişlənməsi, dövlətin keyfiyyətcə yeni xarakter alaraq öz xüsusi məqsəd və maraqları olan imperiyaya çevrilməsi təsir dairəsi uğrunda rəqabət aparan qonşularla münasibətləri gərginləşdirmiş oldu. Qızılbaş ordusunun Yaxın Şərqdə sürətli irəliləyişi I Şah İsmayılın nüfuzunun artmasına, qızılbaşların təbliğət məşını onun ətrafında şiə müsəlmanların nicatı, göylərin elçisi, sünniliyin dayağının – Osmanlı imperiyasının zülmündən qurtaran xilaskar obrazı yaratmışdı. I Şah İsmayıl və Səfəvi dövləti haqqında Türkiyədə yazılmış əsərlərdə Şah İsmayılın XV-XVI əsrin qovşağında Anadoluda baş verən hadisələrdən yararlanması, Mehdi gözləyən köçəri və yarım-köçəri xalqı öz məqsədi üçün istifadə etdiyi vurğulanır [410,34]. Saim Savanın fikrincə, siyasi münasibətlərin dini və məzhəbi rəngə bürünməsi, təqiblə təzyiqin son həddə çatması qarşısında çətin vəziyyətdə qalan əhalinin tərəfdarı olduğu dövlətin torpaqlarına köçməsi, bunu bacarmadığı hallarda isə rüşvət verərək yaşayışını davam etdirməkdən başqa çıxış yolu qalmamışdı [307,914-915].

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Səfəvi dövlətinin dini ideologiyası – qızılbaşlıq, davası isə – türklük olmuşdur. Məhz buna görə də, 1501-ci ildə İsmayıl şah seçilən zaman şiəlik rəsmən dövlət məzhəbi elan olunmuşdu. Fuad Köp-rülü «Səfəvi xanədanının şərqdə və qərbdə sünni türk döv-

lətlərinə müqavimət göstərmək üçün İranda şiiəliyi dövlət məzhəbi elan etməyə məcbur qaldığını» söyləyərək Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyasının təməl prinsipini ortaya qoymuşdur [159,245; 154.20]. Ə.Y.Ocaq bu fikri müdafiə edərək yazır ki, Səfəvi dövləti sünni Osmanlı dövlətini özünü üçün ən böyük siyasi rəqib görmüş və onu silah gücünə ortadan qaldırmağın mümkün olmayacağını dərk etdiyinə görə, daxildən zəiflətməyə çalışaraq Anadoluda mərkəzi hakimiyyətə həmişə problemləri olan türkmən zümrələri arasında sistemli şəkildə məzhəb təbliğatına girişmişdir [271,102; 154, 20]. «Din boyası altında saxlanan bu hərəkətlərin həqiqətən siyasi mənfəətlərə dayanan tarixi zərurətdən başqa bir şey olmadığı» ortaya çıxır [159,245].

Unutmaq olmaz ki, Osmanlı dövləti ümmətçilik siyasəti yeritdiyi üçün türkləşdirməni heç bir zaman qarşıya məqsəd qoymamışdı. Osmanlı dövləti Oğuz boylarını sərhədboyu bölgələrə yerləşdirməklə onların gücü ilə sərhədləri qorumaqla bərabər, islamlaşdırmanı da gerçəkləşdirmişdi. Osmanlı sülaləsinin dövlət idarəçiliyində qeyri-türklərə, xüsusən islamı qəbul etmiş Balkan xalqlarına üstünlük verməsi Anadoluda yaşayan türk əhalisini türk oymaqlarına arxalanan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasını sevinclə qarşılamasına səbəb olmuşdur. Yeni yaranan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin məqsədi İranı oğuzlaşdırmaq olmuşdu. XV yüzillikdə milli kökə dönüş kimi xarakterizə olunan oğuzçuluq hərəkəti Səfəvi dövlətini tarix səhnəsinə çıxarmışdı. Bunun əksinə, Osmanlı dövləti yaranmasından süqutuna kimi ümmətçilik ideologiyasına sadıq qalaraq Oğuz boylarını dövlətdən uzaqlaşdırmışdır. Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludan oğuzların bir hissəsinin sürgün edilməsi, köç etməyə məcbur edilməsi və yerdə qalanlarının qətl edilməsini dövrün qay-



naqları təsdiq edir [189,46]. Faruk Sümer belə bir həqiqəti etiraf edir ki, Şərqi Anadolu Səfəvi dövlətinin idarəsində qal-saydı, bir müddət sonra orada ancaq türk dilində danışılacaqdı. Osmanlı idarəsi bu bölgədəki köçəri türk əhalisini öz yerində möhkəmləndirmədi. Onların bir hissəsi İrana (yəni Azərbaycana – T.N.), digəri isə Orta Anadoluya köçmək məcburiyyətində qaldı [320,165].

F.Sümer öz əsərində [320] I Şah İsmayıl və varisləri dövründə Səfəvi dövlətinin daha da möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müfəssəl məlumat vermişdir. Müəllif I Şah İsmayıl və xələfləri dövründə dövlətin siyasi həyatında əsas rol oynayan Qızılbaş tayfalarının fəaliyyətinə diqqət çəkərək onlar barədə mühüm məlumatlar vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər Türkiyə tarixşünaslığında F.Sümerin Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı yazdığı əsəri üstün mövqeyini qoruyub saxlamış və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı digər əsərlər yazılmadığı üçün ciddi bir boşluq hiss edilmişdir. T.Gündüz yazır ki, Türkiyədə mərhum Faruq Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında türklərin rolunu əks etdirən məşhur kitabından başqa həm Qızılbaşlar, həm də I Şah İsmayıl haqqında heç bir əsər yazılmadı. Buna görə də, I Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyətinə və Qızılbaşların İran tarixindəki roluna Türkiyə tarixçiləri tərəfindən lazımı səviyyədə qiymət verilmədiyinə görə, I Şah İsmayıl yalnız İran hökmdarı kimi tanındıldı, Qızılbaşların fəaliyyəti düzgün işıqlandırılmadı. Əslində İrana hakim olan və Səfəvi dövlətini quran tamamilə Qızılbaş türkmənlər idi [209,VII-VIII].

Qeyd etmək lazımdır ki, T.Gündüzün «Sonuncu Qızılbaş Şah İsmayıl» əsəri Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin yaranması, I Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyəti və siyasi

fəaliyyətini dövrün ilk mənbələri – xüsusən də Səfəvi mənbələrindən hərtərəfli şəkildə istifadə olunmaqla yazılmış ilk kitabdır. Məhz burada, Osmanlı mənbələrinin təsiri az olduğu üçün müəllif dövrün siyasi hadisələrini daha obyektiv şəkildə işıqlandıra bilmişdir. Müəllif əsərin «Qaynaqlara dair» bölümündə Səfəvi dövrünün, xüsusən də I Şah İsmayılın Səfəvi dövlətini yaratması, Osmanlı dövləti ilə münasibətlər, Çaldıran döyüşü, Qızılbaşların bu döyüşdə yeri və roluna dair məsələlərin dövrün qaynaqlarında öz əksini necə tapması ilə bağlı mühüm məlumat vermişdir [bax: 209,3-13; 77,16].

T.Gündüz əsərin «Şeyx Cüneyd», «Şeyx Heydər» və «Şeyx Sultanəli» bölümlərində ilkin qaynaqlara əsaslanaraq Səfəvi şeyxlərinin yaşadıkları siyasi hadisələrə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif hakimiyyət uğrunda mübarizədə üç Səfəvi şeyxinin öldürülməsinə diqqət yetirərək yazır ki, Qızılbaşlar iqtidar yolunda üçüncü dəfə şeyxlərini (Sultanəli nəzərdə tutulur – T.N.) itirdilər. Bu vəziyyətdə onların dağılması gözlənilsə də, qızılbaşlar əksinə kiçik yaşdakı İsmayla biət etdilər və onu şeyxləri kimi qəbul etdilər. Daha əvvəllər Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərdə olduğu kimi onun vücudunu da müqəddəs hesab etdilər. Bu vəziyyət onlardakı Əhl-i beytdən gələn imamətin Səfəvi şeyxlərinin uşaqlarında çıxacağı inancından qaynaqlanırdı [209,24-38; 77,16].

Müəllif kitabda Səfəvi şeyxləri və Səfəvi təriqətinin fəaliyyəti barədə mühüm məlumatlardan sonra I Şah İsmayılın dövrünü daha ətraflı işıqlandırmağa başlamışdır. T.Gündüz azyaşlı İsmayılın təriqətə rəhbərliyə başlaması ilə Ağqoyunlu hökmdarı Rüstəm padşahın ona qarşı atdığı addımları təfərrüatı ilə qələmə almışdır. Qızılbaş müridlərinin İsmayılı Lahicana Mirzə Əli Karqiyanın sarayına aparması və burada

6 il ərzində qaldığı müddətdə baş verən hadisələr ilk mənbələr əsasında ətraflı işıqlandırılmışdır [209,38-42; 77,17].

T.Gündüz əsərinin «Şeyxlikdən şahlığa» adlı bölümündə İsmayılın Qızılbaş müridləri ilə Lahicandan Ərdəbil istiqamətində hərəkət etməsi, Astarada qışlaması və bu zaman baş verən hadisələri, eyni zamanda onun öz tərəfdarlarını toplamaq üçün Ərzincana səfər etməsini hərtərəfli işıqlandırmışdır [209,45-51].

T.Gündüz əsərinin «Şirvanın zəbt olunması», «Təbriz yolu», «I Şah İsmayıl və şiəlik», «Ağqoyunlu sultanları ilə son döyüş» adlı bölümlərində İsmayıl və tərəfdarlarının 1500-cü ildə Cabani döyüşündə Şirvanşah Fərrux Yəsar üzərində qələbə qazanması, Bakının fəth olunması, Sultan Əlvəndin Şərur döyüşündə məğlub edilməsindən sonra İsmayılın 12 minlik tərəfdarı ilə Təbrizə daxil olaraq şah seçilməsi hadisəsini ilk mənbələr əsasında işıqlandırır [209,61-77; 77,17]. Müəllif burada Ağqoyunlu Sultanı Əlvəndin aqibəti barədə məlumatı da aydınlıq gətirir. Səfəvi dövrünün mənbələri onun 1504/5-ci ildə öz əcəli ilə ölümünü göstərsə də, T.Gündüz anonim Venesiya tacirinin məlumatına əsaslanaraq, 1507-ci ildə Şah İsmayılın Zülqədərlik üzərinə səfərdən qayıdan zaman Sultan Əlvəndin Diyarbəkrdə Əmir xan Mossullu tərəfindən ələ keçirilərək Malatyada şaha təhvil verildiyini və öldürüldüyünü bildirir [209,74].

T.Gündüz kitabının «Firuzkunun ələ keçirilməsi», «Yəzd və Təbəsin alınması», «Zülqədərliklə döyüş», «Bağdadın alınması» bölümlərində I Şah İsmayılın Ağqoyunlu Sultan Murad üzərində qələbədən sonra əldə etdiyi uğurlar, Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin İranın mərkəzinə və Bağdada kimi genişləndirilməsi barədə müfəssəl məlumat verilmişdir [209,78-91; 77,17].

T.Gündüzün «Sonuncu Qızılbaş Şah İsmayıl» əsəri Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı (I Şah İsmayıl dövrü) yazılmış ən uğurlu tədqiqatlardan biridir. Müəllif ilk mənbələrə əsaslanaraq I Şah İsmayılın Səfəvi dövlətini yaratmaq üçün apardığı siyasi mübarizəyə, dövlətin yaradılması və genişləndirilməsi, I Şah İsmayıl dövründə baş verən siyasi hadisələr müfəssəl şəkildə qələmə alınmışdır. T.Gündüzün monoqrafiyası Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin yaranması və Şah İsmayılın siyasi fəaliyyəti ilə bağlı birtərəfli mövqeyi aradan qaldırmağa kömək edir.

F.Sümer I Şah Təhmasib dövründə Səfəvi dövlətinin vəziyyəti, Qızılbaş tayfaları arasında gedən ara müharibələri nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Üləma bəy Təkalinin üsyan qaldıraraq Osmanlı sultanına sığınması, Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri və bu yürüşlərin nəticəsi barədə müfəssəl məlumat vermişdir [bax: 321,57-84]. Onun fikrincə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında Amasya sülhü I Şah Təhmasibin həqiqətən böyük qələbəsi idi. Təhmasib bu sülhlə İslam aləminin ən qüdrətli dövlətinə şüa Səfəvi dövlətinin varlığını qəbul etdirdi. Osmanlıları bu dövlətə son qoymaq fikrindən daşındırdı. Təhmasib bu uğuru əldə etməklə həqiqətən bacarıqlı bir hökmdar olduğunu göstərdi [321,68].

F.Sümerin qənaətinə görə, Təhmasibin sülhsevər, ağıllı və ədalətli siyasəti sayəsində Amasya sülhündən sonra İranda (o cümlədən, Azərbaycanda – T.N.) kənd təsərrüfatı və iqtisadi həyat canlanaraq sürətli inkişafa başladı. Təhmasibin həyatı yaxından tədqiq edilərsə, onun ədalətli, ağıllı və xalqa qarşı mərhəmətli olduğu haqqında Şərəf xanın sözlərinə qatılmaq olar [321,69].

F.Sümer öz əsərində əsasən Səfəvi dövlətini yaradan və onu inkişaf etdirən türk tayfalarına diqqət yetirsə də, Səfəvi hökmdarı kimi I Şah Təhmasibin siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verməklə yanaşı, onun ölümündən sonra taxt-tac uğrunda gedən mübarizə, Şah II İsmayıl və Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti barədə qısa məlumat vermişdir [bax: 321,111-142].

Bu dövrdə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi və iki dövlət arasında 12 il davam edən müharibənin baş verməsi B.Kütükoğlunun, İ.H.Uzunçarşılıının, Y. Öztuna-  
nın, F.Kırzioğlunun, F.Sümerin, R.Kılıçın tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [bax: 252; 254; 355; 287; 288; 236; 321; 229].

Səfəvi dövlətinin I Şah Abbas dövründə siyasi vəziyyəti, Osmanlı dövləti ilə münasibətləri, İstanbul sülhünün bağlanması, sülhdən sonra mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün I Şah Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar, Şeybanilər dövləti ilə münasibətlər, XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi Səfəvi şahına itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa şərait yaratdı. İki dövlət arasında 1603-cü ildə müharibənin başlanması və 1612-ci ildə İstanbul sülhünə kimi davam etməsi Türkiyə tarixçiləri tərəfindən araşdırılmışdır [bax: 252,201-278; 355, 245-248; 288, 177-188; 229,145-174].

Türkiyə tarixşünaslığında bu məsələ B.Kütükoğlundan sonra C.Ayroğmuşoğlu tərəfindən dərinlən tədqiq edilmişdir [bax: 122].

Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları bir daha təsdiq edir ki, I Şah İsmayıl tərəfindən əsası qoyulan və tədricən imperiyaya çevrilən Azərbaycan Səfəvi dövləti I Şah Təhmasib dövründə daha da möhkəmləndirildi. I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin itirilmiş əraziləri geri qaytarıldı və Yaxın Şərqi aparıcı imperiyalarından birinə çevrildi.

## II FƏSİL. XVI ƏSRDƏ SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ

### *2.1. I Şah İsmayılın II Sultan Bəyazidlə qarşılıqlı əlaqələri*

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri XVI əsrin əvvəllərində yaranmasına baxmayaraq hələ, XV əsrin sonlarında – Səfəvi şeyxlərinin siyasi mübarizəsinin gücləndiyi və Osmanlı sultanının Ağqoyunlu hökmdarları ilə aralarında olan ədavəti unudaraq Qızılbaşlara qarşı mübarizədə birləşmək təşəbbüsləri dövründə xeyli aktualıq kəsb etmişdi. Buna görə də, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini İsmayılın rəhbərliyi altında qızılbaşların Təbrizdə taxt-taca yiyələnməsinə qədərki və I Şah İsmayılın Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaratmasından sonrakı dövrlərə ayırmaq olar [67,33-34].

XV əsrin sonlarında Səfəvi-qızılbaş təsirinin Ərdəbildən çox uzaqlara yayılması, Şərqi Anadoluda özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapması və qızılbaş hərəkətinin sürətlə genişlənməsindən Osmanlı sultanı ciddi narahat olmağa başladı. Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yaranması və inkişaf etməsinin səbəbləri izah edilərkən şiə-sünni qarşıdurması ön plana çəkilməmişdir [67,34]. Z.V.Toğanın fikrincə, hətta «şiəlik təhlükəsi qarşısında Ağqoyunlular Osmanlılarla anlaşmaq zərurətini hiss etdilər» [336,368]. Təbiidir ki, Osmanlı sultanı qızılbaşların siyasi nüfuzunun getdikcə güclənməsini istəmir, bunun qarşısını almaq üçün Ağqoyunlu hökmdarlarını və Şirvanşahları onlara qarşı mübarizəyə təhrik edirdi. 1488-ci ildə İsmayılın atası Şeyx Heydərin Şirvanşah Fərrux Yəsar tərəfindən məğlub edilərək

qətlə yetirilməsi münasibətilə Ağqoyunlu padşahı Yaqubun dərhal Osmanlı Sultanı II Bəyazidə göndərdiyi fəthnamədə «yolunu azmışların başçısı» üzərindəki qələbə böyük sevinc-lə ona bildirilmişdi [bax: 27,123; 188,78; 67,34]. Sultan II Bə-yazid cavab məktubunda «bayanduriləri» (yəni Ağqoyunlu-ları) «yolunu azmış Heydəriyyə güruhuna» qarşı qazandığı qələbə münasibəti ilə təbrik etmişdi [170,89]. Səfəvi Şeyx Heydərin öldürülməsindən bir müddət sonra Ağqoyunlu sultanı Yaqub da zəhərlənərək öldürülmüş və taxt-tac uğ-runda daxili mübarizə güclənmişdi. Bu daxili çəkişmələrin Ağqoyunluları zəiflədəcəyini və Səfəvilərin hakimiyyətə gə-ləcəklərini sanki öncədən görən II Bəyazid Ağqoyunlu Əl-vənd Mirzəyə yazdığı məktubunda onları birliyə çağırırdı. Osmanlı sultanı «qızılbaşların ortaya gəlmələri ilə zülmətin çoxaldığı və nurun azaldığını bildirmiş, növbəti məktubunda isə «günəşin qabağında çıraq işığının əhəmiyyəti yoxdur» yazaraq Əlvənd Mirzəyə ürək-dirək vermiş, ona öz köməyini vəd etmişdi [bax: 186,352-352; 27,123-124; 67,34]. Beləliklə, bütün bu hadisələr qızılbaşların şiə məzhəbini əldə əsas tu-taraq dövlət yaratmaq uğrunda siyasi fəaliyyətini güclən-dirməsi keçmiş rəqiblər olan Osmanlılarla Ağqoyunluları öz qüvvələrini birləşdirməyə vadar etmişdi.

Səfəvi şeyxləri siyasi mübarizəyə başlayana kimi Os-manlı sultanları ilə xoş münasibətdə idilər və xəlifələri vasi-təsi ilə Şərqi Anadoluda ciddi maneə olmadan qızılbaşlığı yaymışdılar. Türkiyə tarixçisi Saim Savaş bu haqda yazır: «Səfəvilərin siyasi məqsədləri ortaya çıxana kimi sadəcə tə-riqət mərkəzləri Ərdəbildə deyil, bütün Ön Asiya bölgəsində mənəvi təsirləri güclənmiş, onlara hörmət və xoş münasibət yaranmışdı. Teymurun Anadoludan apardığı əsirləri Səfəvi



şeyxi Xacə Əlinin sərbəst buraxdırması, Osmanlı hökmdarlarının hər il Ərdəbil Təkkəsinə «çərağ axçası» göndərərək hörmətlərini bildirmələri bu təsirin göstəricisi olaraq qəbul oluna bilər» [307,907].

XV əsrin II yarısında Fateh Sultan Mehmet dövründən başlayaraq Şərqi Anadoludakı yarım-köçəri türk boylarının sıxışdırılması sonrakı dövrdə daha da gücləndiyi üçün çətin vəziyyətdə olan həmin türk boyları qurtuluşu Ərdəbildə axtarmağa başlamışdılar [189,45; 67,35]. Naci Şahinin fikrincə, bu bir həqiqətdir ki, Osmanlı sultanlarının Anadoludakı türkmanlara xoş münasibət göstərməməsi onların I Şah İsmayıl tərəfinə keçməsinin ən önəmli səbəbidir [266,285-286]. Şərqi Anadoluda Qızılbaş müridlərinin getdikcə çoxalması sənədlərinə toxunan M.Temizqan yazır: «Xalqın Ərdəbilə yönəlməsində, I Şah İsmayılın ən böyük dəstək verən bölgələrin uzun müddət qeyri-stabilliyin davam etdiyi ərazilər olmasının təsiri unudulmamalıdır. Cənubda Adana, Tarsus və Maraş ətrafı daxil olmaqla Şərqi Anadolu bölgəsi iki əsrdən çox davam edən bəyliklər dövründə mübarizə səhnəsi olmuşdu. Bu bəyliklər qüdrətli bir dövlətə çevrilmədiyi üçün xalqı stabil həyata və iqtisadi rahatlığa qovuşdura bilməmişdi. Buna görə də, dinc həyata və rahatlığa can atan xalqın qüdrətli bir hökmdara (I Şah İsmayıl – T.N.) meyl etməsi təbii bir haldır» [334,480; 67,35].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər arasında siyasi mübarizənin yaşanmadığı dövrlərdə xalq arasında mövcud olan bəzi fərqli inanclar və yaşayış forması onlar arasında ziddiyyət yaratmamışdı. Ancaq siyasi və hərbi ziddiyyətlərin gücləndiyi dövrlərdə bu cür fərqlər böyük təzyiqlərə və tənqidlərə səbəb olmuşdur. XV əsrin sonuna kimi Səfəvilərlə

Osmanlılar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bu məcrada inkişaf etmişdi. Saim Savaşın fikrincə, 1492-ci ildə bir dərvişin II Bəyazidə qarşı sui-qəsd təşəbbüsünə qədər osmanlılar mərkəzi Ərdəbildə olan Səfəvi təriqətinin üzvlərinə və onların Anadoludakı müridlərinə qarşı əsasən xoş münasibətdə olmuş və hətta digər təriqətlərə etdikləri kimi onlara da maliyyə yardımını göstərmişlər. Ancaq, sui-qəsd təşəbbüsü və Səfəvilərin siyasi məqsədlərinin ortaya çıxmasından sonra Osmanlıların Səfəvilərə və onların Anadoludakı müridlərinə münasibəti dəyişmiş, hətta bölgədəki Qızılbaş əhalisi geniş təqiblərə məruz qalmışdır [307,912; 67,35].

XVI əsrin başlanğıcında II Bəyazid xüsusi elçisi Mahmud Ağa Çavuşbaşı vasitəsilə Sultan Əlvəndə göndərdiyi məktubunda Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı çəkişmələrə son qoymağı, onlara I Şah İsmayıl və Qızılbaşları məhv etmək üçün bütün qüvvələrini birləşdirməyi tövsiyə edirdi. II Bəyazid məktubunda yazırdı: «Zülmkar qızılbaş tayfasının, - Allah onları məhv etsin, - bədbəxtlik yağan qırmızı papağından dünyaya alov şölələri saçırırlar... Ümidvarıq ki... doğru yolda olan bütün firqələr ittifaqa girib səbr və hövsələ nümayiş etdirməkdən bezikəcək, nemətlər əta edən Allaha təvəkkül edə-edə o zalım tayfanı məhv və zəlil etmək... iradəsi göstərəcəkdir. Fitnə baş qaldırmadan qoy beşiyindəcə boğulsun». Hələlik bu iki dövlət dua etdiklərini bildirən Bəyazid «zərurət yaranarsa», onların tərəfindən Səfəvilərə qarşı müharibəyə girmək üçün «süslük olmayacağını da» bildirir [bax: 170,89; 88,27-28; 67,36]. Lakin 1500-1501-ci illərdə qızılbaşlar Şirvanşah Fərrux Yəsar və Ağqoyunlu Sultan Əlvənd üzərində qələbə qazandığı zaman Sultan II Bəyazid daha öncədən qızılbaşlara qarşı Ağqoyunlulara vəd etdiyi köməyi

gerçəkləşdirə bilmədi. Görünür, bunun səbəbi Sultan II Bəyazidın Venesiya və onun müttəfiqləri ilə aramsız müharibə aparması olmuşdu [170,89; 67,36].

Sultan II Bəyazid yenidən yaranmış Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə bağlı dəqiq məlumat əldə etmək üçün Səfəvi dövlətinin qonşuluğunda yerləşən vilayət hakimi Kürd Hacı Rüstəmə məktub göndərmişdi. Osmanlı sultanı məktubunda ona «Qızılbaş camaatının Bayanduriyyənin dövlət adamlarına qarşı olan uzunmüddətli düşmənçiliyinin nə ilə nəticələndiyi» barədə dürüst məlumat öyrənilərək göndərməsini tapşırırdı [88,29-30]. Kürd Hacı Rüstəmin II Bəyazidə cavab məktubunda Qızılbaşların Sultan Əlvəndə və Murada qalib gələrək Əcəm İraqını, Pornaqların ordusunu məğlub edərək Ərəb İraqını ələ keçirdiyini, Misir çərkəzləri ilə sülh bağlayaraq müttəfiq olduqlarını, Maraş və Diyarbəkərə doğru irəlilədiklərini məlumat verərək yazırdı: «Onların (Qızılbaşların – T.N.) zülmündən İranın vəziyyəti pərişandır. Məmləkət və vilayətlərin əksəriyyəti onların zülm və işgəncələri ilə viran olmuşdur. Allahın fəzilətindən ümidimiz budur ki, ...Allah yolunda döyüşənlərin mizraq və nizələri, müsəlman mücahid döyüşçülər və zamanənin şahənşahının qan fışqıran oxları vasitəsilə bu zalım dəstədin kökü kəsilib məhv edilsin» [88,30-31]. Məktubdan aydın olur ki, qızılbaşların «zalımlığı» onların Əlvənd Mirzənin, Murad Mirzənin, Pornaqların torpaqlarını vahid ölkə ərazisində birləşdirməsi, Misir çərkəzləri ilə müqavilə bağlayıb dədə-baba torpaqları Maraş və Diyarbəkərə tərəf üz tutmalarıdır.

Sultan II Bəyazidın Ağqoyunlu Sultan Əlvəndə və Kürd Hacı Rüstəmə məktubları bir daha göztərir ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yarandığı ilk gündən Osmanlı sul-

tanının ona münasibəti pis olmuşdur və onu «bəsiyində boğmağı» düşünmüşdür. Səfəvilərin getdikcə güclənməsindən narahat olmağa başlayan Osmanlı imperiyası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilər barədə məlumat toplayır, Səfəvilərin düşməni olan Ağqoyunlu padşahlarını mübarizəni davam etdirməyə təhrik etməkdən çəkinmir.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən müasir Türkiyə tarixçiləri Səfəvilər dövlətinin getdikcə güclənərək öz nüfuzunu Şərqi Anadoluda gücləndirməsinin başlıca səbəbini Sultan II Bəyazidin lazımı tədbirlər görməməsi və fəaliyyətsizliyi ilə bağlayırlar [320,163; 304,19; 305,24; 60,98].

Təbiətə mülayim insan olan Osmanlı sultanı qızılbaşların siyasi fəaliyyətinin güclənməsini görməyə bilməzdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasına, Qızılbaş hərəkatının yayılmasına qarşı sultan II Bəyazidin passiv qalması, müşahidəçi kimi davranması səbəbsiz deyildi. Belə ki, XV əsrin sonunda Osmanlı sultanının himayə etdiyi Sultan Gödək Əhmədin Ağqoyunlu əmirləri tərəfindən öldürülməsi unudulmamışdı. Gödək Əhmədin simasında Azərbaycanda təmsil olunan Osmanlı alternativinin məğlubiyyətə uğraması və Ağqoyunlu türkman hakimiyyətinin süqutunun qaçınılmazlığı qarşısında Səfəvilərin təşəbbüsü ələ keçirmələri Osmanlılar üçün arzuolunmayan, ancaq eyni zamanda qarşısı alınmaz bir hadisə idi. Ağqoyunlu Gödək Əhmədin uğursuzluğundan sonra Azərbaycanda və Şərqdə baş verən hadisələr önündə Osmanlılar bir müddət çəşqınlıq içində qalmışdı. Bu bövrədə Osmanlı dövlətinin Şərq siyasətinin passivliyini, Sultan II Bəyazidin sülhpərəstliyi və xasiyyətinin mülayimliyi ilə deyil, bu durumda osmanlıların sadəcə öz siyasi

mövqelərini müəyyən edə bilməmələri ilə əlaqələndirmək lazımdır [52,215; 67,36-37].

XVI əsrin əvvəllərində yaranmış siyasi vəziyyəti nəzərə alan Sultan II Bəyazid Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı yeritdiyi siyasətdə, Gödək Əhmədi qətlə yetirən Ağqoyunlu türkmən bəylərinin günahını unutmuş və onları qızılbaşlara qarşı mübarizəyə təhrik etmişdi [67,37]. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri XVI əsrin başlanğıcında İsmayılın siyasi fəaliyyətinin genişlənməsi və rəqibləri üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində xeyli gərginləşmişdi. Ancaq tərəflər bir-birinə qarşı ciddi tədbirlər görməkdən çəkinmişdilər. Osmanlı sultanının sərt tədbirlərə əl atmasına baxmayaraq, Anadolu qızılbaşlarının Səfəvilərlə münasibəti kəsilməmişdi [67,38-39]. Y.Küçükdağ yazır ki, II Bəyazidin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, sərhəd valiləri Səfəvi şahına bağlı olan və Anadoludan Azərbaycana getmək üçün yola çıxmış sufiləri edam etmək əvəzinə onlardan külli miqdarda pul alaraq sərhəddən keçmələrinə icazə verirdilər. Belə vəziyyət Anadolu qızılbaşları ilə I Şah İsmayıl arasında əlaqənin kəsilməməsinə şərait yaratdı. Buna görə də, Azərbaycandan Qaraman əyalətinə qədər uzanan ərazidə onların təsirləri əvvəlkindən daha çox artmışdır [52,215]. Bunu nəzərə alan II Bəyazid Qaraman valisi olan oğlu Şəhinşaha göndərdiyi bir hökmdə Səfəvi torpaqlarına gedib-gələn «Ərdəbil sufilərinə macal verilmədən yaxalanaraq öldürülməsi»ni və «göndərilən hökm tarixindən etibarən öldürülənlər haqda məlumatın ayda bir dəfə İstanbulla çatdırılması»nı tələb etmişdi [bax: 307,914; 67,39]. Osmanlı sultanının bu sərt tədbirlərinə baxmayaraq F.Sümerin yazdığına görə, bu dövrdə I Şah İsmayıl hələlik Osmanlı sultanı ilə münasibətlərini gər-

ginləşdirmək istəmir və yazdığı məktublarda ona çox hörmətlə yanaşaraq, hətta «ata» deyə müraciət edirdi [321,29]. Buna baxmayaraq Osmanlı sultanı II Bəyazid Anadolu qızılbaşlarına qarşı barışmaz mövqe tutaraq, onların I Şah İsmayıl əlaqəsini kəsmək üçün ciddi tədbirlərə əl atmaqdan çəkinməmişdir. A.Allouş yazır ki, 1501-ci ildə Şərur savaşından öncə II Bəyazidin Ağqoyunlu Sultan Əlvəndə və kürd Əmir Hacı Rüstəmə göndərdiyi məktublardan onun qızılbaşlara qarşı düşmən mövqedə olduğu görünür. II Bəyazid hər iki məktubunda I Şah İsmayıl və tərəfdarlarına «Qızılbaş sürüsü, azğın Qızılbaş toplusu», «Allah bunları rəzil etsin!» kimi ifadələr işlətmişdi [113,95]. Lakin, Y.Küçükdağın qeyd etdiyinə görə, I Şah İsmayıl Səfəvi dövlətini yaradan zaman Osmanlı dövlətinə qarşı çox yumşaq davranmışdı. Sülh və sakitlik içində təbliğat yolu ilə müridlərinin sayını çoxaldır, uyğun bir mövqeni müdafiə edirdi, beləliklə, Anadolu da Səfəvi dövlətinin sərhədləri içində alınırdı [243,272-273].

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması Osmanlı sultanı II Bəyazidi ciddi narahat edirdi. Naci Şahin yazır ki, Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin Anadoludakı tərəfdarları ilə əlaqəsini kəsmək məqsədi ilə 1502-ci ilin yayında sərhədləri bağlatdı. Beləliklə, ölkə torpaqlarından nə şərqə, nə də qərbə keçməyə icazə verilmədi. Ancaq bu tədbir də uzun müddət istifadə olunmadı. Çünki, ölkə ərazisində ticarət karvanları müntəzəm olaraq hərəkətdə olduqları üçün I Şah İsmayıl tərəfdarlarının sərhəddəki gediş-gəlişi qarşılıqlı olaraq, rahat şəkildə davam edirdi [266,281]. Buna görə də, Osmanlı sultanı Anadoludakı Qızılbaş müridlərinə qarşı sərt tədbirlərini davam etdirməli oldu. F.Sümer yazır ki, I Şah İsmayıl 1502-ci ildə II Bəyazidə məktub göndərərək atasının

müridlərinin Azərbaycana gəlməsinə icazə verməsini xahiş etsə də, Osmanlı hökmdarı onun bu tələbini qəbul etmədi [321,23]. I Şah İsmayıl iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirməmək üçün Osmanlı sultanına yenidən məktub göndərmək məcburiyyətində qaldı. R.Kılıç bununla bağlı yazır ki, I Şah İsmayıl bu məktubunda da, II Bəyaziddən Ərdəbilə axın-axın gəlmək istəyən ziyarətçilərin və müridlərin sərbəst gediş-gəlişinə icazə verməsini istədi. II Bəyazid bu məktuba göndərdiyi cavabda Azərbaycana getmək istəyənlərin şahı ziyarət üçün deyil, hərbi xidmətdən yayınmaq məqsədilə ora getmək istədiklərini və getmək istəyənlərin vergilərini ödəmədiklərinə görə dövlət xidmətində olanların və dini müəssisələrin bundan zərər gördüyünü bildirmişdi. Buna görə də, I Şah İsmayıl ikinci bir məktub göndərərək yenə Ərdəbil Ocağına gəlmək istəyən Anadolu türkmənlərinə icazə verilməsini və yasaq qoyulmamasını xahiş etmişdi [234,40; 67,40]. Bununla bağlı F.Sümer yazır ki, II Bəyazid öz məktubunda ziyarəti yerinə yetirdikdən sonra geri dönməyə söz verənlərə bu yasağın şamil olunmayacağı cavabını vermişdi [321,25]. Osmanlı sultanı I Şah İsmayıla cavab məktubunda bildirir ki, Səfəvi şeyxlərinin tərəfdarları bəzən işi, əkin-biçini atıb gedirlər, orduya da mənfəət təsir edir. Amma fərman verildi ki, nizam ilə gedib-gəlsinlər və onlara heç kim mane olmasın. Sultan yazırdı: «Sizin mübarək xəbərdarlığınızı aldıqdan sonra fərman verdik ki, bu təbəqə arasında kimsə Allah övliyalarını – Allahın rəhməti onların üzərinə olsun, – ziyarət etmək niyyətində olarsa, hər iki tərəfin istəyi və arzusu olan məhəbbət yolu abad, möhkəm məhəbbət bağları sarsılmaz olsun deyərək geri dönüş istiqamətində kimsə onlara mane olmasın» [88,43]. Ə.Yamanın fikrincə, II Bəyazid

ziyarətə gedənlərə qayıdacaqları təqdirdə icazə veriləcəyini bildirməklə yanaşı, bundan sonra I Şah İsmayıl adına kimsənin sərhəddən buraxılmaması barədə əmr verdi. Bununla yanaşı, Təkə elindən olan türkmənlərdən bir çox tayfanı yeni fəth olunan Mora ölkəsinə sürgün etdi. Etibar edilməyən şah tərəfdarlarının isə Anadolu torpaqlarından uzaqlaşdırılması üçün Sultanın əmrləri bölgələrə göndərildi [362,87].

O.Ə.Əfəndiyev bu məsələyə müəyyən aydınlıq gətirərək yazır ki, II Bəyazid cavab məktubunda I Şah İsmayıldan məktub almasından məmnun olduğunu və bunun onlar arasında dostluğun möhkəmlənməsinə səbəb olacağını qeyd etmişdi. Sultan II Bəyazid «Anadolu əhalisinin əksəriyyətinin ziyarət bəhanəsi ilə ölkəni tərk etdiyini və buna görə də, ordu toplamaqda çətinlik çəkdiyini» bildirirdi. Lakin, I Şah İsmayıldan yenidən məktub aldıqdan sonra sərhəd valilərinə «hökm verdi ki, bu təbəqədən Allahın dostlarını (Allah onlara rəhmət etsin) ziyarət etmək arzusunda olan hər kəsə yasaq və əngəl olunmasın», «məhəbbət və qarşılıqlı dostluq yolu ilə hərəkət edilsin»- deyə əmr etmişdir [170,93].

Sultan II Bəyazidin I Şah İsmayılın bu xahişinə müsbət cavab verməsi onun qonşu dövlətlə qarşılıqlı dostluq münasibəti qurmaq arzusunu bir daha ifadə edir. Maraqlıdır ki, II Bəyazid Səfəvilərin düşmənlərinə yazdığı məktublarda qızılbaşları lənətləsə, pisləsə də, I Şah İsmayıl cavab məktublarında onu ləyaqətlə qiymətləndirir. II Bəyazidin məktubu: «Mükəmməl səltənətin, zəngin hakimiyyətin, sonsuz qüdrətin, həqiqi səadətin, əsl-nəsəbin ağası, səltənət, hakimiyyət, izzət və səadət yolunun mübarizi Şah İsmayıl! Allah ədalətini və fəzilətini qiyamətə qədər davamlı etsin!... məktubunuz sevinc və şadlığımıza səbəb olmuşdur» sözləri ilə başlamışdır



[88,42]. Osmanlı sultanı öz məktubunda Qızılbaş hökmdarına «Şah İsmayıl» ünvanı ilə müraciət edir. I Şah İsmayılın əcdadlarını «Allahın dostları» kimi qeyd edir. Bununla da sufiliyə, dərvişliyə xüsusi marağı olan Sultan II Bəyazid Səfəvi şeyxlərinin övladlarına hörmətini dilə gətirir [170,93]. II Bəyazid I Şah İsmayılın şəxsində təhlükəli bir rəqibin meydana çıxdığını görsə də, məşhur Qızılbaş şahına qarşı çıxmaqla Kiçik Asiyada yaşayan çoxsaylı şiə əhalisini öz əleyhinə qaldıracağından qorxurdu [432,108]. Bu bir daha göstərir ki, həm I Şah İsmayıl, həm də Sultan II Bəyazid iki dövlət arasındakı mövcud gərginliyi dərinləşdirməkdən çəkinmiş və münasibətlərin normal məcrada inkişaf etməsinə çalışmışlar.

Beləliklə, faktiki olaraq, II Bəyazidin Səfəviləri görməyə gözü olmasa da, I Şah İsmayılın yaratdığı qüdrətli dövlətlə barışmalı olmuş, ehtiyatlı davranmış və Səfəvilər üzərinə yerimək təşəbbüsündən çəkinmişdir.

1503-cü ildə I Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultan Murad üzərində qələbə qazanaraq Ağqoyunlu dövlətinin mövcudluğuna tamamilə son qoydu. Bununla da Azərbaycanı və İrənin böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına aldı və müqavimət göstərən yerli hakimləri itaətə gətirdi. Buna görə də, yeni siyasi vəziyyətin yarandığını anlayan II Bəyazid Səfəvilərə qarşı mövqeyini dəyişdirdi və artıq onu rəsmən tanımağa qərar verdi [67,41]. Səfəvi salnamələrinin verdiyi məlumata görə, 1504-cü ilin qışında Sultan II Bəyazid Mehmet Çavuş Balabanın rəhbərliyi altında elçi heyətini bəxşiş və ərmağanlarla I Şah İsmayılın Əcəm İraqı və Farsı işğal etməsini təbrik etmək, həmçinin İsmayılı şah kimi tanımaq üçün onun yanına göndərdi. Qəbul mərasimi İsfahanda yeni tikilən «Nəqşi-Cahan» sarayında oldu [332,106; 170,90]. Osmanlı elçisi Sultan II Bəyazidin təlimatına uyğun olaraq onun iki

məktubunu I Şah İsmayıl təqdim etmişdi. Osmanlı sultanı birinci məktubunda ilk öncə İsmayılın Şirvanşah Fərrux Yəsar və Ağqoyunlu Əlvənd üzərində qələbə qazanması və Təbrizə daxil olaraq şah seçilməsi xəbərindən böyük məmnunluq duyduğunu bildirirdi. Daha sonra Əcəm İraqı və Farsın Bayandurilərini zülmündən qurtuluşu münasibətilə onu təbrik edirdi. Sultanın ikinci məktubunda isə şahı İslam dünyasında təfriqə salmamağa, sünniləri təqib etməməyə çağırır, dövlət idarəçiliyi ilə bağlı gənc İsmayıl müəyyən nəsihətlər və tövsiyələr öz əksini tapmışdı. II Bəyazid məktubunda I Şah İsmayıl «möhtərəm oğul», «əli məqamlı övlad» deyərək xitab etmişdi [170,90-92]. Osmanlı sultanının gənc Səfəvi şahına nəsihətlər verməsini təqdir edən O.Əfəndiyev Sultan II Bəyazidin buna mənavi haqqının çatdığını xüsusi olaraq vurğulayır: «Çünki bu zaman Sultan II Bəyazid 57 yaşında olub, 23 ildir ki, Osmanlı imperatorluğunu yönəltməkdə idi. 14 yaşında taxta çıxan I Şah İsmayılın isə dövlət idarəsi haqqında, əlbəttə, heç bir təcrübəsi yox idi» [170,91; 67,41-42]. Osmanlı Sultanı bu məktubunda I Şah İsmayılın daxili siyasəti ilə bağlı tövsiyələri ilə yanaşı, son dərəcə önəmli olan bir məsələyə də aydınlıq gətirmişdi. II Bəyazid «əgər xalq Ağqoyunluların hakimiyyətindən məmnun olmuş olsa idi, İsmayıl onların hakimiyyəti altında olan torpaqları qısa bir müddətə və «asanlıqla» fəth edə bilməzdi» deyərək yazırdı [170,91; 150<sup>a</sup>, 115; 67,42].

Sultan II Bəyazid dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində sülh hökm sürmüşdü. Sultan II Bəyazid hakimiyyətinin sonuna kimi Səfəvilərə qarşı müharibə etməmək siyasətinə sadıq qalmışdı. Mehmed Çavuş Balabanın Səfəvi sarayına missiyasından sonra iki dövlət arasında elçilər mübadiləsi və məktublaşma prosesi başladı. Tərəflər arasında qarşı-

lıqlı münasibətlərin bu məcrada inkişaf etməsində şübhəsiz ki, Osmanlı sultanının Səfəvi şahına qarşı barışdırıcı mövqe tutması və yumşaq siyasət yeritməsi mühüm rol oynamışdı. Lakin bu dostluq zahiri xarakter daşıyırdı. İ.P.Petruşevski Osmanlı sultanının Səfəvi şahına qarşı yeritdiyi siyasətin səbəblərinə toxunaraq yazır ki, bəzi tarixçilər II Bəyazidin sülhsevər siyasətinin səbəbini onun «dərviş ordenlərinə» şəxsi marağında görərək onun müharibənin əleyhinə olması ilə bağlamışlar. Onun fikrincə, bu izah kifayət etmir. Belə ki, II Bəyazid I Şah İsmayılı özünün son dərəcə təhlükəli qonşusu sayırdı və onun hakimiyyətinin erkən dövrlərində ona qarşı çıxmağa çalışmışdı. Lakin, beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi onu I Şah İsmayılı qarşı mübarizədən çəkirdi. Çünki, I Şah İsmayılın hərbi uğurları, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Misir sultanı ilə ittifaq bağlanmağa çalışması, daha çox isə Kiçik Asiyanın çoxsaylı şialərinin və qızılbaşlarının üsyanları onu bu addımı atmağa vadar etmişdi [418,236]. Digər tərəfdən isə, I Şah İsmayılın Sultan II Bəyazidə qarşı yeritdiyi barışdırıcı siyasətin təməlində Qızılbaş dövləti üçün böyük bir təhlükə olaraq görünən Mavəəünnəhr hökmdarı Şeybani xan var idi [170,94; 67,42].

Məhəmməd İmani də I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin mehriban olduğunu qeyd edərək, I Şah İsmayılın II Bəyazidə yazdığı məktubunda müridlərinin Ərdəbil Təkkəsinə gəlməsi üçün icazə istəməsi, Zülqədəröglu Əlaüddövlə üzərinə savaşa getdiyi zaman Osmanlı ərazisindən keçdiyi üçün üzr istəməsi və həmçinin Fars və Əcəm İraqının fəthindən sonra II Bəyazidin elçisinin təbrik üçün I Şah İsmayılın yanına gəlməsini iki dövlət arasında dostluq münasibətinin nümunəsi kimi vurğulayır [212,164]. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən

bəhs edən müasir Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bağlı olaraq I Şah İsmayılın Osmanlı dövlətini Şərqdən təhdid edən başlıca təhlükə olduğunu qeyd edərək Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına hələ keçməyən Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinə məxsus Şərqi Anadolu torpaqlarında möhkəmlənmək niyyətini gizlətməyə çalışırlar [bax: 284,165; 236,84; 304,19; 305,22-23].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə Yaxın və Orta Şərqlin hərbi-siyasi tarixində yeni dövr başladı. Bu yeni eranın başlıca xüsusiyyəti müsəlman ölkələri arasında onsuz da mövcud olan siyasi-iqtisadi ziddiyyətlərə dini çalarların əlavə olunması ilə onun daha da dərinləşməsi idi [407,127].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Sultan II Bəyazit və I Şah İsmayıl arasındakı münasibətlərdə sülhün hakim olmasına baxmayaraq, bəzən gərgin vəziyyət də meydana gəlmişdi. O.Ə.Əfəndiyev Venesiya qaynaqlarının verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, 1505-ci ildə İstanbulla gələn Qızılbaş elçisi II Bəyazidə Trabzon valisi olan oğlu Səlimin sərhədləri pozması ilə bağlı öz narazılığını bildirmişdi [170,94]. İki dövlət arasında meydana çıxan bu siyasi gərginliyə toxunan Naci Şahin yazır ki, 1505-ci ildə Sultan II Bəyazid I Şah İsmayılın göndərdiyi elçisini qəbul etdi. Elçi şahın adından Trabzonda vali olan Şahzadə Səlimin həyata keçirdiyi yürüşlərə qarşı öz etirazını bildirdi [266,281].

Bu bir daha göstərir ki, I Şah İsmayıl da Osmanlı Sultanı ilə qarşılıqlı münasibətlərini daha da gərginləşdirmək istəmirdi. Bu zaman iki dövlət arasında müəyyən siyasi gərginliyin yaşanmasına baxmayaraq, Sultan II Bəyazid və I Şah İsmayıl mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirmək istəməyərək qarşılıqlı əlaqələri qoruyub saxlamağa çalışmışlar. II

Bəyazid ağıllı bir dövlət xadimi kimi şəxsi və dini ziddiyyətlərin fəvqündə dayanaraq qonşu Qızılbaş dövləti ilə dostluq münasibətlərinin qurulmasına tərəfdar olduğunu göstərmişdi [170,91; 67,46]. I Şah İsmayıl da Osmanlı sultanı ilə münasibətlərini normal hala salmağa çalışır və göndərdiyi məktublarında ona qarşı ehtiramla davranırdı. Şübhəsiz ki, buna səbəb gənc Azərbaycan dövlətinə qarşı Özbək hökmdarı Məhəmməd xan tərəfindən artan təhlükə olmuşdur [67,46].

Lakin 1507-ci ildə I Şah İsmayıl Zülqədər hakimi Əlaüddövləyə qarşı hərbi yürüşə gedən zaman iki dövlət arasında müəyyən gərginlik yenidən yarandı. Türkiyə tarixçiləri I Şah İsmayılın bu yürüşünün səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışırlar [67,46]. Faruk Sümer yazır ki, Kamal Paşazadə yürüşün səbəbini Əlaüddövlənin I Şah İsmayılın elçisini «el içində biabır və məzəmmət etməsi» ilə əlaqələndirir. Digər Osmanlı tarixçiləri isə, I Şah İsmayılın Zülqədər oğlunun üzərinə yürüş etməsinin səbəbini onun gözəl qızı Bənlu Xatunu verməməsi ilə bağlayırlar. F. Sümer qeyd edir ki, bütün bunlar bizi qane etmədiyi üçün başqa səbəblər aramalı olduq. Məhz I Şah İsmayılın bu hərbi yürüşü Zülqədər hökmdarının Ağqoyunlu torpaqlarına iddiasına son qoymaq məsələsi ilə bağlı olmuşdu. Səfərin digər səbəbi də, Əlaüddövlənin ölkəsindəki qızılbaşların Azərbaycana getməsinə mane olması idi [321,27-28; 338,418]. R.Kılıç I Şah İsmayılın bu yürüşü ilə bağlı yazır ki, Səfəvi şahının Anadolu türkmən boyları arasında şüəliyi yayaraq siyasi tərəfdarlarını çoxaltmağa çalışması, Zülqədər hakimi Əlaüddövlənin Ağqoyunlu bəylərini müdafiə edərək onları qızılbaşlara qarşı mübarizəyə təhrik etməsi, I Şah İsmayılın göndərdiyi elçini həbs etdirməsi, Ağqoyunlu mirzələri arasında ortaya çıxan taxt-tac

mücadiləsi zamanı Urfanı Zülqədər torpaqlarına ilhaq etməsi və Diyarbəkri mühasirəyə alması Səfəvi şahının bu yürüşünə səbəb olmuşdur. I Şah İsmayıl, məhz bunların hesabını Zülqədər bəyindən sormaqla istəmişdir [233,412; 234,41].

Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Zülqədər oğlu Əlaüddövlə üzərinə ya Cənubi Anadoludakı Osmanlı torpaqlarından, ya da Şimali Suriyadakı Məmlük torpaqlarından keçməli idi. Məhz I Şah İsmayıl Zülqədər ölkəsinə hərbi yürüş üçün Ərzurum və Ərzincan yolunu seçmişdir. İ.H.Uzunçarşılı I Şah İsmayılın birbaşa Əlaüddövlə üzərinə getməyib, Osmanlı ölkəsindən keçməkdə iki məqsəd güddüyünü qeyd edir. Bunlardan biri, Əlaüddövlənin hazırlıq görməsinə imkan verməmək üçün gözləmədiyi bir yerdən hücum etməsi, digəri isə Osmanlı hakimiyyəti altında olan ələviləri hərəkətə gətirmək üçün onlara cəsarət vermək istəyi olmuşdur [353,228; 170,94].

1507-ci ildə I Şah İsmayılın Ərzincana gəldiyini bilən II Bəyazidin oğlu, Amasya valisi şahzadə Əhməd vəziyyətdən atasını xəbərdar etmiş və Anadoludakı qızılbaş türkmənlərin onun ətrafında toplanmaması üçün müəyyən tədbirlər görmüşdü. Buna görə, I Şah İsmayıl bir aya qədər Ərzincanda ləngiməli olmuşdur. Bundan sonra, Sultan II Bəyaziddən Zülqədər ölkəsinə getmək üçün onun ərazisindən keçməyə icazə istəyən I Şah İsmayılın xahişinə müsbət cavab verilmişdi [321,29; 233,412]. I Şah İsmayıl II Bəyazidə göndərdiyi məktubunda bu yürüş üçün Osmanlı torpaqlarından keçmək məcburiyyətində qaldığını və onun hakimiyyəti altında olan ərazilərə daxil olacağı konkret tarixi də (1507-ci il avqustun 21-də) göstərdi. I Şah İsmayıl qızılbaş ordusuna Osmanlı təbəələri olan şəhər və kənd əhalisinə heç bir zərər verilməyəcəyini və qorxaraq ev-eşiyini tərk edənlərin geri qaytarılması

barədə göstəriş verdiyini onun nəzərinə çatdırırdı [170,93-94]. Sultan II Bəyazid şahın bu məktubuna dostcasına bir cavab yazmışdı. Səfəvi şahının Kayseriyə çatdığı xəbərini alan II Bəyazid «həmin ərazi və sərhədlərin əmirlərinin sizinlə dostcasına davranması», «tərəflər arasındakı birlik və səmimiyyətin bir an belə itirilməməsi, səmimiyyət, ədalət və razılığın həmişə bərqərar olmasına cəhd göstərilməsi əmr edildi»yini yazırdı [88, 45; 170.94]. Bununla yanaşı II Bəyazid I Şah İsmayıldan çəkinərək ölkəsinə zərər verməməsi üçün Orta Anadoluya böyük müşahidə qüvvəsi toplamış və Qaragöz Paşanın rəhbərliyi altında 115 minlik Osmanlı ordusu 1507-ci il ərzində Kayseridə saxlanılmışdır [233,412].

Türkiyə tarixçilərindən M.Ərafçı bu məsələ ilə bağlı fərqli fikirdədir. O, yazır ki, I Şah İsmayıl Əlaüddövlə üzərinə gedərkən Osmanlı torpaqlarından icazəsiz keçməklə onların şərq sərhədlərini pozmuş, hətta Orta Anadolu bölgəsində şiə təbliğatları aparmaqla açıq şəkildə Osmanlı dövlətinin daxili sabitliyini pozmuşdur [176,885-886]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar onun bu məsələ ilə bağlı mövqeyinin düzgün olmadığını göstərir.

O.Ə.Əfəndiyev Osmanlı sultanının həmin hadisəyə münasibətinə aydınlıq gətirərək yazır ki, ilk baxışda qüvvətli, görkəmli və məğrur görünən Osmanlı sultanının I Şah İsmayılın açıq təcavüzünə qarşı dözümlülük nümayiş etdirməsi və hətta ona dostcasına məktub göndərməsi təəccüb doğurur [170,94]. Görünür, təbiəti etibarlı ilə mülayim adam olan Osmanlı sultanı Qızılbaşların siyasi fəaliyyətindən xəbərdar idi. Sultan II Bəyazid özündən əvvəlki və sonrakı Osmanlı sultanlarının əksinə olaraq müharibələrə və özgə torpaqlarını zəbt etməyə biganə olmuşdur [67,48]. Osmanlı sul-

tanını müharibəyə təşviq edən Krım xanı Mengli Gəraya onun verdiyi cavab bu baxımdan maraq doğurur: «...cihad-dan əl çəkilməsi daim mənim diqqətimdə olmuşdur... ancaq, geniş torpaqlarımızda yaşayan insanların halından yalnız mən cavabdehəm, sabah Allahın hüzuruna çıxdığım zaman halım necə olacaq və mən hansı vəziyyətdə cavab verəcəm deyə düşünürəm. Savaş üçün bir tərəfə gedildiyi zaman insanlar pisləklərə meyilli olduqları üçün yoxluğumuzdan faydalanaraq bir fitnə çıxarırlar. Bundan müsəlman ailələri zərər görərsə, Allahın hüzurunda cavabdeh olmaqdan çəkini-rəm. Buna görə də, hər hansı bir tərəfə getməməyi və məm-ləkətin nizamı üçün yerimdə oturmağı daha münasib görü-rəm» [327, 212; 343,30-31]. O, I Şah İsmayılın şəxsinə təh-lükəli bir rəqibin meydana çıxdığını görürdü, lakin ola bilsin ki, məşhur Qızılbaş şahına qarşı çıxmaqla Kiçik Asiyada ya-shayan çoxsaylı şiə əhalisinin də, ona qarşı çıxacağından qor-xurdu [60,127].

I Şah İsmayılın Əlaüddövlə üzərinə hərəkəti heç də səbəbsiz deyildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Şərqi Ana-dolu torpaqlarına iddia edən Əlaüddövlə Azərbaycan Səfəvi dövlətinə düşmənin münasibət bəsləyirdi. Bu səbəbdən o, 1502-ci ildə Təbrizi yenidən ələ keçirməyə çalışan Ağqoyun-lu Əlvənd Mirzəyə hərbi yardım göstərmiş, onun ölümün-dən sonra öz sarayında saxladığı digər Ağqoyunlu şahzadəsi Gödək Əhmədin oğlu Zeynalı Diyarbəkrdə taxta çıxarmaq istəmiş, lakin, Diyarbəkr hakimi Əmir bəy Mosullu buna imkan verməmişdi [321,29]. Qızılbaş ordusunun Zülqədər ölkəsinə daxil olduğunu görən Əlaüddövlə baş verən döyüşdə məğlub olaraq Durna dağına çəkilməmiş, Məmlük hökmdarından və Osmanlı sultanından yardım istəmişdi.



Məmlük sultanı Əlaüddövlənin tələbini cavabsız qoymuş, Sultan II Bəyazid isə vəzir Yəhya Paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunu Ankaradan Kayseriyə göndərmişdi [321, 30; 344,51; 229,16; 234,43].

I Şah İsmayılın Zülqədər bəyliyinə bu yürüşü nəticəsində Xarput ələ keçirildi və Diyarbəkr hakimi Əmir bəy Mosullunun itaət göstərməsi nəticəsində Diyarbəkr qızılbaşların nəzarəti altına keçdi. Bu zaman bir sıra Ağqoyunlu əmirləri I Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçdi. Onların arasında Pə-rəcük hakimi Əbdül Sultan Türkman da vardı. Səfəvi şahı Pə-rəcük qalasını Əhməd Sultan Qacara, Diyarbəkr isə Mə-həmməd xan Ustaclıya verərək Əmir bəy Mosullunu möhür-dar vəzifəsinə təyin etdi. Bununla da, Cənub-Şərqi Anadolu torpaqları Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatıldı. O.Əfəndiyev I Şah İsmayılın bu yürüşü zamanı Diyarbəkrli Səfəvi dövlətinə birləşdirməsini çox önəmli hadisə kimi qiymətləndirir: «Babası Uzun Həsənin vətəni Diyarbəkrin Qızılbaş dövlətinin hakimiyyəti altına keçməsi çox önəmli idi. Çünki İsmayıl özünü Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi sayırdı» [170,93; 67,48-49].

I Şah İsmayıl Zülqədər bəyliyinə yürüş zamanı Osmanlı torpaqlarından keçərkən Sultan II Bəyazidə verdiyi sözə sadıq qalmış, Qızılbaşların qorxusundan yurd-yuvasını tərk edənləri geri dönməyə çağırmış, yerli əhalinin satmaq istədiyi malların alınmasına göstəriş vermişdi. O, Osmanlı ərazisindən keçdiyi yerlərin sakinlərinə heç bir zərər verilməməsi, aldıqları ərzaq və yemin pulunun mütləq ödənilməsi barədə əmrilər vermişdi [170,94]. Onun bu cür davranışı Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində yeni gərginliyin yaranmasının qarşısını almış, Sultan II Bəyazid onu qızılbaşlara qarşı hücumla

təhrik edən yaxın ətrafının və oğlu şahzadə Səlimin tələblərini növbəti dəfə rədd etmişdi. Bununla belə, II Bəyazidin və I Şah İsmayılın söylərinə baxmayaraq iki dövlət arasındakı münasibətlər gərginləşməyə doğru gedirdi. Bu zaman I Şah İsmayılın hərəkətlərini xeyli müddətdir ki, izləyən və onun məqsədlərindən xəbərdar olan Trabzon valisi şahzadə Səlimin həyata keçirdiyi tədbirlər Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə öz təsirini göstərdi. Şahzadə Səlim 1508-ci ildə Səfəvilərin vassalı olan Gürcüstana qarşı üç hərbi yürüş edərək oranı qarət etdi və öz nəzarəti altına aldı [236,85; 157,100-101; 229,18; 234,46].

Göründüyü kimi, atasının əksinə olaraq şahzadə Səlim Qızılbaşlar dövlətinə qarşı daha kəskin hərəkət etmişdi. Onun əvvəllər Ağqoyunluların, indi isə Səfəvilərin asılılığında olan Gürcüstana hərbi yürüş etməsi I Şah İsmayılın hid-dətinə səbəb oldu. Bununla bağlı R.Kılıç yazır ki, şahzadə Səlim 1508-ci ildə Gürcüstana etdiyi üç yürüş nəticəsində onun mühüm bir hissəsini hakimiyyəti altına aldı. O, eyni zamanda Anadoluda Ağqoyunlulardan Səfəvilərə keçən torpaqların bir hissəsini – Bayburd, Ərzincan, Kəmax, İspir, Gümüşxanə və Çəmişgəzək arasındakı torpaqları da ələ keçirərək nəzarəti altına aldı. O, I Şah İsmayılın Ələüddövlə üzərinə gedərkən ağır olduğu üçün yanında daşımayaraq Ərzincanda torpağa basdırdığı topları da ələ keçirdi. Bunu eşidən I Şah İsmayıl qəzəblənərək qardaşı İbrahim Mirzəni ordu ilə Trabzona, Səlim üzərinə göndərdi. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Qızılbaşlar məğlub oldu və İbrahim Mirzə əsir götürüldü [229,18; 234,46]. Səfəvi şahı bu zaman Osmanlı dövləti ilə hərbi münacişəyə yol verməmək, şahzadə Səlimdən «şikayət etmək» və padşaha dostluq münasibətini yeni-

dən bildirmək üçün İstanbula bir elçi heyəti göndərirdi. Qızılbaş elçilərini qəbul edən II Bəyazid Səlimə fərman göndərərək buyurdu ki, ancaq öz sancağının mühafizəsi ilə məşğul olub bir daha təcavüzə yol verməsin [236,94-95; 27,127; 67,49].

R.Kılıç bu məsələ ilə bağlı yazır ki, I Şah İsmayıl II Bəyazidə göndərdiyi etiraz məktubunda özünü Ağqoyunluların qanuni varisi olduğunu bildirərək şahzadə Səlimin ələ keçirdiyi ərazilərin geri qaytarılmasını, əslində Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında savaşı baş vermədiyini və şahzadə Səlimin Trabzondan geri çağırılaraq cəzalandırılmasını tələb etmişdi [234,46]. Bu məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, Sultan II Bəyazid kimi elə I Şah İsmayıl da, bu zaman qonşu Osmanlı dövləti ilə böyük ixtilafa girməyə can atmamışdı. Buna baxmayaraq, şahzadə Səlim bir müddətdən sonra Səfəvilərlə növbəti sərhəd münaqişəsinə girmişdi. Bu dəfə o, Ərzincan şəhərini hədəf seçmişdi. R.Kılıç yazır ki, şahzadə Səlim başda Ərzincan olmaqla bu ərazilərin vaxtilə qanuni Osmanlı torpaqları olduğunu, babası İldırım Bəyazid tərəfindən fəth edildiyini irəli sürsə də, Divani-Humayun Trabzon valisi Səlimə Bayburd, Kamax, Ərzincan və İspirin Səfəvilərə geri qaytarılmasını tələb etdi. II Bəyazid oğluna «ancaq sancağını mühafizə etməklə məşğul olub, bundan sonra təcavüz etməyəsən» xəbərdarlığını etmişdi. Şahzadə Səlim əmrə itaət edərək bu torpaqları geri qaytardı [234,46].

Bununla yanaşı, 1510-cu ildə Trabzon hakimi şahzadə Səlimin Səfəvi mülkü olan Ərzincan torpaqlarına yenidən hücumu Səfəvilərlə Osmanlılar arasında yeni münaqişəyə səbəb oldu. Lakin, bu zaman II Bəyazid elçilərini dərhal Təbrizə göndərərək, tərəflər arasında savaş çıxmasına mane olmuşdur [432,108]. Bu bir daha göstərir ki, Osmanlı sultanı II

Bəyazid iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsini istəməmiş və tərəflər arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsini üstün tutmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, görünür, sülsevər Osmanlı sultanı I Şah İsmayıl qarşı açıq mübarizənin başlanması zamanı Anadoluda yaşayan çoxsaylı şiə-qızılbaş əhalisinin çıxışlarının artmasından qorxmuşdu [67,50].

Sultan II Bəyazidin hakimiyyətinin sonlarında Kiçik Asiyanın şərq vilayətlərində Şahqulunun rəhbərliyi altında güclü üsyanın başlanması həqiqətən bu təhlükənin real olduğunu göstərdi. Bu üsyan Sultan Səlim – I Şah İsmayıl münasibətlərinin gərginləşməsində böyük rol oynadı. Türkiyə tarixçisi Y.Küçükdağ yazır ki, I Şah İsmayılın Anadolu ilə bağlı planlarını alt-üst edən ilk hadisə Şahqulu üsyanıdır. Osmanlı dövlətinə qarşı başlayan bu üsyan həm Səfəvi, həm də Osmanlı tarixi üçün bir dönüm nöqtəsidir. Çünki, hər iki dövlətin münasibətlərində gözlənilməz dəyişikliyə səbəb olmuşdur [243,273]. Şahqulunun Təkə vilayətində başlayan üsyanı nə Osmanlıların, nə də Səfəvilərin gözləmədiyi bir hadisə idi. Hələ Şeyx Heydərin bir Qızılbaş mürşidi kimi fəaliyyətdə olduğu dövrdə Təkə elindəki müridləri arasında Həsən Xəlifə xüsusilə seçilmişdi. Həsən Xəlifədən sonra onun oğlu Şahqulu Təkəli atasının davamçısı oldu. Bu bölgənin qızılbaşları Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə sıx əlaqədə olmuşdu. Şahqulu Sultan II Bəyazidin xəstəliyi və şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə nəticəsində meydana çıxan hərc-mərclikdən istifadə edərək üsyana başladı. Y.Küçükdağ yazır ki, çağdaş tarixçilərin yazdığına görə, iqtisadi problemlər onları üsyana vadar etmişdi [243,273]. Mustafa Əkinçinin fikrincə, Şahqulunun məqsədi üsyan qaldıra-

raq bəzi imtiyazlar əldə etmək deyildi. O, şahzadələr arasındakı çəkişmələrdən istifadə edərək bütün Osmanlı ölkəsini zəbt etmək istəyirdi. Şahqulu düşünürdü ki, Osmanlı vəzirləri istədikləri şahzadələri sultan seçmək üçün mübarizəyə başladığına görə, ona qarşı qüvvələri birləşdirə bilməyəcəklər [171,157].

Ş.Təkindağ dövrün Osmanlı müəllifləri olan Cəlalzadə Mustafanın və İshaq Çələbinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq Şahqulu Baba Təkəlinin üsyana başlamasının səbəbi kimi bu tayfaya məxsus olan sipahilərin timarlarından məhrum edilməsini göstərir [331,35].

Y.Küçükdəğın fikrincə, Şahqulu atası kimi Səfəvi təriqətinin xəlifələrindən olub, Almalıda təqva sahibi olduğu üçün II Bəyazid ona hər il 6-7 min axça sədəqə yollayırdı. Buna baxmayaraq, II Bəyazidin təqva sahibi olduğu üçün sədəqə göndərdiyi adamın birdən-birə I Şah İsmayıl adına üsyan qaldırması Osmanlı dövlət adamlarını təəccübləndirmişdi [243,273]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1511-ci ildə Şahqulu bir dəstə Müntəşə və Gərmian qızılbaşları ilə I Şah İsmayılın yanına gedən zaman Təkə elinin hakimi onlara mane olmaq istədi, lakin baş verən döyüşdə qalib gələn Şahqulu tezliklə Qaraman vilayətini ələ keçirərək Sivas üzərinə yürüş etdi. Şahzadə Sultan Qorqudun xəzinəsini ələ keçirən Şahqulu qısa müddət ərzində qazandığı zəfərlərlə tərəfdarlarının sayını artırdı. Hətta II Bəyazidin xəstə olmasından istifadə edərək ölkədə rüşvətxorluğa rəvac verən vəzirlərin özbaşnalığından bezən minlərlə Osmanlı əsgərləri də üsyançılara qoşuldular. Görünür, məhz bunun nəticəsində, Şahqulu Anadolu bəylərbəyi Qaragöz Paşanın, daha sonra isə Sultan II Bəyazidin baş vəziri Xadim Əli Paşanın 50 minlik ordusu-

nu məğlubiyyətə uğratdı. Lakin Kyükçay sahilində baş verən döyüşdə Xadim Əli Paşa və Şahqulu öldürüldü və üsyançılara ağır zərbə vuruldu [bax: 331,56-58]. Şahqulunun ölümündən sonra başsız qalan üsyançıların bir hissəsi Azərbaycana üz tutdular. İ.H.Uzunçarşılı Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Ərzincana çəkilən üsyançılar burada olan 500 nəfər Təbriz tacirini öldürərək mallarını ələ keçirdilər [353,231; 331,58]. Həmin vaxt İraqda olan I Şah İsmayıl yol boyu qarət və soyğunçuluqla məşğul olan Şahqulu tərəfdarlarının hərəkətlərindən xəbər tutaraq təcili Təbrizə döndü.

Türkiyə tarixçiləri tərəfindən I Şah İsmayılın Anadoluda şüa bayrağı altında qiyam qaldırmış Şahqulu və tərəfdarlarına kömək etməməsi, əksinə, ona pənah gətirən üsyançıları cəzalandırması etiraf olunur. Lakin Ə.Vilayəti Şahqulu üsyanının I Şah İsmayılın göstərişi ilə başladığını iddia edərək yazır ki, üsyançılara maliyyə və hərbi cəhətdən yardım edən Səfəvi şahı «İranın daxili çəkişmələri və Şərq məsələləri ilə» məşğul olduğu üçün bu mövqeyini sonadək davam etdirə bilməmişdi [96,112]. Ə.Vilayətinin bu mövqeyi həqiqətdən çox uzaq olduğu üçün qəbul edilə bilməz. Çünki, tarixi mənbələrin heç birində Şahqulunun I Şah İsmayılın göstərişi ilə üsyana başlaması haqqda hər hansı bir məlumata rast gəlinmir. Buna görə də, Ə.Vilayəti öz fikrini əsaslandırmaq üçün hər hansı bir mənbəyə istinad etməmişdir. Digər tərəfdən, həmin dövrə qədər Ə.Vilayətinin iddia etdiyi kimi I Şah İsmayılın hakimiyyətinə təhlükə törədəcək əsas iddiaçılar, xüsusən Ağqoyunlu şahzadələri zərərsizləşdirilmiş, şəqdə isə Osmanlılardan sonra ən təhlükəli rəqibi olan Şeybani Məhəmməd xan ağır məğlubiyyətə uğradılaraq Xorasan vilayəti

Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. Türkiyə tarixçisi F.Kırzıoğlu'nun bu məsələ ilə bağlı verdiyi məlumat daha diqqətçəkicidir. O, yazır: «Şahqulunun əsl qayəsi I Şah İsmayıl adına, sadəcə, bir üsyan çıxarmaq və ya İrana getmək deyildi. Onun məqsədinin çox böyük olub, Osmanlı hakimiyyətinə son qoymaq olduğu görünür» [236,32-34]. O.Əfəndiyevin qənaətinə görə, I Şah İsmayıl Türkiyədəki qızılbaş üsyanını müdafiə etməmişdi. Əksinə, üsyançılar Qızılbaş dövlətinə sığınan zaman İsmayılın əmri ilə üsyan rəhbərləri edam olundu, digərləri isə qızılbaş məmurlarına xidmətçi kimi paylandı [432,108]. I Şah İsmayılın Şahqulu tərəfdarlarını «babam Sultan Bəyazid xana» qarşı üsyan qaldırmaqda ittiham etməsi və onları cəzalandırması haqqda Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, bu dövrdə Sultan II Bəyazid kimi, I Şah İsmayıl da Osmanlı dövləti ilə münasibətləri kəskinləşdirməkdə maraqlı olmamışdı.

Y.Küçükdəğin qənaətinə görə, Şahqulu üsyanı I Şah İsmayıl ilə bağlı əndişədə və qərara gəlməkdə gözləmə mövqeyində olan Osmanlı dövlət adamlarını, üləma və əsgərlərin şahzadə Səlimi müdafiə etməsinə zəmin hazırladı. Şahzadə Əhmədin Qızılbaş üsyanını yatırmaqda bacarıqsızlığı şahzadə Səlimin səltənətə yolunu açmış oldu [243,274]. Göründüyü kimi, Şahqulunun tərəfdarlarının ölçülüb biçilməmiş hərəkətləri və Kiçik Asiya şialərinin mövqeyinə zərbə vuran digər hadisələr iki dövlət arasındakı əlaqələrin üzərinə kölgə saldı. Lakin Osmanlı sultanının qocalığı və I Şah İsmayılın da özbəklər sarıdan arxayın olmaması onların bir-birinə qarşı düşmənçilik hərəkətinə əl atmamasına və Osmanlı sultanının Şahqulunun qiyamı ilə bağlı I Şah İsmayıl ilə yalnız bir məktub göndərməsi ilə nəticələndi. Hətta, Trabzon

valisi şahzadə Səlimlə Diyarbəkr hakimi Məhəmməd xan Ustaclu arasında tez-tez baş verən sərhəd münaqişələri də iki böyük hökmdarı müharibəyə başlamağa təhrik edə bilmədi. O.Əfəndiyev haqlı olaraq yazır ki, bu iki türk dövlətlərinin münasibətləri ciddi siyasi və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq bu dönmədə barış ortamında davam etmişdi [170,95].

Bununla belə, iki dövlət arasındakı münasibətlər getdikcə gərginləşməkdə idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Şah İsmayılın Sultan II Bəyazidə qarşı yeritdiyi barışdırıcı siyasətin təməlinə Azərbaycan Səfəvi dövləti üçün bir təhlükə kimi görünən Şeybani hökmdarı Məhəmməd Şeybani xan vardı. 1510-cu il dekabrın 1-də I Şah İsmayıl Mərv döyüşündə Şeybani Məhəmməd xanı məğlub edərək Xorasan torpaqlarını öz dövlətinin tərkibinə qatdı. O.Əfəndiyev yazır ki, h.917-ci (1511-1512) ildə Qumda olan I Şah İsmayılın yanına gələn II Bəyazidin elçisi onu Şeybani xan üzərində qazandığı qələbə münasibətilə təbrik etmişdi [170,94]. Bu bir daha göstərir ki, Osmanlı sultanı Qızılbaş şahının Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Şeybani hökmdarı üzərində əldə etdiyi qələbədən sonra da onunla münasibətləri pisləşdirməyə təşəbbüs göstərməmişdir. O.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, I Şah İsmayıl Şeybani təhlükəsini ortadan qaldırırdıqdan sonra Osmanlı dövləti ilə olan əski barışdırıcı siyasətini dəyişdirmiş, ancaq II Bəyazid I Şah İsmayılə qarşı mövcud siyasətini mühafizə etmişdir [170,94].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah İsmayılın başının daxili düşmənlərə və özbəklərlə müharibəyə qarışdığı dövrə kimi Səfəvi-Osmanlı siyasi əlaqələri dostluq məktubları mübadiləsi ilə zahiri bir sülh və dostluq şəraitində keçmişdir. 1510-cu ildə Məhəmməd xan Şeybani üzərində qələbə qazanaraq



onu qətlə yetirdikdən sonra Osmanlı sultanı ilə dostluq əlaqələrinə və Məhəmməd xanı əleyhinə qaldırdığına görə, I Şah İsmail Özbək xanının başının dərisinə saman təpərək elçisi vasitəsilə II Bəyazidə göndərdi. Sultan II Bəyazid Səfəvi şahının bu hərəkətindən çox incidi. Xüsusilə onun bu zaman Trabzon valisi olan oğlu Səlimin ürəyində Səfəvi şahına qarşı böyük bir nifrət yarandı [bax: 96,111]. Osmalı şahzadələri arasında daxili ixtilaflar baş verdiyi üçün Sultan II Bəyazid bu hadisəni soyuqqanlı qarşılayaraq, I Şah İsmayla yalnız məktub göndərməklə kifayətləndi, ona məsləhət gördü ki, gələcəkdə bu kimi fəaliyyətdən çəkinsin və «müsəlmanlar arasında» qan tökülməsinə yol verməsin [432,111].

Bu dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmalı imperiyası arasındakı siyasi münasibətlərin xeyli gərginləşdiyini Sultan II Bəyazidin I Şah İsmayla göndərdiyi məktub da sübut edir. «Öz təzə məzhəbini qəbul etdirmək üçün müsəlmanların qanını tökmə!» nəsihəti ilə başlayan məktub bu sözlərlə bitirdi: «Rum ölkələrini istila etməkdən ümidinizi kəsin və yaxşısı budur ki, İran, Turan və Hindistan tayfalarının hökmdarlarının vücudunu məhv etməyə ciddi-cəhd göstərib, o yerlərdə qüdrətli bir səltənət yaradın və bundan elə rəftar etməyin ki, Allah yolunda cihad etməklə və Allah kəlamını yüksəklərə ucaltmaqla məşğul olan Osmanlıların qaziləri naçar olub intiqam qılınıcı qınından çıxarmağa məcbur olsunlar, İrana üz tutsunlar və onu əvvəlkindən daha artıq viran etsinlər. Bizdən fəqət deməkdir, vəssalam!» [bax: 96,113-114]. Göründüyü kimi, I Şah İsmayılın siyasəti zahiri sülh və dostluğu hifz etmək nişanəsi olduğu üçün bu cür hərəkətlərin üzə çıxması tədricən onlar arasındakı qarşılıqlı anlaşma və dostluq əlaqələrini düşmənçilik siyasətilə əvəz etmişdi.

Belə vəziyyət qocalmış Osmanlı sultanı II Bəyazidin cəsarətsizliyi onun oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəni və ixtilafı daha da gücləndirmişdi. Bu zaman Osmanlı şahzadələrindən hər biri gizli planlar cızmaqla taxt-taca sahib olmağa çalışırdı. Osmanlı taxt-tacı uğrunda mübarizənin kəskinləşməsindən yararlanan I Şah İsmayıl Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qonşuluğunda yerləşən Şərqi Anadolu qızılbaşları müdafiə etməklə öz nüfuzunu daha da gücləndirməyə çalışırdı. Bu məsələ ilə bağlı İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, I Şah İsmayıl Şeybani xan üzərində qələbədən sonra Osmanlı vilayətlərinə göndərdiyi xəlifələr vasitəsilə ələviləri üsyana təhrik etmişdi. Sultan II Bəyazidin yumşaq davranışları və bəzi dövlət adamlarının ələviliyə meyl etməsi Səfəvi şahının cəsarətini artırmasına və fəaliyyətini genişləndirməsinə səbəb olmuşdu. Sultan II Bəyazidin hakimiyyətinin son illərində şahzadələr arasındakı vəziyyətdən istifadə edən I Şah İsmayıl Osmanlılar əleyhinə fəaliyyətini xeyli artırmış, daha sonra ona sığınan Şahzadə Əhməd oğlu Muradı himayə etmiş və Sultan Səlimin taxta çıxması münasibətilə təbrik məktubu göndərməmişdi [353,258-259].

Beləliklə, Osmanlı dövlətində baş verən hadisələr Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daha da gərginləşdirdi. Belə ki, I Şah İsmayıl Osmanlı səltənətinə göz dikənlərlə gizli əlaqə saxlamış və Amasya valisi şahzadə Əhmədi müdafiə etmişdi. Həmçinin Qaraman valisi şahzadə Şehinşah qızılbaş tərəfdarlarına qoşulmuşdu. Taxt-tac uğrunda mübarizədə şahzadə Səlimlə müxalifətdə olmağa təşviq edilən şahzadə Əhməd öldürülməsindən sonra onun oğlu Murad Səfəvi şahına sığınmışdı. Belə bir vəziyyət Sultan II Bəyazidin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, Şahzadə Səlimin taxta yiyələnməsi,

qızılbaşlara qarşı təcavüzkar siyasətin yeridilməsi iki dövlət arasında münasibəti daha da gərginləşdirdi [70,20].

Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs olunan əsərlərdə tədqiqatçılar tərəfindən Osmanlı-Səfəvi çəkişmələri fərqli səbəblərə bağlanmış və bunlardan sünni-şiə ziddiyyəti ilə bağlı fikirlər daha çox tərəfdar tapmışdır [304,21-24; 284,165-167; 243,274]. B.A.Gökdağ da Osmanlı-Səfəvi ziddiyyətlərində məzhəb fərqlərinin mərkəzi yer tutduğunu, bu dini ayrı-seçkiliyin yüz minlərlə Anadolu və İran (Azərbaycan – T.N.) türkünün qanının boş yerə axmasına səbəb olduğunu yazır [206,128]. V.Kövsərani bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır ki, bəzi tarixçilər Osmanlı-Səfəvi toqquşmasının sünni-şiə qarşıdurması olduğuna inansa da, məzhəblər arasındakı fərqlər savaşın alovlanması və ya pərdələnməsindən başqa bir şey deyildir. Səfəvi-Osmanlı çəkişmələrinin əsas səbəbi tərəflərin iqtisadi maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə ilə bağlı olmuşdur [bax: 227,73-76]. Y.Küçükdağın qeyd etdiyinə görə, V.Kövsəraninin bu fikrini yalnız Sultan Süleyman Qanuni dövrünə şamil etmək olar. Çünki, Səfəvi dövlətinin yaranmasından Çaldıran savaşına kimi keçən dövr ərzində baş vermiş hadisələr dərindən öyrəniləndikdə Osmanlı dövləti üçün təhlükə yaradan Səfəvi şahının rəhbərliyi altında həyata keçirilən proseslərin qarşısını almaq arzusu açıq şəkildə görünür [206, 128].

Burada biz, Y.Küçükdağın Osmanlı dövlətinin Şərqi Anadoluda möhkəmlənmək və öz sərhədlərini Şərqə doğru genişləndirməklə tranzit ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək niyyətini gizlətdiyini, Osmanlı sultanlarının Qızılbaş təhlükəsi qarşısında məcburi tədbirlərə əl atdığını qabartmağa çalışdığını görürük. Türkiyə tarixçisi H.İ.Bulud düzgün

olaraq qeyd edir ki, əslində Osmanlılarla Səfəviləri qarşı-qarşıya gətirən ən önəmli səbəb geniş əraziyə və böyük qüdrətə malik olan bu iki dövlətin işğal siyasətinin Anadolu torpaqlarında birləşmiş olmasıdır. Sünni-şiə ixtilafı isə bu mübarizəni sürətləndirmişdir [143,55]. Ə.Y.Ocaq Osmanlı-Səfəvi mübarizəsinin həqiqi səbəbləri ilə bağlı yazır: «Bu gün Osmanlı-Səfəvi mübarizəsinin əsas etibarlı ilə siyasi rəqabətdən qaynaqlandığını, bir sünni-şiə mübarizəsi olmadığını, Səfəvi dövlətinin şiəliyi, Osmanlı dövlətinin də sünniliyi siyasi vasitə kimi istifadə etdiyini bilirik» [271,102].

Göründüyü kimi, Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması ictimai-iqtisadi maraqlarla yanaşı, dini çəkişmələrə də səhnə olmuşdu. H.İ.Buludun fikrincə, Anadoluda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Səfəvilər şiəlik təbliğatını həyata keçirərkən Osmanlılar da sünniliyi tamamilə möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Şübhəsiz dini birlik siyasi birlik yaradacaqdı. Bu səbəbdən, Osmanlı hakimiyyəti Anadoluda sünnilərin yerləşdirilməsini bu torpaqların Osmanlı dövlətinin hüddudları daxilində qalmasının mühüm təminatı hesab etmişdi. Məsələn Səfəvilər nöqtəyi-nəzərindən baxılırsa, Şərqi Anadolu onlar üçün iqtisadi, siyasi və strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan həmin bölgənin daim nəzarət altında saxlanması önəmli bir məsələ idi [143,53]. Tarixi gerçəklik budur ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaradan I Şah İsmayıl ana tərəfdən Uzun Həsənin nəvəsi olduğu üçün Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi onlara məxsus Şərqi Anadolu torpaqlarına olan qanuni varislik hüququnu əsas tutaraq, bu bölgəni yaratmış olduğu yeni dövlətin sərhədləri daxilinə qatmaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdü [5,190; 67,44].

Şübhəsizdir ki, bu zaman Şərqi Anadoludakı qızılbaş əhalisi müdafiə edilmiş və göndərilən xüsusi xəlifələr vasitə-

silə qızılbaşlıq təbliğ olunmuşdu. Bunun qarşısında Osmanlı sultanları əks tədbirlərə əl atmış, bölgə əhalisi sürgünə göndərilmiş, qətl edilmiş və onların əvəzinə sünni əhalisi buraya yerləşdirilmişdir. Saim Savaşın və Y.Küçükdağın əsərlərində Osmanlıların qızılbaşlara qarşı həyata keçirdiyi hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni tədbirlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir [bax: 308,68-172; 243,274-279]. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən Türkiyə tarixçiləri Osmanlı qaynaqlarının təsiri altına düşərək hər iki dövlət arasındakı əlaqələrdə sünni-şiə qarşıdurmasının mühüm yer tutduğunu xüsusi olaraq vurğulamışlar [67,45].

Bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan A.Y.Ocaq yazır: «Osmanlı qaynaqlarının hamısı Osmanlı-Səfəvi münasibətləri və mücadilələrini bu gün çox açıq şəkildə göründüyü kimi əsas etibarlı ilə siyasi rəqabət və ya düşmənçilik məsələsi deyil, sünniliyi «doğru inanc» və şiəliyi isə «yolunu azmış inanc» kimi təqdim etmişlər. Osmanlı mərkəzi iqtidarının və ona bağlı olan üləmanın İmamıyyə şiəliyi deyil, «rafizilik» deyə təhqir etdikləri, qənaətimizə görə, I Şah İsmayıl və xəlifələri tərəfindən təbliğ edilən İsmailiyyəyə yaxın olub, türkmənlərin geniş yayılmış inancları ilə qarışmış və ifrat bir hal almış şiəlik idi [272,516; 67,45]. A.Y.Ocağın fikrincə, bu günə qədər Osmanlı mərkəzi iqtidarının və üləmanın bu məsələni ayırd edəcək bir elmi araşdırma apardığına dair hər hansı bir dəlil təsadüf olunmamışdır. Məhz o dövrün Osmanlı dini ədəbiyyatında İmamıyyə şiəliyi haqqında hər hansı bir elmi əsərə təsadüf olunmur. Osmanlılar xristian Qərb və İslam dünyasının ictimai fikrində həm özlərini müdafiə və Səfəviləri mühakimə etmək, həm də Anadoluda sünni əhalinin inanclarını qorumaq məqsədi ilə hərəkət etdiklərindən, bilərəkdən «rafizilik» deməklə məhkum etmək

istədikləri İmamiyyə şiəsinə elmi baxımdan yanaşmamışlar. Onlar bunu bilərəkdən şüurlu şəkildə etmişlər [272,516].

A.Y.Ocağın qeyd etdiklərindən aydın olur ki, Osmanlı sultanları dövlətin Şərqi Anadoludakı siyasi maraqlarını qorumaq və bu bölgədə möhkəmlənmək məqsədi ilə buradakı Qızılbaş oymaqlarını təqib edərək sünni-şiə qarşıdurmasından faydalanmağa çalışmışlar. Bu məsələ ilə bağlı Mustafa Ağdağın mövqeyi xüsusi maraq doğurur. O, yazır: «Əgər sünniliyə qarşı bir sünni-qızılbaş üsyanı olsa idi, çoxluq təşkil edən sünni əhali də cavab verməyə qalxar, beləliklə iki məzhəb arasında qanlı mübarizə çıxardı. Belə bir şeyin olduğunu göstərən heç bir sənəd yoxdur. Hadisəni bir Qızılbaş hərəkatı kimi bizə çatdıran çağdaş qaynaqlar da belə bir ifadə işlətmirlər. O halda şiəlik-qızılbaşlıq, rafizilik-mülhidlik üsyanı deyilən hadisə də üsyançılar ələvi-qızılbaş türkmanlar olsa belə, onların qaldırdıqları üsyan bir məzhəb ayrılığı iddiası deyildir» [102,120]. Bu bir daha təsdiq edir ki, XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadoluda yerli şiə-qızılbaş əhəlinin mövcud siyasi durumun ağırlığına, iqtisadi vəziyyətin çətinliyinə, məmurların özbaşınalığına qarşı etiraz dalğasının getdikcə güclənməsi və onların yeni güc mərkəzi olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinə sığınmaq təşəbbüsləri, Osmanlı hakim dairələri və din xadimləri tərəfindən qızılbaşların sünni əhaliyə qarşı məzhəb üstünlüyü uğrunda mübarizəsi kimi qələmə verilmişdi. Onlar bölgədə siyasi mövqelərini möhkəmləndirmək üçün geniş xalq kütlələri arasındakı dini təfriqəni qızıqdırmaqla öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün ondan bir vasitə kimi faydalanmağa çalışmışlar [67,45-46].

Y.Yücel və Ə.Sevimin fikrincə, I Şah İsmayılın Sultan Səlimin səltənət taxtına oturması münasibətilə Ədirnəyə təb-

rik üçün nümayəndə göndərməməsi – iki dövlət arasında mövcud olan səltənət, ədəb və rəsmiyyət qaydalarına müxalif idi və Səfəvi şahı tərəfindən Osmanlı sultanının təhqir olunmasını göstərən bir hərəkət idi ki, bu da Osmanlı sultanının I Şah İsmayıl bəslədiyi qəzəb və düşmənçilik hissini daha da şiddətləndirdi [371,117]. Lakin Mustafa Əkinçi Osmanlı tarixçisi Mustafa Alinin «*Künhül-axbar*» əsərinə istinad edərək yazır ki, Sultan Səlim rəqiblərini məğlub etdikdən sonra Bursa üzərindən Rumelinə keçdi, oradan İstanbula, sonra isə Ədirnəyə gəldi. Bu zaman ətrafdakı dövlətlərin elçiləri təbriklərini çatdırmaq üçün gəldilər. Yavuz bütün elçiləri qəbul etdiyi halda, I Şah İsmayılın elçisini qəbul etmədi və onu həbs etdirdi [171,163]. Bu fakt Səfəvi hökmdarını Sultan Səlimi hakimiyyətə gəlməsi münasibəti ilə elçi göndərməməkdə və onu təbrik etməməkdə qınayan Türkiyə tarixçilərinin iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsində bütün günahları I Şah İsmayıl üzərinə ataraq obyektiv gerçəkliyi təhrif etdiklərini göstərir.

Beləliklə, I Şah İsmayıl Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, iki dövlət arasında mehriban qonşuluq münasibətləri əsaslı şəkildə qorunub saxlanmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Şah İsmayılın II Bəyazidə göndərdiyi məktubların hamısında dostluq meylli, mehriban qonşuluq siyasəti açıq-aşkar görünməkdədir. Doğrudur, II Bəyazidin də cavab məktubları dostluq çağırışları ilə zəngindir. Lakin II Bəyazid Səfəvi dövlətinə münasibətdə heç də məktublarında ifadə etdiyi qədər səmimi davranmamış və İsmayıl ilə yanaşı, onun düşməni Ağqoyunlu sultanı Əlvənd Mirzəyə, Rüstəm Kürd adlı əmirə Azərbaycan hökmdarının əleyhinə məktublar ünvanlamış-

dır. Bir tərəfdən İsmayıl qardaşlıqdan danışan II Bəyazid, digər yandan Sultan Əlvəndə yazdığı məktubda qızılbaşları və onların əqidəsini lənətləyir, Allahın onları cəzalandırmasını canı-dildən arzu edirdi [88,17].

## *2.2. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin səbəbləri*

Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yüz əlli il ərzində Osmanlı və Səfəvi dövlətlərini Qafqazda və Ərəb İraqında qarşı-qarşıya gətirən başlıca məsələ sünnilik-şiiilik və ya türklük-iranlılıq mübarizəsi kimi təqdim olunur [304,V-VI]. Mehmed Saray bu barədə yazır: «İranlıların (Səfəvilərin – T.N.) türklərə qarşı həyata keçirdiyi siyasətin təməlində şiiilik duyğusunun dayandığı açıq şəkildə görünür. Bunun səbəbi araşdırıldığı zaman türk-islam mədəniyyəti içində əriyib yox olmaqdan qorxan iranlıların İslam aləmində ayırıcı və radikal görüşlərə yer verən şiiəliyə sıx bağlı olduqları, milli mənləklərini, mədəniyyətlərini mühafizə etmək üçün hərəkət etdikləri görünür. Dolayısı ilə İranın (Səfəvilərin – T.N.) İslam dünyasına rəhbərlik edən Türkiyə ilə əlaqələrində şiiəlik başlıca rol oynamışdır» [304,V-VI].

Özər Küpəlinin fikrincə, məsələni olduqca bəsitləşdirən bu cür fikirlər iki dövlət arasındakı münasibətlərə dar bir pəncərədən baxıldığını və kifayət qədər dayaqlarının olmadığını göstərir. Bu cür fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb Səfəvilərin milli İran dövləti kimi qəbul olunmasından irəli gəlir. Məzhəb fərqləri iki dövlət arasında mübarizənin ilk dövründə əsas səbəblərdən biri kimi görünsə də, mübarizə aparılan



ərazi, qonşu dövlətlərin münasibəti təhlil edilərkən məlum olur ki, iki dövlət arasındakı qarşıdurma məzhəb mübarizəsindən çox uzaqdır. Bu iki dövlətin Anadolu, Qafqaz və Orta Şərqdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək uğrunda göstərdiyi təşəbbüslər nəzər-diqqətdən kənarda qalmamalıdır [248,33].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi-Osmanlı rəqabətini şiasünni məsələsi ilə əlaqələndirmək XVI-XVII əsr Osmanlı tarixçilərinin həmin hadisələrə geyindiriyi dondur. Əslində bu rəqabətin məğzində Yaxın və Orta Şərqdə hökmranlıq məsələsi dayanırdı. Hadisələrə məzhəb bucağından baxanda tarixi hadisələrin labirintində dolaşib qalırsan. Əgər məzhəb məsələsindən baxsaq, Osmanlı imperiyası öz ərazilərini genişləndirmək üçün 14-ə yaxın müsəlman-türk dövlətini ortadan qaldıraraq öz ərazilərinə birləşdirmişdir. Osmanlı imperiyasının işğal etdiyi müsəlman dövlətlərinin əhalisi sünni məzhəbində olmuşdur. Xəlifəliyin mərkəzi olan Misir Məmlük dövləti sünni məzhəbində idi. Osmanlı üləməsinin çıxardığı fətveyə görə dinsiz elan edilmişdi. Bu, əslində müəyyən məqsədi örtüb gizlədən qılaf idi. Osmanlı şeyxülislamları eyni mövqeni Səfəvi dövlətinə qarşı da tətbiq etmişdilər.

### *1. Siyasi səbəblər*

XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə alternativ olan siyasi güc mərkəzi kimi ortaya çıxan və Anadoluda çoxsaylı müridləri olan Səfəvilər öz hakimiyyətlərini Anadoluya və Suriyaya genişləndirmək niyyətində idi. Bununla yanaşı, Şah İsmayıl Məmlüklərlə dostluq əlaqələri yaratmaq istəyirdi. Ö.Küpəlinin fikrincə, Səfəvilər Məmlüklərlə ittifaq yaratmaq məqsədilə yollar axtaran zaman Şərqdə özbəklərə qarşı mübarizə apardıqları üçün qərbdə daha güclü iki qonşusu

ilə müharibə aparmaq istəmirdi. Qonşuları ilə müharibə aparmağın strateji cəhətdən səhv olduğunu yaxşı bilən I Şah İsmayıl Osmanlıların rəqibi olan dövlətlərlə ittifaq yaratmağa çalışırdı. Səfəvilərin bu manevrləri iki dövlət arasındakı mübarizənin yalnız məzhəb ayrılığından qaynaqlanmadığını göstərir [248,34]. Lakin bir müddət sonra Məmlüklərə qarşı siyasət dəyişdi. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Sultan Səlim hakimiyyətə gəldiyi zaman I Şah İsmayıl Qahirədə şialərin fəaliyyətini müdafiə edərək Avropa dövlətlərini Məmlüklər əleyhinə qaldıraraq onlara dənizdən, özünün də qurudan Suriyaya yürüş edəcəyini təklif edirdi [353,259].

Mətin Kuntun fikrincə, Səfəvilərin özbəklərlə mübarizəsi məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, əsas etibarlı ilə Xorasana sahib olmaq uğrunda idi. Osmanlı dövləti ilə mübarizə isə yalnız torpaq məsələsi deyildi. I Şah İsmayıl bir tərəfdən tamamilə İrana hakim olmuş, digər tərəfdən Anadoludakı türkmanları dini-siyasi təbliğat yolu ilə təsir altına alaraq Osmanlıları Avropaya sıxışdıraraq Qərbi Anadoludan Orta Asiyaya uzanan ərazidə türk-İran imperiyası yaratmaq niyyətində idi [239<sup>a</sup>,23; 248,35]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, təhlükənin böyüklüyünə baxmayaraq, II Bəyazid (1481-1512) başlanğıcda I Şah İsmayıl qarşı təmkinli və xoş rəftarlı idi. O, 1504-cü ildə I Şah İsmayıl əldə etdiyi qələbələrini təbrik etmək üçün elçi göndərdi. 1507-ci ildə o, I Şah İsmayılın Zülqədərlik üzərinə yürüşü zamanı Osmanlı torpaqlarından keçməsinə mane olmadı. Osmanlı sarayı üçün qərbdəki hadisələrin inkişafı daha önəmli olduğuna görə II Bəyazid I Şah İsmayıl qarşı passiv siyasət həyata keçirdi [174<sup>a</sup>,41; 248,35].

Müasir Türkiyə tarixçilərindən Faruk Sümer Səfəvilər dövlətinin yaranmasında ən böyük məsuliyyətin Ağqoyunlu xanədanının və sonra isə Osmanlı sultanı II Bəyazidin

üzərinə düşdüyünü qeyd edir. Sultan II Bəyazid ölkəsinin yaxın qonşuluğunda İslam aləmini parçalayan bir dövlət yaranarkən, dövrünün ən qüdrətli ordusuna sahib olduğu halda buna tamamilə seyrçi qalmış və öz təbəəsindən minlərlə adamın bu dövlətin yaradılmasında iştirakının qarşısını almamışdır [320,162-163].

Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sultanı II Bəyazid heç də Azərbaycanda baş verən hadisələrə laqeyid qalmamışdı. Y.Küçükdağın yazdığına görə, Osmanlı dövlətinin Şərq sərhədlərində meydana gələn bu siyasi proseslərin inkişafı bölgədəki qarşılıqlı münasibətlərdə müvazinəti alt-üst etdi. Bölgədə ən güclü dövlətin hökmdarı olan II Bəyazid Azərbaycanda baş verən hadisələri casusları vasitəsi ilə öyrənərək orada Osmanlı dövləti üçün təhlükəli bir durumun olduğunu anladı. Daha öncə Səfəvi təriqətinə qarşı tətbiq olunan yumşaq siyasətin yerini sərt siyasət əvəz etdi. O, sərhədləri bağlayaraq Şah İsmayılın Anadoludakı müridlərindən gələn hər cür yardımın qarşısını kəsməyə çalışdı [243,272].

Ö.Küpəlinin fikrincə, Səfəvilərə qarşı yumşaq siyasət yeridən II Bəyazidi hakimiyyətdən uzaqlaşdıran oğlu Səlim (1512-1520) 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə I Şah İsmayılı məğlub edərək Səfəvi təhlükəsini aradan qaldırdı. Bu döyüş strateji cəhətdən mühüm üstünlükləri təmin etdi. Diyarbəkr və Ərzincanın fəth olunması Osmanlı dövlətinin Şərqi Anadoluda nüfuzunu gücləndirdi. Xüsusən də, İranı (Azərbaycanı – T.N.) Anadolu və Hələblə birləşdirən tranzit yolların keçdiyi Diyarbəkri ələ keçirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardı. Çünki Osmanlılar buradan Səfəvilərin və Məmlüklərin hərəkətlərinə nəzarət etmək və onların əlaqə yaratmasına mane olmaq imkanı qazandı. Həmçinin, Diyarbəkr gələcəkdə İran

(Azərbaycan – T.N.) və Suriyaya təşkil olunacaq yürüşlər üçün mühüm məntəqə ola bilərdi [113,112-113; 248,36].

Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətini Osmanlı dövləti üçün başlıca təhlükə hesab edirlər. Çaldıran döyüşündə əldə olunan qələbə I Şah İsmayıl təhlükəsini tamamilə aradan qaldırmasa da, Səfəvilərin Anadolu ilə bağlı fəaliyyətlərini azaltmış oldu. Onların Anadolu ilə bağlı məqsədlərində bir dəyişiklik yaranmadı. Buna görə də, fürsət düşən kimi I Şah İsmayıl Sultan Səlimin ölümündən sonra Avropa dövlətləri və Papalıq ilə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmağa çalışdı. Lakin onun təklifi lazımi qarşılıq görmədiyi üçün bu təşəbbüslər bir nəticə vermədi [248,36-37].

Ö.Küpelinin fikrincə, Osmanlı dövlətinin Qərb xristianlarına qarşı həm quruda, həm də dənizdə apardığı mübarizə daha önəmli olduğuna görə, Sultan Süleyman Səfəvilərlə münasibəti pisləşdirmək istəmədiyi üçün hakimiyyəti dövründə şərqə doğru işğalçı siyasət əvəzinə, Səfəvi dövlətini təcrid etməyə üstünlük verdi. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün iki məsələni həll etmək lazım idi. Birincisi, Səfəvi hücumlarından Anadolunun şərqini qorumaq üçün Van gölü sahilindəki qalalarla, Azərbaycan və Ərəb İraqında nəzarəti ələ almaq, ikincisi isə Fərat çayını Osmanlı və Səfəvi torpaqları arasında sərhədə çevirməkdə. Bu iki məsələ Sultan Süleymanla Şah Təhmasib (1524-1576) dövründə Osmanlı-Səfəvi əlaqələrinin əsas xarakterini müəyyən etmişdir [248,37].

XVI əsrin I yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri hər iki tərəf üçün heç bir nəticə vermədi. Osmanlılar böyük xərc tələb edən yürüşlərlə Səfəviləri ortadan qaldıra bilməyəcəklərini, Səfəvilər isə Anadoludakı qızılbaş əhalidən istifadə edərək Osmanlı dövlətinə zərbə vura bilməyəcəyini anladılar.

lar. Dolayısı ilə hər iki tərəfin siyasətlərini dəyişməsi və mübarizəni fərqli sahələrə keçirməsi tələb olunurdu. Buna görə də, sonrakı illərdə iki dövlət arasında baş verən müharibələr birinin digərinə siyasi və iqtisadi baxımdan üstünlük qazanacaqları bölgələr üzərinə yönəldikən, düşməni arxadan vura biləcək ittifaqlar aramaq daim gündəmdə olmuşdur.

Ö.Küpəli yazır ki, 1560-cı ildən etibarən Osmanlı dövlətinin Qafqazla bağlı marağı daha da artdı. Bu maraq yalnız Səfəviləri zərərsizləşdirmək məqsədindən irəli gəlmirdi. Şimalda yeni bir təhlükə mənbəyinə çevrilən Böyük Moskva knyazlığı 1552-ci ildə Qazanı, 1556-cı ildə də Həştərxanı ələ keçirərək Xəzər dənizinin şimalında vəziyyəti dəyişdiyi üçün şərqlə bağlı siyasəti yenidən nəzərdən keçirmək lazım idi. Osmanlı dövləti 1569-cu ildə Həştərxan yürüşünü həyata keçirərək Don və Volqa çaylarını birləşdirən kanal çəkərək, öz dönanmasını Xəzər dənizinə keçirməyi düşünürdü. Bununla da, ruslar Volqanın aşağı hövzəsindən uzaqlaşdırılır, Qafqazda tam hakimiyyət qurulur, Orta Asiya xanlıqları ilə birbaşa əlaqə yaradılır və Xəzər dənizinin şimalından keçən ticarət yollarını nəzarət altına almaq planlaşdırılırdı [248,40-41].

Həştərxan səfərinin uğursuz olması Osmanlı dövlətini on il sonra Azərbaycan məsələsini yenidən gündəmə gətirdi. 1555-ci ildən etibarən iki dövlət arasındakı əlaqələri bir neçə hadisə gərginləşdirsə də, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumunun başlanmasına kimi tərəflər sülhün şərtlərinə sadıq qaldılar. Lakin 1576-cı ildə Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi ölkəsində başlayan hakimiyyət uğrunda mübarizə Osmanlı hakim dairələrini müharibəyə başlamağa cəsarətləndirdi. Baş vəzir Sokollu Mehmed paşa başda olmaqla bəzi Osmanlı hakimiyyət nümayəndələri sülhün pozu-

İmasına qarşı çıxsada, Lələ Mustafa paşanın şəxsi ehtirasları Sultan III Muradın Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə səbəb oldu [Bax: 254,23-31; 236,257-267; 248,41-42].

Osmanlı dövlətinin Qərbdəki mübarizəni birdən-birə dayandıraraq gözlənilmədən Şərqə yönəlməsini avropalıların Atlantik okeanına daxil olduğu bir dövrdə türklərin də Orta Asiyanın zənginliklərini ələ keçirmək istəyi kimi qeyd olunsa da [Bax: 139,588], məsələnin sadəcə iqtisadi zənginlikləri əldə etmək arzusu ilə izah edilməsi düzgün olmazdı. Ö.Küpəlinin fikrincə, bu yürüşdə məqsəd Xəzər dənizinə qədər Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək Səfəvi və rus təhdidlərini aradan qaldırmaq və Orta Asiya xanlıqları ilə birbaşa əlaqə yaratmaq idi [248,42].

1578-1581-ci illərdə Almaniya imperatoru II Rudolfun İstanbula göndərdiyi daimi elçi heyətinin tərkibinə qatılan Salomon Şvayger «Sultanlar şəhərinə yolçuluq» adlı əsərində 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin səbəbləri barədə yazır: «İrana (yəni Səfəvilərə - T.N.) qarşı təşkil olunan yürüşə səbəb türklərin və iranlıların (səfəvilərin – T.N.) qədimdən bəri bir-birinə qarşı bəslədikləri kindir. Hər iki dövlətin hökmdarları bir-birinin gücünü və etibarını qısqanırdı. Biri digərindən daha üstün olmaq iddiasındadır, eyni zamanda digərinin daha çox güclənməsindən və onu zorla təsir altına almasından qorxur. Əslində ikisi də tək başına hökmran olmaq istəyir. Bilindiyi kimi, güclülər özlərinə başqasının rəqib olmasını istəmirlər. Bir-birinə qarşı içlərində daşıdıqları pis niyyətlərini ustalıqla dini məsələ arxasında gizlətməyi bacararaq uzun müddətdir davam edən ziddiyyətlərin dini münaqişədən qaynaqlandığını önə çəkirlər» [310,80].

1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisinə yürüşü ilə müharibə başladı. Müharibə

başladıqdan sonra Osmanlı sarayı Səfəvilərin şərq qonşusu və ənənəvi düşməni Özbək hökmdarı II Abdulla xan (1560-1598) ilə əlaqə yaratdı. Tərəflər Səfəvi dövlətini tamamilə aradan qaldırmaq üçün hərbi ittifaq yaratmaqda razılığa gəldilər [254,118; 248,42].

Buxara və Xarəzm hakimləri arasında taxt-tac uğrunda davam edən çəkişmələr və şimaldan qazaxların hücumları II Abdulla xanın Səfəvilərə qarşı hücumu keçməsinə bir müddət imkan vermədi. Lakin, 1588-ci ildə iki tərəfdən edilən hücumlar nəticəsində önəmli ərazilərini itirən Səfəvi şahının sülh təklifinə Osmanlı sultanı Özbək xanı II Abdullanın etirazlarına baxmayaraq, müsbət cavab verdi. Bununla da, Osmanlı-Özbək ittifaqı qarşısına qoyduğu məqsədi gerçəkləşdirə bilmədi və II Abdulla xan Səfəvilərə qarşı mübarizəni təkbəşinə aparmaq məcburiyyətində qaldı [208<sup>a</sup>,585; 248,43].

Ö.Küpəlinin fikrincə, 1578-ci ildə Osmanlıların böyük bir ordu ilə Səfəvilərə qarşı başladığı müharibə və Özbəklərlə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü Qafqazda öz mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışan Səfəviləri ruslara yaxınlaşdırdı. İki dövlət arasında münasibət hələ 1568-ci ildə Osmanlıların Həştərxan səfəri ərəfəsində yaranmışdı. Rus elçiləri Səfəvi sarayında qəbul edilmişdi. Rusların məqsədi Osmanlı dövlətinə qarşı Səfəvilərlə ittifaq yaratmaq idi. Lakin Şah Təhməsisib 1555-ci il Amasya sülhünü əsas tutaraq Qərb qonşusu ilə münasibətləri pozmaq istəmədiyi üçün bu ittifaq baş tutmadı [248,44]. Səfəvilərlə ruslar arasındakı əlaqələr 1590-cı il İstanbul sülhündən sonra da davam etdi. 1594-cü ildə rus elçi heyəti Osmanlılara qarşı müştərək hərəkət etməyi Səfəvilərə təklif etsə də, bir nəticə vermədi. 1603-cü ildə Şah Abbas Osmanlı dövlətini Qafqazda çətin vəziyyətə salmaq üçün

rusların hərbi əməliyyatlara başlayacağını öyrənmək üçün Moskvaya elçi göndərdi. Lakin bu zaman ruslar xəstəlik, taxtac uğrunda mübarizə və Polşa müdaxiləsi nəticəsində çətin vəziyyətdə olduqları üçün Səfəvilərin təklifinə müsbət cavab vermədilər. İki dövlət arasında hərbi ittifaq yaranmasa da, diplomatik əlaqələr iki ölkə arasında ticarətin inkişafına, Rusiyaya göndərilən ipəyin ildən-ilə artmasına yol açdı[248,45].

XVI əsrin sonunda I Şah Abbasın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar nəticəsində mərkəzi hakimiyyətdən asılı olan və odlu silahlarla təchiz edilmiş güclü nizami ordu yaradıldı. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa olundu. Səfəvi dövləti iqtisadi və hərbi cəhətdən möhkəmləndi. I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı işğalından azad etmək üçün müharibəyə ciddi hazırlıq gördü. Onun keçirdiyi bütün islahatlar Osmanlı dövlətinin məğlub edilməsi siyasəti ilə sıx bağlı idi.

XVI əsrin sonunda I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə bağlanmış İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməyə çalışaraq onun pozulmasına yol verməməyə çalışırdı. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1595-ci ildə sultan III Mehmedin taxta çıxması ilə bağlı I Şah Abbasın təbrik üçün elçi göndərməməsi müəyyən narahatlıq yaratdı. Lakin 1596-cı il iyunun 5-də Zülfüqar xan Qaramanlının rəhbərliyi altında Səfəvi elçilərinin böyük və qiymətli hədiyyələrlə İstanbula gəlməsi bu gərginliyə son qoydu [254,217-218; 229,140-141]. R.Qılıç yazır ki, bununla da III Mehmedin hakimiyyətə keçməsilə Osmanlı-Səfəvi münasibətləri pozulmadı, dostluq əlaqələri saxlanıldı, qarşılıqlı elçilər və məktublar göndərilməsi davam etdirildi [229,141-142].



Bu zaman Səfəvi şahı yaranmış dinc şəraitdən istifadə edərək güclü nizami ordu yaratdı və 1598-ci ildə Şeybani hökmdarı II Abdullanın ölümündən sonra taxt-tac uğrunda başlanan mübarizədən faydalanaraq Xorasana yürüş etdi. 1599-cu ildə Şeybani ordusu məğlub edildi və Xorasan vilayəti Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Bu hadisənin Osmanlı dövləti ilə münasibətlərə mənfi təsir göstərməməsi üçün I Şah Abbas 1599-cu il iyulun 11-də Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəyi İstanbula göndərdi və əldə etdiyi qələbəni Osmanlı sultanına çatdırdı. Sultan III Mehmed avqust ayında Səfəvi elçisini qəbul etdi. Elçiyə hədiyyələr və şaha çatdırmaq üçün məktub verildi [254,220; 229,142]. Beləliklə, Səfəvi şahı atdığı bu addımla Osmanlı sultanının Səfəvilərə qarşı hər hansı bir tədbir görməsinin qarşısını aldı.

XVII əsrin astanasında I Şah Abbas qazandığı hərbi uğurları daha da möhkəmləndirmək üçün Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri gücləndirmək və Osmanlı dövlətinə qarşı müttəfiqlər qazanmaq məqsədilə öz elçilərini Avropa ölkələrinə göndərdi. Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, I Şah Abbas güclü rəqibi olan Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq üçün öz elçisi Hüseynəli bəy Bayatı Avropaya göndərdi [322,18; 254,250].

I Şah Abbasın elçiləri vasitəsilə Avropa dövlətləri ilə apardığı danışıqlar göstərdi ki, o, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamayağa qərarlıdır. R.Qılıç yazır ki, I Şah Abbas Azərbaycana yürüş üçün fürsət gözlədiyi bir dövrdə Salmas hakimi Qazi bəy yardım üçün ona müraciət etdi. Osmanlıların əlində olan Nihavənd qalası Aləşgər hakimi Həsən xan tərəfindən ələ keçirilərək talan edildi. Səfəvi tacirlərindən biri Vanda Əhməd paşa tərəfindən tutularaq qətl

edildi [229,154]. Bu vəziyyət Səfəvi şahına Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaq üçün imkan yaratdı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Təbriz hakimi Əli paşanın Qazi bəyin sığındığı Qarnıyarıq qalasını mühasirəyə alması, 1603-cü ilin avqustunda onun oğlu Abdal xanı yardım üçün Şah Abbasın yanına göndərməsi Səfəvi şahının müdafiəsiz qalan Təbriz üzərinə yürüşə başlamasına şərait yaratdı [160,222-223; 103, 463; 254,260-261; 229,154].

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi Səfəvi şahına itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa imkan yaratdı. Bu zaman Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti xeyli zəifləmişdi. Yerli feodallar Səfəvi dövlətinə Osmanlı işğalından özlərinin xilasgarı kimi baxırdılar. F.Sümer yazır ki, Osmanlı dövlətinin Avstriyaya qarşı başladığı müharibənin uzun illər davam etməsi vəziyyəti çətinləşdirdi, dövlətin əsil dayağı və qüvvət mənbəyi olan Anadoluda böyük qarışıqlıq ortaya çıxdı. Sərhəd əyalətlərində Qızılbaş hücumlarına qarşı dayanmağa qabil olan bəylərbəylər tapılmadı [321,152-153].

Müasir Türkiyə tarixçiləri I Şah Abbasın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunun Osmanlılar üzərindəki qələbələrə xüsusi diqqət yetirərək onun qazanılmasında Səfəvi şahının şəxsi qabiliyyətini önə çəkirlər. R.Kılıçın fikrincə, bu zaman Osmanlı dövləti artıq I Şah Abbasla hesablaşmaq gücündə deyildi. Çünki, I Şah Abbas olduqca təcrübəli siyasət və dövlət adamı idi, ordusunu yenidən təşkil edərək onu odlu silahlarla təchiz etmişdi. O, bəlkə də illərdən bəri Osmanlı qüvvələri ilə

hesablaşmağı gözləyirdi. Avstriya ilə müharibə və Cəlalı üsyanları I Şah Abbasa gözlənilən əlverişli fürsəti yaratdı [232, 125]. Azərbaycanda Osmanlı ağalığına qarşı başlanan üsyanlardan istifadə edən I Şah Abbas 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycana yürüşə başladı. 1603-1612-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı.

Ö.Küpəli yazır ki, baş verən bütün müharibələr zamanı Osmanlı-Səfəvi rəqabətinin iki bölgə üzərində cəmləşdiyi diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri Qafqaz bölgəsi, digəri də Ərəb İraqı torpaqları idi. Bu bölgələr iki dövlət üçün iqtisadi, siyasi və geosiyasi cəhətdən xüsusi önəm daşıyırdı. Belə ki, Qafqaza hakim olan dövlət buradakı tayfalarla Azərbaycan üzərində nəzarəti öz əlinə ala bilərdi. Bu məqsədlə Osmanlı hakim dairələri XVI əsrin ikinci yarısında Qafqazla bağlı ciddi fəaliyyətə başlamışdılar. Buranı ələ keçirməklə rusları Qafqaza və Xəzər dənizi sahillərinə çıxmağa mane olacaqdı. Orta Asiyadan gələrək Xəzər dənizin şimalından keçən ticarət yolları nəzarət altına alınacaq və dünyanın ən mühüm ipək istehsal edən bölgələri Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcəkdə. Buna görə də, Səfəvilər həm ipək istehsalını, həm də tranzit ticarət yolları üzərindəki nəzarəti əllərində saxlamaq üçün Osmanlı dövləti ilə mübarizə aparırdı. Onlar, həmçinin öz təsirlərini Şimali Qafqaza yaymaq, sərhədlərini Qara dəniz sahillərinə kimi genişləndirmək fikrində idilər [248,55-56].

Qafqazdan kənarda mübarizənin cərəyan etdiyi digər bölgə Ərəb İraqı idi. Bölgə islam dininin müqəddəs mərkəzlərinin və Bəsrə körfəzi yolu ilə Aralıq dənizinə uzanan ticarət yollarının kəsişdiyi bir ərazi idi. Bu əraziləri öz nəzarəti altına alan dövlət, eyni zamanda bu yolların nəzarətini öz əlinə almaqla dünya ticarətində hakim mövqe qazanırdı. Bu

bölgələr uğrunda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında davam edən rəqabət 1612-ci il sülhündən sonra Qafqaz, sonra isə Ərəb İraqında müharibə yenidən başlamış və fasilələrlə 1639-cu ilə kimi davam etmişdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin nəticələri barədə Salomon Şvayger yazır: « Beləliklə, iranlılarla (yəni Səfəvilərlə - T.N.) türklər arasındakı qarşılıqlı düşmənlik duyğuları xristianlara olan nifrətlərindən daha yüksəkdir. Bu ... çox qan tökülməsinə səbəb olmuşdur, çünki indiyədək döyüşlərdə minlərcə adam öldürülmüş, xalqlar həm maddi, həm də məənəvi zərər görmüşdür. Əslində bunu bacaran qatil şeytandır və durum heç bir zaman sona çatmayacaq, daha çox insan bu üzdən məhv olacaqdır. Amma xristianlar onların savaşımasından yararlanır, çünki mənə qalırsa, Tanrı iranlılarla (Səfəvilərlə - T.N.) türkləri vuruşduraraq hər iki dövlətin rəhbərlərini məşğul etməklə tarazlığı saxlayır. Zavallı məsum xristianların tamamilə məhv edilməmələri və bir az rahat nəfəs almaları üçün Hz. Məhəmmədin ümməti bir-biri ilə vuruşmalıdır. Əks halda onların qarşısında kimsə dayana bilməz. Əgər türklər on yeddi il ərzində iranlılarla (Səfəvilərlə - T.N.) vuruşmasaydılar kim bilir daha nə kimi təhlükə yaradacaqdılar» [310,80-81].

## *2. Məzhəb çəkişmələri*

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında yüz əlli il ərzində siyasi mübarizə davam etmişdi. Türkiyə tarixşünaslığında bu mübarizənin məzhəb ayrılığından yaranması ilə bağlı fikirlər vardır. XV yüzilliyin sonlarında Səfəvi-qızılbaş hərəkətinin Ərdəbildən çox uzaqlara yayılması, Şərqi Anadoluda özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapması və qızılbaş hərəkətinin sürətlə genişlənməsindən Osmanlı sultanı böyük şübhəyə düşmüşdü. Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osman-

lı münasibətlərinin yaranması və inkişaf etməsinin səbəbləri izah edilərkən məzhəb qarşındurması ön plana çəkilməmişdir. Z.V. Toğanın fikrincə, hətta XV əsrin sonlarında «şialik təhlükəsi qarşısında Ağqoyunlular Osmanlılarla anlaşmaq zərurətini hiss etmişdilər» [336,368]. Təbiidir ki, Osmanlı sultanı qızılbaşların siyasi nüfuzunun getdikcə güclənməsini istəmir, bunun qarşısını almaq üçün Ağqoyunlu hökmdarlarını və Şirvanşahları onlara qarşı mübarizəyə təhrik edirdi.

Bəzi Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətləri tarixinə dini hərəkətlər prizmasından baxmağa cəhd etdikləri üçün iki dövlət arasındakı ziddiyyətlərin məzhəb fərqindən qaynaqlandığını önə çəkirlər. Halbuki dini münasibətlər və müharibələr tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənir. Yəni, bu müharibələr mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsidir. Şübhəsiz ki, tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşma tədqiqatçılara bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir.

Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Şərqi Anadoludakı Qızılbaş əhalinin İsmayılın ətrafında toplanması və sonralar da Osmanlı təbəələrinin Azərbaycana köç etmələrini Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbi kimi göstərirlər. Ancaq bu məsələnin aydınlaşdırılmasında türk tarixçisi Həmzə Aksüdün fərqli mövqeyi diqqəti cəlb edir. O, yazır: «Bəzi tarixçilər Anadoludan Azərbaycana köçərək Səfəvi dövlətini quran türkmanların hamısını Osmanlı sərhədləri daxilində yaşayanlar olduğu hesab edilir. Halbuki, Osmanlı dövləti yaranmasından iki yüz il keçməsinə baxmayaraq, Anadolunun çox böyük bir bölümünə sahib deyildi. Anadolunun yalnız Ankaranın qərbi ilə Şimali Anadolunun

bir hissəsində Osmanlı hakimiyyətindən danışmaq olar» [105,17]. Müəllif belə qənaətdədir ki, 1514 və 1519-cu illərə kimi Osmanlıların hakim olduğu ərazilərdən Səfəvi ölkəsinə diqqəti çəkən bir köç olmamışdır. Köçlərin böyük bir hissəsi Zülqədər, Məmlük və Ağqoyunlu torpaqlarından olmuşdu. Osmanlı dövləti bu ərazilərə yalnız 1514 və 1517 illərdə hakim olmuşdu [105,17]. Bu bir daha təsdiq edir ki, hələ XV əsrin sonlarında Şərqi Anadolunun mühüm bir hissəsi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olduğu üçün, bu bölgədə yaşayan oğuz-türkman tayfaları arasında Səfəvi təriqətinə bağlı olan qızılbaşlar üstünlük təşkil etmişdi. Məhz buna görə də, İsmayıl Qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq üçün Ərzincanı özünə mərkəz seçmişdi.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən müasir Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətinin getdikcə güclənərək öz nüfuzunu Şərqi Anadoluda gücləndirməsinin başlıca səbəbini Sultan II Bəyazidin lazımi tədbirlər görməməsi və fəaliyyətsizliyi ilə bağlayırlar [320,163; 304, 19; 305,24]. Lakin dövrün mənbəyinin təsdiq etdiyi kimi, Sultan II Bəyazid Səfəvi dövləti yaranan zaman Azərbaycanda baş verən hadisələri casusları vasitəsilə yaxından izləmişdi. O, Səfəvi təriqətinə mənsub olan şəxsləri «əhli-fəsad» hesab edərək ələ keçirilməsi barədə sancaqbəyilərə hökmlər göndərmişdir [Bax: 278, hökm 11,71,111,281,330,453,454].

1501-ci ildə Qaramanda baş verən üsyan Osmanlıların qızılbaşlara qarşı şübhəsini daha da artırdı. Hər halda II Bəyazid I Şah İsmayıl qarşı hərbi əməliyyata başlamaqdan çəkinsə də, Səfəvilərə bağlı olan 30 mindən çox qızılbaş əhalini Anadoludan Moraya – yeni fəth olunmuş Avropa torpaqlarında yerləşdirməyə qərar verdi [113,95; 248,59]. Ö.Ne-

vin İtaliya arxiv sənədlərinə istinad edərək yazır ki, II Bəyazid dövründə 16 min nəfər qızılbaş əhali Moraya və Albaniyaya sürgün olunmuşdur [268<sup>a</sup>,88,130]. Digər tərəfdən, II Bəyazid Sivas sancaqbəyinə göndərdiyi 1501-ci il may tarixli hökmdə «Ərdəbil sufilərindən Ərdəbil oğluna gedərkən tutulan sufilərin əhli-fəsad tayfası» olduqları və Azərbaycana çatdıqda ağılasıgmaz pisliklər etdiyi üçün sərhəddən buraxılmayıb qətl edilmələrini istəmişdir [243,272]. Lakin Osmanlı sultanının sərt tədbirlərə əl atmasına baxmayaraq, Anadolu qızılbaşlarının Səfəvilərlə münasibəti kəsilməmişdi. Y.Küçükdəğ yazır ki, II Bəyazidin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, sərhəd valiləri Səfəvi şahına bağlı olan və Anadoludan Azərbaycana getmək üçün yola çıxan sufiləri edam etmək əvəzinə, onlardan külli miqdarda pul alaraq sərhəddən keçmələrinə icazə vermişlər. Belə bir vəziyyətdə, qızılbaşlarla Şah İsmayıl arasında əlaqə kəsilməmiş və buna görə də, Azərbaycandan Qaraman əyalətinə qədər uzanan ərazidə onların təsirləri əvvəlkindən daha çox artmışdı [243,272].

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən müasir Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bağlı olaraq I Şah İsmayılın Osmanlı dövlətini Şərqdən təhdid edən başlıca təhlükə olduğunu qeyd edərək Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına hələ keçməyən Azərbaycan Ağ-qoyunlu dövlətinə məxsus Şərqi Anadolu torpaqlarında möhkəmlənmək niyyətini gizlətməyə çalışırlar [Bax: 284,165; 236,84; 305,19; 305,22-23].

1555-ci il Amasya sülhü Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini tənzimləyərək iki dövlət arasındakı gərginliyi aradan qaldırdı, qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına geniş imkan yaratdı. Türkiyə tarixçiləri Şah Təhmasibin ölümündən sonra iki

dövlət arasında münasibətlərin yenidən gərginləşərək müharibə həddinə çatmasını II Şah İsmayılın Şərqi Anadolu da şiə təbliğatını gücləndirməsi ilə bağlayırlar [Bax: 254,8-14]. Hakimyyəti dövründə bəzi Qızılbaş liderlərini öldürtdürən, şafiliyə meyl etdiyi söylənilən, şiə üləmaları saraydan uzaqlaşdırıb yerlərinə sünni alimləri təyin edən, məscidlərdə Hz. Məhəmmədin əshabına və xəlifələrinə küfr edilməsini qadağan edən, hətta küfr etmədiyini təsdiq edənlərə 200 tümən mükafat vəd edən II Şah İsmayılın nəyə görə Anadolu da Qızılbaşları təhrik etməsi və şiəlik təbliğatını davam etdirməsi [248,65] aydın deyil.

Ö.Küpeəlinin fikrincə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yüz əlli ildən artıq davam edən mübarizənin sünni-şiə mübarizəsi kimi təqdim edilməsi düzgün deyil. İki dövlət arasındakı düşmənçilik əsasən siyasi rəqabətdən qaynaqlanmışdır. Bu zaman Osmanlılar sünnilikdən, Səfəvilər də şiəlikdən daxili və xarici siyasətlərini müəyyənləşdirmək üçün siyasi bir vasitə kimi istifadə etmişdilər. Osmanlı dövləti daxilə əsasən şiəliyə, xüsusən də Qızılbaşlığa meylin qarşısını almaq üçün sünniliyi müdafiə edərək gücləndirməyi əsas siyasət hesab etmiş, xarici siyasətində isə Səfəviləri müsəlman dünyasının parçalanmasına səbəb olan din düşməni kimi göstərməyə çalışmışdılar. Buna qarşı Səfəvilər qərb qonşularının torpaqlarında narazı əhalini şiəlik təbliğatı ilə üsyana qaldıraraq Osmanlı dövlətini çətin vəziyyətdə qoyaraq hakimiyyətlərini qərbə doğru genişləndirməyə çalışmışdılar [248,69].

Orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlanan Türkiyə tarixçiləri bütün ictimai-siyasi proseslərə, o cümlədən iki dövlət arasındakı münasibətlərə də



siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münaqişələr və müharibələr deyilən hadisələrin tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsi olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir.

### *3. İqtisadi rəqabət.*

Şərqdən Qərbə doğru uzanan beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı mübarizənin ən mühüm səbəblərindən biri də iqtisadi rəqabətdir. Hər iki dövlət başlanğıcdan etibarən digərinin beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi qazanca zərbə vurmağa çalışmış və imkan düşdükcə hərbi siyasətlərini buna uyğunlaşdırmışdılar [248,69].

Orta əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə ən mühüm xammal ipək idi. XV əsrin ikinci yarısında Osmanlı dövlətinin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət və Anadoludan keçən ticarət yollarını nəzarət altına alması nəticəsində Bursa Yaxın Şərqi ən mühüm ipək ticarəti mərkəzinə çevrildi [213,208]. Sürəyya Faroği yazır ki, Bursa Qərb tacirləri ilə Şərq tacirləri arasında ədviyyat, bitki boyaları, qalay, yun parça ticarətinin həyata keçirildiyi beynəlxalq bazara çevrilmişdi [182,103]. Lakin Bursa ipək sənayesinin idxal mallarına əsaslanması bu bazarın siyasi böhranlardan zərər çəkməsinə səbəb olurdu. Belə ki, 1514-cü ildə Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə müharibə elan edərək sərhədləri bağlaması və 1518-ci ildə də «ibrişim yasaqı»nı elan edərək Azərbaycandan ölkəyə gətirilən ipəyi qadağan etməsi Bursa ipək bazarına ciddi təsir göstərdi [Geniş məlumat üçün bax: 156,197-213].

Reha Bilgənin fikrincə, Sultan Səlim tərəfindən Səfəvi dövlətinə qarşı iqtisadi embarqo müharibəyə hazırlıq dövründə başlanmışdır [134<sup>a</sup>,164]. X.İnalcık Türkiyə toxuculuq tarixinə həsr etdiyi tədqiqatında Sultan Səlimin Çaldıran döyüşü ərəfəsində həyata keçirilən iqtisadi enbarqodan bəhs edir və onun 1514-cü ilin yazında tətbiq edildiyini göstərir [217<sup>a</sup>,233; 134<sup>a</sup>,164]. Adaiyi Şirazi «Səlminamə»sində Sultan Səlim tərəfindən tacirlərin Türkiyədən Əcəm ölkəsinə pul və ticarət məhsulları aparmasını qadağan etdiyini, hətta Ərəbistan yolundan istifadə edilərək Əcəm ölkəsinə gediş-gəlişin dayandırıldığını qeyd edir [326<sup>a</sup>,120; 134<sup>a</sup>,164]. Tətbiq olunan iqtisadi embarqo barədə Xoca Sadəddin Əfəndinin verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur. O, yazır: «...tacirlər vasitəsilə o yaramazların əllərinə döyüş baltaları və vasitələri, İraq ərazisinə aparılan mallar arasında isə silah... gümüş və dəmir daşındığı Sultan tərəfindən öyrənilincə, bu yolu qapamaq üçün gərəkli addımlar atıldı... Hətta Ərəb diyarından İrana gediş-gəlişi dayandırmaq üçün Ərəb ölkələri ilə ticarət qadağan olundu» [197,214-215; 134<sup>a</sup>,164].

Ö.Küpəlinin fikrincə, bu siyasətin həyata keçirilməsində məqsəd Səfəviləri ən mühüm gəlir mənbəyindən məhrum edərək onları maliyyə cəhətdən çətin vəziyyətə salmaq idi. Lakin bu, Səfəvilər qədər Osmanlı və İtaliya bazarlarına da təsir göstərərək onların iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Osmanlı tacirləri zərərlərinin ödənməsi üçün bir neçə dəfə Sultan Səlimə müraciət etsə də heç bir nəticə əldə olunmadı. İtaliya tacirləri alternativ ticarət yolundan – Astrabad-Xəzər dənizi-Həştərxandan keçən yoldan istifadə edərək Avropaya ipək daşımağa başladılar. Sultan Səlimin həyata keçirdiyi ipək embarqosunun Səfəvilər qədər öz ölkəsinə də ziyan

vurduğunu görən Sultan Süleyman Səfəvi dövləti ilə ipək ticarətini bərpa etməklə yanaşı, tacirlərə dəyən ziyanı ödəmək üçün mühüm tədbirlər gördü. Bununla yanaşı, Azərbaycandakı ipək istehsalı mərkəzlərini nəzarət altına almaq üçün hərəkətə başladı [217,282; 248,70-71]. Osmanlı sultanı 1533-1535, 1548-1549 və 1554-1555-ci illərdə Azərbaycana yürüş etsə də, öz planlarını həyata keçirə bilmədi.

Sultan Süleyman dövründə Səfəvi dövləti ilə mübarizənin davam etdiyi digər bir bölgə Ərəb İraqı və Bəsrə körfəzi idi. Bu bölgələrin ələ keçirilməsi ilə Osmanlı hakim dairələri Hindistana dəniz yolu üzərində üstünlük əldə etməyə çalışırdı. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı dövləti Hindistan dəniz yolu üzərində üstünlük qazanmağı düşünürdü. Çünki portuqallar Hindistan mallarını Avropaya daşımaq üçün 1501-ci ildən etibarən Ümid burnundan keçən yoldan istifadə etməyə başladılar kimi, Hind okeanından keçən bütün dəniz yollarını təhdid etməyə başlamışdılar [Bax: 281,71-81].

Portuqallar Qırmızı dənizi nəzarət altına aldığı üçün Osmanlı dövləti onlarla mübarizədə uğursuz olan Məmlüklərin yardım tələbinə müsbət cavab verdi. Sultan II Bəyazid Məmlüklərə gəmi inşa etmək üçün yardım göstərdi və Səliman Rəisin rəhbərliyi altında dənizçilər göndərdi. 1516-1517-ci illərdə Sultan Səlim Məmlükləri məğlub edərək Suriya, Fələstin, Livan və Misiri fəth etdi. Beləliklə, Aralıq dənizinin şərq sahillərinin tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına alınması ilə Qırmızı dənizdəki Portuqaliya təhlükəsi aradan qaldırılmış oldu [261,37-48; 217,378-384; 248,71-72]. Saleh Özbaran yazır ki, Osmanlı dövlətinin bundan sonrakı hədəfi Təbriz-Ərzurum-Toqat-Bursa ipək yolu ilə Bəsrə-Bağdad-Hə-

ləp ədviyyat yolunu tamamilə nəzarət altına almaqdı [281,53; 248,32]. Bu məqsədlə Sultan Süleyman 1533-1535-ci illərdə Səfəvi torpaqları üzərinə İraqeyn səfərini həyata keçirdi. 1534-cü ildə Bağdadın və 1546-cı ildə də Bəsrənin ələ keçirilməsi ilə Bəsrə-Bağdad-Hələb tranzit ticarət yolu tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi [217,397-398; 248,72].

XVI əsrin ikinci yarısında bu yolu qorumaq və Hindistan ticarətinə tamamilə hakim olmaq üçün dənizdə Portuqaliya ilə amansız mübarizəyə başlayan Osmanlı dövləti Asiyanın içərilərindən gələn quru ticarət yollarını nəzarət altına almaq üçün ciddi təşəbbüs göstərdi. XVI əsrin ortalarında rusların ingilislərlə birlikdə Nijni-Novqorod-Arxangelsk ticarət yolunu açması Osmanlı dövlətini önəmli gəlirdən məhrum etdi. Bunun qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti 1569-cu ildə Həştərxana yürüş təşkil edərək Volqa-Don kanalını açmağa çalışaraq Xəzər dənizinə donanma çıxarmağa cəhd etdi. Bu plan gerçəkləşərdisə rus və Səfəvi təhdidlərinə zərbə vurular, Xəzər dənizi sahilindəki ipək istehsalı mərkəzlərinin ələ keçirilməsinə və Orta Asiyadan Xəzər dənizinin şimalından keçən Xarəzm-Həştərxan-Krım ticarət yolunu nəzarət altına almağa imkan verərdi. Lakin bu təşəbbüs uğursuz oldu [248,73].

Ö.Küpəli yazır ki, Həştərxan səfərindən sonra Osmanlı dövləti böyük ordu ilə Səfəvilərin nəzarətində olan Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarının işğalına başladı. Onların bu müharibəyə başlamasında siyasi və hərbi səbəblərlə yanaşı, iqtisadi amillər də önəmli rol oynamışdı. Xəzər dənizi sahillərindəki ipək istehsalı mərkəzlərinin ələ keçirilməsi və buradan Qafqazın şimalına çıxan ticarət yollarını nəzarət altına alınmış olardı. On iki il davam edən məşəqqətli müha-

ribə nəticəsində bu məqsəd gerçəkləşdi. 1590-cı il İstanbul müqaviləsi ilə Azərbaycanın əksər ərazisinə, Gürcüstan və Dağıstana hakim olan Osmanlılar burada istehsal olunan ipəyi Hələbə daşıyaraq Venesiya və digər Avropa ölkələrinə satmağa başladılar. Bu zaman Hələbin gömrük gəlirləri illik 300 min duka qızıla çatmışdı [248,73-74].

1590-cı il İstanbul sülhünün bağlanmasından sonra on il ərzində I Şah Abbas mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, özbəkləri məğlubiyyətə uğradaraq Çaldıran məğlubiyyətinə başlayaraq sələflərinin Osmanlı dövləti qarşısında daha çox müdafiə siyasətindən əl çəkərək hücum siyasətinə başladı. Onun bu siyasəti yalnız siyasi və hərbi təşəbbüslərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda Osmanlıları beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi gəlirdən məhrum etmək üçün fəaliyyətə başladı. XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbas cənub ticarət yollarının keçdiyi Bəsrə körfəzinin ən cənub sahillərini nəzarət altına almaq üçün təşəbbüs göstərdi. 1601-ci ildə Şiraz valisi Allahverdi xan İranın cənub-qərbində yerləşən Lar vilayətini ələ keçirdi. Növbəti il Səfəvi qüvvələri körfəzin cənubundakı adalardan biri olan Bəhreyni portuqallardan geri aldılar. 1603-cü ildə Şah Abbas nəzər-diqqətini şimala yönəldərək on üç il əvvəl Osmanlıların ələ keçirdiyi əraziləri azad etməyə başladı [248,74]. Şah Abbas ipək istehsalını və ticarətini nəzarət altına almaq və Osmanlı dövlətini beynəlxalq ticarətdən sıxışdırmağa başladı.

X.İnalçıqın qeyd etdiyi kimi, avropalıların Asiyadan əldə etdiyi ipəyin həcmi illik 200-230 ton təşkil edirdi ki, bunun da 86%-ni Səfəvilər ixrac edirdi. Səfəvilərin ixrac etdiyi ipəyin Avropa tacirlərinə Hələb və ya İzmir yolu ilə keçdiyini nəzərə alsaq, Osmanlı torpaqlarından hər il 180-200 ton ipək keçirdi ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına böyük

qazanc gətirirdi [183,631]. Xəlil İnalıcığın fikrincə, ipək ticarətindən Osmanlı xəzinəsinə illik 70 min qızıl daxil olurdu [216<sup>a</sup>,363].

Ö.Küpəlinin fikrincə, I Şah Abbas ipək istehsalını və ticarətini dövlətin nəzarətinə almaqla ölkəsinin gəlirlərinin artacağını, bunun müqabilində Osmanlı xəzinəsinin tranzit ticarətdən əldə etdiyi gömrük gəlirlərinin azalacağına ümid edirdi. O, Avropaya Rusiya və ya dəniz üzərindən alternativ ticarət yollarını açmaqla Osmanlı dövlətinin beynəlxalq ticarətdən kənarda qalacağını düşünürdü. Bu məqsədlə o, ipəyin Avropaya Yaxın Şərqdən deyil, Bəsrə körfəzinin cənubundakı Hörmüz və Ümid burnu yolu ilə daşınmasına çalışırdı [248, 76]. X.İnalıcık yazır ki, Habsburqların Osmanlılarla sülh bağlamış olması, ingilislərin Yaxın Şərqdə yaratmış olduğu ticarət əlaqələri və venesiyalılar bazarlarının ziyan görəcəyini düşündükləri üçün bu təklif müsbət qarşılanmadı [214,173].

Ö.Küpəli yazır ki, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsünə Osmanlı hakim dairələrinin necə reaksiya verdiklərinə dair mənbələrdə hər hansı məlumat yoxdur. Lakin Osmanlı sarayı Səfəvilərin bütün fəaliyyətlərindən xəbərdardı və Avropa dövlətlərinə öz diplomatlarını göndərməkdə davam edirdi. Bu dövrdə Avstriya ilə müharibənin davam etməsi və Cəlalə üsyanları Osmanlı dövlətinə Səfəvilərlə ciddi məşğul olmağa imkan vermədi [248,79].

1612-ci ildə İstanbulda imzalanan Osmanlı-Səfəvi sülhünün mətnində ipəklə bağlı hər hansı bir şərtədən bəhs olunmur [Bax: 187,257-261]. Ö.Küpəli yazır ki, dövrün Osmanlı mənbələrinə görə, bağlanmış sülhün şərtlərindən biri ipəklə bağlı olmuşdur. I Şah Abbas Osmanlılardan geri aldığı

torpaqların əvəzinə Osmanlı dövlətinə hər il 100 tay ipək və 100 tay da qiymətli qumaş göndərəcəyinə təminat vermişdir. Bu şərtlər yerinə yetirilmədiyinə görə müharibə yenidən başlamışdır [248,79]. Lakin 1612-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağladıqdan sonra I Şah Abbas yenidən diqqətini cənuba yönəltdi. Son dövrlərdə ispanlarla yaratmış olduğu münasibət dəyişdirildi. 1614-cü ildə İmamqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu portuqalların İran sahillərində son dayağı olan Gombroon (Bəndər-Abbas) qalasını ələ keçirdi [444,83].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Osmanlı elçisi İncilli Çavuşun saxlanması və şahın söz verdiyi 200 tay ipəyi göndərməməsi kimi səbəblər 1615-ci ildə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin yenidən başlanmasına səbəb oldu. 1618-ci ildə Səfəvi sarayına gələn İspaniya elçisi Osmanlı dövləti ilə sülh bağlanmasına yol verməməyə və ipəyin dəniz yolu ilə Avropaya daşınması ilə bağlı I Şah Abbasla görüşməyə çalışdı. Lakin I Şah Abbas ispanların təklifi ilə maraqlanmadı. Çünki bir müddətdir ki, Səfəvilərlə görüşən ingilislərin Ost-Hind kompaniyasının gəmiləri 1616-cı ilin dekabrından Bəsrə körfəzində ticarətə başlamışdı və Səfəvilərlə ipəyin daşınması ilə bağlı danışıqlar aparırdı [244,83-84; 248,80]. X.İnalciq yazır ki, nəhayət bu danışıqlar öz nəticəsini verdi. 1617-ci ilin ortalarında İngiltərə kralının Hindistandakı səfiri Tomas Roe ipək ticarətini Türkiyənin nəzarətindən çıxarmaq üçün Səfəvi sarayına öz nümayəndəsi olan Edvard Konnoku göndərdi. O, Osmanlı limanlarından keçməyən, daha ucuz və etibarlı bir yolun açılmasına ümid bəsləyirdi. İspanlar və portuqallar İngiltərənin Səfəvilərlə ticarət əlaqələrini kəsməyə çalışdığı üçün ingilislər yeni ipək yolunun Hind okeanı ilə deyil Moskva

üzərindən keçməsinə üstünlük verirdilər. İngiltərə nümayəndə heyəti I Şah Abbasla dostluq və ticarət müqaviləsi bağlamağa nail oldu. Növbəti il əldə olunan imtiyazların genişləndirilməsi tələbi I Şah Abbas tərəfindən qəbul edilmədi və əvvəlki şərtlər eyni ilə saxlanıldı. İngilislərin məqsədi imtiyazları genişləndirməklə yanaşı, iki dövlət arasındakı ticarəti mübadilə yolu ilə – ipək alıb əvəzində qumaş və qalay satmaqla – həyata keçirmək idi. İpək almaq üçün onlara ildə 3-4 mln. qızıl lazım idi. Bu qədər pulu nağd şəkildə toplamağın çətinliyini və ölkə xaricinə qızılı çıxarmağı istəmədikləri üçün mübadiləyə çalışırdılar. I Şah Abbas ticarətin nağd şəkildə və ya kredit yolu ilə aparılmasında təkid edirdi. Son nəticədə tərəflər ücdə biri nağd, qalanı qarşılıqlı mal ödəmək şərti ilə razılığa gəldilər [217,304; 248,81-82].

Ö.Küpelinin fikrincə, Səfəvi-İngiltərə dostluğu İspaniya, Osmanlı və Venesiya tərəfindən xoş qarşılanmadı. İspanların müxtəlif yollarla Səfəvi-İngiltərə ticarət müqaviləsini pozmaq cəhdləri uğursuz olduğuna görə, dəniz yolu ilə ipəyin daşınmasına mane olmaq üçün hazırlığa başladılar. İngilislərin Yaxın Şərq ticarətini zərbə altına alaraq ipək yolunu dəyişdirməyə çalışması Osmanlı və Venesiya bazarlarına daha böyük zərbə vurdu [217,304; 248,83]. X.İnalcık yazır ki, 1622-ci ildə ipək və ədviyyat yolunun kəsilməsi ilə Osmanlı xəzinəsinə dəyən ziyan, yalnız gömrük gəlirlərindən 300 min duka qızıla bərabər idi [217,304].

Beləliklə, I Şah Abbasın həyata keçirdiyi ipək siyasəti Osmanlı imperiyasının və Venesiyanın Yaxın Şərq ticarətinə dərindən təsir göstərdi. Bağdad, Hələb və Qahirə kimi beynəlxalq ticarətin mühüm mərkəzləri əvvəlki əhəmiyyətini itirərkən, ingilislər, hollandlar və fransızlar Yaxın Şərq tica-



rətinin nəzarətini öz əllərinə aldılar. Bu zaman İzmir yenidən gətirilən Səfəvi ipəyi nəticəsində Aralıq dənizinin şərqində yeni ticarət mərkəzinə çevrildi. Osmanlı mərkəzi hakimiyyəti ərazisindən keçən və ticarəti həyata keçirən Əcəm tacirlərinə hər cür şərait yaradaraq onları istənilən maneələrdən azad etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ipəyinin Osmanlı bazarına yenidən axmasına şəraiti 1639-cu ildə imzalanmış Osmanlı-Səfəvi sülhü yaratdı. Bununla da, Osmanlı dövləti 1630-cu ildən etibarən Hindistanla Aralıq dənizi arasındakı tranzit ədviyyat ticarətini tamamilə itirsə də, ipək ticarətinin bir hissəsini qoruya bildi.

### *2.3. Sultan Səlim-I Şah İsmayıl qarşıdurması. Çaldıran döyüşü*

1512-ci ildə Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edən I Şah İsmayıl dərhal sadıq sufiləri bir yerə toplamaq üçün Nurəli Xəlifəni Anadoluya göndərdi [70,20]. R.Kılıçın fikrincə, Nurəli Xəlifənin hərəkəti sufiləri və Anadolu Qızılbaş türkmən müridlərini qorumaq, onları toplamaq və İrana yönəltmək üçün yox, Osmanlı dövlətini parçalamaq üçün edilən üsyandır. Nurəli Xəlifənin üsyanı Şahqulu üsyanının fərqli bir bölgədə təzahürüdür. Məqsəd Anadolu türkmənləri arasında şialiyyəti və I Şah İsmayıl tərəfdarlarını artırmaq, Anadoludakı Osmanlı dövlət idarəsini yıxmaq və bu bölgəni I Şah İsmayılın idarə etdiyi şiə Səfəvi dövlətinə birləşdirmək idi [234,64]. Nurəli Xəlifə üç minlik qüvvə ilə Faiq bəyin qüvvələrini məğlub edərək əvvəlcə Qarahisar və Niksar qalalarını,

daha sonra isə Toqatı ələ keçirərək I Şah İsmayılın adına xütbə oxutdu. Az sonra qızılbaşlar Ərzincan ətrafında Sinan Paşanın qüvvələrini məğlub edərək Şahzadə Əhmədın oğlu Muradın qüvvələrilə birləşərək Sivas, Toqat, Amasya və Çorumda qızılbaşların üsyana qoşulmasını təmin etdilər [321,34-35; 332,51-52; 113,106-107; 234,63].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı taxtının iddiaçısı Şahzadə Əhmədın oğlu Muradın Səfəvi şahına sığınmasından sonra onun həmfikirlərindən olan Ərzincan hakimi Nurəli Xəlifə Rumlunun və Səfəvi şahının Şərqi Anadolu fəaliyyətini gücləndirməsini nəzərə alan Sultan Səlim elçi vasitəsi ilə I Şah İsmayla qiymətli hədiyyələr və məktub göndərmişdi. Bu məktubda o, II Sultan Bəyazidin vəfatı və özünün Osmanlı səltənəti taxtına oturmasını xəbər verməklə yanaşı, I Şah İsmayıldan Sultan Muradı təhvil verməyi xahiş etmişdi. Onun bu tələbinə rədd cavabını verən I Şah İsmayıl Sultanın elçilərini Osmanlı şahzadəsinin yanında qətlə yetirmişdi. Bu, şahzadə Muradı yanında saxlayan I Şah İsmayılın Sultan Səlimin hakimiyyətinə münasibətini aydın əks etdirmişdi. Bu cür hadisələr tünd xasiyyət və qəddar Osmanlı sultanının qəzəb atəşini daha da alovlandırırdı və I Şah İsmayla qarşı bəslədiyi əski düşmənçiliyi bir neçə dəfə artırırdı və Azərbaycana həmləsini qətiləşdirdi [353,256; 327,32; 234,64]. Bu hadisə ilə bağlı A.Allouş yazır ki, Osmanlı sultanı Səlim Səfəvi sarayına bir elçi göndərərək buraya qaçmış olan qardaşı oğlu Muradın geri verilməsini və Diyarbəkər vilayətinin vərəsəlik yolu ilə ona aid olduğu üçün verilməsini istəmişdi. Sultan Səlimin Diyarbəkrlə bağlı iddiaları onun Qızılbaşlara qarşı hərbi yürüşə başlaması üçün bir bəhanə olmuşdur [113,101]. I Şah İsmayıl göndərdiyi cavabda Sultan

Səlimin qardaşı oğlunun bir müsafir olduğunu və buna görə də qonağını təslim etməyəcəyini bildirmişdi. Səfəvi şahı Sultan Səlimin Diyarbəkrə bağlı iddialarının əsassız olduğunu, fəth yolu ilə aldığı bu əyalətin ona məxsus olduğunu, buna görə də buranın yalnız hərbi yolu ilə geri alınma biləcəyini vurğulamışdı. Görünür, bu elçilik məsələsinin uğursuz olması Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı açıq düşmənçiliyə başlamağa və I Şah İsmayılə qarşı hərbi yürüş üçün dini və hərbi qurumları hərəkətə gətirmək üçün mühüm zəmin olmuşdur. Sultan Səlim yeniçərilər qarşısında çıxış edərək I Şah İsmayılın şeyxlikdən şahlığa keçdiyini söyləyərək onun hakimiyyətinin qeyri-qanuni olduğunu bildirmişdir [370,126,127; 12].

Tezliklə hakimiyyətə iddialı olan qardaşlarını zərərsizləşdirən Sultan Səlim Səfəvilərlə haqq-hesab çürütməyi qərara aldı. Olduqca qəddar və qisasçı bir şəxs olan Səlim (bu xüsusiyyətlərinə görə o, Yavuz ləqəbini almışdı – T.N.) I Şah İsmayılın Osmanlı dövləti daxilindəki hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı Şahzadə Əhmədi dəstəkləməsini qəbul edə bilmirdi. Taxt-tac uğrunda mübarizədə rəqiblərini aradan qaldıran Sultan Səlim onlardan da böyük təhlükə olan Qızılbaş hərəkətinə zərbə vurmağa qərar verdi. O, Divanı toplayaraq ölkəsinin rifahı üçün yolunu azan Qızılbaş dövlətini və üsyan edən qızılbaşların necə aradan qaldırılmasını – əsas dövlət tədbirini onlarla müzakirə etmişdi. Azərbaycana yürüş ərəfəsində keçirilmiş bu yığıncaqda Osmanlı Sultanı öz mülahizələrini dövlət ərkanı ilə bölüşmüş, qızılbaşların niyyətini müzakirə edib onların nizamlı cəmiyyətlərini dağıdaraq ölkəni onlardan təmizləməyin zəruriliyini qeyd etmişdi [70,21]. Qızılbaşların xalq tərəfindən geniş şəkildə müdafiə olunması bu mülahizələrdə öz əksini tap-

mışdı: «Meydana çıxan fə dai əsgəri bir fəlakətdir. Şahlarının yolunda can verirlər, döyüşə Səməndər kimi atılırlar, nə ölümdən qorxurlar, nə də qarşılaşmadan təlaşları var, nizamlanmış ittifaqları, möhkəm hücumları bir fəlakətdir» [197,203; 12]. Osmanlı sultanı Anadolu türklərinin şaha uymaları, imkanı olanların onu ziyarətə getməsinə, can və mallarından keçməsi kimi hərəkətlərinin daha faciəli nəticələr verəcəyini və ölkəsinin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını vurğulamışdı. Qızılbaşları Nəhrivian xariciləri ilə müqayisə edən Sultan Səlim «Qızılbaşlar üzərinə qoşun çəkib, Təbrizə yürümək lüzüm həddinə çatmışdır» deyərək hərbi kompaniyanın başlaması üçün ölkənin əmir və hakimlərinin birlik qərarı olmasını, ərzaq və ehtiyatlarını hazırlamasını zəruri saymışdır. Osmanlı sultanının bu qərarını özündə əks etdirən əmrləri bölgə valilərinə göndərilmişdi. Osmanlı üləmaları isə qızılbaşları kafirlərə bərabər tutub «padşahın fikirlərini fətvalarında yazdılar». Bununla da «dinin saflığı uğrunda» müharibəyə gedən Sultan Səlim də ideoloji mübarizəsində islam dininin ehkamlarına söykənirdi [12]. A.N.İvanovun qeyd etdiyi kimi, «qızılbaş fanatizminin müsəlman Şərqini qanlı müharibələr və üsyanlar mənəğənəsinə salması, heç də Yaxın və Orta Şərqdə müharibənin yeganə səbəbi deyildi» [397,9; 12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında özünün geosiyasi və geoiqtisadi kulminasiya nöqtəsinə çatan rəqabət tam qarşıdurma forması almışdı. Təəssüf ki, dövlət maraqları ilə birlikdə rəqabətin bu cür kəskinliyi vahid coğrafi məkanda inkişaf edən bu iki türk imperiyasının ifrat qütbləşməsinə gətirib çıxardı və onları uzunsürən, üzücü müharibəyə sürüklədi. XVI əsrin əvvəllərində iki türk

fövqəldövlətinin Yaxın Şərqdə ciddi geosiyasi, ideoloji və iqtisadi maraqlarının toqquşmasını şialər və sünnilər arasında din müharibəsi kimi qələmə verilməsi kökündən yanlışdır. Şübhəsizdir ki, həm Səfəvi imperiyasının, həm də Osmanlı imperiyasının son məqsədi yeganə dünya dövləti olmaq idi. Bunun üçün dünya müsəlmanlarının iki müqəddəs mərkəzi olan Məkkə və Mədinənin yerləşdiyi Hicazı ələ keçirmək lazım idi.

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daha da gərginləşərək müharibə həddinə çatmasının səbəbini yalnız I Şah İsmayıl Səlimin bir-birinə qarşı mənfi münasibətdə olması kontekstindən qiymətləndirmək düğün olmazdı. Onlar bir-birinə qarşı mübarizədə dini ideologiyadan istifadə etsələr də, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsini şərtləndirən digər amil – Qərbi Avropa ölkələrinin türk imperiyalarını bir-biri ilə salıxdırmağa yönələn siyasəti idi. Qərb diplomatiyası öz ölkələrini Osmanlı təhlükəsindən qorumaq üçün Sultan Səlimin müsəlman Şərqində hökmranlığı ələ keçirmək istəyindən bəhrələnmiş və proseslərin gedişini vaxtında öz xeyrinə yönəldərək, I Şah İsmayılın xarici siyasətdəki oxşar cəhdlərindən öz maraqları naminə istifadə etmişdilər [26,38; 70,21].

XVI əsrin başlanğıcında «Böyük coğrafi kəşflər» nəticəsində Hindistana dəniz yolunun açılması, Hind okeanı hövzəsində Portuqaliyanın təcavüzünün genişlənməsi, İran körfəzində və Hörmüzdə Səfəvilərin portuqaliyalılarla təmasda olması göstərdi ki, təkcə Osmanlı imperiyası ilə deyil, bütünlüklə Yaxın Şərq ölkələri ilə Qərbin apardığı mübarizə tədricən Aralıq dənizi hövzəsindən İran körfəzi rayonuna keçməkdədir. Sonrakı dövrün tarixi hadisələri təsdiq etdi ki,

məhz bu dövrdə Osmanlı imperiyasının hakim dairələri yaxınlaşan bu təhlükəni hiss etdikləri üçün Cənub dənizinə çıxış əldə etmək siyasətini qarşıya məqsəd qoyan Osmanlı imperiyası qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilərək, beynəlxalq ticarətdəki mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışmışdı. Osmanlı imperiyasının bu möhtəşəm planının gerçəkləşməsi üçün İran körfəzinə çıxışı olan gənc Səfəvi dövləti, eləcə də Qırmızı dənizin limanlarını və Hind okeanının Ərəbistan sahillərinə nəzarət edən Misir Məmlük dövləti mühüm əngəl olmuşdu. Məhz bu dövlətlərin orta çağların müsəlman dünyasının bu üç nəhənginin iqtisadi maraqlarının toqquşması onları qarşı-qarşıya gətirmişdi [410,29].

Beləliklə, Osmanlı dövlətinin hakim dairələri zəifləmiş və parçalanmış Azərbaycan Ağqoyunlu səltənətinin yerində daha güclü Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından böyük narahatlıq keçirirdilər. Çünki onlar Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın və İranın təbii sərvətlərlə zəngin ərazilərini yiyələnmək, eləcə də, Azərbaycan və Şimali İrandan keçən Avropa-Asiya tranzit ticarətinin gəlirli yolları üzərində nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdılar [432,105]. Türkiyə tarixçisi Xəlil İnalçık düzgün olaraq qəd edir ki, Buranı Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ticarət mərkəzi olan Təbrizlə birləşdirən «Osmanlı iqtisadiyyatının şah damarı olan Təbriz-Toqat-Bursa ipək yolu» Osmanlı işğallarını Şərqə doğru istiqamətləndirən əsas amil olmuşdu [213,51]. Digər tərəfdən, Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərdə – Anadoluda, Qaramanda və Suriyada baş verən qızılbaş üsyanlarının I Şah İsmayıl tərəfindən dəstəklənməsi onu osmanlılar üçün arzuolunmaz və təhlükəli bir rəqibə çevirmişdi [407,119]. Y.Öztünanın qeyd etdiyi kimi, artıq I Şah

İsmayılın dövləti Osmanlı fəthləri üçün ciddi bir maneə təşkil edirdi [285,25; 64,80]. Beləliklə, XVI əsrin başlanğıcında Osmanlı silahının Qərbdən Şərqə yönəlməsi heç də, Avropada osmanlılara qarşı müqavimətin güclənməsi nəticəsində deyil, Osmanlı imperiyasının hərbi-siyasi və iqtisadi-ticarət maraqlarını bu zaman Yaxın və Orta Şərq bölgəsinə keçirməsi ilə bağlı olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin dövrdə başlıca məqsədi Azərbaycan ərazisində vahid dini məzhəbə əsaslanan güclü dövlət yaratmaq olan I Şah İsmayıl yeni-yeni ərazilər fəth etməyə meylli idi. Osmanlıları zəiflətmək üçün Kiçik Asiyadakı qızılbaşları öz nüfuz dairəsində saxlamaqla kifayətlənməyən Səfəvi şahı fəal xarici siyasət yeridərək özünün qərb qonşusunu sıradan çıxarmaq üçün Avropa dövlətləri ilə də sıx əlaqələr qurmağa və odlu silah əldə etməyə çalışırdı. Onun məqsədi Aralıq dənizinə və Qara dənizə çıxış əldə etməklə özünün böyük imperiyasına daxil olan ərazilər arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri qurmaq idi [407,142; 70,23].

Şübhəsiz ki, Sultan Səlim dövründə Səfəvi-Osmanlı münaqişəsini şərtləndirən amillər arasında Qərbi Avropanın xristian dövlətlərinin qızışdırıcı siyasəti də az rol oynamamışdı. Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsində maraqlı olan, birinin digərinin əli ilə zəiflədilməsini istəyən Məmlük sultanları, Almaniya, Venesiya və Macarıstan dövlət başçıları az bir vaxt ərzində böyük fəthlər əldə edən hər iki hökmdarı bir-birinə qarşı qızışdırır, nəyin bahasına olursa olsun onları savaşa sürükləyirdilər [26,38]. Avropa dövlətləri iki nəhəng türk müsəlman dövləti arasında hərbi toqquşmanın baş verməsinə nail olmaqla Osmanlı təhlükəsini tezliklə Avropadan uzaqlaşdırmaq niyyətində idi. Onlar bu məqsəd-

İlə, vaxtilə Ağqoyunlu Uzun Həsənə etdikləri kimi, I Şah İsmayıl da osmanlılara qarşı mübarizədə hərbi cəhətdən lazımı yardım edəcəkləri barədə mühüm vədlər verirdilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan Səfəvi dövlətinə tabe olan və Şərqi Anadoluda məskunlaşan sünni kürd əmirləri də bu zaman Sultan Səlimə müraciət edərək, onu Azərbaycana yürüşə başlamağa təhrik edirdilər. Osmanlı dövləti kürd əmirlərini öz tərəfinə cəlb etmək üçün mövcud şəraitdən dərhal istifadə etmək qərarına gəlmiş və milliyətcə kürd olan İdris Bidlisini bu məqsədlə bölgəyə göndərmişdi. İdris Bidlisi kürd əmirləri arasında böyük nüfuza malik olduğundan qarşısına qoyulan tapşırığın öhdəsindən məharətlə gəlmişdi [92,56-57; 70,23].

Qeyd etmək lazımdır ki, «Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında hərbi əməliyyatlar həm də ona görə mürəkkəbləşmişdi ki, Səfəvi dövləti daxilində olan «qüvvətli sünni partiyası» şiə hakimlərinə qarşı bir tərəfdən Sultan Səlimdən, digər tərəfdən isə özbəklərdən yardım istəyirdilər. Sünnilərin bir qismi şərqa (özbəklərin yanına), digər qismi isə qərbə (Osmanlı sultanının himayəsi altına) yönəlib onu Səfəvi dövlətinə qarşı həmləyə sövq edirdi. Orada öz hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan qaçqınlar da vardı. Bu qaçqınlar arasında Kürdüstandan olan İdris Bidlisi və onun oğlu Əbul Fəzl də var idilər» [378,752-753; 8,119].

I Şah İsmayılın məqsədlərindən xəbərdar olan Sultan Səlim onun arxalandığı qüvvələri neytrallaşdırmağa başladı. O, Səfəvi şahının Avropa dövlətləri ilə osmanlılar əleyhinə hərbi koalisiya yaratmasının qarşısını almaq üçün vaxtilə Osmanlı sultanlarının Venesiya və Macarıstanla bağladığı müqavilələri bərpa etdi və Misir Məmlük sultanının bitərəf qalmasına nail oldu. Azərbaycan üzərinə yürüş zamanı Osman-



lı dövlətinin daxili təhlükəsizliyini qorumaq üçün Sultan Səlim qızılbaşlara qarşı sərt tədbirlərə əl atdı. Sultan Səlimin qardaşları arasındakı taxt-tac uğrunda ixtilaflara son qoyaraq hakimiyyətini möhkəmləndirməsi və Azərbaycana hücum üçün zəmin hazırlayan məktublar göndərməsi dövrünü Səfəvilərlə Osmanlı dövləti arasında soyuq müharibə kimi qiymətləndirmək olar. Həmin məktubların məzmunu o qədər təhqiramiz, ədəbsiz və hədələyici idi ki, diplomatik münasibətlər tarixində onların oxşarına rast gəlmək çətindir [96,118]. Hərçənd Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin başlanmasının zahiri səbəbləri Nurəli Xəlifənin və Sultan Bəyazidin ölümündən sonra I Şah İsmayılın Səlimin rəqiblərini himayə etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Lakin, Sultan Səlimin I Şah İsmayılın tədbirləri müqabilində ona bəslədiyi şəxsi nifrət və kin-küdurət də bu sahədə təsirsiz olmamışdı. Çünki, bu məsələlər tam aydınlığı ilə Sultan Səlimin Übeydulla xan Özbəyə və I Şah İsmayıl yazdığı məktublardan aşkar məlum olur [96,118].

Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətini möhkəmləndirmiş olan Sultan Səlim bütün İsam məmləkətlərini öz iradəsi altına almaq və müsəlmanların xilafət taxtına oturmaq istəyirdi. Yalnız I Şah İsmayıl ciddi müqavimət göstərərək Xilafətin Osmanlı sultanının əlində olmasını qəbul etmirdi. Buna görə də, Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı düşmənçilik siyasəti onun işğalçılıq planları, dini və hərbi siyasəti ilə birlikdə Osmanlı imperiyasının şərq sərhədlərinin əmin-amanlığını təmin etmək məqsədi güdürdü [70,24]. F.Sümer Osmanlı sultanının Qızılbaşlara qarşı müharibəyə qərar verməsinə toxunaraq yazır ki, Sultan Səlimin məqsədi Səfəvi dövlətinə qüvvətli zərbə vurmaq deyil, bu dövləti tamamilə ortadan qaldırmaq idi [321,37]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı sultanı

yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas məqsədini gerçəkləşdirmək üçün başlıca mane hesab etdiyi Azərbaycan Səfəvi dövlətini məhv etməyə çalışmışdı.

Qarşıdakı döyüşün ağır olacağını bilən Sultan Səlim yürüşə ciddi hazırlıq tədbirləri görməyə başladı. Qızılbaşlarla birdəfəlik hesablaşmaq məqsədini qarşısına qoyan Osmanlı Sultanı vilayət hakimlərinə və bir sıra sünni məzhəbli dövlət başçılarına bu yürüşdə onların da iştirakını məsləhət bildi. N.A.Asrar yazır ki, məhz Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlı dövləti əsas diqqətini Şərqə yönəltdi və həmçinin Asiya və Afrikada geniş torpaqlar da əldə etmişdir [118,37]. R.Kılıçın qənaətinə görə, Osmanlı Sultanının bu addımları atmasına səbəb Səfəvi dövlətinin Türkiyənin şərq və cənub-şərq bölgəsində təhlükəli bir siyasət yeritməsi, Anadolunu istila etmək niyyətində olması və Osmanlı dövlətini parçalamaq istəməsi idi. Müəllif etiraf edir ki, Yavuz Sultan Səlimin məqsədi sünni əqidəsini gücləndirmək və İslam dünyasının birliyini yaratmaq siyasətini gerçəkləşdirmək idi [234,66].

Bu bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı sultanı onun bu niyyətini reallaşdırmasına başlıca əngəl olan I Şah İsmayıl zərərsizləşdirmək və İslam aləminin xəlifəsi olmaq üçün Səfəvi dövlətini məhv etməli idi [70,24]. Türkiyə tarixçisi V.M.Qocatürk yazır ki, Sultan Səlim hakimiyyəti ələ keçirmək ərəfəsində yeniçərilərə bildirmişdi: «Mən padşah olarsam niyyətim Ərəbistanı çərkəzlərdən, Əcəm şəhərlərini qızılbaşlardan təmizləməkdir. Hətta İslamı bir nöqtəyə toplamaq üçün Hində və Turana gedəcəyəm. Şərqdə və Qərbdə Tanrı adını ucaldacağam» [237,145]. Sultan Səlimin qızılbaşlara qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər və müharibəyə ciddi hazırlığa baş-

lması gərginləşməkdə olan Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini müharibə həddinə çatdırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixşünaslığında tarix boyu Osmanlı dövləti üçün qorxulu olan xarici təhlükələrdən bəhs olunarkən bunlardan üçünə – Teymura, Uzun Həsənə və I Şah İsmayıl üstünlük verilir [bax: 284,166]. Y.Öztünə həmin dövrün siyasi hadisələrini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, o zaman Səfəvi dövləti dünyada Osmanlı imperiyasından sonra ikinci qüdrətli dövlət idi. Bu dövlət «Osmanlıların müdhiş rəqibi idi. Səfəvilər Osmanlıların genişlənməsi yoluna sədd çəkmiş və geniş miqyasda ona mane olmuşlar. Səfəvi səddi olmasa idi Osmanlıların İtaliyada və Almaniyada qarşısını almaq çox çətin bir iş olardı» [284,25]. Bunları nəzərdə alan Sultan Səlim Osmanlı imperiyasının bütün hərbi-iqtisadi potensialını Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi.

Osmanlı sultanının Qızılbaşlara qarşı müharibəyə hazırlığı ilə əlaqədar olaraq bir məsələyə də aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi Sultan Səlim qızılbaşları müsəlman saymamışdı. Bununla belə o, Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə qərar verdiyi zaman Osmanlı din xadimlərindən, üləmadan qızılbaşlarla savaşı gərəkli olduğunu ifadə edən fətvələr almışdı [68,29]. M.Əkinçi yazır ki, yalnız gövrün Şeyxülislamı olan Zənbilli Ali Əfəndi qızılbaşlarla bağlı fətva verməkdən çəkinmişdi [172,449]. Bu məsələ ilə bağlı Ş.Təkindağ yazır ki, Sultan Səlim getdikcə güclənən Qızılbaş dövlətini yox etmək və Anadolu qızılbaşlarına şiddətli zərbə vurmaq niyyətində olmuşdu. Bu məqsədlə şəliyin əhli-sünnət məzhəbi tərəfindən rədd edilmiş olduğunu xalqa təlqin etmək vəzifəsini dövrün üləmalarına həvalə etmişdi. Sünni üləmanın bununla bağlı qələmə aldığı fətva və

risalələrin çoxluğu məsələnin daha önəmli olması haqqında düşünməyə imkan verir. Müfti Həmzə Əfəndi tərəfindən hazırlanmış fətvada deyilirdi: «Zira onlar kafir olmuşlar. Onlarla əlbir olanlar və onların etdiklərini edənlər də kafirdirlər. Bu kafirlərin cəmiyyətini dağıtmaq bütün müsəlmanlara vacib və fərz olmuşdur. Bu iş uğrunda döyüşən müsəlmanların ölənləri şəhid, qalanları isə qazi olacaqdır. Öldürülən qızılbaşlar isə cəhənnəmləkdir» [332,56-57; 188,80-81].

Bəzi Osmanlı tarixçiləri də, məzhəbləri ayrı, dinləri bir olan qızılbaşları «dinsiz» adlandıraraq, Sultan Səlim tərəfindən yazdırılan fətvaya tərəfdar çıxmış, «islam dininə küfr edib onu rədd edən I Şah İsmayıl və onun qazilərinə qarşı başlanacaq savaşıların başqa din düşmənlərinə qarşı edilən savaşılar kimi cihad sayılacağını» bildirərək, şiələrin «öldürülməsini cayız, mallarının halal, nigahlarının isə batil olduğunu» xüsusi olaraq nəzərə çatdırırdılar [332,55; 27,129; 188,81]. M.Əkinçinin fikrincə, bu fətvələrdə bəhs olunan bir çox məsələlər mübahisə üçün açıq olduğu kimi, digər bəzi məsələləri də qızılbaşlara aid etmək mümkün deyildi. Digər tərəfdən də, bu fətvələrdə suçlamalara məruz qalan I Şah İsmayıl və tərəfdarları da özlərini gerçək mömin, həqiqi müsəlman, əhli-beyt dostu olduqlarını iddia etmişdilər [172,449].

Buna baxmayaraq, Sultan Səlim bu fətvələrlə qızılbaşlar və Səfəvilər əleyhinə gərəkli olan ictimai fikri yaratmağı bacarmışdı. Vaxtı ilə Ərdəbildə yaşayan, sonra Anadoluya sığınan Molla Ərəb adlı əsl Xorasanlı olan bir türk aliminin də Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşə rəğbətləndirilməsində böyük rolu olmuşdu. Şiəlik məsələsinin ciddiliyini Osmanlı sultanına anladan Molla Ərəb qızılbaşlar üzərinə hücumun zəruriliyini bildirmiş və sonralar yürüş zamanı Çal-

dırana qədər gedib Osmanlı əsgərlərini döyüşə təşviq etmişdi [304,19-20; 27,130; 188,81; 68,29-30].

O.Ə.Əfəndiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi tarixində Çaldıran döyüşü mühüm mərhələ olmuşdu [21,59]. Osmanlı sultanı Qızılbaşlara qarşı müharibəyə bir ildən çox çəkən döyüş hazırlığı zamanı arxadan – Avropadan təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Venesiya və Macarıstanla bağlanmış sülh müqavilələrini yenilədi və Mısır sultanı Əsrəf Qansu Qurinin bitərəf qalmasına çalışdı. Digər tərəfdən də, I Şah İsmayıl qarşı gələcək əsaslı döyüşə Mavəraünnəhr hökmdarı Übeydulla xanı müttəfiq kimi cəlb etmək məqsədi ilə məktub göndərdi. Sultan Səlim Ağqoyunlu bəylərindən Fərruxzad bəyə də məktub yolladı. Məktubda «Sizlərin və sizə tabe olanların dindarlığı və Əhli-sünnət yolunda olduğunuz hər kəsə məlumdur. Sizin ata mülkünüz olan Diyarbəkrli qızılbaşlara tərək etməniz bir məcburiyyətin nəticəsidir. Ancaq indi biz şahın üstünə yürüş edirik. Artıq siz də üzərinizə düşən vəzifəni həyata keçirməlisiniz» yazaraq onu da özünə həmkar olmağa dəvət etdi [234,79-80].

Osmanlı sultanının Qızılbaşlar üzərinə 1514-cü il aprelin 24-də başladığı yürüşündə Azərbaycan Səfəvi dövlətini tamamilə məhv etmək niyyətində olmasını hələ Maltəpədə olan zaman onun I Şah İsmayıl göndərdiyi farsca məktubu da təsdiq edir. Mustafa Əkinçi yazır ki, Yavuzun I Şah İsmayıl hələ Maltəpədə olarkən göndərdiyi məktubdan anlaşıldığına görə o, Səfəvi şahına normal olaraq bir padşahın qəbul etməsi mümkün olmayan təkliflər etmişdi. Bu təkliflərin qəbul edilməyəcəyini Yavuzun özü də bilirdi. Buradan aydın olur ki, Sultan Səlim öncədən Səfəvilərlə qəti olaraq savaşımağa və bu dövləti ortadan qaldırmağa qərar vermişdi [172,450].

Azərbaycana hücum ərafəsində Sultan Səlim bir-birinin ardınca I Şah İsmayıl üç məktub göndərdi. Həmin məktubların hamısı təhqiramiz müraciətlər və hədə-qorxu ilə doludur. «Quran»dan uzun-uzadı nümunələr gətirməklə Qızılbaşlar üzərinə yürüşünə dini-ideoloji don geyindirməyə çalışan Sultan Səlim I Şah İsmayılı ağır ifadələrlə təhqir edir, onu «Şərq ölkələrinin hökmranlığını zorla ələ keçirməkdə, fərmana tabe olanların alçaq cərgəsindən fərman verənlərin möhtəşəm mərtəbəsinə yüksəlməkdə, zülm və əziyyət qapılarını müsəlmanların üzünə açıb zındıqlıqla dinsizliyi bir-birinə qarışdırmaqda, fitnə və fəsadı yaymağı özünə şüar və məqsəd edib zülm bayraqlarını ucaltmaqda» ittiham edir. Məktubunun sonunda o, Səfəvi şahına yazırdı: «...ötən zamanda bizim qalib ordunun dördayaqlılarının ayağı dəydiyi qala və məkanları [indi isə sənin tabeçiliyində olan və onları işğal edərkən bizi] məzəmmət etdiyin həmin ərazilərin hər bir guşəsini Osmanlı məmləkətlərinin tabeçiliyinə verərək bizim əzəmətli himayəmizdə olan bəndələrə tapşırısan daha yaxşı olar. Əgər pis əməllər və rüsvayçı davranışları israr və təkidlə davam etdirsən, uca Allahın köməyi ilə qələbə çalacağın və ələ keçirdiyin həmin məmləkətin meydanı tezliklə bizim qalib ordunun düşərgəsi olacaqdır» [429,429a-431a; 88,77; 68,30].

Sivasda olarkən göndərdiyi məktuba Səfəvi şahından cavab almayan Sultan Səlim onu savaş meydanına çəkmək üçün ikinci məktub göndərdi. Sultan Səlim məktubda yeni iftiralara əl atır, guya I Şah İsmayılın məscidləri xarab edib bütxanalar düzəltdiyini, minbərləri zalımcasına dağıtdığını, Quranı keçmiş xalqların əfsanəsi hesab etdiyini, yeni adət-ənənələr yaymağa çalışdığını qeyd edərək əsl mətləbə keçir:

«Din nəsihətdir» – (düşüncəsindən) çıxış edərək əgər kişilərin üz tutduğu yer olan bizim yurdu müləklərinin arzu Kəbəsi və bəxt qibləsinə üz tutsan, zülm altında inləyən təbəələrini incitməkdən əl çəksən və özünü «günahdan tövbə edən günahı heç olmayan kimidir» cərgəsində qərar versən, Məhəmmədin, – salam olsun ona, pak ailəsinə və hidayət edən sahəbələrində və Allah onların hamısından qazı olsun, «sahəbələrım ulduzlar kimidir, hər hansı birini nümunə götürsəniz, hidayət olarsınız» (deyə buyurmuşdu), – pak və doğru sünni təriqətinin ardıcılı olan millət və məzhəbdən olсан, həmin ölkələri və onlardan asılı olanları Osmanlı ərazilərindən hesab etsən, padşahlıq və şahlıq lütfümüz sənə də şamil olacaqdır» [88,80-81].

Türkiyə tarixçisi M. Əkinçi yazır ki, Osmanlı sultanı bu məktubda da I Şah İsmayıl çox ağır ifadələrlə həqarət etmişdi. Şeyxliyinə işarə edərək ona əsa, əba və dərviş xalatı göndərmişdi [172,450].

Sultan Səlimin I Şah İsmayıl göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, o, müharibəyə gəlir və barışıq fikrində deyil. Buna görə də, müharibənin bütün tarixi məsuliyyəti, bütün tökülən qanlar Osmanlı sultanının boynundadır və burada I Şah İsmayılın heç bir günahı yoxdur. Sultan Səlim 1514-cü ildə Səfəvilər üzərinə yürüş ərəfəsində Ubeydulla xan Özbəyə Məhəmməd bəy vasitəsilə göndərdiyi məktubunda da I Şah İsmayıl saymır, onun haqqında ədəbsiz sözlər söyləyir, onu uydurduğu böhtanlarla suçlamağa çalışır və ümumən Azərbaycanda belə bir cəsur hökmdarın meydana çıxmasını qısqançlıqla qarşılayır. O, məktubunda yazırdı: «... bir müddətdir ki, Şərq məmləkətlərinin əhalisi napak. Xəbis, yalançı, günahkar, qantökən cani olan sufi körpənin əlindən cana gə-

libdir» [88,62]. Buna görə də, Osmanlı sultanı bütün şər işləri I Şah İsmayılın boynuna yükləməyə çalışaraq onunla müharibəyə getmək qərarına gəldiyini bildirir: «... fəal ağılın ilhamlarına istinad edərək özlərini kamandan çıxan oxlar kimi, düşmən və üsyan əhlinin qanını tökərək qırmızı rəngə boyanmış qılınclar timsalında, yaşıl dağlar bənzəri çoxlu sayda ordu və əzəmətli dəstələrlə həmin özbaşına olan fasid və inadkar kafirin kökünü kəsmək üçün hərəkət etmək qərarına gəldik» [88,64]. Məktubdan göründüyü kimi, Azərbaycan Səfəvi hökmdarının dönməzliyi və getdikcə qüdrətinin artması Sultan Səlimi təlaşa salmışdır. Osmanlı imperiyasının bütün kişi əhalisini silahlandırır böyük ordu ilə gənc və qüdrətli Azərbaycan hökmdarının üzərinə hərəkət etməsi heç də «fəal ağılın» nəticəsi deyildi. Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və gənc Səfəvi dövlətini «beşiyində boğmaq» idi.

Ubeydulla xan Özbəyin Sultan Səlimə cavab məktubu [bax: 88,67-72] bir daha göstərir ki, onları qorxuya salan «ildırıma bənzər qəddar zalımın» meydana çıxmasıdır. Sultan Səlimlə tam həmrəy olduğunu bildirən Ubeyd xan «yolunu azaraq zəlalətə düşər olmuş tayfanı və nifrət edilən qrupu... məhv etmək üçün yekdil qərara gəlmək və uğurlu fikri müzakirə etmək üçün qurultay və toplantı keçirmək fikrində» olduğunu bildirir [88,71].

I Şah İsmayıl göndərdiyi ikinci məktuba da cavab almayan Sultan Səlim Ərzincanda olarkən Səfəvi şahına üçüncü məktubunu göndərdi. O, məktubuna kinayəli «qoçaq İsmayıl» ifadəsi ilə başlayaraq yazır: «Qoçaq İsmayıl... islama qarşı hörmətsizlik və məxluqatın ağasının, – salam olsun ona, – şəriətini məhv etməyə ciddi-cəhdlə çalışmağın (haqqında) yetərinə məlumat almışıq... Alimlər və din rəhbər-



ləri... yekdilliklə fətva verib əsasən Məhəmmədin (s.) dini qanunlarını dirçəltmək və Əhməd (s.) şəriət hökmlərini bərpa etmək üçün düşmənin şikarına susamış çoxsaylı ordu ilə səni (məğlub etmək) məqsədilə Şərqə doğru yönəlmişdim. Bu səfərimlə sənin hökmranlıq etdiyin və təbəçiliyində olan torpaq və ərazilər fəth bayrağımın dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır» [88,82]. Dini bəhanələrlə Qızılbaşlar üzərinə yürüş edərək Azərbaycan torpaqlarını fəth etməyi düşünən Sultan Səlim məktubunda daha sonra yazırdı: «Ərsənsə meydana çıx, uca və pak olan Allahın iradəsi nədirsə gerçəkləşsin deyə buyurmuşdum. Məktubu yazmaqda məqsədim budur ki, bir neçə ay əvvəldən yola çıxmağımdan xəbərin olsun və lazımı tədarük görəsən. Sonra qəfil yaxalandım, hakimiyyətim altında olan xalqı tamamilə toplamağa macal tapa bilmədim deyə bəhanə gətirməyəsən» sözlərini yazırdı [88,82-83; 234,84-85].

Sultan Səlimin bu məktubunda diqqəti cəlb edən mühüm cəhət Səfəvi səltənətinin etnik nöqtəyi-nəzərdən İran yox, məhz Azərbaycan dövləti olduğunu təsdiqləməsidir. Osmanlı sultanı Səfəvi hökmdarına ünvanladığı üçüncü məktubunda xüsusilə Azərbaycan ərazisinə daxil olaraq burada at oynatması ilə öyünür: «Xüsusilə də hazırda Azərbaycanda olan dağ və təpələrdə qalib ordunun dördəyaqlılarının dırnaq izi aypara ilə dolu səmaya dönmüşkən, hələ ki səndən nə bir səs-soraq var, nə də gözə dəyirsən. Elə yox olmusan ki, varlığıyla yoxluğun arasında fərq yoxdur» [186, 383; 88,82-83].

Türkiyə tarixçilərinin görmək istəmədiyi gerçəklik bundan ibarətdir ki, Sultan Səlim dəfələrlə Səfəvi hökmdarını Azərbaycanı ələ keçirməklə hədələdiyini, lakin sonuncunun onun təhdidlərini qulaq ardına vurduğu üçün Səlim I Şah İsmayılı açıq döyüşə çağırmaqdan savayı çarəsi qalmadığını

açıq şəkildə bildirərək yazırdı: «Əgər xoşa gəlməz əxlaqından əl çəkməyib çirkin əməllərində israr etsən Allahın yardımını ilə məmləkətində qalib ordum düşərgə salacaqdır. Ərsənsə meydana çıx, Allahın iradəsi nədirsə o da gerçəkləşmiş olsun – deyə buyurmuşdum. Səadət və xoşbəxtlik ilə Azərbaycan diyarı fəth bayrağının dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır» [186,386-387; 88,95-96].

Heç bir şübhə yoxdur ki, əgər Səfəvilər Azərbaycan dövləti, I Şah İsmayıl isə azərbaycanlı olmasa idi, Sultan Səlim qətiyyənlə məhz bu ölkəni ələ keçirməsi ilə öyünməyi lazım bilməzdi. Əsla nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, Səlim İsmayıl Səfəviyə xitab edərkən, Azərbaycanı onun «məmləkəti» adlandırır və onun ələ keçirilməsi ilə öyünür [88,16]. Osmanlı tarixçilərindən Hoca Sadəddin Əfəndinin qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlim «Ərzincandan Azərbaycanın paytaxtı olan Təbrizə» hərəkət etmişdi [197,188]. Bu bir daha təsdiq edir ki, heç də Türkiyə tarixçilərinin yazdığı kimi Sultan Səlim İran səfərinə deyil, məhz Azərbaycana yürüş etmişdir.

Sultan Səlimin oğlu Süleymana ünvanladığı məktubdan yuxarıda gətirdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, heç də Osmanlı sultanı Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi İrana deyil, məhz Azərbaycana yürüş etmişdi. Maraqlıdır ki, Sultan Səlim tarixi Azərbaycanın hüduudlarına – Ərzincana daxil olduğu zaman I Şah İsmayıl ən kəskin məzmunlu məktublarını göndərmişdi.

Sultan Səlimin I Şah İsmayılı müharibəyə cəlb etmək məqsədilə bir-birinin ardınca məktublar göndərərək onu alçalıcı ifadələrlə təhqir etməsi heç də səbəbsiz deyildi. Xoca Sadəddin Əfəndinin yazdığına görə, qızılbaşların döyüşü ləngitməsi «Rum əyanları» arasında narazılığa səbəb olmuş,

onlar bu məsələdə yeniçəriləri də özlərinə həmfikir etmişdilər: «Biz buraya döyüşməyə gəldik, lakin İran viranələrinə də əylənmək qeyri-mümkündür» deyən yeniçərilər öz naraazılıqlarını sultana çatdırmağı Qaraman bəylərbəyi Həmdəm paşaya həvalə etdilər [197,187-188].

R.Bilge İdris Bidlisinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Sultan Səlim I Şah İsmayılın ən gecikməsi Ərzincanda qarşılaşacağını düşünürdü. O, «gənclik dəliliyin bir parçasıdır» deyiminə inanaraq I Şah İsmayılın Osmanlı ordusunu Ərzincanda qarşılamaq üçün hərəkətə keçəcəyini, gücü yetdiyi qədər onları öz torpaqlarına girməyə qoymayacağını düşünürdü [210<sup>a</sup>,157; 134<sup>a</sup>,192]. Lakin Ərzincanda qarşılaşmaq ümidi boşla çıxdığı üçün I Şah İsmayılın rəqibinin savaşı istəyi və əzmini qırmaq hədəfinə yaxınlaşdığına dair izlər Sultan Səlim ordusunda görünməyə başladı. İdris Bidlisi yazır: «Düşmənlər və müxaliflər ortada olmadıqlarından mücahidlər ordusunun böyüklərindən bəziləri fikir ayrılığına düşdülər; düşmən tamamilə ortada olmadığına görə İslam sultanının bu böyük ordu ilə məchulu araması..., düşməni tapmaq üçün dağları və dərələri dolaşması doğru deyildir» [210<sup>a</sup>,157; 134<sup>a</sup>,193]. Osmanlı ordusunda irəliləməyə qarşı etirazın olduğunu Xoca Sadəddin Əfəndi də yazır. O, Aləşkərdə olan zaman yeniçərilərin Sultan Səlimə «üç aydır ki, durmadan dağ və dərələrdən aşırıb çöllərdə dolaşmaqdan halımız alt-üst olmuş və çəkdiyimiz sıxıntı sınırları çoxdan aşmışdır» söyləmişdilər [197,192]. Heydər Çələbi «Rüznaməsində» yazır ki, 1514-cü il avqustun 17-də Aləşkərdə yaxınlığında Qarasakkalı düşərgəsində olan zaman yeniçərilər iki dəfə üsyan qaldırmışdı [192,71]. R.Bilgenin fikrincə, Heydər Çələbi yeniçərilərin üsyan qaldırmasının səbəblərini izah etmə-

sə də, Cəlalzadə Mustafa «Səlimnamə»sində buna aydınlıq gətirmişdir. Heyvanların ayağında nal və mıx qalmamışdı. Xüsusən də piyada əsgərlərin, əli tufəngli yeniçərilərin ayaq-qabıları ayaqlarından çıxmış, yalın və çılpaq qalmışdı. Əsgərlərin taqəti zəiflədiyi üçün irəli getməyə gücləri qalmamışdı. Yeniçərilər dəstə halında ayaqlarında cırılmış olan çarıqlarını tufəngləri üzərində asıb göstərməyə başlamışdılar [134<sup>a</sup>,192].

Belə bir məqamda Osmanlı sultanı tərəfindən göndərilən üçüncü məktubdan sonra nəhayət, I Şah İsmayıl tərəfindən bir cavab məktubu gəldi. Maraqlıdır ki, Osmanlı tarixçilərindən nə Qoca Hüseyn, nə də Xoca Sadəddin Əfəndi bu məktubun məzmunu barədə ətraflı məlumat vermirlər. Yalnız qeyd edirlər ki, «qızılbaşdan könül yaralayıcı bir namə ilə elçi gəlib bir hoqqa məcun (tiryək – T.N.) gətirdi» [429,431<sup>b</sup>; 197,185]. Fikrimizcə, I Şah İsmayılın məktubu barədə Osmanlı mənbələrində heç bir məlumat verilməməsi, hətta bu məktubdan bircə cümlənin belə nümunə gətirilməməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Sultanın təhqiramiz məktublarının müqabilində I Şah İsmayıl ona olduqca qısa, lakin müdrik və nəsihətamiz məktub göndərmişdi. Məktubunun ilk cümləsində Sultan Səlimi «İslamın himayədarı, dövlət, səltənət, dünya və din yolunun macahidi» adlandıran İsmayıl onun «gəlib çatan məktubların məzmununda ədavət, cürət və sərtliyin» səbəbinin nə olduğunu bilmədiyini qeyd edir [88,84].

Əlaüddövlə Zülqədəröglünə qarşı yürüşü zamanı «Rum ölkəsi»ndən keçdiyini xatırladan I Şah İsmayıl o vaxt Osmanlılarla Səfəvilər arasında hər hansı ziddiyyət yaranmadığını bildirərək, Sultan Səlimin hərəkətlərindən incimədiyini yazır: «Niyə də inciməliyəm ki? Sultanların bir-biri ilə

düşmənciliyi çoxdankı adətdir». Gənc olmasına rəğmən, bununla öz müdrikliyini bir daha ortaya qoyan Səfəvi şahı rəqibini kobud sözlərdən çəkinməyə çağırır, təhqiramiz məktubları «sərxoş və tiryəkə alışımsız münşilərin» göndərdiyini yazmaqla Sultan Səlim haqqında yüksək fikirdə olduğunu göstərir: «Ona görə xüsusi keyfiyyətli tiryəklə doldurulmuş mücrünün üzərinə öz möhürümü vurub yaxın adamlarımızın başçısı Şahqulu ağa ilə göndərirəm». Səlimə elçini incitməməyi məsləhət görən I Şah İsmayıl məktubu yazan vaxt İsfahan ətrafında ov etməklə məşğul olduğunu və döyüş hazırlıqlarına başladığını qeyd edir: «Kim Əli nəslilə döyüşsə, özünə məhv olub. Əgər məsələ müharibə ilə bitəcəksə, bunu təxirə salıb uzatmayın. Amma aqibətini düşünün!» [27,132; 68,31]. R.Kılıçın fikrincə, I Şah İsmayılın cavab məktubu və göndərdiyi «hədiyyə» Sultan Səlimi daha da qəzəbləndirmiş və Səfəvi elçisinin edam edilməsinə səbəb olmuşdu [234,84-85].

Sultan Səlimin I Şah İsmayılın məktubuna cavabı özünü çox gözlətmədi. O, Şahsuvar oğlu Əli bəy, Mihal oğlu Məhəmməd bəy, Bali Voyevoda və Ağqoyunlu şahzadəsi Fəxrəşad bəyin başçılığı ilə kəşfiyyata göndərdiyi dəstələrin əsir aldığı qızılbaşlardan iki nəfəri azad etdi və «hoqqə-yə məcunu gətirən məqtul şəxsini gətirdiyi naməyə... cavabını onlarla göndərdi». Üstəlik, onlara boyunbağı, çadra və baş örtüyü verib «gizli guşədə olan biqeyrət libası budur» söylədi [429,433<sup>b</sup>; 197, 190].

Osmanlı sultanının bu davranışı heç də səbəbsiz deyildi. O, hələ Trabzon valisi olarkən qızılbaşların nəzarətində olan torpaqlara hücum etməsinə cavab olaraq Diyarbəkir valisi Məhəmməd xan Ustaclu I Şah İsmayıldan xəbərsiz Osmanlı sarayına qadın paltarları göndərərək, Səlimin ünva-

nına təhqir və hədələr yağdırmışdı. Olduqca kinli və qisasçı bir şəxs olan Sultan Səlim göründüyü kimi, həmin hadisəni unutmamışdı.

Sultan Səlim I Şah İsmayıl cavabında onun məktubunun gəlib çatdığını bildirir və bu faktı böyük cəsarət kimi qiymətləndirirdi: «İndi cəsarətini artıracaq bir məktub göndərildi ki, gəlməkdə tələskənlik edəsiz, biz dəxi intizardan xilas oluruz». Daha sonra təhqirlərini daha da şiddətləndirən sultan bildirir ki, hər bir hökmdar üçün nəzarəti altında olan məmləkət qanuni arvadı kimidir və o, bu torpaqları öz namusu kimi qorumalıdır: «Amma neçə gündür mənim qalib əsgərlərim məmləkətinə daxil olub kamranlıq edərlər, hənuz səndən nə nam, nə nişan, nə də vücutundan bir əsər görünür». I Şah İsmayılı dəfələrlə qorxaqlıqda ittiham edən Osmanlı sultanı məktubunu bu sözlərlə bitirir: «Əgər bundan sonra da qorxaqlıq və cəsarətsizlik guşəsinin küncünə qapanmış olsan, ərlik sənə haramdır. Dəbilqə yerinə yaylıq, zirəh yerinə çadra geyib sərdarlıq və şahlıq sevdasından əl çəkəsən» [429,433<sup>b</sup>-434<sup>a</sup>; 197,190-191]. Bu, Çaldıran savaşı ərəfəsində Osmanlı sultanı I Səlimlə Səfəvi şahı I İsmayıl arasında sonuncu məktublaşma oldu.

Çaldıran döyüşü ərəfəsində Sultan Səlimlə I Şah İsmayıl arasındakı məktublaşmalarda diqqəti cəlb edən mühüm məqam Səfəvi hökmdarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərdə rəhbər tutduğu xəttin həqiqi mahiyyəti ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, bir çox əcnəbi tədqiqatçılar və əksər Türkiyə tarixçiləri əsaslı dəlillər gətirmədən I Şah İsmayılı Osmanlı dövləti ilə məqsədyönlü şəkildə müharibəyə başlamaqda ittiham edirlər. Sanki, I Şah İsmayıl Osmanlı dövlətini hər vəchlə müharibəyə təhrik edən addımlar atmış,

osmanlılar isə sülh, səmimiyyət istəklərinə baxmayaraq, hər b yoluna əl atmağa məhz səfəvilər tərəfindən məcbur edilmişlər. Əfsuslar ki, bu yalnız və təhrif olunmuş fikirlər hələ də Türkiyə tarixşünaslığında qalmaqdadır. Hərçənd ki, diplomatik yazışmalarda əksini tapmış faktlar tamam başqa həqiqətlərdən xəbər verir [46,16]. Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən sonra oğlu Süleymana ünvanladığı məktubunda I Şah İsmayıl cərəyan etmiş münaqişənin tarixçəsindən söz açaraq, dəfələrlə Səfəvi hökmdarını Azərbaycanı ələ keçirməklə hədələdiyini, lakin sonuncunun onun təhdidlərini qulaq ardına vurduğunu bildirir. Nəticədə, Səlim I Şah İsmayılı açıq döyüşə çağırmaqdan savayı çarəsinin qalmadığını deyir: «Əgər xoşa gəlməz əxlaqından əl çəkməyib çirkin əməllərində israr etsən, Allahın yardımını ilə məmləkətində qalib ordum düşərgə salacaqdır. Ərsənsə (igidsənsə) meydana çıx, Allahın iradəsi nədirsə o da gerçəkləşmiş olsun – deyə buyurmuşdum. Səadət və xoşbəxtlik ilə Azərbaycan diyarı fəth bayrağının dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır» [186,386-387; 88,95-96]. Əsla nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, Səlim İsmayıl Səfəviyə xitab edərkən, Azərbaycanı onun «məmləkəti» adlandırır və onun ələ keçirilməsi ilə öyünür [408, 18]. Bu bir daha təsdiq edir ki, heç də Türkiyə tarixçilərinin yazdığı kimi Sultan Səlim İran səfərinə deyil, məhz Azərbaycan yürüş etmişdir.

Bununla yanaşı, Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyasının ancaq Şərqi və Qərbi doğru genişlənməsinin qarşısını alan passiv kimi qiymətləndirmək birtərəfli olardı, çünki I Şah İsmayıl Osmanlı imperiyasına qarşı özünümüdafiə siyasəti yeritmir, əksinə Osmanlı dövlətində olan daxili qarışıqlıqdan istifadə edərək Türkiyənin şərqində şüəliyi qəbul etmiş əhalinin yaşadığı ərazini – keçmişdə Azərbaycan Ağ-

qoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil olan torpaqları ələ keçirməyə çalışırdı. Şərqi Anadoluda genişlənən Qızılbaş hərəkatı buna əlverişli şərait yaradırdı. Bu baxımdan, Səfəvilərin qüvvətli bir dövlət kimi mövcud olaraq qalması Osmanlı imperiyası üçün ciddi təhlükə idi [40,153]. Bunları dərk edən Sultan Səlim qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı imperiyasının bütün hərbi-iqtisadi potensialını Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi. Bundan əlavə o, ölkə daxilində ən amansız tədbirlərlə hakimiyyət uğrunda silahlı mübarizə aparan və Səfəvilər tərəfindən müdafiə olunan qardaşları Qorqud və Əhmədi məğlubiyyətə uğratdı və nizam-intizamı bərpa etdi. Anadoluda şialik pərdəsi altında gedən xalq hərəkatına divan tutdu.

Əksər Türkiyə tarixçiləri Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə ərəfəsində Anadoluda şialiyi qəbul etmiş əhaliyə divan tutmasını və 40 mindən çox Qızılbaş qətlə yetirdiyini qeyd edirlər [353,256-257; 159,7; 114,426]. Ş.Təkindağ dəftərdar Əbül-Fəzl Mehmed Əfəndinin Sultan Səlimə ithaf etdiyi «*Səlimşah-namə*»sində Qızılbaş qətləməsi ilə bağlı verdiyi məlumatları olduğu kimi öz əsərində vermişdir. Burada Sultanın göstərişi ilə məmləkətin hər tərəfinə göndərilən katiblər tərəfindən 7 yaşından 70-yaşına kimi qızılbaş əhalinin qeydə alınaraq divana təqdim olunduğu və 40 min nəfərin qətl edildiyi göstərilir [332,56; 454,51]. Ə.Rəfik yazır ki, rafizilərin siyahısı tutularaq öldürülməsi, bəzilərinin Qızılirmağa atılması düzənli bir sistem içində həyata keçirilmişdi. Rafiziləri tapıb ortaya çıxarmaq üçün casuslar göndərilirdi kimi, Bəktəşi zaviyyələri də xəbərdar edilərək nəzarət altına alınmışdı [297,12]. Ş.Fərzəlibəylinin fikrincə, Osmanlı sultanı şiə-qızılbaşlar üzərinə hücumu öz dövləti daxilindəki şiələri qırmaqla başladı [27,96]. Türkiyə tarixçilərin-



dən R.Kılıç isə vaxtı ilə F.Sümerin bu hadisə ilə bağlı mövqeyini müdafiə edərək Sultan Səlimin 40 min qızılbaş qətlə yetirməsini qəbul etməyərək, bu məsələdə Osmanlı tarixçilərinin mübaligəyə yol verdiyini, çox sayda insanın həbs olunduğunu, yalnız onların fəallarının öldürüldüyünü və əksəriyyətinin sürgün olunduğunu qeyd edir [234,68]. Lakin Xeyrullah Əfəndinin qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlim ilkin olaraq «məmləkətin içində nə qədər I Şah İsmayıl tərəfdarı var isə onları qətl və edam etdikdən sonra İran (yəni – Səfəvilər T.N.) üzərinə düşməncə hərəkətin elanı müzakirə olunsun!» əmrini bölgələrə göndərmiş və bu vəzifə dövrün sünni uləmələrinə həvalə olunmuşdur [193,230; 362,88].

Ş.Təkindağ yazır ki, I Şah İsmayıl Qızılbaş adlı xəlifəsini Anadoluya göndərüb Qızılbaş qətləmini təhqiq etdirmişdi. O, Məmlük Sultanı Qansi Quriyə hədiyyələrlə birlikdə bir elçi heyəti göndərərək ondan osmanlılara qarşı mübarizədə iştirak etməsini istəmişdir [332,56-57]. Bu zaman Diyarbəkr hakimi Məhəmməd xan Ustaclı Sultan Səlimə meydan oxuyaraq ona qadın libası və təhqiredici məktub göndərüb onu qorxaq və çoban adlandırmışdı [353,247; 159,6]. Məhz bu tədbirlər bu dövrdə gərgin olan Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daha da ağırlaşdırmışdı.

Türkiyə tarixçilərindən R.Kılıç Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşə başlamasının müxtəlif səbəbləri olduğunu qeyd edir. Bu səbəblər arasında ən başlıcası – Sultan Səlimi taxta çıxması ilə bağlı təbrik etmək və dostluğun davam etdirilməsi məqsədilə uzaq və yaxın ölkələrdən elçilər gəldiyi halda I Şah İsmayılın elçi göndərməməsi, əksinə Şahzadə Əhməd və onun Azərbaycana qaçan oğlu Muradı Sultan Səlimə qarşı qaldırması, Misir sultanı ilə Osmanlı dövləti əley-

hinə itifaq yaratmaq üçün oraya elçilər göndərməsi, geniş şəkildə savaşa hazırlaşmağa başlaması və Osmanlı ölkəsinə casuslar göndərməsi – olmuşdur [234,69]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bütün bunlar Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı hərbi səfərinin zahiri səbəbləri idi [157,166; 159,6; 327,32; 343,69]. R.Kılıçın fikrincə, əsl gerçək səbəblər: hər iki dövlətin inkişaf etməsi, genişlənmə dövrünü yaşaması və eyni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başlamasının qaçılmaz olmasıdır. Hər iki hökmdar Orta və Şərqi Anadoluda nüfuzunu və təsirini artırmaq istəyirdi. I Şah İsmayılın Şərqi Anadoluda şiiəliyi yaymağa başlaması qarşısında Sultan Səlim I Şah İsmayılı və Səfəvi dövlətini ortadan qaldırmaq və sünni məzhəbinin bütün İslam aləmi üçün yeganə məzhəb olmasına çalışmışdır [234,69].

V.V.Bartoldun fikrincə, «çox hallarda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı mübarizəni «milli mübarizə» kimi qələmə verirlər. Bu mübarizə isə heç bir milli əlamət daşımırdı» [8,117].

Qeyd etmək lazımdır ki, «Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında hərbi əməliyyatlar həm də ona görə mürəkkəbləşmişdi ki, Səfəvi dövləti daxilində olan «qüvvətli sünni partiyası» şiiə hakimlərinə qarşı bir tərəfdən Sultan Səlimdən, digər tərəfdən isə özbəklərdən yardım istəyirdilər. Sünnilərin bir qismi şərqdə (özbəklərin yanına), digər qismi isə qərbdə (Osmanlı sultanının himayəsi altına) yönəlib onu Səfəvi dövlətinə qarşı həmləyə sövq edirdi. Orada öz hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan qaçqınlar da vardı. Bu qaçqınlar arasında Kürdüstandan olan İdris Bidlisi və onun oğlu Əbul Fəzl də var idi» [378,752-753; 8,119].

Çaldıran döyüşünə kimi Səfəvi-Osmanlı münasibətlə-

rinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili aşağıdakıları söyləməyə imkan verir: Türkiyə tarixçiləri hər iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirən, müharibə vəziyyətinə çatdıran hadisələrə xüsusi diqqət yetirərək onları doğuran səbəbləri açmağa çalışsalar da, həmin məsələləri aydınlaşdıran zaman dövrün Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün onların təsirindən tamamilə azad ola bilməmişlər. Osmanlı tarixçilərinin I Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı subyektiv, qərəzli və bəzən də düşmən münasibəti, Osmanlı-Səfəvi çəkişmələrini subyektiv dəyərləndirmələri iki dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir. Buna görə də, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində dövrün qaynaqlarından birtərəfli qaydada istifadə olunduğu və Osmanlı mənbələrinə üstünlük verildiyi üçün onlar Sultan Səlim dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin kəskinləşərək müharibə vəziyyətinə çatmasında məhz Şah İsmayılın həyata keçirdiyi tədbirlərin mühüm rol oynadığı xüsusi olaraq önə çəkir və Osmanlı sultanının Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı işğalçılıq planlarına haqq qazandırılır. Əksər Türkiyə tarixçiləri əsaslı dəlillər gətirmədən I Şah İsmayılı Osmanlı dövləti ilə məqsədyönlü şəkildə müharibəyə başlamaqda ittiham edirlər. Sanki, I Şah İsmayıl Osmanlı dövlətini hər vəchlə müharibəyə təhrik edən addımlar atmış, osmanlılar isə sülh, səmimiyyət istəklərinə baxmayaraq, hər bə yoluna əl atmağa məhz Səfəvilər tərəfindən məcbur edilmişlər. Əfsuslar ki, bu yanlış və təhrif olunmuş təsəvvürlər illərdir insanlar arasında kök salmağa davam edir. Hərçənd ki, tarixi mənbələrdə, diplomatik yazışmalarda əksini tapmış faktlar tamam başqa həqiqətlərdən xəbər verir.

Bütün bu çatışmamazlıqlarına baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin Çaldıran döyüşü ərəfəsində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı üzə çıxardığı zəngin faktik materiallar xüsusi maraq doğurur və onların hərtərəfli tədqiqi iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha dərindən araşdırılmaq üçün faydalı ola bilər.

#### *2.4. Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri*

1514-cü ilin avqust ayının ortalarında I Şah İsmayla dördüncü məktubunu yazan Sultan Səlimlə döyüş nəhayət ki, avqustun 23-də Çaldıran düzündə baş verdi. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Çaldıran döyüşünə ətraflı yer verilmişdi. Onlar öz əsərlərində vuruşan tərəflərin ordu düzülüşündən tutmuş hərbi əməliyyatın sonuna kimi cərəyan edən hadisələri büsbütün, hərtərəfli işıqlandırmışlar [bax: 353,331; 202,331; 321,36; 159,11; 332,66-67; 327,53-544 234,91-97].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi tarixində Çaldıran vuruşması mühüm hadisə olmuşdur. Sultan Səlim I Şah İsmayla 4-cü məktubunu Tərcan yaxınlığında olarkən yollamış və Osmanlı casusundan «I Şah İsmayılın iki ordunun gələcək qarşılaşmasının Çaldıranda olacağı» haqqda xəbərləri əldə etmişdi. Osmanlı ordusu 1514-cü ilin 22 avqust gecəsi Çaldırana çatmışdı. Döyüş avqustun 23-də çərşənbə günü səhər tezdən başlamışdı. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Səlimin orduya dincəlmək imkanı vermədən Qızılbaşlarla qəti döyüşə girmək əmrini verməsinə səbəb oldu. Bu əmr ordu içindədəki akıncı dəstələrin üsyanının

qarşısını almaq və qızılbaşların osmanlılarla bağlı məlumat toplamasına imkan verməmək istəyi olmuşdu [353,266; 327, 52-53; 234,91-92; 172,451; 242,26; 68,31]. Avqustun 22-də axşam Çaldırana çatan Sultan Səlim hərbi divanı toplayaraq qoşuna 24 saat istirahət vermək və ya savaşa girmək məsələsini müzakirə etmişdi. Yorgunluq və sıxıntıları önə çəkərək dincəlmək lazım olduğunun vacibliyini əsas gətirən vəzirlərin fikrinə qarşı çıxan baş dəftərdar Piri Mehmed Çələbi «əsgərlər arasında Qızılbaş-türkmanlar olduğu üçün həmən savaşmaq gərəkdir» deyərək Sultanın dincəlmədən döyüşə girməyə qərar verməsinə səbəb olmuşdu [242,26; 344,69; 202,132].

Türkiyə tarixçiləri vuruşma ərəfəsində Osmanlı və Səfəvi ordusunun döyüş planları və düzülüş qaydası barədə ətraflı məlumat verirlər. Öz tədqiqatında Osmanlı və Səfəvi mənbələrindən ətraflı istifadə edən Ş.Təkindağ yazır ki, 23 avqusta çərşənbə günü Çaldıran düzündə döyüş mövqeyi tutan Osmanlı ordusunun sağ cinahını Anadolu bəylərbəyi Sinan Paşa ilə Qaraman bəylərbəyi Zeynal Paşanın qüvvələri, sol cinahında isə Rumeli bəylərbəyi Həsən Paşanın komandanlığı altında Rumeli əsgərləri yerləşmişdi. Sultan Səlim həmişəki kimi sipahi, silahdar, ulufəçi və yeniçəri dəstələri ilə əhatə olunmuş, yanında Sədrəzəm Hersek oğlu Əhməd Paşa, vəzir Dukakın oğlu Əhməd Paşa, vəzir Mustafa Paşa, Fərhad paşa, Qaraca Paşa kimi dövlət adamları, qazıəsgər və digər din xadimləri vardı. Sultanın önündə Ayaşın rəhbərliyi altında 12 minlik yeniçəri tüfənkçiləri araba və dəvələrdən yaradılan sipər kimi dayandığı kimi, hər cinahın arxasında 10 min nəfərlik Anadolu və Rumeli əzabların (oxçuları) arxasında bir-birilə zəncirlərlə bağlanmış 500 topun önündə yerləşdirilmişdi. İş heyvanlarını-dəvələri və qatırları

bir-birinə zəncirlərlə bərkidilmiş arabalarla birlikdə yeniçərilərin qarşısında və ətrafında yerləşdirmişdilər. Bu müdhiş qızılbaş süvarisinin yolunda maneə olmalı idi. Elə həmin məqsədlə də topların sırası zəncirlərlə bağlanmışdı. Sultan Səlimin özünün şəxsi hərbi dəstələri ilə yeniçəri qüvvələrinin arxasında mövqe tutmuşdu. Bununla yanaşı öncü qüvvələrin əksəriyyətini təşkil edən zülqədər türkmənləri Şahsuvar oğlu Əli bəyin, Osmanlı ordusunun arxa hissəsində vəzifəsi düşmənin arxadan vura biləcəyi zərbəni dəf etməkdən ibarət olan Şadi bəyin aryerqad dəstələri yerləşmişdi [332,65-66].

Göründüyü kimi, Sultan Səlimin rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun əsas zərbə qüvvəsini təşkil edən piyada yeniçərilər qoşun mərkəzinin ikinci xəttində və top arabalarının arxasında Osman Balyeməz oğlu Səkbənbəşinin komandanlığı altında mövqe tutmuşdu. Qoşqu heyvanlarını da üç tərəfdən yeniçəri əsgərlərinin ətrafında yerləşdirdilər və arabaları bir-birinə bağlamış halda heyvanların qabağında qoydular və beləliklə qızılbaş süvarilərinin həmləsindən qoruna bilməkdən ötrü möhkəm bir səngər yaratdılar. Osmanlı qoşununun cinahında da zəncirlərlə bir-birinə bağlanmış top arabaları ikinci bir səngər kimi yeniçəri piyadalarını Qızılbaş süvarilərinin həmləsindən qoruyurdu. Topları qızılbaşların nəzərindən gizləmək üçün topxananın qabağında əzablar yerləşdirilmişdi [96,157].

Osmanlıların bu düzülüşünə qarşı Qızılbaş ordusunun döyüş ərəfəsindəki hərbi hazırlıq vəziyyəti belə idi: mərkəzdə Nəcm-i sani (vəkil) adlanan Nizaməddin Əbdülbaqinin, sədr Seyyid Şərifin, Seyyid Məhəmməd Kamunənin başçılığı altında Qızılbaş dəstələri yerləşirdi. Sağ cinahda I Şah İsmayılın seçmə dəstələri və Durmuş xan Şamlunun qüvvələri,

sol cinahda isə Diyarbəkr hakimi Məhəməd xan Ustaclının komandanlıq etdiyi qüvvələr yerləşirdi. Bağdad hakimi Xü-lafə bəy əmir Şərafəddin Əli, Fars hakimi Xəlil Sultan Zülqə-dər, Əcəm İraqi hakimi Pərbudaq xan, Ərzincan hakimi Nu-rəli Xəlifə Rumlu, Təbriz hakimi Məntəşə Sultan, Hüseyn bəy Lələ, qorçubaşı Sarı Piri Ustaclu, Piri Ömər bəy Şirəçi-başı, Baba İlyas Çavuşlu cinahlarda yerləşmişdi [353,266; 159,11; 332,66-67; 343,114; 234,93]. Bəzi Türkiyə tarixçiləri I Şah İsmayılın sağ cinahda deyil, öz qüvvələri ilə mərkəzdə yerləşdiyini göstərirlər [353,266; 159,11; 202,331; 360,194]. Türkiyə tarixçiləri Çaldıran döyüşündə Osmanlı və Səfəvi qoşunun sayı ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər göstərirlər. Z.Da-nişmənd, T.Gökbilgin və R.Kılıç Osmanlı ordusunun 100 min nəfər, Qızılbaşların isə 80 min olduğunu qeyd edirlər [159,11; 202,330; 234,94]. Hətta S. Tansel və Y.Öztuna Səfəvi süvarilə-rinin sayının 100 min olduğunu göstərirlər [327,54; 285,12]. Lakin, fransız tarixçisi Mukbil «1514-cü il İran kompaniyası» adlı monoqrafiyasında da Osmanlı ordusunun 100 mindən artıq, Səfəvi süvarilərinin də 40 min nəfər olduğunu qeyd edir [451,39; 113,131]. A.Allouş qeyd edir ki, Sultan Səlim 100 mindən artıq əsgəri döyüş mövqeyinə gətirdiyi kimi, I Şah İsmayıl da 40 minlik süvari ilə bu döyüşə qatılmışdı [113,131]. O.Ə.Əfəndiyev İdris Bidlisinin verdiyi ən dolğun məlumata əsaslanaraq Osmanlı ordusunda 100 min, qızılbaşlarda isə 40 min nəfər döyüşçünün olduğunu göstərir [19,193].

XVI-XVII əsrin Osmanlı mənbələri Qızılbaş ordusunun sayını şişirdərək Osmanlı ordusunun sayına yaxınlaşdırdığı kimi, dövrün Səfəvi qaynaqlarında Osmanlı ordusunun say tərkibi 200 min, Qızılbaş ordusunun 20 min süvari olduğu qeyd olunur. Osmanlı mənbələrindən yalnız Münəccimbaşı

Osmanlı ordusunun 100 min, Qızılbaş süvarilərinin 40 min olduğunu göstərir [264,488]. «*Türk silahlı qüvvələri tarixi*»nin III cildinə əlavə olaraq hazırlanmış «*Çaldıran meydan müharibəsi 1514*» adlı kitabda vuruşan tərəflərin hərbi planları, Osmanlı və Səfəvi ordusunun döyüş ərafəsindəki düzülüşü və döyüşün gedişi ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Türkiyə silahlı qüvvələri Baş Qərargahı tərəfindən çapa hazırlanan bu kitabda Osmanlı ordusunun sayı ilə bağlı dəqiq məlumat öz əksini tapmışdır. Kitab müəlliflərinin qənaətinə görə, Osmanlı ordusunun sağ cinahında Sinan Paşanın komandanlığı altında 35 minlik Anadolu süvariləri, 10 min nəfər Anadolu əzabları, 100 top, sol cinahında isə Həsən Paşanın komandanlığı altında 40 minlik Rumeli süvariləri, 8 minlik Rumeli əzabları və 100 top yerləşmişdi. Sultan Səlimin ətrafında yerləşən qüvvələr barədə, eləcə də Şadi Paşanın komandanlığı altında arxa mövqedə yerləşdirilən hissələr haqqında dəqiq məlumat verilməsə də [343,111-112], buraya 12 minlik yeniçəri tüfənkçilərini, topçuları, mərkəzdə və arxada yerləşdirilmiş qüvvələri əlavə etsək, Osmanlı ordusunun sayının 120 mindən artıq olduğu bəlli olur [343,116]. Bu faktı C.Hammerin verdiyi məlumat da təsdiq edir. C.Hammerin əsərində Osmanlı ordusunun sayı ilə bağlı müfəssəl məlumat öz əksini tapmışdır. Müəllif yazır ki, Yavuz Sultan Səlim Çaldıran düzünə 120 mindən artıq qüvvə gətirmişdi ki, bunların da 80 minə yaxını süvari dəstələr olmuşdu [190,380]. «*Çaldıran meydan müharibəsi 1514*» adlı kitabın müəllifləri, digər Türkiyə tarixçiləri kimi Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusunun yalnız sağ cinahında I Şah İsmayılın rəhbərliyi altında 40 minlik süvari qoşunun döyüşə qatıldığını qeyd edirlər [343,112]. Lakin, Türkiyə tarixçilərindən, yalnız



T.Gökbilgin İbn Kamalın «*Səlimnamə*» əsərində verilən məlumatlara əsaslanaraq Səfəvi ordusunun sol cinahında Məhəmməd xan Ustaclunun qardaşı Qara xanla birlikdə 15 minlik süvari dəstələrinə rəhbərlik etdiyini qeyd edir. Onun qənaətinə görə, I Şah İsmayıl Qızılbaş ordusunun sağ cinahında 20 minlik süvari qoşuna rəhbərlik etmişdi [202,330]. Səfəvi ordusunun əsas zərbə qüvvəsinin cinahlarda yerləşdiyini nəzərə alsaq, onda mərkəzdə yalnız 5 minlik qüvvənin saxlanıldığını təxmin etmək olar. Maraqlıdır ki, Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı son tədqiqatlarda Çaldıran döyüşündə qızılbaşların sayı ilə bağlı tarixi gerçəklik öz əksini tapmışdır. B.A.Gökdağ «*Səlimnamə*»lərin verdiyi məlumatlara əsasən Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdırmış və Çaldıran döyüşündən bəhs edərkən dövrün Osmanlı qaynaqlarına istinad edərək Şah İsmayılın qoşununun sayı ilə bağlı məlumatı bir daha xatırlatmışdır. O yazır ki, I Şah İsmayıl da ordusunu üç qola ayırmışdı. Mərkəzdə 5-10 minlik əsgərlə baş vəzir Seyyid Əbdülbaqi və qaziəsgər Seyid Şərif, sol qolda 15 minlik qüvvə ilə Diyarbəkr hakimi Məhəmməd xan Ustaclu və qardaşı Qara xan, sağ cinahda isə 20 minlik süvari ilə I Şah İsmayıl yer almışdı [206,133; 68,34]. Beləliklə, Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusunun sayı ilə bağlı Türkiyə tarixçilərindən yalnız T.Gökbilginin və B.A. Gökdağın verdiyi məlumatlar tarixi gerçəkliyi daha düzgün əks etdirir [68,34].

F.Sümer yazır ki, Nurəli Xəlifə Rumlu və Məhəmməd xan Ustaclu Osmanlı ordusunun təpələrdən enib Çaldıran düzündə döyüş mövqeyi tutaraq dincəlmək fürsəti verilmədən ona hücum edilməsini məşvərət məclisində təklif etmişdi. Bu təklif əksər Qızılbaş əmirləri tərəfindən qəbul edilmiş-

di. Lakin, şahın yanında daha çox nüfuza sahib olan Durmuş xan Şamlu «Sənin nüfuzun yalnız Diyarbəkində keçər» deyərək Məhəmməd xan Ustaclunun təklifini rədd etdirmişdi [321,40]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, hərbi müşavirədə Məhəmməd xan Ustaclu Osmanlıların topxanasının yerləşməsinin qarşısını almaq üçün gündüz döyüşünü məsləhət bilməmiş və «onlarla köç-haköç şəraitində vuruşmaq lazımdır» təklifini vermişdir. Durmuş xan mərdlik qüruru üzündən bu təklifi qəbul etmədi. I Şah İsmayıl buyurdu: «Mən karvan soyan deyiləm, ilahinin hökmü nədirsə o da olacaqdır» [57,84]. Bu hadisə ilə bağlı «*Tarix-i Alamara-yi Şah İsmayıl*»ın müəllifinin verdiyi məlumata görə, Qızılbaş dəstələrinin əksər hissələrinin gəlib yetişmədiyini nəzərə alan Məhəmməd xan Ustaclu hərbi müşavirədə döyüşə girməyib dağlara çəkilməyi, bütün qoşunun gəlməsi üçün 2 ay gözləməyi təklif edərək belə olacağı təqdirdə «ən azından 70 minlik qoşunun toplanacağını» bildirmişdi [462,484; 49,86]. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Qızılbaş ordusu say etibarlı ilə Osmanlılardan dəfələrlə az olmuşdur.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah İsmayılın döyüş planına görə Əmir Əbdülbaqi, Seyyid Məhəmməd Kamunə və Seyyid Şərəfin mərkəzdə qalması, Qorçubaşı Sarı Piri Ustaclunun çarhacılıq vəzifəsini yerinə yetirməsinə qərar verildi. I Şah İsmayıl ordusunun sağ cinahının başında Osmanlı ordusunun sol cinahına, Məhəmməd xan Ustaclu isə Osmanlıların sağ cinahına hücum edərək əzabları yaracaq və onların sıralarını dağıdaraq birləşəcək, sonra da arxadan Osmanlı ordusunun mərkəzinə hücum edəcəkdə [332,67; 172,452]. Ş.Təkindağın qənaətinə görə, «Osmanlı savaş taktikasını yaxşı bilən, hələ Çaldıran təpələrində olan Səlimə hü-

cum edilməsini Nurəli Xəlifə ilə birlikdə təklif edən Məhəmməd xan Ustaclu Səfəvilərin savaşı planını hazırlamışdı» [332,67]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Məhəmməd xan Ustaclının təklifi Durmuş xan Şamlının təzyiqi altında I Şah İsmayıl tərəfindən rədd edildiyi üçün Qızılbaşların döyüş planı onun tərəfindən hazırlana bilməzdi. Ş.Təkindağın qeyd etdiyi kimi, əgər Çaldıran savaşı Məhəmməd xan Ustaclu və Nurəli Xəlifə Rumlu tərəfindən təklif olunan planlar üzrə həyata keçirilmiş olsaydı, onda bu döyüşün nəticəsi başqa cür olardı.

Çaldıran vuruşması 1514-cü il avqustun 23-də sübh tezdən Qızılbaş ön dəstələrinin Sarı Piri Ustaclının qorçılarının Mihaloglunun qüvvələrinə qarşı şiddətli hücumu ilə başlandı. Ağır itkilərə məruz qalsalar da, Osmanlılar ön dəstələri Səfəvi süvarisinin hücumunu dəf edə bildi [332,67]. Ş.Təkindağın fikrincə, Sarı Piri Ustaclının qorçu dəstələrinin hücumunun uğursuz olduğunu görən I Şah İsmayıl Osmanlı ordusunun sol cinahına hücum edərək çox böyük uğur əldə etdi [332,67]. Qızılbaş süvarilərinin güclü hücumu nəticəsində əzablar manevr etməyə heç bir imkan tapa bilmədilər. Səfəvi şahının gözlənilməz hücumu qarşısında Osmanlı əzabları oxlarını çıxarmağa belə vaxt tapmadılar və məğlub oldular. Bununla da, sol cinahda Osmanlı toplarının kəsəri aradan qaldırıldı. Həsən Paşanın rəhbərliyi altında Rumeli süvariləri Qızılbaşların təzyiqi altında Osmanlı ordusunun mövqelərinin mərkəzinə kimi – Şadi Paşanın mövqe tutduğu yerə qədər çəkildilər. Bu həmlələr zamanı Həsən Paşa, Mal-qoçoğullarından Sofiya sancaqbəyi Əli bəy ilə Silistiriya sancaqbəyi Tur Əli bəy, Mora sancaqbəyi Həsən Ağə, Prizren bəyi Süleyman bəy, Yörgücoğlu Mehmet bəy öldürüldü

[332,67]. Bu zaman I Şah İsmayıl Rumeli süvarilərini təqib etdiyi üçün əsil məqsədi olan Sultanın xüsusi qarovulları və yeniçəriləri üzərinə həmlə etməkdən uzaq düşdü [96,162]. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyi kimi, bu döyüşdə I Şah İsmayıl və Qızılbaş döyüşçüləri xeyli hünər və qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Səfəvi şahı əlinə və qoluna güllə dəyməsinə baxmayaraq bir neçə dəfə atını dəyişdirmiş və döyüşü davam etdirmişdi [332,69; 159,12; 234,95]. O.Ə.Əfəndiyevin yazdığına görə, vuruşmanın ən böhranlı anında top mərmilər I Şah İsmayılın döyüşçülərinin sıralarını seyrəltməyi bir vaxtda Fars hakimi Xəlil Soltan Zülqədər döyüş mövqeyini özbaşına tərk edərək öz dəstələri ilə bərabər qaçdı. Lakin şah düşmənin məhvedici atəşi qarşısında geri çəkilmədi və döyüşçülərini topların üzərinə hücumu apardı. O, qılınıc ilə bir-birinə zəncirlənmiş topların arasından özünə yol açdı, lakin dəvələrin və qatırların «divarları» qarşısında dayanmağa məcbur oldu [21,51-52]. Ş.Təkidağ yazır ki, bu zaman Sultan Səlim böyük itkilər verən Rumeli əsgərlərinə yardım etmək üçün yeni qüvvələr göndərmiş, dəvə, qatır və digər yük heyvanlarının bir-birinə zəncirlərlə bağlanması nəticəsində yaradılmış olan sipərlər arxasında yerləşən yeniçəri tüfəngçilərinə Qızılbaşlara atəş açmağı əmr etmişdir [96,163]. Lakin Məntəşə Sultan Ustaclunun bu sipərlərə hücumu şiddətli top və tüfəng atəşi ilə qarşılandığı üçün uğursuz oldu [332,69; 172,452]. Burada diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən bir I Şah İsmayılın Osmanlı ordusunda özünün bahadır gücü və igidliyi ilə tanınan Əli bəy Malqoçoğlu ilə təkbətək döyüşdə vurduğu qılınıc zərbəsi ilə onun dəbilqəsi ilə birlikdə başını iki hissəyə ayırması faktına Türkiyə tarixçilərinin münasibətidir. Bu hadisə Türkiyə tarixçilərindən

İ.H.Uzunçarşılı və Ş.Təkındağ tərəfindən xatırlanmışdır [353, 268-269; 332,68-69]. Ş.Təkındağ bu döyüşdə I Şah İsmayılın göstərdiyi qəhrəmanlıqları və Malqoçoğlunu öldürməsi barədə tarixçi Qaffarinin verdiyi məlumatı xatırlatsa da, bu faktı əhəmiyyət verməmiş və Osmanlı qaynaqlarına istinad edərək Malqoçoğlunun I Şah İsmayıl tərəfindən deyil, mühasirəyə düşərək qızılbaş qorçiləri tərəfindən öldürüldüyünü göstərir [332,68]. Həqiqət budur ki, Türkiyə tarixçiləri Sultan Səlim yaratmış olduğu möhkəm sipərlər arxasından savaş izlədiyi halda, I Şah İsmayılın at belində qızılbaş süvarilərinin başında döyüş meydanında göstərmiş olduğu qəhrəmanlıq və şücaətlə bağlı mövcud gerçəklikləri görmək istəmədikləri üçün onu ətraflı işıqlandırmaqdan, haqqında fikir söyləməkdən çəkinmişlər [68,37]. Hətta, İ.H.Uzunçarşılı I Şah İsmayılın Qızılbaş ordusunun sağ cinahına komandanlıq etdiyini söyləyən tarixçiləri müdafiə etməyərək, onun mühafizə qüvvələrinin əhatəsində qalaraq arxada ehtiyatda qaldığını göstərmişdir [353,266]. Sultan Səlim ordunun sağ cinahında Sinan Paşanın əldə etdiyi qələbə nəticəsində yaranmış əlverişli mövqedən istifadə edərək ətrafında yerləşmiş qüvvələrə yan tərəfdən I Şah İsmayıl və onun süvarilərinə həmlə etmək əmrini vermişdi. Sultanın əmri ilə yeniçəri piyadalarının dövrəsində arabalardan və yük heyvanlarından çəkilmiş hasarlar iki yerdən açılmış və I Şah İsmayılın süvariləri yeniçəri tüfəngçilərinin atəsinə məruz qalmışdı [332,69; 172,452].

Lakin Məhəmməd xan Ustaclının Osmanlı ordusunun sağ cinahına hücumu qəti bir nəticə vermədi. Onun həmləsinin İngilisi Sinan Paşaya Osmanlı ordusunun sol cinahının məğlubiyyətinin əvəzini çıxmağa imkan yaratdı. Qızılbaş süvarilərinin Osmanlı qoşununa hücumu qarşısında ani bir

manevrlə geriyə çəkilən Sinan Paşa əzabların topların qabağından kənara çəkilməsinə və topçuların arxasına keçməsinə təmin etdi. Nəticədə topların qarşısının boşalması ilə Məhəmməd xan Ustaclunun qüvvələri topların atəşi altına düşdülər. Top atəşi nəticəsində Səfəvi ordusunun sol cinahı dağıldı. Bu döyüşdə Məhəmməd xan Ustaclu, Seyyid Məhəmməd Kəmunə, Xülafə bəy, Əmir Əbdülbağ, Xorasan hakimi Lələ bəy Şamlu, Təkəli Çayan bəy öldürüldü. Qızılbaşlar Sinan Paşanın əmri ilə təqib olunduğu üçün yeni həmlə etməyə hazırlaşma bilmədilər [332,69; 172,452; 234,95; 96,163]. Ş.Təkəli etiraf edir ki, bu zaman Anadolu əmirlərindən Ayas bəy, Niğde bəyi Yörgücoğlu İsgəndər bəy, Bəyşehir hakimi Karlıoğlu Sinin bəy, Kayseri bəyi Üveys bəy və Karesi hakimi Mehmed bəy yanındakı sipahiləri ilə birlikdə qızılbaşlar tərəfindən öldürülmüşdü [332,68-69]. Qızılbaş ordusunun sol cinahının hücumunun uğursuz olması və Məhəmməd xan Ustaclının öldürülməsi I Şah İsmayıl düşünmüş olduğu planını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Axşama yaxın savaş meydanına baxan I Şah İsmayıl qələbə qazanmaq üçün heç bir ümidin qalmadığını görərək yanındakı kiçik bir qrupla döyüş meydanını tərk edərək Təbrizə çəkildi [172,452]. I Şah İsmayılın döyüş mövqeyini tərk etməsi Çaldıran döyüşündə Osmanlı ordusunun qələbəsini təmin etdi. Türkiyə tarixçiləri Osmanlı qaynaqlarına əsaslanaraq bu döyüşdə on minlərlə qızılbaşın öldürüldüyünü qeyd edirlər [bax: 327,66; 344,75; 234,97]. Lakin, O.Ə.Əfəndiyevin qənaətinə görə, bu döyüşdə qızılbaşların itkisi 5 min nəfər süvari təşkil etmişdir [21,52].

Türkiyə tarixçiləri arasında uzun müddət mübahisə mövzusu olan I Şah İsmayılın arvadı Taclı xanımın Çaldıran döyüşündə əsir düşməsi məsələsinin aydınlaşdırılmasına bö-

yük ehtiyac vardır. T.Gündüz əsərinin «Taclı xanım məsələsi» bölümündə öncə Taclı xanımın kimliyi məsələsini, onun Çaldıran döyüşündə iştirak edib-etmədiyi araşdırılır, sonra isə Taclı xanımın döyüşdə əsir düşməsi məsələsinə aydınlıq gətirir. O, Osmanlı və Səfəvi mənbələrinin bu məsələ ilə bağlı məlumatlarını ətraflı təhlil edərək belə düzgün qənaətə gəlir ki, I Şah İsmayılın arvadı Taclı xanım əksər qızılbaş qadınları kimi bu döyüşdə iştirak etmiş və əsir düşmüşdü. Lakin onun əsirlik həyatı yalnız bir gün çəkmişdi. O, Xoyda azad olaraq I Şah İsmayılın yanına qayıtmış və qalan ömrünü Səfəvi sarayında keçirmişdir [bax: 209,132-141; 210,230]. Taclı xanımın zinət əşyalarını Məsih Paşazadəyə verərək azad olmasını Osmanlı arxiv sənədləri təsdiq edir. İ.H.Uzunçarşılı Taclı xanıma məxsus mücəvhərlərin Topqapı Saray Muzeyində saxlanıldığını qeyd edərək belə bir hadisənin həqiqətən baş verdiyini qeyd etmişdir [350,613]. F.M.Emecenin fikrincə, Çaldıran döyüşündə osmanlılara əsir düşən I Şah İsmayılın arvadı Bəhruzə xanım olmuşdur [173,142-143]. T.Gündüzün qənaətinə görə, Taclı xanımın əsir düşməsi ilə bağlı Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlar tutarlı olmadığı kimi, bir-biri ilə tam uyğun gəlmir. O, Səfəvi mənbələrinə istinad edərək Taclı xanımın Təhmasib Mirzənin şah seçilməsində mühüm rol oynadığını, I Şah İsmayılın ölümündən sonra da həyatda olduğunu və Şah Təhmasibin üzərində müəyyən təsirə malik olduğunu qeyd edir [209,139-141]. Venesiya elçisi M.Membrenin verdiyi məlumata görə, 1539-cu ildə I Şah Təhmasiblə anası arasında ixtilaf ortaya çıxmışdı. I Şah Təhmasib anasının onu zəhərləyərək öldürmək və qardaşı Bəhram Mirzəni şah elan etmək istəyindən xəbər tutaraq onu Şiraza göndərmişdi [95,102-103]. Bu bir daha göstərir ki, Tac-

lı xanım I Şah İsmayılın ölümündən 15 il sonra da həyatda olmuşdur.

Beləliklə, qüvvələr nisbətinin Osmanlıların xeyrinə olması və odlu silahlardan geniş istifadə nəticəsində Çaldıran savaşı Osmanlı ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. F.Sümerin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi Çaldıranda qarşılaşan Osmanlı və Səfəvi ordularında eyni dildə danışılırdı. Bunların çoxu eyni ölkənin, eyni bölgənin, eyni tayfaların və eyni obaların cocuqları idilər [321,36]. Bununla bağlı Y.Mahmudovun fikri də xüsusi maraq doğurur: «Çaldıranda qarşılaşan bu iki ordu, sadəcə olaraq müharibə edən iki dövlətin hərbi qüvvələri deyil, həm də hər iki ölkənin hakim dairələrinin mənafeyinə uyğun olaraq ən ifrat din düşmənçiliyi ruhunda tərbiyə edilib bir-birinə qarşı qoyulan və şəhid olmağa hazır olan silahlı fanatiklər – qardaşlar idilər. Bu isə həmin döyüşü tarixin ən qanlı qardaş qırğınından birinə çevirdi» [40,155].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu Çaldıran düzündə törədilən qardaş qırğını idi. Əksər Türkiyə tarixçiləri Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlərin müharibə vəziyyətinə çatdırılmasında olduğu kumi, Çaldıran döyüşündəki qırğınların da məsuliyyətini I Şah İsmayılın üzərinə qoymağa çalışırlar. R.Mehdiyev Çaldıran savaşına görə I Şah İsmayılın qardaş qırğınında ittiham olunması məsələsi ilə bağlı yazır: «Türk və müsəlman dünyasına sağalmaz yaralar vurmuş bu döyüşlə əlaqədar Türkiyənin hörmətli tarixçilərindən heç kim Sultan Səlimin ünvanına tənqid səsləndirməyi özünə yaraşdırmır. Halbuki İsmayıl Səfəvinin üzərinə israrla qoyulmasına çalışılan tarixi məsuliyyətin eynisi həm də Səlimin çiyinləri üzərinə düşür» [408,60]. İsmayılı Çaldıranda qardaş qanı tökülmə-



sinə bais olmaqda ittiham edənlər əsas bir məqamı unudurlar: Çaldıran düzü o dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisi idi. Deməli, Səfəvi dövləti Osmanlı sultanı tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmışdı. Təcavüzkarı isə gül-çiçəklə qarşılamazlar. Bununla belə, I Şah İsmayıl yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, son ana qədər qan tökülməsindən yayınmağa çalışmışdı ki, bunu da onun Sultan Səlimlə yazışmaları təsdiq edir.

Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusunun məğlub olmasının bir neçə səbəbi var idi. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyinə görə, I Şah İsmayıl canlı qüvvə sarıdan Sultan Səlimdən xeyli geridə qalırdı. Səfəvi ordusunda silahlanma və texniki təchizat məsələsi də aşağı səviyyədə idi. Səfəvilərin əsas qüvvəsi olan Qızılbaş tayfa süvari qoşunu topların və yeniçəri nişançılarının atəşi qarpşısında aciz idi [252,268; 159,11-12; 332,65-68; 327,59; 344,72; 234,96]. Osmanlı ordusu hərbi nizamın və döyüşün aparılması taktikasında Avropa sistemini mənimsəmişdir. Qızılbaş rəhbərinin qürura qapılması və Osmanlı ordusunun gücünü düzgün hesablaya bilməməsi, o cümlədən İsmayılın silsilə qələbələrədən arxayın düşməsi və tərslik edərək sərkərdələrinin ağıllı məsləhətlərini nəzərə almaması, şahı gecə hücumu fikrindən döndərmiş olan Durmuş xan Şamlının özünə güvənərək keflənilib loğvalanması, Sultan Səlim Azərbaycanın sərhədlərinə daxil olduqdan sonra da I Şah İsmayılın eys-işrətlə və ovla məşğul olması Çaldıran savaşının taleyini həll etmişdi [21,49-50]. O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Çaldıran vuruşmasının I Şah İsmayıl dövlətinin taleyi üçün həlledici nəticələri olmasa da, Səfəvilərin Kiçik Asiya şialərindən zərbə qüvvəsi kimi istifadə etmək niyyətinin mənasızlığını göstərdi [21,50].

Çaldıranda 2 gün qalan Sultan Səlim əldə etdiyi qələbədən olduqca qürurlanmış və elə həmin gün oğlu Süleymana, Kırım xanına, Gürcüstan hakiminə, Zülqədər əmirinə, kürd bəylərinə və Misir sultanına fəthnamələr göndərmişdi [bax: 234,97-100]. Sentyabrın 6-da Təbrizə daxil olan Sultan Səlim həmin ayın 14-də şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Çünki bu zaman xeyli qənimət əldə edən yeniçərilər Sultandan təkidlə geri qayıtmağı tələb etmişdi. F.Sümer yazır ki, Yavuz Səlimin məqsədi Səfəvi dövlətinə qüvvətli bir zərbə vurmaq deyil, bu dövləti tamamilə ortadan qaldırmaq idi. Ancaq, dövlət adamları və bilavasitə yeniçəri ocağının gözlənilməyən müqaviməti ilə qarşılaşdı [321,37]. Lakin, Osmanlı sultanı nəinki bu məqsədinə nail ola bilmədi, hətta Azərbaycan ərazisini sürətlə tərk etməklə qələbəsinin əhəmiyyətini xeyli azaltdı [424,41]. Z.Coşarın fikrincə, Sultan Səlim Təbrizdə olan zaman yeniçərilər yemək yeməyi boykot edərək üsyan qaldırmış və sultana məktun göndərərək bu qədər qanın tökülməsindən, rafizilik iftirası əsasında bu qədər müsəlmanın öldürülməsindən narazı olduqlarını bildirdilər [150<sup>a</sup>,282]. Nəsrullah Fəlsəfi bu hadisəyə aydınlıq gətirərək yazır ki, Sultan Səlimin Təbrizə daxil olmasından iki gün keçməmişdi ki, yeniçərilər muxalifət bayrağını qaldırdılar. Sultanın əmri ilə üç aylıq maaşlarını almalarına baxmayaraq, nahar vaxtı şorbalarını yeməkdən imtina etdilər. Bu vəziyyət əlbətdə bir narazılığın göstəricisi idi. Sultan yeniçəri ağalarını yanına çağıraraq əsgərlərin nəyə görə yeməkdən imtina etdiyini, onları narahat edən nədir? sulana cavab almağa çalışdı. Yeniçəri ağası və ordu rəhbərləri cavab verdilər ki, bizim və əsgərlərin istəyi bu böyük fəthlə kifayətlənib ölkəmizə dönməkdir. Sultan Səlim bu istəyin səbə-

bini soruşduqda ona yazılı cavab vermək üçün iyirmi dörd saat möhlət istədilər. Ertəsi gün əsgərlərin ərizəsi Sultan Səlimə göndərildi: «Qırx beş minə yaxın insan bizim məmləkətimizdə, iyirmi minə yaxın da İran (Azərbaycan – T.N.) ərazisində rafizi suçuyla qılınıcdan keçirildi. Bizim fanatik üləmamız rafizi məsələsində bizi xəbərdar etmədilər... Bu günahsız insanların qanlarının tğkülməsinə səbəb oldular. Müsəlmanları öldürməmiş üçün bizi təhrik etdilər. Məhəmməd əzanının beş vaxt oxunduğu, Quranın oxunduğu, namaz qılınıb oruc tutulduğu və la ilahə illəllah Muhəmmədən rəsullillah sözü-nün dillədən düşmədiyi bir məmləkətdə insanlar hansı əsasla öldürülür? Əgər əli açıx namaz qılmaq, əzanda əşhədü-ən Əliyyəni Vəlilullah və həyya ala xeyrül əməl demək şəriətə ziddirsə, nəyə görə Şafilər bəzən əlləri açıq, bəzən də qapalı namaz qılırlar. Əşədü-ən Əliyyəni Vəlilullah həqiqətən bidəttir: amma məsciddə minarə tikmək qədər gözəl bir bidətdir. Hamımız Əlinin Vəlilullah olduğunu bilirik. Bizim müəzzinlərimiz də sübh azanında həyya ala xeyrül əməl deyirlər. Həqiqət budur ki, biz iranlılarla (azərbaycanlılarla – T.N.) savaşmıyacağıq. Bizim savaşımız ancaq mülkümüzdə olur. Bu viran olmuş məmləkət bu qədər qanın axmasına dəyməz» [220,142; 150<sup>a</sup>,283-284]. Sultan Səlim bu cavabdan çox təsirləndi və üləmadan fətva vermələrini tələb etdi. Həmin gecə yeniçərilər sultanın çadırına üç ox vurdular. Oxlar çadırı dəlib keçsə də, suçluları tapmaq mümkün olmadı. Çarəsiz qalan Sultan Səlim Təbrizi tərk etməyə qərar verdi [220,143,144].

Sultan Səlimin Azərbaycanı tələsik tərk etməsinə səbəb təkcə əsgərləri arasında vüsət alan narazılıq dalğası deyil, həm də qızılbaşların gücündən olduqca ehtiyat etməsi idi. Bu baxımdan Sultan Səlimin Sevindik xana göndərdiyi Çal-

dıran fəthnaməsindəki aşağıdakı fikirlər də bunu təsdiq edir: «Bu zalım və qəddarın şərinə ətraf əmin olmadığı üçün bu vilayətlərdə qışlamaq çox zor olduğundan Osmanlı mülkünə dönmək lazım gəldi» [186,278; 27,133]. Remzi Kılıçın fikrinə, Sultan Səlim ordusunda yeniçərlərin üsyanının baş qaldırması və Məmlüklərin hərbi hücumundan qorxaraq İranın içərilərinə zəfər yürüşünü davam etdirməkdən çəkinərək bölgəni tərk etdi [230,99-100]. Ə.Ə.Dəyanət bu məsələ barədə yazır ki, Qızılbaşlarla dolu olan bu ərazidə daha çox qalmağı təhlükəli görən Sultan Səlim bir həftə sonra Təbrizi tərk edib Qarabağa çəkilməyə qərar verdi. Lakin Səlimin qışı burada keçirəcəyini anlayan dövlət ricalının tələşi ixtilaflara səbəb olmuşdu. Beləki, ordu Mərənddən Araz kənarına gəldiyi zaman onların təşvişləri və həmçinin Sultana etirazlarını bildirən yeniçərilərin Rumeliyə dönmək tələbləri Sultan Səlimi Qarabağda qışlamaq qərarını dəyişdirməyə vadar etdi [164,33].

Remzi Kılıç Sultan Səlimin Çaldıranda qazandığı qələbənin nəticələrinə toxunaraq yazır ki, Çaldıran zəfəri nə İranın (Azərbaycanın – T.N.) fəthi ilə nəticələndi, nə də Səfəvi hakimiyyəti və şiə məzhəbi ortadan qaldırıldı. Ancaq bu böyük zəfərin mühüm nəticəsi Sultan Səlimin Şərqi Anadolunu Qərbi Anadoluya birləşdirməsi nəticəsində Anadolunu Səlcuqlardan sonra pozulmuş olan birliyini əbədi olaraq təmin etməsi oldu [234,100; 71,38]. Bu məsələ ilə bağlı Mustafa Əkinçi yazır ki, Yavuzun Azərbaycana etdiyi səfərin sonunda Səfəvi dövlətinə böyük zərbə vuruldu, Anadoludakı Qızılbaş təhlükəsinin qarşısı alındı, Səfəvilərin Anadoludakı insan və pul mənbəyi kəsildiyi kimi, dini təhsil verən bir qurumdan da məhrum oldular. Bu səfərin bir başqa nəticəsi də o idi ki, Mosula qədər Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu bölgəsi Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatıldı [172,453-454].

Ö.Küpəlinin fikrincə, Səfəvilərə qarşı yumşaq siyasət yeridən II Bəyazidi hakimiyyətdən uzaqlaşdıran oğlu Səlim (1512-1520) 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə I Şah İsmayılı məğlub edərək Səfəvi təhlükəsini aradan qaldırdı. Bu döyüş strateji cəhətdən mühüm üstünlükləri təmin etdi. Diyarbəkr və Ərzincanın fəth olunması Osmanlı dövlətinin Şərqi Anadolu da nüfuzunu gücləndirdi. Xüsusən də, İranı (Azərbaycanı – T.N.) Anadolu və Hələblə birləşdirən tranzit yolların keçdiyi Diyarbəkrin ələ keçirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardı. Çünki Osmanlılar buradan Səfəvilərin və Məmlüklərin hərəkətlərinə nəzarət etmək və onların əlaqə yaratmasına mane olmaq imkanı qazandı. Həmçinin, Diyarbəkr gələcəkdə İran (Azərbaycan – T.N.) və Suriyaya təşkil olunacaq yürüşlər üçün mühüm məntəqə ola bilərdi [113,112-113; 248,36]. Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətini Osmanlı dövləti üçün başlıca təhlükə hesab edirlər. Çaldıran döyüşündə əldə olunan qələbə I Şah İsmayıl təhlükəsini tamamilə aradan qaldırmasa da, Səfəvilərin Anadolu ilə bağlı fəaliyyətlərini azaltmış oldu. Onların Anadolu ilə bağlı məqsədlərində bir dəyişiklik baş vermədi. Buna görə də, fürsət düşən kimi I Şah İsmayıl Sultan Səlimin ölümündən sonra Avropa dövlətləri və Papalıq ilə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmağa çalışdı. Lakin onun təklifi lazımi qarşılıq görmədiyi üçün bu təşəbbüslər bir nəticə verməmişdir [248,36-37].

Çaldıran məğlubiyyətindən sonra I Şah İsmayıl ömrünün sonuna kimi heç bir savaşa qoşuna başçılıq etməyi öz üzərinə götürmədi. Çaldıran savaşı Qızılbaşların artıq öz mürşidlərinə ilahi kəramət və məğlubedilməz bir əzəmət sahibi kimi etiqad bəsləməmələrinə səbəb oldu. Həqiqətən onları bir-birinə bağlayan müqəddəs mürşidlik və müridlik ənənələri qırıldı və öz etibarını itirdi [96,180].

Çaldıran fəlakətini yaşamış I Şah İsmayıl ömrünün sonunadək içinə qapandı, fəal dövlət quruculuğu işindən əl çəkdi. Onun hökmdar nüfuzu Qızılbaşlar arasında yüksək olaraq qalmaqda idi, siyasi sabitlik onun şəxsi nüfuzunun hesabına qorunmaqda idi. Bununla belə ingilis alimi Rocer Seyvorinin qeyd etdiyi kimi, «Çaldıran məğlubiyyəti I Şah İsmayılın yenilməzliyi haqqındakı inancı məhv etdi... Vene-siyalı tacirlərin o zamankı raporları Qızılbaşların ölümsüz olduqlarına inandıqları başçılarına (Şaha) kor-koranə bağlandıqlarına şahidlik etməkdədir. Bu inanc Çaldıranda böyük zərbə aldı... Qızılbaşlar... bu inanclarının zəifləməsilə keçmiş qəbilə bağlılıqlarına döndülər...Qəbilələr arasında iç savaş başladı» [309,405-406; 111,82].

Ümumiyyətlə, Çaldıran döyüşündə və Şərqi Anadoludakı məğlubiyyətlərdən sonra I Şah İsmayıl bir daha Osmanlı imperiyası ilə açıq qarşıdurmaya getmədi. Bunu hər şeydən əvvəl qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyi şərtləndirdi. I Şah İsmayıl bacarıqlı sərkərdə və uzaqgörən dövlət xadimi kimi yaxşı başa düşürdü ki, ən güclü silahı şialik və şaha məhəbbəti olan qılıncla silahlanmış qızılbaş ordusu dövrün ən müasir odlu silahlarla təchiz edilmiş Osmanlı ordusuna qalib gələ bilməz. Buna görə də, Səfəvi dövlətini özündən qüdrətli və getdikcə güclənən Osmanlı imperiyası ilə növbəti müharibəyə girərək yenidən eyni soydan olan və eyni dildə danışan minlərlə insanı və görkəmli sərkərdələrini ölümə sürükləməkdən çəkindi [68,40]. Ş.Mustafayev haqlı olaraq qeyd edir ki, Çaldıran məğlubiyyəti Səfəvi dövlətinin müqəddaratını dəyişdirdi. Orta əsrlərin sonunda Avropada cəngavərliyin sonu çatdığı kimi Səfəvi dövlətində də köçərililiyin və onun dünyagörüşünün artıq zamanı çatdığı Çaldırandan sonra aydın görünməyə başladı [53,214]. Belə bir

şəraitdə, I Şah İsmayıl Səfəvi dövlətini mövcud olan sərhədləri daxilində mühafizə etmək və onu gələcək hücumlardan qorumaq üçün Osmanlı sultanı ilə münasibətləri normal hala salmaq üçün yollar aramağa başladı.

Sultan Səlimin Azərbaycan sərhədlərini tərk etməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki ən gərgin dövr arxada qaldı. F.Sümer yazır ki, I Şah İsmayıl Çaldıran məğlubiyyətindən sonra mühüm bir iş görməyib Səlimin yeni bir səfərinin qarşısını almaq üçün onunla sülh bağlamaq çarələrini aramağa başladı [321,38]. Türk tarixçilərinin qənaətinə görə, I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının Amasiyada qışladığını və 1515-ci ilin yazında təkrar Azərbaycana yürüş etmək planlarından xəbərdar olmuşdu. Buna görə də, Sultan Səlimin ikinci dəfə üzərinə yürüş etməsinin qarşısını almaq, üzr diləyib keçmiş qüsurlarının bağışlanmasını diləmək və zövcəsini geri almaq məqsədi ilə Təbriz üləməsindən Seyid Əbdülvəhhabın rəhbərliyi altında Qazi İsaqı, Mövlana Şükrullah Muğanı və Şeyx Heydər müridlərindən olan Həmzə Xəlifə bəydən ibarət elçi heyətini Amasyaya göndərdi [332,75; 327,72; 234,107; 164,34]. Elçi heyəti hədiyyələrlə yanaşı I Şah İsmayılın məktubunu da Sultan Səlimə aparırdı. Lakin Osmanlı sultanı Səfəvi şahının xərac ödəmək şərti ilə sülh bağlanması və əsir götürülmüş zövcəsinin geri qaytarılması haqda təklifini nəinki qəbul etmədi, üstəlik göndərdiyi elçiləri də həbsə atdırdı [332,75; 327,72; 234,107; 164,34].

Səfəvi şahının türkcə yazmış olduğu məktubda Çaldıran savaşındakı məğlubiyyətə baxmayaraq, onun qürurunu itirmədiyi və Sultan Səlim qarşısında özünü sındırmadığı aydın görünür. Türk dilində yazılmış bu məktub onu göstərir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan türkcəsi diplomatik yazışma dili kimi işlənirdi. Maraqlıdır ki, Çaldıran savaşın-

dakı məğlubiyyətə baxmayaraq, sözügedən məktubdan İsmayılın qürurunu itirmədiyi və Səlim qarşısında özünü aşağılamadığı açıqca görünür: «...Mərhum Sultan Bəyazid xan dövründə kimsə məndən sadıqlıkdən qeyri nəsnə görməmişdir. Onun mülkünə tamah salmadım. Əcəm mülkü ilə kifayətləndim, ədəb qaydalarına riayət edib xilaf bayrağını qaldırmadım». Sultan Səlimə sülh təklif edən I Şah İsmayıl onu bir daha Əcəm vilayətinə hücum etməməyə çağırır, Osmanlı xəzinəsinə xərac verməyə razı olduğunu bildirirdi. «Əgər dilərsiniz xərac verəlim. Mənim məzhəbimə tənə edənlər qismindəsiniz. O şəxslər ki, mənə allahsız münasibət göstərir, ona Allah sözü ilə cavab verərəm. Mənim köküm beyti-peyğəmbəri və dinim paklıqda zəri-Cəfəridir». Bu zaman öz daxili istəyinə xilaf olaraq Bəhrüzə xanımın əsir düşməsi üzündən düşmənlə barışmaq və saziş bağlamaq qərarına gələn I Şah İsmayıl Amasyayagöndərdiyi elçi heyəti qarşısında Sultan Səlimdən Bəhrüzə xanımı azad etmək vəzifəsini qoymuşdu. Lakin, Sultan Səlim I Şah İsmayılın türkcə olan məktubuna fars dilində cavab göndərdi. Osmanlı sultanı məktubunda Səfəvi şahını dinə qarşı çıxmaqda suçlayaraq «qırmızı papağı başınızdan endirəsiz» deyər qızılbaşlıqdan imtina şərtini irəli sürdü. Sultan Səlim daha sonra yazırdı: «Əgər I Şah İsmayıl şiə məzhəbinin təbliğindən və üç xəlifəni tənələyib, lənətləməkdən çəkinsə, məscidlərdə onun adına xütbə oxutdursa və Araz çayını iki dövlətin sərhəddi hesab etsə sülh təklifini qəbul edəcək və şah hərəmini geri qaytaracaqdır» cavabını vermişdi [96,173-174]. I Şah İsmayılın bu təklifə nə cavab verdiyi və ümumiyyətlə, iki hökmdar arasında sonrakı yazışmalar barədə dövrün mənbələrində demək olar ki, geniş məlumat yoxdur.



1515-ci ilin avqustunda Sultan Səlimin Özbək xanına göndərdiyi məktubunda da, I Şah İsmayılın sülh təklifi etməsi bir daha xatırladılmışdı. Osmanlı sultanı I Şah İsmayılın «şərtlərini sizin müəyyən edəcəyiniz bir sülh bağlayaqlı təklifinə» «qətiyyənl iltifatlarına etibar etməyib savaşı öncəsi hal üzrə oldum» deyərək Səfəvilərə qarşı mövqeyini Türküstana xanına bildirmişdi. Hətta, bu məsələdə alimlərin də onun siyasi mövqeyinə dəstək verdiklərini göstərmişdi [bax: 230,99]. I Şah İsmayılın Osmanlı sultanının bu təklifinə hansı cavabı verməsi haqda dəqiq fikir söyləmək çətindir.

Türkiyə tarixçilərinin yazdığına görə, Yavuz Sultan Səlim I Şah İsmayılın tələblərini qəbul etməmiş və Səfəvi elçilərindən Qazi İsaqla Seyid Əbdülvəhhabı Amasiyadan İstanbula göndərüb Rumeli-hisarda, Hənzə Xəlifə ilə Mövlana Şükrullahı da Dimetokda zindana atdırmışdı [159,17; 332,75; 327,72; 344,84; 234,108; 164,34 ].

Çaldıran savaşından sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki ümumi gərginlik hələ də davam etməkdə idi. Səfəvi elçilərinin həbs edilməsi və şahın zövcəsi azad edilmədiyinə görə Şərqi Anadoluda hərbi qarşıdurma davam etmiş və sərhəd toqquşmaları aradan qaldırılmamışdı [bax: 164,35]. I Şah İsmayıl etdiyi təklifə Osmanlı sultanından müsbət cavab almadığı üçün bir müddət sonra Kəmaləddin Heydərbəy və Bayram ağa adlı elçilərini xüsusi məktubla Sultan Səlimin yanına göndərirdi. Səfəvi şahı Osmanlı sultanından daha öncə göndərirdi elçilərin aqibəti ilə maraqlanmış və onların geri qaytarılmasını xahiş etmişdi. Sultan Səlimə bu məktubunda da, I Şah İsmayıl qürurunu gözləməyə çalışmış, məğlubiyyətini yaxşı hazırlıqlı işləri aparmaması və «tale qisməti» ilə əlaqələndirmişdi. «O vaxtlarda mən öz əsgərlərimi

ətraf yerlərdən çağırmadım, bir neçə müləzimim və Diyarbəkr ətrafından gələn adamlarımla sizin qarşınıza çıxdım». Sultan Səlimi sülhə dəvət edən Səfəvi şahı onu yola gətirmək üçün «dindar sultanlar» arasında başlanan müxalifət din və imanın zəifləməsinə, küfr və üsyan əhlinin isə cürət və cəsərinə səbəb olur» yazmış, sultan sarayına göndərilən elçilərin məqsədlərinin yalnız «əlbirliyin əsasının qoyulması, aradakı düşmənçilik və biganəliyin götürülməsi» olduğunu vurğulamışdı [bax: 27,102-103]. I Şah İsmayıl məktubunun sonunda yazırdı: «Yəqin ki, bütün insanların xeyrini və islam əhlinin işlərinin qaydaya düşməsinin zəruriliyini nəzərə alıb, anlaşma qapılarını açacaq, elçilər və məktublar göndərməsinə baxmayaraq karvanların və yolçuların gediş-gəlişinə icazə verəcəksiniz». Əslində elçilər göndərmək və məktublar çatdırmaqda məqsəd bütün təbəələrin əmin-əmanlığı və rəiyyətin təhlükəsizliyindən başqa bir şey olmamışdır və indi də başqa məqsəd yoxdur» [96,187].

Osmanlı tarixçisi Xoca Sadəddin Əfəndi Diyarbəkrin Osmanlı ordusu tərəfindən fəth edilməsi ilə bağlı Sultan Səlimin İdris Bitlisiyə ünvanlanmış məktubunda Osmanlı sultanı Səfəvi şahının ona növbəti dəfə elçi göndərməsindən bəhs edilir. Sultan Səlim məktubunda bildirir ki, Şah İsmayıl sülh və barışıq təklifi ilə Hüseyn bəy və Bəhram ağa adlı adamlarını onun hüzuruna göndərmişdi. «Amma onun sözlərinə və niyyətinə qətiyyən etibar edilmədiyinə görə, adı çəkilən elçiləri Dimatoka qalasında və digər adamlarını da Kilid-ül-bəhr qalasında həbs etdirdim» [197,271-172; 353,270-271]. Səfəvi şahının bu təşəbbüsü də istənilən nəticə verməmişdi.

Osmanlı sultanı ilə sülhə nail olmaq və Bəhruzə xanımı xilas etmək üçün Sultan Səlimə göndərdiyi elçilərinin işin-

dən müsbət bir nəticə əldə etməyən və düşməni sərt və dediyindən dönməyən bir rəqib hesab edən I Şah İsmayıl çarə axtarmaq fikrinə düşdü. Adlı-sanlı Qızılbaş sərkərdələrindən Nurəli Xəlifəni, Məhəmməd bəy Eygüsoğlu və Qara xan Ustaclını Ərzincan və Sivasə göndərdi ki, qətl-qarətlər və müəyyən manevrlərlə düşməni zəiflətsinlər. Lakin, bu tədbirlər də bir fayda vermədi, göndərilən qoşunlar məğlub oldular. Beləliklə, I Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlimlə sülh bağlamaq yolundakı bütün səyləri bir nəticə vermədi [68,42].

Bu bir daha göstərir ki, I Şah İsmayıl bəslədiyi kin-küdurət və düşmənçilik üzündən Sultan Səlim onun məktublarına nəinki cavab verməmiş və hətta elçilərini də zindana saldırmışdı. Mustafa Əkinçi yazır ki, Yavuzun dövründə Osmanlı dövləti Anadoludakı qarışıqlıqların əsas səbəbi kimi Səfəvi dövlətini görürdü. Buna görə də, heç bir zaman Səfəvi dövləti ilə barışıq imzalamağa çalışmadı və bu dövləti ortadan qaldırmağı düşündü. Bu məqsədlə Səfəvi şahı tərəfindən edilən bütün sülh təklifləri rədd edildi [172,455]. Osmanlı sultanı görünür, hələ də Səfəvi şahına qarşı yeni yürüş etmək planlarından əl çəkməmişdi. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Yavuz Sultan Səlim Çaldıran səfərindən sonra I Şah İsmayılın sülh üçün etdiyi təklifləri qəbul etməyərək ona qarşı yeni bir səfər etmək niyyətində idi [353,295].

I Şah İsmayıl Səfəvi ordusunun Şərqi Anadoludakı hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluğunu, Kəmax və Diyarbəkərin itirilməsi ilə bölgənin tamamilə Osmanlıların hakimiyyəti altına keçməsinə, Əlaüddövlə Zülqədərən təslim olması ilə Cənub-Şərqi Anadolu ərazisinin də Osmanlı toraqlarına qatılması ilə Sultan Səlimin mövqeyinin daha da güclənməsi qar-

şısında yaranmış real vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək, onun heç bir yolla sazişə gəlmədiyini və etdiyi xahişlərinə razı olmadığını görərək Misir Sultanı Məlik Əsrəf Qansu Quri ilə yaxın əlaqə yaratmaq fikrinə düşdü. Bu məqsədlə öz elçilərini çoxlu hədiyyələrlə onun yanına göndərdi. Qansu Quri də öz hakimiyyətini qorumaq üçün Səfəvi dövləti ilə ittifaqı lazımlı və zəruri bir şey hesab etdiyindən bu birliyi möhkəmləndirmək, siyasi öhdəliklərini yerinə yetirmək və taxtacını qorumaq yolunda öz canını təhlükə altında qoydu [96,191]. R.Kılıç yazır ki, I Şah İsmayıl Qansu Quriyə məktub yazaraq «Sultan Səlim İran-i Kişvər-i Əcəm-i zəbt edərsə, sıranın ərəb torpaqlarına gələcəyini» söyləyərək onu Səlimə qarşı təhrik etmişdi [230,100].

I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı növbəti böyük bir yürüşə hazırlaşması barədə məlumatlara malik idi. O, bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Çaldıran döyüşündən az sonra diplomatik fəaliyyətini gücləndirmiş və Misir sultanı ilə yanaşı Almaniya, Portuqaliya, Venesiya, Macarıstan və digər Avropa dövlətləri ilə danışıqlar apararaq onları Osmanlı sultanına qarşı müharibəyə həvəsləndirdi. Elə həmin dövlətlərin özləri də Osmanlı imperiyasının getdikcə genişləndiyini, Yaxın Şərqdə uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində daha da gücləndiyini görərək bərk təşvişə düşmüşdülər. Məhz I Şah İsmayılın bu dövlətlərə müraciətindən sonra onlar qızılbaşların əli ilə Osmanlı dövlətinə zərbə vurmaq qərarına gəldilər.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, Osmanlı sultanı da passiv mövqedə qalmamışdı. Sultan Səlim Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluda əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərdən sonra Misir sultanının sarayına məktub və elçilər göndərməklə öz

qələbələrini ona çatdırmışdı. Lakin, Misir sultanı bütün bunlara baxmayaraq Osmanlı sultanından Səfəvilərə həmlə etmək fikrindən daşınmasını tələb etmişdi. Qansu Quri özünün I Şah İsmayıl ilə olan dostluq əlaqələrinə və məqsədyönlü ittifaq qaydalarına riayət etdiyini Osmanlı sultanına çatdırmış və ona xəbərdar etmişdi. «Əgər, I Şah İsmayıl müharibəyə başlasa, o da, öz qoşunları ilə Şama hücum edəcəkdir». Sultan Səlim Misir sultanının bu mövqeyi müqabilində qərara aldı ki, əvvəl onun işini bitirsin və sonra Səfəvilərə qarşı növbəti səfərə çıxsın [bax: 96,380-382]. Osmanlı sultanı hələ I Şah İsmayıl ilə qarşı çıxarkən Misirə hücum etmək üçün hazırlıq görülməsi barədə lazımi göstəriş vermişdi. Sultan Səlim Çaldıran məğlubiyyətindən sonra I Şah İsmayılın Misir sultanı və Zülqədər hakimi ilə ittifaqa girməyə çalışmasından xəbərdar olduğu üçün onlara vaxt qazanmaq imkanı verməmək üçün bu işi daha da sürətləndirdi. 1515-ci ilin mayında Məmlük sultanının himayəsində olan Zülqədər oğulları dövlətinə son qoyuldu və Əlaüddövlə Zülqədər in kəsilmiş başı Misir sultanına göndərildi. Osmanlı sultanı 1516-cı il avqustun 24-də Mərcdabık döyüşündə Məmlük sultanının qoşununu məğlub edərək Suriyanı ələ keçirdi. Bununla da müxtəlif şərq ölkələrindən Aralıq dənizi sahillərinə gələn ənənəvi karvan yollarının qurtaracağında olan Hələb, Dəməşq, Trablis və Beyrut kimi ticarət mərkəzləri Osmanlı imperiyasının nəzarətinə keçdi. 1517-cil yanvarın 22-də Qahirəni ələ keçirən Osmanlı ordusu aprel ayında Misirin işğalını başa çatdırdı. Məmlük sultanlığının ərazisi tamamilə Osmanlı imperiyasına birləşdirildi [bax: 159,34-42; 237,150-152; 40,205-206].

Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən dərhal sonra I Şah İsmayılın Osmanlı imperiyasına qarşı Qərbi Avropa dövlət-

İəri ilə geniş diplomatik danışıqlara başladığından xəbərdar idi. Buna görə də, Səfəvi dövlətinin müttəfiqləri olan Zülqədəröğulları dövlətini və Misir sultanlığını aradan qaldırdıqdan sonra, yenidən I Şah İsmayıl qarşı müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. Ə.Ə.Dəyanət yazır ki, Yavuz Sultan Səlim Misir səfərindən döndüyü zaman Səfəvi şahına qarşı yeni bir səfərə hazırlıq görməyə başladı. O, 1517-ci ilin aprelində Qarahisar bəyinə və qazisinə göndərdiyi hökmdə Misirin fəth olunması xəbərini çatdırdıqdan sonra yenidən şərqlə doğru-Səfəvilərə qarşı hərəkət edəcəyini bildirmişdi [164,38]. Vəziyyətin çox ciddi olduğunu görən I Şah İsmayıl Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlıqlarını başa çatdırmaq üçün vaxt qazanmaq məqsədilə Misir səfərindən qayıdan Sultan Səlimlə danışıqlar aparmaq üçün onun yanına Dəməşqə Sarı Şeyxin başçılığı altında növbəti elçi heyətini göndərdi [159,47; 353,282; 40,216].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Səlimin Misiri fəth etməsindən sonra növbəti hərbi səfərin Azərbaycana yönəlcəyini hiss etdiyi üçün I Şah İsmayıl növbəti dəfə bunun qarşısını almağa cəhd göstərdi. Türk-islam dünyası üçün şiə- Səfəvi dövlətini bir təhlükə kimi görən və bu təhlükəni Çaldıranda dayandıran Sultan Səlim Səfəvi dövlətini tamamilə ortadan qaldırmaq üçün yeni bir səfərə hazırlıqlara başlamışdı [321,37; 304,23; 234,119-120; 164,38-39]. 1519-cu ildə artıq yeni müharibə təhlükəsi gerçəkləşməkdə idi. Nikosyada Venesiya respublikasının canişini olan Alvikse d'Armer iyulun 7-də Hələbdən aldığı xəbər barədə öz respublikasına məlumat verib, «Böyük Türkün ordusunun Sufinin üzərinə hücumu hazırlaşdığını yazırdı» [304,22; 40,217; 27,136]. Görünür, Səfəvi şahı Sultan Səlimin bu yürüşə hazırlıq tədbirləri barədə gerçək məlumata malik olduğu üçün

onun qarşısını almaq məqsədi ilə Osmanlı sultanının yanına növbəti elçi heyətini göndərmişdi. Osmanlı tarixçisi Xoca Sadəddin Əfəndi yazır ki, Misirin fəthi münasibəti ilə I Şah İsmayıl hələ Qahirədə olan Sultan Səlimə təbrik məktubu və hədiyyələrlə elçi göndərərək «ərze-ibudiyyətini» bildirmişdi. Müəllif Səfəvi şahının bu xoş məramlı addımına da şübhə ilə yanaşaraq, onun «padşahın əsl məqsədinin İran və Turanın fəthi olduğunu bildiyini və bundan narahatlıq keçirdiyini vurğulayır». Sultan Səlim I Şah İsmayılın bu təşəbbüsünü nəinki cavablandırmış, hətta, «ol naməyə iltifat etməyib» məktubu gətirən elçini «darüs-səltənəyə» göndərdi ki, orada həbs eyləsinlər» [197,342-343]. I Şah İsmayılın bu ərəfədə olan sülh təşəbbüsündən bəhs edən Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Misir səfərindən sonra Şamda qışlayan Sultan Səlim Hələbə gəldiyi zaman 1518-ci il fevralın 15-də I Şah İsmayılın Sarı Şeyx adlı elçisi sülh müqaviləsi bağlamaq məqsədi ilə Sultana qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Səfəvi elçisi Misirin fəthi ilə bağlı Osmanlı sultanına şahın təbrik məktubunu da təqdim etmişdi [353,295-296; 159,47; 229,25; 234,117]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, I Şah İsmayıl Misir səfərindən sonra Sultan Səlimin növbəti yürüşünün özünə qarşı olacağından təlaşa düşərək bunun qarşısını almaq üçün Sultana göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Sən bir çox şəhərlərə və vilayətlərə sahib oldun. Bilavasitə Misiri almaqla «Xadim-i Həraməyn-i Şərifəyin» adını aldın, indi sən yer üzünün İsgəndərisən. Aramızda olan olmuşdur, bir daha ona qayıtmaq olmaz, sən məmləkətinə get, mən də öz ölkəmə gedərəm, aramızda müsəlmanların qanını tökməyə, arzun və məqsədin nə isə onu mən yerinə yetirərəm» [353,296]. Ancaq, Sultan Səlim şahın bu sözlərinə yenə də etimad göstərməmişdi. O, Azərbaycanı zəbt etmək, Səfəvi

hakimiyyətinə və şiə məzhəbinə son qoymaq niyyətində olduğu üçün I Şah İsmayılın barışıq təklifini qəbul etməmiş və onun elçisini Yeddiqüllədə həbs etdirmişdi [159,47; 229,25; 234,117]. Türkiyə tarixçilərindən Yusif Küçükdağın fikrincə, Səfəvi şahının elçisi vasitəsilə göndərmiş olduğu məktub Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı növbəti yürüşdən imtina etməsinə səbəb olmuşdu [242,40]. Bununla yanaşı, Osmanlı sultanı Şahın göndərdiyi elçinin davranışlarına şübhə ilə yanaşmışdı. Buna görə də, Hələbə qayıdan zaman Piri Mehmed Paşanın rəhbərliyi altında ordunu hər ehtimala qarşı Diyarbəkr bölgəsinə göndərmişdi. Y.Küçükdağ dövrün Osmanlı tarixçisi Mustafa Cəlalzadənin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Sultanın Piri Mehmed Paşanı Səfəvi sərhəddinə göndərməkdə məqsədi, onu I Şah İsmayıl ilə qarşılaşdıraraq savaşıdırmaq deyildi. Səfəvi şahını Osmanlı torpaqlarına sövq etdirməklə ona qarşı ikinci yürüşə çıxaraq başda Mosul olmaqla bütün Şimali İraqı ələ keçirmək olmuşdu [242,40-41].

Səfəvi şahına qarşı yürüş etməkdən çəkinməyən Sultan Səlim 1518-ci il mayın 19-da baş vəziri Piri Mehmed Paşanı Şimali İraq üzərinə göndərmiş və özü də Səfəvi şahı ilə məsələni qəti həll etmək məqsədi ilə Fərat çayının sahilinə gəlmişdi. Lakin, oraya gəldiyi zaman Osmanlı ordusu Şərqə doğru bir addım belə atmayacağını bildirdiyi üçün yeniçərlərin bu gözlənilməyən hərəkəti qarşısında Sultan Səlim İstanbula dönmək məcburiyyətində qalmışdı [159,48; 321,41; 229,25; 234, 117-118]. İ.H.Uzunçarşılı Sultan Səlimin I Şah İsmayıl üzərinə növbəti hərbi yürüşdən imtina etməsinin səbəbini Osmanlı ordusunun yorğun olması ilə bağlı olduğunu qeyd edir [353,296]. Ə.Ə.Dəyanətin fikrincə, Sultan Səlim I Şah İsmayılın göndərmiş olduğu məktubundakı yaz-



dıqlarına inanmadı, elçinin söylədiyi sözlərə şübhə ilə yanaşdı və Azərbaycan torpaqlarını tamamilə istila etmək fikrində olduğu üçün onunla sülh bağlamaq istəmədi. O, «ibrişim yasağı»n davamı kimi Hələbdəki tacirləri İstanbula göndərdi və Səfəvi elçilərinin həbs edilməsini əmr edərək Şərqə doğru yürüş edəcəyini qərarlaşdırdı. Lakin ordusunun yorğun olması bu yürüşü həyata keçirməyə imkan vermədi [164,39-40]. F.Kırzioğlu da həmin fikri müdafiə edərək yazır ki, I Şah İsmayılın göndərdiyi məktuba əhəmiyyət verməyən Sultan Səlim məktubu gətirən elçini paytaxta zindana saldırmış və Əcəm diyarını ələ keçirmək planını yenidən gündəmə gətirmişdir. Qızılbaşları yer üzündən tamamilə silib atmaq arzusu Sultan Səlimin başlıca planlarından biri olmuşdu. Sultanın zəfərlər qazanan ordusu istidən və quraq ölkədəki çətinliklərdən yorğun olduğu üçün bu məsələ təxirə salınmış və onu növbəti ildə gerçəkləşdirmək qərara alınmışdır [236,343-344]. Görünür, Sultan Səlimin belə bir addım atmasına 1519-cu ildə Şərqi Anadoluda Şeyx Cəlalın başçılığı altında qüvvətli Qızılbaş hərəkətinin başlaması da öz təsirini gösdərmişdi. Osmanlı dövləti özünün bütün hərbi qüvvələrini şüaləlik pərdəsi altında keçən bu hərəkəti yatırmağa yönəlmişdi.

Beləliklə, Osmanlı sultanının Azərbaycana növbəti təcavüzündən çəkəndirmək üçün I Şah İsmayılın göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq Sultan Səlim öz niyyətindən əl çəkməməkdə qərarlı olmuşdu. Bunu Osmanlı sultanının Çaldıran döyüşündən sonra I Şah İsmayılın göndərdiyi məktublara cavab verməməsi və onun göndərdiyi elçilərlə xoş davranmayaraq onları zindana atması faktı da bir daha təsdiq edir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Misir fəthindən sonrakı

üç il ərzində Yavuz Sultan Səlim Şimali İraqda möhkəmlənsə də, vaxtı ilə kürd tayfa başçılarına vəd etdiyinin əksinə olaraq şərq qonşusu olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı bir daha hücum etmədi.

Buna baxmayaraq, Şərqi Anadoluda və Diyarbəkrdə Osmanlılara müəssər olan qələbələr onlara Anadoludan haçalanan, Azərbaycana, Suriyaya və İrana qədər uzanan mühüm strateji yolları tutmaq imkanını vermişdi. Həmçinin Sultan Səlim imkan tapdı ki, bu şəraitdən istifadə edərək bu ölkələrin daxilinə nüfuz etmək üçün özünün müdafiə mövqelərini hazırlasın. Digər tərəfdən, Azərbaycanın xam ipəyini və başqa şərq mallarını Təbriz yolu ilə Hələbə və Bursaya çatdıran beynəlxalq ticarət yollarını əldə saxlamaq və onlara nəzarət etmək Osmanlı dövləti üçün yeni və mühüm gəlir mənbələrinə çevrilidi. Bununla onlar Qərbi Avropada rəvənəq tapmış olan tranzit ticarət yolunu kəsə bildilər. Osmanlı sultanı Səfəvi şahı üzərində əldə etdiyi hərbi və siyasi üstünlüklərə baxmayaraq, onu daha da zəiflətmək və iqtisadi cəhətdən çökdürmək üçün digər mühüm tədbirlərə əl atmaqdan da çəkinmədi. Y.Küçükdağ yazır ki, Osmanlı dövləti Səfəvilərin öz sərhədlərini genişləndirməsinə sədd çəkmək üçün öz sərhədlərinin güvənliyini möhkəmləndirməyə çox önəm vermişdi. Bu məqsədlə sərhəd bölgəsinə sünni kürd tayfaları yerləşdirildi. Qızılbaşlarla əlaqəsi olanlar sərhəddən uzaqlaşdırıldı. Sərhədə yaxın olan sancaqlar Qızılbaşlarla əlaqəsi olmayanlara verildi [243,276].

Şübhəsiz ki, Sultan Səlimin Səfəvi şahı üzərində Çaldıranda əldə etdiyi qələbə ona Səfəvi dövləti üzərində siyasi və hərbi sahədə mühüm üstünlük əldə etməsini təmin etmişdi. Osmanlı sultanı iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi təd-

birlərlə ona sarsıdıcı zərbə vurmağı düşünmüşdü. Y.Küçükdağ yazır ki, Sultan Səlim I Şah İsmayılın işini bitirməyi qarşısına məqsəd qoyduğu üçün ona zərər verəcək hər iş əl atırdı. Sərhəddə nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində Anadoludan gedən maddi yardımların önü qismən də olsa azalmışdı [243,276]. F.Sümer yazır ki, I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının fəthlərini qəbul edərək onunla barışıq bağlamaq üçün elçilər göndərməkdə davam etsə də, Sultan Səlimi Qızılbaş dövlətinə son qoymaq üçün əsil qayəsindən heç cür imtina etdirə bilməmişdi [321,40].

XV əsrin ikinci yarısında Osmanlı dövlətinin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət və Anadoludan keçən ticarət yollarını nəzarət altına alması nəticəsində Bursa Yaxın Şərqi ən mühüm ipək ticarəti mərkəzinə çevrildi [213,208]. Sürəyya Fəroqi yazır ki, Bursa Qərb tacirləri ilə Şərq tacirləri arasında ədviyyat, bitki boyaları, qalay, yun parça ticarətinin həyata keçirildiyi beynəlxalq bazara çevrilmişdi [182,103]. X.İncik yazır ki, Təbriz ilə Bursa arasındakı ipək yolunu nəzarət altına almaq uğrunda Osmanlılarla Səfəvilər arasındakı mübarizə bütün XVI yüzillik ərzində davam etmişdi. Sultan II Bəyazid Şərqdə sülhü pozmamışa çalışdığı üçün ipək idxalı rekord səviyyəyə çatmışdı. Lakin, I Şah İsmayılın məhv etməyi qarşısına məqsəd qoyan Sultan Səlim görünməmiş addım ataraq Azərbaycandan hər cür ipək idxalına embarqo qoydu və Osmanlı torpaqlarında xam ipək ticarətini tamamilə qadağan etdi [217,281]. Sultan Səlim 1514-cü ilin yazında I Şah İsmayıl qarşı hərbi yürüşə hazırlıq dövründə ipək ticarətinə embarqo elan etdi. Osmanlı torpaqlarında ələ keçən Azərbaycan tacirləri Rumeliyə sürgün olunaraq göz altına alındı və malları müsadirə olundu [217,281]. X.İncik yazır ki, bu

sərt və anlaşılmaz tədbirin yaratmış olduğu təsir altında Osmanlı tarixçiləri sultanın əsas məqsədinin əslində müsadirə deyil, düşməni gəlir mənbələrindən məhrum etmək olduğunu uzun-uzadı izah etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu tədbirə haq qazandırmaq üçün tacirlərin Azərbaycana silah daşıdıqları irəli sürüldü [217,281]. Osmanlı sultanı Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi dövlətini iqtisadi cəhətdən tamamilə çökdürmək üçün daha sərt tədbirə əl atmalı oldu. O, 1518 -ci il mayın 17-də «İbrişim yasağı» adlanan fərman verdi. Bu fərmana əsasən Səfəvi tacirləri ilə xam ipək ticarəti tamamilə qadağan edildi. Səfəvi dövlətinə strateji məhsullar ixracı dayandırıldı [284,61; 40,216].

Məlum olduğu kimi, xam ipək Səfəvi dövlətinin ən önəmli gəlir mənbəyi idi. Azərbaycan ipəyi Təbriz-Bursa yolu ilə Aralıq dənizi üzərindən Avropaya göndərilirdi. Sultan Səlim Azərbaycan ipəyinə iqtisadi cəhətdən embarqo qoyaraq, Azərbaycan Səfəvi dövlətini iqtisadi cəhətdən zəiflətmək niyyətində idi. Bunun üçün ipək ticarətini və tacirlərin Azərbaycana gedib gəlməsini qadağan etmişdi [243, 276]. Y.Küçükdağ yazır ki, Sultan Səlimin ipək ticarətini qadağan etməsinə səbəb, I Şah İsmayıl yalnız ipək ticarətindən əldə edəcəyi gəlirdən məhrum etmək deyildi. Tacirlərin İrana gəlməsinə onun mane olmasının başqa səbəbləri haqqında Osmanlı tarixçilərindən Xoca Sadəddin Əfəndinin mühüm məlumat verdiyini müəllif xüsusi olaraq vurğulayır. Tacir görünüşlü insanlar ticarət mallarının yanında bu ölkəyə döyüş silahları ilə yanaşı gümüş və dəmir kimi məmulatlar daşıyırdı. Belə başa düşülür ki, Sultan Səlim Səfəvi dövlətinin dünya ilə iqtisadi əlaqələrini tamamilə kəsərək onu Osmanlı dövləti qarşısında əli qolu bağlı hala salmaq istəyirdi

[243, 276]. X.İnalcık yazır ki, Yavuz I Şah İsmayıl qarşı səfərə çıxarkən İranla ipək ticarətini yasaq etmiş, Bursada ipək tacirlərini həbs etdirərək Rumelinə sürgün etmişdi. İranla ipək ticarətini qadağan edərkən İran iqtisadiyyatının can damarını kəsməyi düşünürdü. Məhz o zaman Azərbaycanın Qərbə ixrac etdiyi ən önəmli ticarət malı olan ipək bu ölkənin qızıl və gümüş ehtiyacının ana qaynağı olmuşdu [102,91]. F.Sümerin fikrincə, Osmanlı ölkəsi ilə həyata keçirilən ticarət Səfəvi dövlətinin mühüm gəlir mənbəyi olmuşdu. Sultan Səlim Səfəvi tacirlərini həbsə atdırması səbəbsiz deyildi. Çünki bu tacirlər dəmir, mis, qızıl və gümüşlə yanaşı, İrana odlu silahlar, bu silahlardan istifadə etməyi bacaran şəxsləri də aparırdılar [321,40-41]. Lakin Osmanlı sultanının bu sərt tədbirləri onun gözlədiyi nəticəni əldə etməsinə imkan vermədi. Y.Küçükdağ yazır ki, Osmanlı sultanının ölkənin bütövlüyünü qorumaq və siyasi sabitliyi saxlamaq niyyəti ilə I Şah İsmayıl qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirilməmiş və Səfəvi dövlətini yer üzündən silə bilməmişdir [243,279]. Görünür, Osmanlı sultanının iqtisadi tədbirləri də siyasi və hərbi sahədə olduğu kimi gözlənilən nəticə verməmişdi. Bütün cəhdlərə baxmayaraq, Qızılbaş olduqları söylənilən şəxslərin Azərbaycanla münasibətləri xeyli zəifləsə də yenə davam etmişdi. Həyata keçirilən bütün tədbirlərə rəğmən, Səfəvi dövləti Şərqi Anadoluda türkmənlər üzərindəki təsirini qoruyub saxlamışdı. Hətta, I Şah İsmayıl qarşı Osmanlı dövləti ilə ittifaq yaradan dövlətlər də Səfəvilərə qarşı sona kimi dayana bilməmişdilər [243,279]. F.Sümer yazır ki, Sultan Səlimin bu sərt tədbirləri və Səfəvi elçilərini öldürməsi oğlu Qanuni Süleymanın və baş vəziri İbrahim Paşa tərəfindən tənqid edilmişdi [321,41].

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, 1520-ci ildə Sultan Səlimin vəfat etməsi onun Səfəvi dövlətinə qarşı planlaşdırıldığı növbəti hərbi yürüşü reallaşdırmağa imkan verməmiş və iqtisadi sahədə nəzərdə tutulan sərt tədbirləri tamamilə həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Çünki, hakimiyyətə keçən Süleyman atasının 1514-cü ildə Təbrizdən əsir aparıldığı altı yüzdən artıq şəxsi azad edərək vətənlərinə dönmələrinə icazə vermişdir. Həmçinin Səfəvi dövlətinə qarşı tətbiq olunan «ibrişim yasağı» deyilən ipək ticarətinə qoyulan boykotu ləğv etmişdi. Bu tədbirin tətbiqi zamanı təzyiqlərə məruz qalan və haqsız yerə qiymətli malları müsadirə edilmiş tacirlərə dəymiş ziyan ödənməmiş və ticarət sərbəst buraxılmışdır [bax: 159,61; 207,18; 203,101; 217,282; 234,129]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Yavuz Sultan Səlim zamanında qoyulan qadağalara baxmayaraq, ticarət edərək tutulanlar və zindana atılan tacirlər buraxılmış və müsadirə olunan malları qaytarılmış, istifadə olunan malların qarışığı anbarlardan verilmiş və xəzinədən on milyon akça qızıl çıxarılaraq zərər çəkənlərə ödənməmişdir [367,5; 118,94; 159,61; 234,129]. N.A.Asrar Sultan Süleymanın atasından fərqli olaraq, Səfəvilərə qarşı belə mövqe nümayiş etdirməsinə toxunaraq yazır: «O, Yavuzun dini vətənpərvərliyindən və dəmir kimi iradəsindən məhrum idi, həmçinin ölkədaxili üsyanlar və onun Qərb ilə uzun sürən savaşları Şərq məsələsi ilə dərhal məşğul olmağa imkan verməmişdir» [118,93].

Beləliklə, Səfəvi dövlətini gücsüz və zəif hala salmaq məqsədilə Sultan Səlimin Səfəvi tacirlərini öldürməsi və ya həbs etdirməsi, onlara qarşı iqtisadi embarqo tətbiq etməsi onun ölümündən sonra Qanuni Sultan Süleyman və baş vəzir İbrahim paşa tərəfindən dayandırılmışdır [234,130; 71,38].

F.Sümer bu barədə yazır: «Sultan Səlimin həmləçi ruhu nə ümərəsinə, nə üləməsinə və nə də oğlu Süleymana təsir etməmişdir» [321,41]. Qanuni Sultan Süleymanın bu zaman Səfəvilərə bu qədər yumşaq və yaxşı davranması bəzi tarixçilər tərəfindən tənqid edilmişdir [234,130]. Rəmzi Kılıç yazır ki, Qanuni Sultan Süleymanın Avropa səfərinə başlamadan öncə Səfəvilərlə müvəqqəti dostluq qurmaq istəmiş, İranla ticarəti sərbəst buraxaraq zərəri on milyon axçaya çatan malları ödədikdən sonra daha da irəli bir addım ataraq özünün taxda çıxması münasibətilə Səfəvi şahına məktub göndərərək, qərbdə «kafir» qüvvələrinə qarşı iş birliyi təklif etmişdi. Bu vəziyyət Osmanlıların hərəkətində önəmli bir dəyişiklik və Səfəvilərə qarşı müəyyən bir yumşaqlıq idi [234,132]. Əgər Səfəvi şahı bu xoş niyyəti dəyərləndirə bilsəydi, həm osmanlılar, həm də səfəvilər üçün çox böyük canlı qüvvə və mal itirməsinə səbəb olan şiddətli savaşların qarşısını ala bilərdilər [234,132]. Görünür, I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının bu təklifinin xoş niyyətli olmadığını hiss etdiyi üçün onu cavabsız qoymuşdu.

1521-ci ildə Qanuni Sultan Süleymanın I Şah İsmayılə göndərdiyi padşahlara məxsus məktubda deyilirdi: «Hər dövrdə bir xəlifə vardır ki, onun vəzifəsi islamı qorumaq kafirlərə qarşı cihad etməkdir». Osmanlı taxtına keçməsilə bu vəzifə onun çiyinlərinə düşmüşdür. Bu səbəbdən şahın onunla müttəfiq olması, kafirlərə qarşı birlikdə hərəkət etməsi, iki ölkə sərhəddində barışın saxlanması, ticarətin sərbəst aparılması və sərhədlərin açılması təklif edilirdi. Məktub Səfəvi xanədanının davam etməsi üçün dualarla başa çatırdı [bax: 118,94; 234,132; 72,40]. Lakin I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının bu məktubunu uzun müddət cavabsız qoymuşdu. Türk tarix-

çiləri yazır ki, Yavuz Sultan Səlimin vəfat etməsi nəticəsində geniş bir nəfəs alan I Şah İsmayıl Qanuni Sultan Süleymana baş sağlığı və hakimiyyətə gəlməsilə bağlı təbrik məktubu göndərməyə belə ehtiyac görməmişdi. Lakin, çox keçmədən Osmanlı ordusunun Belqrad və Rodosu, ətrafındakı adaları fəth etməsi, Qanuni Sultan Süleyman dövrünün Səfəvilər üçün Yavuz Sultan Səlim dövründən daha az təhlükəli olmayacağını göstərmişdi [353,448; 236,123; 118,95; 234,132].

Qanuni Sultan Süleyman dövründə Osmanlı – Səfəvi münasibətlərindən bəhs edən R.Kılıç tərəfindən Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı həyata keçirdiyi «İbrişim yasağını»n Sultan Süleymanın aradan qaldıraraq ipək ticarətini canlandırıdığı xüsusi olaraq vurğulanır. Onun fikrincə, Sultan Səlim dövründə tacirlərin İrana mis, dəmir, qızıl və gümüşlə yanaşı odlu silahlar aparması qadağan edilmişdi. Yavuz Sultan Səlimin Səfəvi elçilərini öldürməsi və ya həbs etdirməsi, İrana (Azərbaycana – T.N.) qarşı iqtisadi embarqo tətbiq etməsi onun ölümü ilə aradan qaldırıldı [234,128-130]. F.Sümerin qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlimin hücum ruhu nə əmirlərinə, nə üləməsinə, nə də oğlu Süleymana təsir etməmişdi [321,41]. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Qanuni Sultan Süleyman bu qadağaları aradan qaldırdı, tərəflər arasında alış-veriş sərbəst buraxıldı.

Sürəyya Faroği yazır ki, Bursa Qərb tacirləri ilə Şərq tacirləri arasında ədviyyat, bitki boyaları, qalay, yun parça ticarətinin həyata keçirildiyi beynəlxalq bazara çevrilmişdi [182,103]. Lakin Bursa ipək sənayesinin idxal mallarına əsaslanması bu bazarın siyasi böhranlardan zərər çəkməsinə səbəb olurdu. Belə ki, 1514-cü ildə Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə müharibə elan edərək sərhədləri bağlaması və 1518-ci



ildə də «ibrişim yasaqı»nı elan edərək Azərbaycandan ölkəyə gətirilən ipəyi qadağan etməsi Bursa ipək bazarına ciddi təsir göstərdi [Geniş məlumat üçün bax: 156,197-213]. Ö.Kü-pəlinin fikrincə, bu siyasətin həyata keçirilməsində məqsəd Səfəviləri ən mühüm gəlir mənbəyindən məhrum edərək onları maliyyə cəhətdən çətin vəziyyətə salmaq idi. Lakin bu siyasət Səfəvilər qədər Osmanlı və İtaliya bazarlarına da təsir göstərərək onların iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Osmanlı tacirləri zərərlərinin ödənməsi üçün bir neçə dəfə Sultan Səlimə müraciət etsə də heç bir nəticə əldə olunmadı. İtaliya tacirləri alternativ ticarət yolundan – Astrabad-Xəzər dənizi-Həştərxandan keçən yoldan istifadə edərək Avropaya ipək daşımağa başladılar. Sultan Səlimin həyata keçirdiyi ipək embarqosunun Səfəvilər qədər öz ölkəsinə də ziyan vurduğunu görən Sultan Süleyman Səfəvi dövləti ilə ipək ticarətini bərpa etməklə yanaşı, tacirlərə dəyən ziyanı ödəmək üçün mühüm tədbirlər gördü. Bununla yanaşı, Azərbaycandakı ipək istehsalı mərkəzlərini nəzarət altına almaq üçün hərəkətə başladı [217,282; 248,70-71]. Göründüyü kimi, Sultan Süleymanın Səfəvi dövləti ilə iqtisadi əlaqələri bərpa etməsinin səbəbləri arasında Osmanlı dövlətinin iqtisadi maraqları önəmli yer tutmuşdu.

Sultan Süleymanın Səfəvi dövlətinə qarşı bu yumşaq rəftarı iki dövlət arasındakı münasibətlərə öz təsirini göstərdi [72,39]. R.Kılıç qeyd edir ki, Qanuni Sultan Süleyman Avropa səfərinə çıxmadan öncə, Səfəvi dövləti ilə dostluq münasibəti yaratmağa çalışdı. Bu məqsədlə İranla (Azərbaycanla – T.N.) ticarətə icazə verdi, tacirlərə dəymiş 10 mln axça həcmində zərəri ödədi. Osmanlı sultanı Şah İsmayıl məktub göndərərək qərb «kafirlərinə» qarşı mübarizədə birgə hərəkət etməyi təklif etdi. 1521-ci ildə onun I Şah İsmayılə gön-

dərdiyi məktubda bildirilirdi: «Hər bir dövrdə bir xəlifə vardır və onun vəzifəsi islamı qorumaq və kafirlərə qarşı cihad etməkdir.» Osmanlı taxtına keçməklə bu vəzifənin onun çiyinlərinə düşdüyünü bildirən Sultan Süleyman Səfəvi şahına onunla həmfikir olmağı, kafirlərə qarşı birlikdə hərəkət etməyi, iki ölkə hüduqlarında sülhün saxlanması və ticarətin sərbəst buraxılaraq sərhədlərin açılmasını təklif etdi [234, 132; 71,38-39].

Bu dövrdə Çaldıran məğlubiyyətinin intiqamını almaq və Osmanlı dövlətinə qarşı qoşun çəkmək fikrindən daşınmayan I Şah İsmayıl Sultan Süleymanın təklifinə əhəmiyyət vermədi. Lakin Sultan Süleyman tərəfindən bir düşmənçilik hiss olunmadığı və onun Avropa dövlətləri ilə müharibə aparmaqla məşğul olduğundan, böyük Qızılbaş üləmaları Osmanlılar üzərinə yürüş etməyi münasib bilmədilər [96,194].

Qanuni Sultan Süleymanın taxta keçməsindən iki il sonra Belqrad və Rodosun fəthi ilə bağlı olaraq I Şah İsmayıl etdiyi səhvi düzəltmək üçün İstanbula onu təbrik etmək və təziyələrini bildirmək məqsədi ilə bir elçi heyəti göndərdi. 1523-cü ilin payızında şiə üləması Tacəddin Həsən Xəlifənin rəhbərliyi altında elçi heyəti 500 nəfərlik süvarinin müşaiyəti ilə İstanbula gəldi. Elçi heyətindən 20 nəfərin İstanbul tərəfə keçməsinə icazə verilmiş qalanları isə Üsküdar da saxlanılmışdı. Tacəddin Həsən Xəlifə Süleyman Qanuniyə I Şah İsmayılın təbrik və təziyələrini bildirən məktubunu təqdim etdi. I Şah İsmayıl Sultan Süleymana göndərdiyi məktubunda Sultan Səlimin vəfatından təəssüfləndiyini bildirib, onu Osmanlı taxtına çıxması münasibətilə təbrik etdi, kafirlər üzərində qazandığı zəfərləri təqdir etdiyini, Rodosu tutması ilə bağlı öz təbriklərini çatdırdı [186,525-526; 236,123; 353,448; 234,134].

R.Kılıçın fikrincə, Sultan Süleyman Avropa cəbhəsində geniş hərbi əməliyyatlara başladığı üçün I Şah İsmayılın bu rəftarından razı qalmaya bilməzdi. Buna görə də o, noyabrın 23-də katiblərinin rəisi Cövri Çələbi tərəfindən Səfəvi şahına cavab məktubu yazdıraraq Tacəddin Həsən Xəlifə vasitəsilə göndərdi [234,134]. Osmanlı sultanı öz məktubunda I Şah İsmayılə göstərdiyi diqqətə görə öz təşəkkürünü bildirir, elçi heyətinin qəbul edildiyini çatdırır və heç bir zaman Allah yolundan dönməyərək kafirlərə qarşı cihad edəcəyini bildirdi [Məktubla bağlı geniş məlumat üçün bax: 186,525-526; 72,40].

Rəmzi Kılıç yazır ki, hadisələrin bu cür cərəyan etməsi Yavuz Sultan Səlim dövrünə görə Osmanlı – Səfəvi münasibətlərində çox mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi anlamına gəlməkdədir. Ancaq, Sultan Süleymanın bu önəmli hərəkətləri qarşılıqlı olmamışdır. Osmanlı sultanı Macarıstan və Avstriya torpaqlarına yürüşə gedən zaman Səfəvilər Anadolu şimalıya yaymaq fəaliyyətlərini artırdılar [229,29].

XVI əsrin I rübündə Səfəvi – Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili bunu söyləməyə imkan verir ki, türk tarixçiləri bu münasibətlərin aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişlər. Lakin onlar bu münasibətləri araşdıran zaman Səfəvi dövrünün farsdilli mənbələrinə deyil, daha çox Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün bir çox hallarda onların təsiri altında qalaraq, hadisələri birtərəfli mövqedən işıqlandırmış və Osmanlı imperiyasının maraqlarını müdafiə etməli olmuşlar [70,25-26]. Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini birtərəfli şəkildə tədqiq etdiklərini Ə.Yaman da təsdiq edir. O, yazır: «Türkiyədə tarix elmi bəzi sevindirici istisnalarla çıxmaq şərtlə tamamilə birtərəfli mövqe tutmuş kişi və

qurumların əlində qalmışdır. Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi və Qızılbaşlıq məsələsi dövriyyəyə girdiyindən bizim kimi sözdə «tarixçilərimiz» Səfəvi dövlətini görmək istəməmişlər. Halbuki, sarayında türkcə danışılan, I Şah İsmayılın türk dilində coşğun şerlər yazdığı Səfəvi dövləti ən azından Osmanlı dövləti qədər türkdür. Bu dövlət Anadoludakı Qızılbaş tayfalarının dəstəyi ilə qurulmuşdu. Təəssüfki, elm sahəsinə girməsinə ehtiyac olmayan bu birtərəfli yanaşma ölkəmizdə geniş yayılmışdır. Bu şəkildə yetişən nəsillər tariximizi anlamaqda böyük çətinliklər çəkməkdədirlər» [bax: 362,80]. Buna baxmayaraq onların Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı üzə çıxardığı faktlar xüsusi maraq doğurur və iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinədən araşdırılması işində faydalı ola bilər.

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibəti ilə bağlı yazılmış əsərlərin böyük əksəriyyətində tərəflər arasındakı ilk qarşılaşmalardan 1555-ci il Amasya sülhünə qədər olan dövrə geniş yer verilməklə yanaşı, əsasən siyasi və hərbi məsələlərə üstünlük verilmişdir. Bu tədqiqatlarda xüsusi olaraq diqqəti cəlb edən Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin məzhəb fərqiindən qaynaqlandığının önə çəkilməsidir. Münasibətlərin ilk dövrlərində məzhəb ayrılığının mübarizəyə yol açdığı fikri doğru olsa da, təxminən yüz əlli ilə qədər tərəflər arasında davam edən mübarizəni bununla bağlamaq yetərli deyildir. Çünki Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı mübarizəni sünni-şiə qarşıdurması ilə yanaşı, daxili və xarici amillər, geosiyasi təsirlər yaratmışdır.

Məzhəb ayrılığı şübhəsiz ki, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində həlledici amillərdən biri olmuşdur. Türkiyə tarixçilərinin sünni-şiə ixtilaflarından sonra diqqət yetirdiyi mü-

hüm məsələ Səfəvilərin Anadolu torpaqlarında yeritdiyi siyasət və bunun yaratdığı nəticələndir. Ö.Küpəlinin fikrincə, Osmanlı mərkəzi idarəsinin Səfəvi şiəliyini qəbul edən və on iki dilimli qızıl tac və qızıl sarıq geydikləri üçün «qızılbaş» adlandırdığı zümrələrə qarşı yeritdiyi sərt siyasət Osmanlı xalq islamını «sünnilik» və «qızılbaşlıq» kimi bölünməsinə yol açdı. Digər tərəfdən hakim dairələrin Qızılbaşlara qarşı uzun müddət təqib və cəza siyasətini həyata keçirməsi onların sünni əhalidən və dövlətdən uzaqlaşdırılmasına səbəb oldu. Tarixçilərin bir çoxu mövzuya məhdud bir cərəivədə, ehtiyatla yanaşdıqları üçün həqiqətdən uzaq, bəsit və dayaz fikirlərlə kifayətlənməli olmuşlar [250,18-19].

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən digər cəhət istifadə olunan mənbələrlə bağlıdır. Bu tədqiqatların əksəriyyəti Osmanlı mənbələrindən istifadə olunmaqla yazılmışdır. Buna görə də, məsələyə Osmanlı baxışını ortaya qolymaqla onu hərtərəfli işıqlandırmağa imkan verməmişdir. Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı arxiv sənədləri dövrümüzə qədər gəlib çatmadığı üçün Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini tədqiq edən tarixçilər əsasən Osmanlı arxiv sənədlərindən istifadə etmişlər. Ö.Küpəlinin fikrincə, Səfəvi arxiv sənədlərinin yaratmış olduğu boşluğu XVI-XVII əsrə aid çoxsaylı Səfəvi qaynaqları doldurmağa qabildir. Həmçinin, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini tədqiq edəcək tədqiqatçılar dövrün erməni və gürcü tarixçilərinin və Avropa səyyahlarının əsərlərində mühüm məlumatlar əldə edə bilirlər [250,19-20].

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində diqqətdən kənarda qalan məsələlərdən biri də iqtisadi məsələləndir. Hər iki dövlət başlanğıcdan digərini tranzit ticarətdən əldə etdiyi qazan-

cı məhv etməyə çalışmış və yeri gəldikcə hərbi siyasətlərini buna uyğunlaşdırmışlar. XVI əsrin əvvəllərində Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı həyata keçirdiyi ibrişim yasağı və Şah Abbasın XVII əsrin başlanğıcında Avropa ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri gücləndirmək təşəbbüsü və bunun yaratdığı nəticələr buna əyani misaldır. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tədqiqində siyasi və hərbi məsələlərə üstünlük verildiyi üçün iqtisadi və mədəni əlaqələr diqqətdən kənarda qalmışdır. Ö.Küpəlinin fikrincə, Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin tarixinin tədqiqinə geniş yer verilməmişdir. Digər türk dövlətlərinin tarixinin tədqiqinə göstərilən marağı təssüf ki, bu günə qədər Səfəvi dövlətinə şamil etmək olmaz. Bu dövlətin tarixi ilə bağlı Türkiyədə aparılan az saylı tədqiqatları əsasən İran vətəndaşları həyata keçirmişlər [250,21].

## *2.5. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri. Amasya sülhü.*

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində XVI əsrin II rübündə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlər xüsusi tədqiqat mövzusu olmuşdur. Onlar həmin dövrün siyasi tarixini öz əsərlərində əks etdirmiş, araşdırılması zəruri olan tarixi irs qoymuşlar [bax: 321; 353; 286; 291; 304; 305; 229; 234; 236].

I Şah İsmayılın ölümü və hakimiyyətə az yaşlı Təhməsinin keçməsi ilə Səfəvi – Osmanlı münasibətlərində gərginlik artmağa başladı. R.Kılıçın fikrincə, buna səbəb I Şah İsmayılın İstanbula böyük elçi heyəti göndərməsinə Sultan Süleymanın qəzəblənməsi və Səfəvi şahının 1523-cü ildə V

Karla məktub göndərərək osmanlılara qarşı mübarizədə yardım istəməsi idi. Bu xəbəri duyan Sultan Süleyman Sultan Səlim dövründən Geliboluda həbsdə saxlanılan Qızılbaşları edam etdirdi. Şah Təhmasib hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı rəsmi məlumat vermədiyi üçün Sultan Süleyman onu təbrik etməyə lüzum görmədi. Bununla kifayətlənməyən Sultan Qoca Nişançı Cəlalzadə vasitəsilə həqarət dolu uzun bir təhdid məktubu yazdıraraq Şah Təhmasibə göndərdi [234,139; 73,42]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Qanuni Sultan Süleyman Şah Təhmasibə məktubunda Anadolu türkləri ilə Türküstan türkləri arasında şəiə Səfəvi dövlətinin mövcudluğuna razı olmayacağını vurğulayaraq yazırdı: «...Dünyanın iki möhtəşəm qalası olan Belqrad və Rodosa müzəffər hərbi yürüşlərim şərqə planlaşdırdığım səfərləri gecikdirdi. İndi hazır ol nəzər-diqqətimi sənin üzərinə çevirdim. Qəhrəmanların düşmənlərinə öncədən savaş elan etməsi adət olduğundan səni xəbərdar edirəm... Atalarının dərviş paltarlarını geyin, başından tacını çıxart, dünya işlərindən əl çək, əks təqdirdə qarışqa kimi torpağın altına girsən və ya quş kimi uçub getsən də səni hər yerdə tapacağam. Əcəl kimi üstünə çökən bu fərmana əməl et və olanlardan dərs al, ərsənsə vaxtında hazır ol» [203,105; 118,96; 229,32].

R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlimin Çaldıran döyüşü ərəfəsində göndərdiyi məktublara üslub cəhətinə görə çox oxşayan bu təhdid məktubunda Sultan Süleyman Şah Təhmasibi taxta keçməsi ilə bağlı xəbər verməməkdə qınayaraq yaxın zamanlarda Şərq səfərinə çıxacağını bildirdi və atalarının dövründə olduğu kimi iki gənc hökmdarın savaş meydanında bir daha qarşı-qarşıya gəlməsi arzusunu çatdırdı [234,139-141; 71,39]. M.İpçioğlunun fikrincə, Firudin bəyin

«Münşəatı»ndakı məktublar araşdırılarkən aydın olur ki, Qanuni Sultan Süleyman yalnız I Şah İsmayıl qəzəblənməklə kifayətlənməmiş, onun ölümündən sonra taxta keçən oğlu Təhmasibə yazdığı məktublarda açıq şəkildə ona düşmən mövqedə olduğunu göstərmişdir. Məktubda I Şah Təhmasibin taxt-tacdan əl çəkməsi tövsiyə edilmiş, Osmanlı dövləti əleyhinə atacağı ən kiçik hərəkətlə bağlı üzərinə yürüş edəcəyi ilə təhdid edilirdi [186,542; 219,36]. M.T.Gökbilgin yazır ki, Sultan Süleyman Qanuninin Şah Təhmasibə qarşı duyduğu bu kin və nifrəti Səfəvi və Osmanlı dövlət adamları qızısdırmaqda idi. Bu vəziyyət iki dövlət arasındakı kin və nifrətin getdikcə artmasına səbəb olurdu [201,449].

Sultan Süleymanın Səfəvi şahına göndərdiyi təhdid məktubunu dəyərli məktub hesab edən R.Kılıç, atası Sultan Səlim kimi Qızılbaş – Səfəvi təhlükəsini kökündən qaldıraraq sünni Türkünə kimi türk aləmini Osmanlı bayrağı altında birləşdirmək niyyətində olan Sultan Süleymanın işğalçılıq planlarını təqdir etməkdədir [234,142; 71,42]. O, Osmanlı dövlətinin işğalçılıq siyasətinə haqq qazandıraraq etiraf edir ki, Osmanlı sultanının məqsədi Səfəviləri Şərqi Anadoludan tamamilə çıxarmaqla yanaşı, dənizlərə çıxaraq Bəsrə körfəzi ilə Xəzər dənizi arasındakı torpaqları ələ keçirmək istəyirdi. Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşə qərar verən Sultan Süleyman həmçinin Səmərqənd xanı Əbu Səidə, Buxara xanı Ubeydullaha, Türkünə xanı Abdullaha xəbər göndərərək Qızılbaş Səfəviləri məhv etmək üçün birgə hərəkət etməyi bildirmişdi [234,160,161]. Şah Təhmasibi Şərqi Anadoluda şialiyi yaymaqda günahlandıran R.Kılıç, həmçinin Sultan Süleymanın dini siyasətinə haqq qazandıraraq onun İslam aləmində sünnilərin yeganə təmsilçisi olması ilə fəxr



edir. F.Kırzioğlu yazır ki, Sultan Süleyman 1525-ci ildə Şah Təhməsiyə qarşı Şərq yürüşünə başlayacağı barədə Diyarbəkr bəylərbəyinə xəbər göndərmişdi. 1526-cı ilin yazında yürüşü həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Lakin imperator V Karlın Macarıstana yürüşə hazırlaşması, Fransa elçisinin 1525-ci il dekabrın 6-da İstanbulla gələrək Alman imperatoruna qarşı yardım tələb etməsi bu yürüşü arxa plana keçirdi. Avropa cəbhəsindəki işlər nizama salındıqdan, 1533-cü il iyunun 22-də İstanbulda Avstriya ilə sülh bağlandıqdan sonra Şərq yürüşünə başlandı [236,127; 73,42].

Bununla, XVI əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında Osmanlı imperiyasının Asiya ilə əlaqədar işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi üçün Avropa cəbhəsində çox əlverişli şərait yarandı: Almaniya imperiyası, Fransa və İtaliya dövlətlərinin başı əvvəlki kimi, İtaliya müharibələrinə qarışmışdı. Macarıstan feodal dövləti aradan qaldırılmış, Osmanlı imperiyası üçün arxadan az-çox təhlükə törədə biləcək Avstriya və Polşa isə «əbədi sülh» müqavilələri ilə bitərəfləşdirilmişdi [40,225].

Türkiyə tarixçilərinin əsərində Sultan Süleymanın 1533-1535-ci illər İraqəyn səfəri təfərrüatı ilə işıqlandırılmışdır. Onlar Osmanlı sultanının bu səfərə çıxmasının səbəbini Bağdad valisi Zülfüqar xanın Bağdadın açarlarını sultana göndərdiyi üçün öldürülməsi, Bidlis hakimi Şərəf xanın Səfəvilərə, Azərbaycan bəylərbəyi Uləma bəyin isə Osmanlılara sığınması ilə bağlayırlar [372,47; 234,154]. Onların fikrincə, İranlı (Azərbaycanlı – T.N.) valilər Osmanlı sultanına yalnız özləri sığındığı halda, Osmanlı hakimləri özlərilə bərabər əsgərlərini və torpaqlarını da İran (Azərbaycan – T.N.) şahına verirdilər [372,47; 234,154].

O.Ə.Əfəndiyev bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır ki, 1532-ci ildə Üləma bəy Diyarbəkr hakimi Fil Yaqub paşanın 50 min nəfərlik ordusunun köməyi ilə yerli hakim Şərəf xanı Bidlisdən sıxışdırıb çıxardı və o da yardım üçün Qızılbaş sarayına müraciət etdi. I Şah Təhmasib öz müvəkkili Habil bəyi İstanbula göndərüb Üləma bəyin təslim olunması tələbini irəli sürdü. Şah sultanı barışdırmağa daha bir dəfə cəhd göstərərək vəkil Hüseyn xan Şamlının başçılığı ilə yeni elçi heyətini danışığa göndərirdi. Lakin Üləma bəyi Şərəf xanla dəyişmək təklifi qəbul olunmadı. Sultan barışmaz mövqe tutdu. Belə olduqda şah Üləmaya qarşı qoşun göndərüb Bidlisi geri aldı [90,27; 21,71]. «Şah Təhmasibin təzkirəsi»ndə deyildiyi kimi, «Üləma və Şərəf bəyə görə iki islam padşahı arasında çəkişmə» Osmanlı sultanının barışmaz mövqeyi üzündən həll edilmədi [90,27]. Göründüyü kimi, Osmanlı hakim dairələri şərq istiqamətində ərazilərini genişləndirmək cəhdlərindən əl çəkməmişdilər. Çünki Macarıstanda və Avstriyada Osmanlı istilalarına müqavimət artdıqca Sultan Süleyman Şərqə doğru ekspansiyasını daha da gücləndirdi. Dunayboyu vilayətlərdə ciddi müqavimətlə qarşılaşan Osmanlı sultanı 1533-cü ildə Macarıstanın bölüşdürülməsi haqqında Avstriya kralı ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Beləliklə, Sultan Süleyman Şərqdə ekspansiyayı həyata keçirmək üçün imkan qazandı [5,201]. Buna görə də, Üləma bəylə bağlı yaranmış gərginlikdən istifadə etdi.

R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Süleymanın Səfəvi şahına qarşı yürüşünə səbəb heş də iki dövlət arasında Üləma bəy və Şərəf xanla bağlı yaranmış çəkişmələr deyildi. Bu, yürüş üçün əsas bəhanə olmuşdu. Hər iki dövlət arasında düşmənçiliyin və rəqabətin dərin səbəbləri var idi. Osmanlı

sultanı Ərəb İraqını ələ keçirməyə səy göstərirdi. Ərəb İraqı Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [234,154; 73,44]. Osmanlı sultanı qızğın ticarət yolunda Şərqi ən böyük mərkəzlərindən biri olan Bağdad şəhərini ələ keçirmək niyyətində idi. Buna görə də, ilk yürüşündə bu məqsədini gerçəkləşdirməyə böyük önəm vermişdi. Osmanlı sultanı iki dövlət arasındakı sərhəd münaqişəsindən istifadə edərək əvvəlcə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ keçirmək və İran körfəzinə yol açmaq, bundan sonra isə hərbi əməliyyatı davam etdirib Səfəvi dövlətini qəti məğlubiyyətə uğratmaq istəyirdi [40,228; 72,42].

Saleh Özbaranın fikrincə, Sultan Süleyman dövründə Səfəvi dövləti ilə mübarizənin davam etdiyi digər bir bölgə Ərəb İraqı və Bəsrə körfəzi idi. Bu bölgələrin ələ keçirilməsi ilə Osmanlı hakim dairələri Hindistan dəniz yolu üzərində üstünlük əldə etməyə çalışırdı. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı dövləti Hindistan dəniz yolu üzərində üstünlük qazanmağı düşünürdü. Çünki portuqallar Hindistan mallarını Avropaya daşımaq üçün 1501-ci ildən etibarən Ümid burnundan keçən yoldan istifadə etməyə başladılar kimi, Hind okeanından keçən bütün dəniz yollarını təhdid etməyə başlamışdılar [bax: 281,71-81].

Portuqallar Qırmızı dənizi nəzarət altına aldığı üçün Osmanlı dövləti onlarla mübarizədə uğursuz olan Məmlüklərin yardım tələbinə müsbət cavab verdi. Sultan II Bəyazid Məmlüklərə gəmi inşa etmək üçün yardım göstərdi və Səliman Rəisin rəhbərliyi altında dənizçilər göndərdi. 1516-1517-ci illərdə Sultan Səlim Məmlükləri məğlub edərək Suriya, Fələstin, Livan və Misiri fəth etdi. Beləliklə, Aralıq dənizinin şərq sahillərinin tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına

alınması ilə Qırmızı dənizdəki Portuqaliya təhlükəsi aradan qaldırılmış oldu [bax: 261,37-48; 217,378-384; 248,71-72]. Saleh Özbaran yazır ki, Osmanlı dövlətinin bundan sonrakı hədəfi Təbriz-Ərzurum-Toqat-Bursa ipək yolu ilə Bəsrə-Bağdad-Hələp ədviyyat yolunu tamamilə nəzarət altına almaqdı [280,53; 248,72].

Qanuni Sultan Süleymanın Səfəvi dövlətinə qarşı ilk yürüşü olan «İraqeyn səfəri»ni\* XVI əsr türk siyasi və hərbi tarixinin mühüm hadisəsi sayan R.Kılıç onun bütün təfərrüatını işıqlandırmağa çalışmışdır. Burada baş vəzir İbrahim paşanın Ülamə bəylə birlikdə Azərbaycana yürüşü və Təbrizi ələ keçirməsi, Qanuni Sultan Süleymanın Təbrizə dəvət edilməsi, Şah Təhmasibin əsaslı döyüşdən çəkinməsi və Qızılbaşların tətbiq etdiyi döyüş taktikasının 150 minlik Osmanlı ordusu üçün böyük çətinliklər yaratması ətraflı şərh olunmuşdur [bax: 234,165-201; 73,44]. Səfəvi şahı Osmanlı sultanı ilə əsaslı döyüşə girməkdən çəkinərək geri çəkilməkdə davam etdiyi üçün onu təqib edən Osmanlı ordusu ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubda onu qorxaqlıqda təqsirləndirdi və döyüşə başlamağı təkid etdi. Lakin Şah cavabında yazdı ki, o, ağlını itirməyib, bir qızılbaş qarşı on osmanlının dayandığı qeyribərabər şəraitdə düşmənlə vuruşa bilməz [21,72].

Türkiyə tarixçiləri haqlı olaraq qeyd edir ki, I Şah Təhmasibin məqsədi qüvvə və texniki baxımdan çox üstün olan

---

\* Y.Yücelin fikrincə, bu səfərə Bağdad səfəri deyildiyi kimi, Təbriz və ətrafı da o zaman İraq torpağı sayıldığı üçün İraqeyn səfəri adlanır [bax: 372,48]. Müəllif heç bir əsas olmadan Təbriz və ətrafını İraq torpağı adlandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sultanının 1533-1535-ci illər yürüşü Azərbaycanla yanaşı, Ərəb və Əcəm İraqını əhatə etdiyi üçün tarixə "İraqeyn" (yəni, hər iki İraq) yürüşü kimi daxil olmuşdur.

Osmanlı ordusu ilə vuruşmamaq və məğlub olmamaqdı. Osmanlı ordusunu Şərqi Anadolu və Azərbaycanda boş-boşuna dolaşdıraraq yaxşıca yormaq və ərzaq çatışmazlığına məruz qoyaraq geri dönməyə məcbur etməkdə. Daha sonra da qoruyub saxladığı qüvvələrlə itirdiyi əraziləri geri almaqdı [159,175; 118,107; 234,225]. Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin tətbiq etdiyi bu taktika özünü doğrultdu. Sultan Süleymanın Təbrizi tərk etməsi ilə Qızılbaşlar itirilən əraziləri geri almağa nail oldular [72,42].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı xeyli maraqlı faktlar vardır. Bunlar içərisində I Şah Təhmasibin bu yürüş ərzində Sultan Süleymana üç dəfə sülh bağlamaq üçün müraciət etməsidir. Onlar yazır ki, iyunun 22-də Osmanlı ordusu Sarıqamışda olan zaman I Şah Təhmasibin Eşikağası Ustacılı xan qərargaha gələrək şahın istənilən şərtlərlə sülh bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Lakin Sultan bu təklifin «casusluq məqsədi» daşdığını və hələ də toxunulmaz qalan Şah ordusuna zərbə vurmaq niyyətində olduğu üçün rədd edildi [159, 176; 229,155; 204, 76; 234,225]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Təhmasib belə bir təşəbbüsü 1535-ci ilin iyulunda Osmanlı sultanı Təbrizi ikinci dəfə ələ keçirdikdən sonra etmişdi. İyulun 21-də şahın qardaşı Xorasan valisi olan Sam Mirzə Təbrizə gələrək Sultan Süleymana sığınmışdı. Sultanın «öz oğlu» adlandırdığı və «Əcəm» hakimi kimi tanıdığı Sam Mirzənin xəyanəti I Şah Təhmasibi Osmanlı sultanının yanına elçi heyəti göndərməyə vadar etdi. Dərəcəzinə – Osmanlı qərargahına gələn Ustacılı xan Türkmanın rəhbərliyi altında Səfəvi elçiləri Sultan Süleymana Ərəb İraqının osmanlılara verilməsi şərtlə sülh təklif etdi. Osmanlı sultanı bu təklifə cavab vermədən elçini geri göndərdi [159,176-177; 195,37; 229, 40-

41; 234,227-228]. Türkiyə tarixçilərindən İ.H.Danişməndin qeyd etdiyi kimi, I Şah Təhmasibin sülh təklifini rədd edən Osmanlı sultanı iyunun 24-də Marağanı, 30-da isə Təbrizi ələ keçirdi. Sultan Süleyman yenidən Səfəvi qoşunlarını təqib etmək qərarına gəldi və iyulun 20-də Sultaniyyə istiqamətində hücumə keçdi. Sultaniyyə Osmanlı qoşunlarının əlinə keçdi [159,176,179].

Y.Öztuna yazır ki, avqustun 3-də I Şah Təhmasibin elçiləri Sultaniyyəni ələ keçirən Sultan Süleymana yenidən barışıq təklif etdilər. I Şah Təhmasib Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını osmanlılara vəd edir, «Səfəvilərin güc qaynağı olan Azərbaycanı» Təbrizlə birlikdə geri qaytarmağı xahiş edirdi [286,149,152-153; 40, 230].

Dövrün etibarlı mənbələrindən biri olan «*Şah Təhmasibin təzkirəsi*»-nə görə, Sultan Süleymanın Bağdaddan Təbriz üzərinə ikinci yürüşü zamanı I Şah Təhmasib Seyid Abdullahla Mir Şahsuvarı xüsusi məktubla barışıq əldə etmək üçün İbrahim paşanın yanına göndərdi. Lakin İbrahim paşa sülhə razı olmadı. O, Səfəvi şahına tamamilə təhdidedici məktub yazaraq elçini geri göndərdi [90,41]. Beləliklə, Səfəvi şahının Osmanlı sultanı ilə sülh bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq təşəbbüsü bir nəticə vermədi.

R.Kılıç yazır ki, Qanuni Sultan Süleyman ona sığınan Sam Mirzə ilə digər türkman bəylərinə iltifat göstərərək, onları I Şah Təhmasibə qarşı mübarizəyə təhrik etmək və Səfəvi dövlətini daxilən parçalamaq niyyətində idi [234,228; 73,45]. Lakin Osmanlı sultanı bu yürüş zamanı qarşısına qoyduğu ən mühüm vəzifəyə – Azərbaycana ələ keçirmək və Səfəvi dövlətinə son qoymağa nail ola bilmədi. Osmanlı sultanının Azərbaycana iki il yarım çəkən bu yürüşü Osmanlı

dövləti üçün yalnız maddi və mənəvi baxımdan faydalı oldu. Belə ki, Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı Osmanlı dövlətinə birləşdirildi [229,42; 234,228].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bu hərbi yürüş Osmanlı dövlətinə 30 min əsgər, 22 min heyvan və böyük çaplı 100 topu itirməsi bahasına başa gəldi. Eyni zamanda, Səfəvi dövlətinin varlığına son qoymağın mümkünsüzlüyü bəlli oldu. Osmanlı dövləti üçün yürüşün əsil məqsədi – Səfəvi təhlükəsini ortadan qaldırmaq və Yaxın Şərqdə qeyri-şərtsiz hakimiyyəti təmin etmək niyyəti gerçəkləşmədi [195,38; 118,109; 234,236,237]. F.Sümerin fikrincə, bu səfərin ən mühüm nəticələrindən biri də Səfəvi dövlətini aradan qaldırmağın mümkünsüz olmasının anlaşılmasıdır [321,65]. R.Kılıç Osmanlı sultanının əsas məqsədini gerçəkləşdirə bilməməsinin səbəbini belə izah edir. Onun qənaətinə görə, Səfəvilər şərqdə Şərqi Türküstanı əllərində saxlayan Şeybanilərə qarşı mübarizə aparırdı. Şah Təhmasib çox çətin bir vəziyyətdə olduğu halda, Osmanlı dövləti Şeybanilərlə möhkəm ittifaq yarada bilmədiyi üçün Səfəvi dövlətini ortadan qaldıra bilmədi [234,209; 73,46].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Təhmasibin 150 minlik Osmanlı ordusunun hücumuna qarşı tətbiq etdiyi «viran edilmiş ərazi» taktikası Sultan Süleymana öz planını həyata keçirməyə imkan vermədi. Osmanlı Türkiyəsi təcavüzkar, hücum edən tərəf olduğuna görə, Qızılbaşlar öz strategiyalarını müdafiə üzərində qururdular. Osmanlı ordusunun Səfəvi dövlətinin ərazisində irəliləməsini daha çox çətinləşdirmək üçün onlar bir cıra tədbirlər görürdülər. Osmanlı ordusunun güman edilən yolu boyunca ərzaq ehtiyatları məhv edilir, içməli su mənbələri torpaqla doldurulur, buğda və

digər dənli bitki əkinlərinə od vurulurdu [21,93; 321,65-66; 236,151]. Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin tətbiq etdiyi bu döyüş taktikası osmanlıları ölkəni tərk etməyə vadar etdi. Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, Qanuni Sultan Süleymanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Şah Təhmasibi əsaslı döyüşə cəlb edə bilmədi və 1535-ci il avqustun 27-də Təbrizi tərk edərək İstanbulla dönmək məcburiyyətində qaldı [159, 179; 203,118; 236,161; 229,41].

F.Sümer yazır ki, İraqeyn səfəri Səfəvi dövlətinin varlığına son qoymağın mümkün olmadığını ortaya qoydu. Bunun ən mühüm səbəbləri arasında coğrafi amillər önəmli yer tutur. Ağır silahları, sursatı və ərzağı dəvələrlə daşınan, piyada əsgərləri olan bir ordu Azərbaycana gələn zaman yay mövsümü başa çatmaq üzrə idi. Şah Təhmasib Osmanlı ordusunun hücumunun qarşısını məhsulu tələf etmək, otlaqları yandırmaq, su quyularını doldurmaq yolu ilə almağa çalışırdı. O, bu tədbirlərlə Osmanlı ordusunun qısa vaxtda ölkəni tərk edəcəyini düşünürdü. Səfəvi dövləti tamamilə türk tayfaları tərəfindən yaradıldığı üçün ordusu da qədim türk və monqol orduları kimi yüngül süvari dəstələrdən təşkil olunmuşdu və son dərəcə hərəkətli idi. Belə bir ordu üçün bir bölgədən digərinə hərəkət etmək və ərzaq tədarük etmək o qədər də çətin deyildi. Bu ordu basqınlar zamanı böyük uğurlar qazanırdı. Bu xüsusiyyət açıq şəkildə ortada olduğu halda I Şah Təhmasibin fürsət düşdüyü zaman sülh təklif etməsinə baxmayaraq Sultan Süleyman onu rədd etmişdir [321,65-66].

Beləliklə, Sultan Süleymanın Azərbaycana 1534-1535-ci illər yürüşü nəticəsində Osmanlı imperiyası Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ keçirdiyi üçün İran körfəzi rayo-



nunda Osmanlı – Portuqaliya ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi. Lakin bu yürüşlər Osmanlı imperiyası üçün uğursuz oldu. Belə ki, I Şah Təhmasibin seçdiyi düzgün hərbi taktika nəticəsində qüdrətli Osmanlı imperiyası Səfəvi ordusunu məğlub edərək Səfəvilərin dövlət müstəqilliyini aradan qaldıra bilmədi. Osmanlı imperiyası canlı qüvvə və hərbi texnika sarıdan ağır tələfat verdi [40,230; 73,46].

Türkiyə tarixçilərinin Sultan Süleymanın Azərbaycana hərbi yürüşünün sayı ilə bağlı mövqeyi məsələsinə aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Onlar Osmanlı sultanının Azərbaycana üç yürüşündən bəhs edirlər. Hətta hər üç yürüşdə başlıca hərbi əməliyyatların Azərbaycanda baş verməsinə baxmayaraq, onlar bu yürüşləri «İran səfəri» kimi təqdim edirlər [bax: 353,348,359-361; 236,140]. Türkiyə tarixçiləri arasında yalnız M.Sadiq Bilgə özünün «Osmanlı dövləti və Qafqaz» adlı əsərində Sultan Süleymanın 1535-ci il aprelin 1-də Bağdaddan ikinci Azərbaycan səfərinə çıxdığını qeyd edir [300,41].

Türkiyə tarixçiləri 1548-ci ildə Sultan Süleymanın II İran\* (Azərbaycan – T.N.) – Təbriz səfərinin səbəblərinə xüsusi diqqət yetirərək yazır ki, I Şah Təhmasib Osmanlı sultanının Avropada müharibə aparmasından istifadə edərək Qafqazda sünni türk ölkələrini istila edərək, Şərqi Anadoluda qızılbaş təbliğatını gücləndirmiş, Van, Ərciş qalalarını işğal altına alaraq, Ərzurum – Qars ətrafına hücumlar edib ətrafa böyük zərər vermişdi. O, 1534-cü ildə Təbrizdə Osmanlı sultanına itaət göstərən Şirvanşahlar üzərinə basqın edərək Bürhan Əli Mirzəni Osmanlılara sığınmağa vadar et-

---

\* Yaşar Yücelin fikrincə, bu səfərdə Təbriz şəhərinə xüsusi önəm verildiyi üçün bəzi tarixçilər onu Təbriz səfəri adlandırırlar [bax: 372,79].

mişdi. Sərhəd valilərinin və Özbək xanlarının yardım tələbləri I Şah Təhmasib üzərinə yürüşü zəruri etmişdir. Burada Əlqas Mirzənin Sultan Süleyman Qanuniyə sığınması və onu Azərbaycana yürüşə təhrik etməsi də mühüm rol oynamışdır [353,359; 159,254,256; 300,29; 118,114; 372,78-79; 234,257-258].

Türkiyə tarixçiləri unudurlar ki, I Şah Təhmasib Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra, Osmanlı işğalına məruz qalan şəhər və qalaları azad etməyə başlamışdı. Məhz, Van və Ərciş qalaları da bu prosesin gedişində geri alınmışdı. Onlar bu hadisəni Səfəvi işğalı kimi təqdim etməklə tarixi gerçəkliyi təhrif edirlər [72,44].

Osmanlı sultanı 1547-ci ildə Almaniya və Avstriya ilə 7 illik sülh bağlayaraq Avropadakı hərbi əməliyyatları dayandırdı və Səfəvi dövlətinə qarşı öz hərbi planlarını həyata keçirmək üçün əlverişli imkan qazandı. R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Süleymanın Təbriz yürüşündə məqsədi Yaxın Şərqdə, Şərqi Anadoluda siyasi və dini məzhəb birliyini saxlamaq, Anadolu ərazisində şiiəliyi yox etmək və yaxın qonşu ölkələrdə sünniliyi canlandırmaq üçün başlıca rəqibi olan şiiə Səfəvilərə ağır zərbə vurmaq idi [234,259; 73,47].

Sultan Süleyman Qanuni I Şah Təhmasibin Osmanlı sarayına sığınan qardaşı Əlqas Mirzənin təşviqi ilə 1548-ci il martın 29-da yeni bir Əcəm səfərinə çıxdı [150,44; 203,132; 125,46].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Süleymanın 1548-ci ildə Azərbaycana yürüşü ətraflı şərh olunmuşdur. Osmanlı sultanı iyulun 10-da Ərzrumdən Ərciş yolu ilə Adilcavaza gəlmiş və Üləma paşa ilə Qaraman bəylərbəyi Piri paşanı Səfəvilərin nəzarətində olan Van qalası üzərinə göndərirdi [159,257; 229,48]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Sultan Süleyman Ərciş və Adilceviz üzərindən keçərək Van qala-

sına getmək fikrində idi. Lakin Əlqas Mirzə onu Təbriz üzərinə yürüş etməyə inandıra bildi. O, əgər sultan Təbrizə girərsə bəzi qızılbaş əmirlərinin Şah Təhmasibdən üz döndərərək ona tabe olacağını bildirdi. Bu zaman Səfəvi şahının Təbrizdə olduğunu xəbər alan Sultan Süleyman Adilcevazdan Təbriz üzərinə hərəkət etmişdir [159, 257; 253,643; 118, 115; 229,48]. Şah Təhmasib əvvəlki döyüş taktikasını həyata keçirərək Osmanlı ordusunun Təbrizə qədər hərəkət edəcəyi yollar üzərindəki ərzaq ehtiyatını və su qaynaqlarını məhv edərək Qəzvinə çəkilmişdi. Buna görə də, Osmanlı sultanı 1548-ci il iyulun 27-də ciddi müqavimətə rast gəlmədən Təbrizə daxil olmuşdur. Lakin bu zaman Əlqas Mirzənin verdiyi vədlər özünü doğrultmadı. Qızılbaş əmirləri Səfəvi şahını tərk edərək ona qoşulmadı [159,257; 253,643; 118,115; 321,66; 229,48].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Qanuni Sultan Süleyman Əlqas Mirzəni Təbrizdə Səfəvi şahı kimi oturdub ona əsgər, xəzinə, cəbbəxana, top və döyüş ləvazimatı vermək fikrində idi. Lakin Əlqas Mirzənin buna layiq olmadığı ortaya çıxmışdı. O, Həşt-behişt sarayını qarət etdirdi və Təbrizdə əhalidən intiqam almağa cəhd göstərdi. Onlar üzərinə ağır vergilər qoydu, bəzilərini qılıncdan keçirməyə çalışdı. Bunu görən Sultan Süleyman Əlqas Mirzəni Təbrizdə şah seçməkdən imtina etdi [253,643; 203,133; 236,186-187; 229,49]. Osmanlı sultanı ərzağın çatışmaması nəticəsində minlərcə atın və qatırın ölməsi üzündən Təbrizdə qalmağın və irəliləməyin fəlakət olacağını gördüyü üçün 1548-ci il avqustun 1-də Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı [159,258; 236,187; 229,49]. Beləliklə, ərzaq qıtlığı, Səfəvi hərbi qüvvələrinin gözənilməz hücumları, Qızılbaşlara qarşı mübarizədə Osman-

lıların döyüş intizamının pozulmasını görən Sultan Süleyman Təbrizi tərk etməyə məcbur oldu.

R.Kılıç yazır ki, Qanuni Sultan Süleyman Təbriz yürüşü ilə İran ölkəsini (Azərbaycanı – T.N.) parçalamaq, torpaqlarının bir hissəsini Şirvanşahlara, gürcülərə və dağistanlılara vermək, bir hissəsini də Osmanlı torpaqlarına birləşdirmək, şialiyyə ağır zərbə vurmaq, Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluda əmin-əmanlığı qoruyub saxlamaq istəyirdi [229,49]. F.Sümerin qənaətinə görə, Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi tədbirlər, o cümlədən daha çox basqınlarda böyük uğurlar qazanan süvari ordusuna malik olması hər kəsə aydın olduğu halda, Qanuni Sultan Süleymanın Şah Təhmasibin sülh təklifini rədd edərək 1548-ci ildə İrana (Azərbaycana – T.N.) yenidən yürüş etməsi heyratla qarşılanmalıdır. I Şah Təhmasib ağıllı hərəkət edərək, əvvəllər etdiyi kimi əsaslı döyüşə girmədi. Osmanlı sultanının çox keçmədən ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalacağını çox yaxşı bilirdi. Qanuninin ümidləri boşa çıxdı, yanında olan Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzənin yanına Qızılbaş əmirlərindən heç kim qoşulmadı. Osmanlı sultanı Təbrizdə dörd gün qaldıqdan sonra Van qalası üzərinə hərəkət etdi [321,66]. Qışın yaxınlaşması ilə Sultan Süleyman özünün əsas hərbi qüvvələrini Anadoluya keçirdi. Əlqas Mirzə və Üləmə bəyin Səfəvilərə qarşı apardığı ara-sıra hərbi əməliyyatlar isə heç bir nəticə vermədi. Şah Təhmasib işğal olunmuş Səfəvi torpaqlarını yenidən ələ keçirdi. Osmanlı sultanının 1549-cu ilin baharında Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəni davam etdirmək niyyəti də baş tutmadı. 1548-1549-cu illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində, faktiki olaraq, ancaq Van qalasını ələ keçirə bilən Sultan Süleyman 1549-cu il oktyabrın 5-

də Diyarbəkrdən İstanbula döndü [353,348; 40,236]. Bundan istifadə edən Səfəvi hərbi qüvvələri Osmanlı sərhəddini keçərək Şərqi Anadoluda bir sıra uğurlu hərbi əməliyyatlar apardılar.

R.Kılıçın fikrincə, 20 ay davam edən bu yürüşdə Osmanlı sultanı I Şah Təhmasibi əsaslı döyüşə cəlb edərək başlıca məqsədini həll etməyə çalışsa da, bu mümkün olmadı. Yürüş nəticəsində Osmanlı sultanının Şərqi Anadoludakı nüfuzu daha da artdı. Müəllif bu yürüşün nəticəsinin İraqeyn səfərindən aşağı olduğunu qeyd etməklə yanaşı, bir həqiqəti də etiraf etməli olur ki, Şahın Osmanlı ordusuna qarşı açıq döyüşə girməmək qərarı, Osmanlıların güc və qüdrətinin Səfəvi dövlətini ortadan qaldırmaq üçün yetərli olmadığını göstərdi [234,288]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bu yürüşün sonunda Osmanlılar Səfəviləri tamamilə ortadan qaldıra bilməyəcəklərinə və onları sərhəd boylarında güclü hərbi qüvvələrlə durdurmağın cətin bir iş olacağına inandılar [174,140; 125,46].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Süleymanın III İran (əslində IV Azərbaycan – T.N.) (Naxçıvan) səfərindən geniş bəhs olunur. Onlar əsasən Osmanlı müəlliflərinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yürüş ərəfəsində Səfəvi – Osmanlı sərhədlərində baş verən hadisələrə aydınlıq gətirir, Osmanlı sultanının yürüşə qərar verməsinin səbəblərini aydınlaşdırır, yürüşün gedişi və nəticələrini təfərrüatı ilə işıqlandırmağa çalışırlar. Onlar Sultan Süleymanın Avropaya yürüşə çıxmasından istifadə edən I Şah Təhmasibin Şərqi Anadolunun şəhər və qalalarına hücum edərək onları talan etməsini yürüşün mühüm səbəbi kimi göstəririlər [bax: 159,265; 253,644; 203,134; 204,140; 118,121-122; 234,297-298].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasibi Osmanlı ərazilərinə daxil olaraq müdafiədən hücum əməliyyatlarına başlamağa Ərzurum hakimi İskəndər paşanın atdığı addımlar vadar etmişdi. 1552-ci ilin əvvəlində İskəndər paşa Xoy ərazisində Səfəvilərin hüduudlarına soxuldu, sonra isə Çuxursədə keçib şəhər bazarını yandırdı və geriə qayıtdı. Ərzurum paşası Qızılbaş əmirlərinə lovğalıqla yazdığı hədələrlə dolu məktublarda özünü «Şirvan və Gürcüstan hakimi» adlandırmışdı [21,87-88]. İsgəndər paşa Hüseynxan Sultana məktub göndərmişdi ki, mən Gürcüstanın Ərvənyh qalasını mühasirəyə almışam. Əgər padşah mənim üstümə gəlsə, vuruşacağam. Bu vuruşmada mən qələbə qazansam, Şərqin padşahını məğlub etmiş olaram, əgər məğlub olsam, deyərlər ki, bir qulamı məğlub etmişdir [90,65]. Ərzurum paşasının Sultan Süleymanın vəzirlərinin yanına göndərilən Səfəvi elçilərə, tacirlərə və gedib-gələnlərə mane olması, onları qarət etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş, Səfəvi ordusunun Ərciş və Əxlata səfərinə səbəb olmuşdu [90,66,67].

R.Kılıç etiraf edir ki, Sultanın Avropaya yürüşə çıxmayıb İstanbulda qaldığını casusları vasitəsilə öyrənən I Şah Təhmasib elçisini İstanbula göndərərək Osmanlı dövlətinin vəziyyətini öyrəndi. O, sultana göndərdiyi məktubunda «qiyamçı və fitnəkar bir şəxs olan İskəndər paşanın» hələ Van hakimi olarkən Xoya hücum edərək yerli hakim Hacı bəyi öldürdüyünü, Hüseynxan Sultan Rumlunun üzərinə – İrəvana yürüş edərək xalqı tamamilən qırdığını, lovğalanaraq Səfəvi sərhəd bəylərinə təhdid məktubları yazdığını, Gürcüstan səfərinə çıxdığı zaman yenə İskəndər paşanın güclü bir ordu ilə Qacar bəylərinə hücum edərək onları öldürdüyünü, «artıq işin tarazlıq həddini aşdığını» bildirmişdi [234,296; 73,47-48].

F.Sümerin fikrincə, I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi bu qərarlərdə məqsədi Şərqi Anadolunu yaşanması və keçilməsi imkansız olan bölgə halına gətirərək Osmanlıların İrana (Azərbaycana – T.N.) yürüşlərinə mane olmaq idi. Bu ərazilərdə Osmanlı idarəsinin qərarlaşması ilə İran (Azərbaycan – T.N.) daimi təhdid və təhlükə qarşısında qalacaqdı. Şübhəsiz bu nöqteyi-nəzərdən I Şah Təhmasib tamamilə haqlı idi. 1548-ci ildə Süleyman Qanununin ikinci səfərindən sonra Van gölü ətrafındakı Van, Ərciş, Adilcevaz, Əxlət və digər qalalar qəti olaraq Osmanlı idarəsinə keçmiş və mərkəzdən buraya bəylərbəyi və sancaqbəyi təyin olunmuşdu. Səfəvi hökmdarı yuxarıda qeyd olunan məqsədi reallaşdırmaq üçün 1551-1554-cü illərdə Ərciş, Adilcevaz, Bargiri, Əxlət qalalarını alaraq Muşa qədər yerləri qarət etdirdiyi kimi, oğlu İsmayıl Mirzə də Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşanı məğlub edərək Pasin bölgəsini qarət etmişdi. Səfəvi şahının bu viranedici yürüşlərdə digər məqsədi də Osmanlı hökmdarını sülh bağlamağa məcbur etmək idi. Çünki Səfəvi hökmdarı illərdən bəri «Həzrəti Xondkar» ilə sülh bağlamağa çalışırdı. Bunun onun dövləti üçün maddi və mənəvi dəyərləri vardı. Sülh bağlandığı təqdirdə Səfəvi dövləti onu təhdid edən böyük təhlükədən xilas olacaq və dünyanın ən qüdrətli dövləti tərəfindən də tanınmış olacaqdır [321,67].

Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi tədbirlər Osmanlı sultanını 1554-cü ildə Azərbaycana növbəti yürüşə başlamağa vadar etdi. Türkiyə tarixçiləri qeyd edir ki, Sultan Süleyman Naxçıvan yürüşü ərəfəsində Şah Təhmasibə sərt və ağır ifadələrlə dolu olan təhdid məktubu göndərmişdi. Məktubda Səfəvi şahının islamın doğru yolundan çıxdığı, səhv yol tutduğu, keçmişdə Osmanlılardan yaxşı dərs alma-

sına baxmayaraq, hələ də şialik əqidəsindən əl çəkmədiyi, son dövrlərdə Osmanlı torpaqlarına hücum edərək narazılığa səbəb olduğu qeyd edilirdi. Sultan Süleyman məktubunda yaxında yürüşə çıxacağını bildirirdi. Bu məqsədlə sərhəd valilərinə yürüşə hazırlıq üçün xəbər verilir, Krım xanına da bu yürüşdə iştirak etməsi üçün fərman göndərilmişdir [236,216; 118,123; 229,55].

Osmanlı sultanı Naxçıvan səfəri ərəfəsində Diyarbəkr bəylərbəyi Ayas paşaya göndərdiyi fərmanda Naxçıvan səfəri üçün baş vəzir Rüstəm paşa, Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşa, Anadolu, Sivas, Maraş, Qaraman və Hələb bəylərbəylərinin orduları ilə sultana qoşulmaq üçün Xarputda hazır olmalarını tələb etmişdi. Kürdüstan bəylərinə də hökmlər göndərilmişdi. Sultan Süleyman Naxçıvan səfərinə hərəkət etmədən öncə hər cür tədbir görmüşdü. O, Səfəvi ordusuna son dəfə ağır zərbə vurmaq istəmişdir [229,56]. Şah Təhməsisib Osmanlı sultanının yürüşə hazırlıqlarından xəbər tutaraq onun qarşısını almağa çalışdı. O, Ərzurum ətrafında əsir alınan Biqa sancaqbəyi Mahmud bəyi azad edərək sülh təklifini çatdırmaq, elçi göndərmək fikrində olduğunu bildirmək üçün xüsusi bir məktub və hədiyyələrlə onu İstanbula göndərdi. Səfəvi şahına elçi göndərməyə icazə verildiyi üçün Seyyid Şəmsəddin Dilicani şahın məktubu ilə İstanbula göndərildi. 1553-cü il avqustun 28-də Sultan Süleymanın Naxçıvan yürüşünə çıxması ərəfəsində Səfəvi elçisi İstanbula gəldiyi üçün sultan tərəfindən qəbul edilmədi, yalnız Hələbdə qəbuluna razılıq verildi [236,217-218; 229,57]. 1553-cü ilin dekabrında Səfəvi elçisi I Şah Təhməsisibin Naxçıvan yaxınlığındakı qərgahına gələrək Osmanlı sultanının məktubunu ona təqdim etdi. Həsən bəy Rumlunun yazdığına görə,



geri qayıdan elçinin gətirdiyi məktubda sultan «Şərqi və Qərbi» padşahına (Şah Təhməsbə - T.N.) kifayət qədər ehtiram bildirməmişdi. Buna cavab olaraq şah oğlu İsmayıl yenidən qoşunla Kürdüstanə göndərirdi. Onlar Van, Vostan, Ərciş və Adilcevanı xarabazara döndərərək qənimətlə Naxşivana şah qərargahına qayıtdılar [21,89].

Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Osmanlı sultanı Naxçıvan səfərində Səfəvi dövlətinə ağır zərbə vurmaq niyyətində idi. Buna görə də, Özbək xanı Əbdüllətif xana Həştərxan üzərindən 300 nəfərlik yeniçəri və topçulardan təşkil olunan yardımçı qüvvələr göndərmişdi ki, şərqdən Səfəvilərə qarşı mübarizə aparsın. Lakin bu zaman Əbdüllətif xan öldüyü üçün göndərilən bu qüvvələr Səfəvilərə qarşı deyil, hakimiyyət uğrunda özbək xanları arasındakı mübarizədə istifadə olunmuşdu. Hakimiyyətini möhkəmləndirmiş olan Əhməd Burak xan Hindistandan döən Seydi Əli Rəisə «Padşahın yanında yalançı olduq, bir iş görə bilmədik» deyərək üzr məktubunu İstanbula göndərmişdi [236,220; 229,60]. Azərbaycan Səfəvi dövləti tez-tez iki cəbhədə, həm osmanlılara qarşı, həm də ardı-arası kəsilmədən Xorasana soxulan özbəklərə qarşı müharibə aparırdı. Bu dövrdə Osmanlı diplomatiyasının səyləri ona yönəldilmişdi ki, qızılbaşlara qarşı mübarizədə sünni dövlətlərini, o cümlədən Şeybanilər dövlətini Osmanlı Türkiyəsi ilə birləşməyə təhrik etsin [21,93].

R.Kılıçın yazdığına görə, Osmanlı ordusu Qarsdan irəliləyərək iyulun 26-da Əcəm ölkəsinin zəngin yerlərindən olan Qarabağa daxil olmuşdu. Yerli əhali qaçdığı üçün qarət edilmişdi. İyulun 28-də Osmanlı ordusu Naxşivana daxil olmuşdu. Əhali şəhəri tərk etdiyi üçün bol qənimət ələ keçirilmiş, şəhər qarət olunaraq yerlə yeksan edilmişdir [234,333; 63,63; 73,48]. İ.Peçəvi Naxçıvanın tutulması barədə yazır:

«Aydınlıq gündüz qaranlıq gecəyə çevrildi. 27-ci gün Naxçıvan düzənliyinə çatdılar... Bütün şəhər və kəndlər, evlər və daxmalar ordu tərəfindən bayquş və qarğa yuvalarına çevrilərək elə xaraba qoyulmuşdu ki, baxdıqca insanı dəhşət bürüyürdü. Qənimətə susamış əsgərlər... öz yollarındakı kəndlər, qəsəbələri və evləri elə amansızlıqla talan edirdilər ki, onlardan bir əsər belə qalmırdı» [293,222; 420,27]. Müəllifin burada ciddi səhvə yol verərək Naxçıvan yaxınlığındakı Qarabağ qəsəbəsini Qarabağ əyaləti kimi təqdim edir. Hətta, bunun fərqi nə varmayan R.Kılıç əsərinin V bölməsinin yarımbaşlıqlarından birini «Qanuni Sultan Süleymanın Osmanlı ordusu ilə Qarsdan Naxçıvan, İrəvan və Qarabağa girməsi» adlandırmışdır [234,329; 73,48]. Halbuki, digər Türkiyə tarixçiləri Sultan Süleymanın bu yürüşünün yalnız Naxçıvanla məhdudlaşdığını təsdiq edərək, tarixi ədəbiyyatda bu yürüşü sultanın «Naxçıvan yürüşü»\* kimi qeyd edirlər [236, 226-228; 286,167-169]. Bu məsələyə diqqət yetirməyən müəllif əsərinin digər yerində öz fikrini təkzib edərək, Sultan Süleymanın 1554-cü il iyulun 30-da Naxçıvandan Ərzuruma geri döndüyünü yazır [234,336; 73,48].

Sultan Süleymanın Naxçıvan səfəri kimi tanınan bu yürüşü də gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlı sultanının bütün təhdidlərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı onunla açıq döyüşə girməkdən çəkindi, həyata keçirdiyi «viran edilmiş ərazi» taktikası ilə Osmanlı ordusunun ölkənin içərilərinə irəliləməsinə imkan vermədi. Kəskin ərzaq çatışmazlığı ilə

---

\* Yaşar Yücel yazır ki, bu səfərdə Naxçıvan kimi böyük İran şəhəri ələ keçirdiyindən bəzi tarixçilər 1554-cü ildə həyata keçirilən bu yürüşü Naxçıvan səfəri adlandırırlar [bax: 372,87]. Müəllif burada heç bir əsas olmadan Azərbaycanın Naxçıvan şəhərini İran şəhəri kimi təqdim edir.

üzləşən sultan qabaqcadan od vurub yandırdığı Naxçıvanı tərک etdi və geriyə – Ərzuruma qayıtdı [63,64]. Qızılbaş qoşunları geri çəkilən osmanlıların ardınca Osmanlı ərazisinə qədəm qoydular. Qızılbaşlar geri çəkilən osmanlıların böyük dəstəsini darmadağın edərək, sultanın yaxın adamlarından biri olan Sinan bəyi əsir aldılar [21,90; 73,48].

Yürüşün yorub əldən saldığı Osmanlı qoşunları arasında narazılıq artırdı. Əlbəttə, Sultanın özü və yaxın adamları da ordunun əhval ruhiyyəsi, həmçinin Azərbaycanı yürüşün uğursuzluğu ilə hesablaşmağa məcbur idilər. Buna görə də, Osmanlı Türkiyəsi Səfəvilərin dəfələrlə təkid etdiyi sülh danışıqlarına başlamağa razı olduğunu bildirdi [21,90].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində tərəflər arasında bağlanmış Amasya sülhü haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Onlar sülh təşəbbüsünün yenə də I Şah Təhmasib tərəfindən edildiyini bildirirlər [353,361; 159,293; 203,137; 204,143; 253, 645; 165,4; 118,129; 234,343]. R.Kılıçın fikrincə, Osmanlı ordusunun sərhəd bölgələrində qışlayaraq yazda Ərdəbil və Təbrizə yürüş etmək qorxusu I Şah Təhmasibi sülh bağlamağa məcbur etmişdi [234,334; 73,48]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sülh təşəbbüsü məhz Osmanlı sultanından gəldiyi üçün belə bir təhlükəyə heç bir lüzum yox idi. Lakin O.Ə. Əfəndiyev farsdilli qaynaqlara əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycanı işğal etmək cəhdlərinin nəticə vermədiyinə əmin olduqdan sonra Sultan Süleyman Səfəvilərlə sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu. O, hələ Naxçıvandan geri qayıdarkən bu barədə baş vəzir Mehmed paşaya müvafiq göstərişlər verdi. Mehmed paşa isə sərhədyanı qızılbaş əmirlərinə məktub göndərərək şahdan Sinan bəyi azad etməyi və danışıqlar aparmaq üçün onunla öz nümayəndəsini göndərməyi xahiş

etdi. Sinan bəy həbsdən azad edildi və onunla birlikdə Qorçibaşı Şahqulu ağa Qacar da yola düşdü [21,91].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1554-cü il sentyabrın 26-da Ərzuruma gələn Səfəvi elçisi Sultan Süleyman tərəfindən qəbul edildi. I Şah Təhmasibin məktubu Sultana təqdim olundu. Şahın məktubunu alan Sultan Süleyman sülhün baş tutması üçün aradakı düşmənçiliyi aradan qaldırmağı vəzirləri ilə müzakirə edərək «İlk Osmanlı – Səfəvi sülhünü» münasib bilərək elçiyə hədiyyələr verdi və məktubunu şahı çatdırmaq üçün onu geri göndərirdi. Beləliklə, Səfəvi elçiləri ilə Osmanlılar arasında barışıq müqaviləsi imzalandı. İki dövlət arasında sülh müqaviləsinin şərtləri hazırlanmağa başlandı [353,361; 159,293; 203,137; 204,143; 253,645; 165,4; 118,129; 234,343]. Osmanlı tarixçisi Cəlalzadə Mustafa Çələbi Səfəvi şahı ilə Osmanlı sultanı arasındakı yazışmalar, göndərilən məktublar barədə ətraflı məlumat verir [bax: 145,317-319, 322-326, 336-343]. M.İpçioğlu Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında barışıqın əldə olunmasının səbəbləri ilə bağlı yazır ki, barış istəyi hər iki tərəfin arzu etdiyi bir şeydi. İllərlə davam edən yürüşlərdən sonra sərhədlərdə davam edən toqquşmalar bir adət halını almış, nə Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə öz tələblərini qəbul etdirə bilməmiş, nə də I Şah Təhmasib çoxlu ələvinin yaşadığı Osmanlı torpaqlarını hakimiyyəti altına ala bilməmişdi [219,110].

R.Kılıç Amasyada keçirilən Səfəvi-Osmanlı danışıqlarını və sülhün bağlanmasını təfərrüatına kimi işıqlandırmışdır. Müəllif qeyd edir ki, mayın 10-da səfəvi elçisi Eşikağası Kəmaləddin Fərruxzad bəy mühüm hədiyyələr və şahın məktubu ilə Amasyaya gəldi Osmanlı baş vəziri tərəfindən elçiyə ziyafət verildi və I Şah Təhmasibin tələbləri dinlənildi

[234,349; 73,48]. Bu zaman Amasyada Sultan Süleymanın qərargahında olan Avstriya elçisi Busbecg Səfəvi elçisinin gətirdiyi hədiyyələr arasında məşhur xalılardan, qılınc, qalxan, xəncərlərin və əlyazma Quran nüsxəsinin olduğunu qeyd edir [162,42]. Mayın 21-də sultanın yanında toplanan Divanda Səfəvi elçiləri gətirdikləri hədiyyələri ona təqdim etdilər. Osmanlı vəzirləri ilə Səfəvi elçisi arasında sülhün şərtləri müzakirə olundu. İki dövlət arasında sərhəd son Osmanlı hücumu əsas götürülməklə müəyyən olundu. Buna görə Qars, Ərdahan, Zarşat və Arpaçay bölgəsi Osmanlılara keçdi. Amasyada iyunun 1-də Səfəvi – Osmanlı sülhü imzalandı. Fərrüxzad bəyin vətənə dönməsinə icazə verildi [234,349]. Cəlalzadə Mustafa Çələbi Amasyada bağlanmış Osmanlı-Səfəvi sülhü ilə bağlı yazır: «Sülh bağlandı və savaşa son qoyuldu. Qılıncılar qınlarına qoyuldu, mizraqlar yerlərinə sancıldı. Artıq buralarda savaş havası çalınmayacaqdır. İki hökumət qardaşlığa əsaslanaraq təbəələrinin rifahı üçün çalışacaqdır» [145,344].

R.Kılıcın qeyd etdiyi kimi, Amasya sülhü ilə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yarım əsrdən çox davam edən düşmənçiliyə son qoyuldu. Səfəvi dövləti 55 il ərzində Osmanlı sultanları tərəfindən rəsmən qəbul edilməmişdi. Amasya sülhü bu baxımdan I Şah Təhmasibin böyük qələbəsi idi. Çünki o, Səfəvi dövlətinin varlığını Osmanlı sultanına qəbul etdirdi. Qarşılaşmada isə Osmanlı dövlətinə 1514-cü ildən bəri ələ keçirilən torpaqları – İraq, Şərqi Anadolu və Gürcüstandakı torpaqları, şəhər və qalaları qazandırdı [234, 354; 73,49-50].

Beləliklə, Amasya sülhü iki dövlət arasında müharibə vəziyyətinə son qoydu. Osmanlı sultanları Çaldıran döyü-

şündən bu yana 41 il ildir düşmən kimi gördükləri Səfəviləri rəsmən dövlət kimi qəbul etdilər. Amasya sülhü uzunsürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində yaranmış real vəziyyəti təsbit etdi: Qərbi Gürcüstan və Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi Osmanlı imperiyasının təsiri altında qaldı.

R.Kılıçın Amasya sülhünün şərtləri ilə bağlı belə bir iddiası heç nə ilə əsaslandırılmır ki, guya sülhə görə, «Osmanlı dövlətinin şərq sərhədləri Bəsrə körfəzindən Xəzər dənizinin qərb sahillərinə kimi uzanırdı. Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Təbriz Osmanlılarda qalırdı... Osmanlı dövləti Şərqi Anadolu, Azərbaycan, Təbriz, Qars, Ərdahan və Ərdalan əyalətinin xeyli qalalarını, İraqi – Ərəb və Şimali İraqı qəti surətdə Osmanlı ölkəsinə qatmışdır» [234,355; 73,50]. R.Kılıçın bu mövqeyi C.Aydoğmuşoğlunun son tədqiqatında da təkrar edilmişdir. O, yazır ki, «bağlanmış sülhə görə, Təbriz daxil olmaqla Azərbaycan, Qərbi Gürcüstan, Şərqi Anadolu və Ərəb İraqı Osmanlı sərhədləri daxilində qalmışdır» [125,47].

Amasya sülhünün bağlanmasından sonra hər iki dövlət arasında yaranmış olan dostluq münasibətlərinə diqqət yetirən R.Kılıç, tərəflərin onun pozulmamasına xüsusi səy göstərdiyini qeyd edir. 1556-cı il avqustun 15-də Süleymaniyə camisinin açılış mərasimində iştirak etmək üçün I Şah Təhmasibin elçi kimi Kəmaləddin Təbət Ağanı qiymətli hədiyyələrlə İstanbula göndərməsi onun sülhə sadıq qaldığını təsdiq etdi. Sultan Süleyman Səfəvi elçisi ilə göndərdiyi cavab məktubunda I Şah Təhmasibin təbriklərindən məmnun qaldığını bildirməklə yanaşı, iki dövlət arasında sülhün qorunmasını arzuladığını bildirmişdi [bax: 234,363-365; 71, 45]. R.Kılıç heç bir əsas olmadan belə bir qənaətdədir ki, guya Sultan Süleyman xeyli geniş ərazini əhatə edən Səfəvi döv-

lətini sülh yolu ilə Şərqi Anadoludan, Ərəb İraqından və Azərbaycandan uzaq tutmaq əzmində idi [234,365; 71,45].

Türkiyə tarixçiləri Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdırarkən iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirərək müharibə vəziyyətinə çatdıran hadisələrə xüsusi diqqət yetirərək onları doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa çalışsalar da, çox zaman bu məsələləri izah edərkən dövrün Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün onların təsirindən xilas ola bilməmişlər. Təəssüf ki, Türkiyə tarixçiləri Azərbaycan tarixini İran tarixində əridərək, Azərbaycan Səfəvi dövlətini İran dövləti, Təbriz şəhərini də İranın paytaxtı kimi təqdim edirlər [73,50].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı işğallarına hər cür yolla haqq qazandırmaq, Türkiyənin müharibə apardığı ölkələri Osmanlılara qarşı təcavüzkarlıq siyasətində təqsirləndirmək, xarici siyasətdə iqtisadi amilin rolunu lazımınca qiymətləndirməmək, Osmanlı sultanı Süleyman Qanuninin şəxsiyyətini mədh etmək mövqeyindən yazılmış bu əsərlərin bir çox nöqsanlarına baxmayaraq, onlar qiymətli faktlarla zəngindir. Türkiyə tarixçiləri dövrün qaynaqlarından birtərəfli qaydada istifadə etdikləri üçün Sultan Süleyman dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müharibə vəziyyətinə çatmasında məhz I Şah İsmayılın və I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi tədbirlərin mühüm rol oynadığını xüsusi olaraq önə çəkmiş və Osmanlı sultanının Azərbaycana qarşı təşkil etdiyi işğalçı yürüşlərə haqq qazandırmışlar. Buna baxmayaraq, bu əsərlər Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı fakt materialları ilə zəngin olduğu üçün iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərindən araşdırılması işində faydalı ola bilər. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində verilmiş zəngin fakt materialla-

rının tənqidi təhlili Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri və Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinin bir çox məsələlərini daha aydın əks etdirməyə kömək edəcəyini düşünürük [73,50-51].

## *2.6. Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasından dinc münasibətlərə doğru*

XVI əsrin birinci yarısında Səfəvi-Osmanlı müharibələri Cənubi Qafqaz ölkələrinin xarici siyasət tarixinin ən əhəmiyyətli amillərindəndir. Osmanlı sultanları Səlim və Süleymanın Azərbaycana zəbt etmək cəhdləri hər şeydən əvvəl iqtisadi mülahizələrdən, xüsusən də ölkənin ipək xammalının iri tədarükçüsü olmasından, təbii ehtiyatlarının zənginliyindən və nəhayət, Avropa və Asiya üçün gəlirli tranzit ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsindən irəli gəlirdi. Osmanlı Türkiyəsi Xəzər dənizinə çıxmaq və Orta Asiya ölkələri ilə bilavasitə əlaqələrə girmək üçün mümkün olan bütün tədbirləri görürdü [21,92].

Azərbaycanı işğal etmək cəhdlərinin nəticə vermədiyinə əmin olduqdan sonra Sultan Süleymanın Səfəvilərlə sülh bağlamağa razı oldu. Öz qüdrətinin ən yüksək dövrünü yaşayan Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında Amasya sülhü bağlandı. Bununla da iki dövlət arasında dinc münasibətlərin inkişafı üçün geniş imkanlar yarandı [71,45].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı dövləti Amasya sülhünün şərtlərinə əməl etsə də, Səfəvi dövləti bu şərtləri yerinə yetirməkdən çəkinmiş, hətta Şərqi Anadoluda qızılbaş təbliğatını davam etdirmişdi. Osmanlı dövləti lazımı



tədbirlər görməyə çalışsa da, Səfəvilər sülhə riayət etdiklərini bildirən məktublar və hədiyyələrlə bərabər elçilər göndərərək iki üzlü mövqe nümayiş etdirdilər [304,29-30; 229,80]. R.Kılıçın fikrincə, Amasya sülhünə görə Osmanlı dövlətində qalan, ancaq Səfəvilərin nəzərlərini çəkmədikləri Axıska bölgəsi, Altunqala, Qars və Ərdahan ərazilərini ələ keçirmək üçün Səfəvi ordusunun hücumları davam etmişdi. Osmanlı baş vəziri Qara Əhməd paşa Amasyadan qayıdan Səfəvi elçisinə «I Şah Təhmasibin vəzirlərinə cavab məktubu» göndərmişdi. Ərdəbil mütvəllisi və baş vəzir Məsum Səfəvi, Şahqulu Xəlifə Rumlu, Bədir xan Ustaclı və Qorçubaşı Sevinlik Əfşarlı kimi dörd Səfəvi vəzirinə ünvanlanmış məktubunda sülhün şərtləri xatırladılaraq Altunqalanın təhvil verilməsi tələb edilmişdi: 1. Padşahımız tərəfindən dostluğun və sülhün təməlləri müəyyən edilərək elçiniz Ağ a ilə namey-i hümayun göndərilmişdir. Sülhün bizim tərəfimizdən pozulacağını zənn etməyin. Padşahımız xəzinəsini artırmaqdan və ölkəsini yeni fəthlərlə genişləndirməkdən imtina etmişdir. Bütün arzusu müsəlmanların sülh içində yaşaması, məbədlər və məscidlərə hörmət göstərilməsi və ibadətləri həyata keçirməsidir. 2. Ədavətə səbəb o ölkədə bir qrup şəxsin Əshabı-Kibara ədavət göstərməsi idi ki, o da aradan qaldırıldı. 3. Atabəy II Keyxosrovun mərkəz seçdiyi Altunqala təslim edilməlidir [bax: 186,619-620; 236,246-247; 229,80-81].

R.Kılıç yazır ki, Şah Təhmasib Altunqalanı vermədiyi kimi, II Keyxosrovun naibi Çalikoğlu-Varazı Qars, Ərdahan, Axalkələk və Çıldır gölünün sahillərinə göndərərək qarət etdirmişdi [229,81]. F.Kırzioğlu fikrincə, Sultan Süleyman bu məsələ ilə bağlı Şah Təhmasibə xüsusi məktub göndərmişdir [236,248]. Məktubda Amasya sülhünə görə sərhədlər müəy-

yən edildiyi halda, Qars, Ərdahan və Açıqbaşa təcavüz edildiyinin yolverilməz olduğu vurğulanmışdır. Sultan Süleymanın məktubu lazımi nəticələr verdi. Belə ki, Şah Təhmasib elçisi Həməzə Sultanla göndərdiyi məktubunda ölkədə şərabxanaların bağladıldığı, yolunu azmışların ortadan qaldırıldığını bildirmişdi. Səfəvi elçisi Sultan Süleyman tərəfindən iltifatla qəbul edilmişdi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının həyata keçirdiyi tədbirlərdən məmnun qaldığını bildirmiş, dini qaydalara əməl edilməsinin vacibliyini özündə əks etdirən məktubunu Şah Təhmasibə yollamışdı [165,11-12; 229,82]. Osmanlı sultanı Həməzə Sultan ilə göndərdiyi cavab məktubunda «Osmanlı əmirlərindən Zeynal bəy və adamlarının Təsus qəsəbəindən İraqa ziyarətə gedənlərə qarşı həyata keçirdikləri soyğunçuluq hərəkətinin araşdırıldığını, hadisənin baş verdiyi əraziyə xüsusi çavuşlar göndərildiyini, fitnə-fəsad törədənlərə layiq olduğu cəzanın veriləcəyini xəbər verirdi». Səfəvi elçisi Sultan Süleymanın məktubu və qiymətli hədiyyələrlə məmnun şəkildə geri qayıtmışdı. Bununla da Amasya sülhündən sonra iki dövlət arasındakı münasibətlər düzəlmiş və sülhün qorunub saxlanması üçün dostluq məktublarının göndərilməsi davam etdirilmişdir [165,12; 229,82].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, iki dövlət arasındakı xoş münasibət, tərəflərin ən mühüm hadisələrlə bağlı məktublar göndərməsi davam etdirilmişdi. Şah Təhmasib 1556-cı il avqustun 15-də Süleymaniyə cəməsinin açılış tədbirində iştirak etmək və Rüstəm paşanı ikinci dəfə baş vəzir seçilməsini təbrik etmək üçün böyük bir elçi heyətini İstanbulla göndərdi. Səfəvi elçisi qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Sultan Süleymana, Xürrəm Sultana və Rüstəm paşaya məktublar gətirmişdi [353,459; 253,645; 165,12-13; 101,846,847;

229,82-83; 234,360-361]. I Şah Təhmasibin elçisi Kəmaləddin Tebet Ağa çox nadir Quran-ı Kərim nüsxələri ilə yanaşı, qiymətli hədiyyələri və şahın məktubunu Sultan Süleymana təqdim etmişdi. Şahın xanımı Xürrəm Sultana, oğlu Məhəmməd Xudabəndə isə Rüstəm paşaya məktub göndərmişdi [204,157; 333,180-181; 180,79]. R.Kılıç yazır ki, I Şah Təhmasib Süleymaniyə camesinin açılışı məqsədilə göndərdiyi məktubunda camenin açılması münasibətilə Qanunini təbrik edir və elçisi Kəmaləddin Tebet Ağa ilə üç nadir Quran nüsxəsini hədiyyə göndərdiyini, caməyə döşəmək üçün yaxşı toxunmuş xalılar göndərə biləcəyini də bildirmişdi [229,83; 71,45]. Sultan Süleyman Səfəvi elçisi ilə I Şah Təhmasibə təşəkkür məktubu göndərmişdi. O, Səfəvi şahının təbriklərindən məmnun qaldığını, iki dövlət arasında sülhün davamlı olmasını bildirmiş, göndərilən hədiyyələr üçün təşəkkür etmişdir. O, Süleymaniyə camesinin bütün ehtiyaclarının təmin edildiyini bildirmiş, Səfəvi elçilərinə bol hədiyyələr və I Şah Təhmasibə məktub göndərmişdir [229,83-84].

Göründüyü kimi, iki dövlət arasında bağlanmış sülhün şərtlərinə əməl edilərək tərəflərin bir-birinə elçilər vasitəsilə məktublar və qiymətli hədiyyələr göndərməsi sayəsində sülh şəraitinin qorunub saxlanmış və qarşılıqlı münasibətləri daha da möhkəmləndirməyə çalışmışlar. R.Kılıcın fikrincə, Qanuni Sultan Süleyman Şərqi Anadoluda sakitliyə nail olmaq, əsas qüvvələrini Qərbə yönəltmək, ölkə daxilindəki asayışı təmin etmək məqsədilə şiə Səfəvi dövlətini ortadan qaldırmaq fikrindən imtina etmişdi. O, xeyli geniş əraziyə yayılan Səfəvi dövlətini sülh yolu ilə Şərqi Anadoludan, Ərəb İraqından və Azərbaycandan uzaq tutmağa çalışmışdı. Bu məqsədlə I Şah Təhmasibə dostluq məktubları göndərmişdi [234,

365]. R.Kılıç Amasya sülhünün şərtləri ilə bağlı ciddi səhvə yol verərək guya Azərbaycanın da Osmanlı dövlətinə birləşdirildiyi yazdığı üçün burada da Osmanlı sultanının Şah Təhmasibi Azərbaycandan uzaq tutmağa çalışdığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1555-ci ildə imzalanmış Amasya sülhündən sonra Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlərində I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin sonuna qədər sülh dövrü davam etdi.

C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, «Amasya sülhü Osmanlı və Səfəvi torpaqlarında iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafına yardım göstərən mühüm amil olmuşdur. I Şah Təhmasibin sülh-sevər, ağıllı və ədalətli siyasəti nəticəsində sülh müqaviləsindən sonra Səfəvi ölkəsində təsərrüfat və iqtisadi həyat canlanmışdır. Hər iki hökmdar da sülhün qorunub saxlanması üçün böyük əmək sərf etmişlər» [125,48].

1559-cu ilin avqustunda Şahzadə Bəyazidin öz ailəsi və on iki min nəfərlik dəstəsi ilə I Şah Təhmasibə sığınması Səfəv-Osmanlı münasibətlərində xeyli gərginlik yaratdı. Bəyazid taxt-tac uğrunda qardaşı Səlimlə mübarizədə Konya yaxınlığında mayın sonlarında baş verən döyüşdə məğlub olaraq Amasyaya döndü. R.Kılıç yazır ki, Sultan Süleyman oğlu Bəyazidin Konyada məğlub olduğunu və əfv olunması üçün məktub göndərməsinə baxmayaraq, onun qətl edilməsi üçün verilmiş fətvanın həyata keçirilməsini tələb etdi. Şahzadə Səlim iyunun 13-də böyük qüvvə ilə Amasya üzərinə hərəkət etdi. Çarəsiz vəziyyətə düşən şahzadə Bəyazid iyulun əvvəllərində Amasyanı tərk edərək Sivas, sonra isə Ərzuruma gəlmiş, bəylərbəyi Ayas paşa tərəfindən təmtəraqla qarşılanmışdı [234,379-380]. F.Kırzioğlu yazır ki, Ayas paşa şahzadə Bəyazidin bağışlanması üçün Sultan Süleymana mək-

tub göndərsə də, sultanın fərmanına əsasən Qaraman bəylərbəyi Fərhad paşa, Diyarbəkr bəylərbəyi İsgəndər paşa, Sivas bəylərbəyi Əli paşa Ərzuruma çataraq Çoban körpüsünə irəliləyərək şahzadəni təqib etmişdilər. Onlar Araz çayının kənarında Qaradərə adlı yerdə şahzadə Bəyazidə yetişsələr də, o, döyüşə girməyərək Çuxursədə doğru hərəkət etmişdi [236,253]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, şahzadə Bəyazidə xoş münasibət göstərdiyinə görə Ayas paşa edam edilmişdi. Şahzadə Bəyazid əfv olunaraq bağışlanması üçün atasına və baş vəzir Rüstəm paşaya göndərdiyi məktublara münasib cavab almadığı üçün Çuxursəd sərhədində Malatya bəyi Mustafa paşa və Antəp bəyi Xosrov paşa ilə döyüşdə qalib gəlmişdi. Bu qanlı döyüşdən sonra heç bir ümidi qalmayan Bəyazid Çuxursəd hakimi Nizaməddin Şahquluya müraciət edərək Səfəvi dövlətinə sığınmaq istədiyini bildirmiş və 1559-cu il avqustun ortalarında Səfəvi torpaqlarına girmişdir [353,407; 159,314; 204,171; 340,127-128; 234,383-384].

Bu zaman Şahqulu Sultan Astrabadda olan I Şah Təhmasibdən razılıq gəlincəyə kimi Bəyazidə İrəvanda qalmağa razılıq vermişdi. I Şah Təhmasib hadisədən xəbər tutaraq təcili Qəzvinə dönmüş və şahzadənin paytaxta gətirilməsini əmr etmişdir. Ş.Turanın fikrincə, Səfəvi şahı Bəyazidin ölkəsinə sığınmasını «Bu bizə Əlqasın qarşılığında Allahın bir böyük ərmağanıdır» deyərək vaxtı ilə qardaşı Əlqas Mirzənin Osmanlı dövlətinə sığınmasına bənzətmişdi [342,173]. Lakin «I Şah Təhmasibin təzkirəsi»ndə qeyd edildiyi görə, Sultan Bəyazid Qəzvinə gəldikdən sonra təkid etmişdi ki, Əlqas Mirzə Sultan Süleymana sığınaraq onu Təbriz üzərinə yürüşə vadar etdiyi kimi, Səfəvi şahı bunu nəzərə alaraq ona kömək etməli idi. I Şah Təhmasib cavab vermişdi ki, Osmanlı sultanı Əlqas Mirzənin sözünə inanıb bizim üzərimizə gəl-

məkdə heç də yaxşı iş görməmişdi. Mən də başqasının sözü ilə bu işi tutsam, sülhü və bağlanmış əhdi ləğv etmiş olaram. Məsləhət gördüm ki, elçi göndərüb onun günahının bağışlanmasını xahiş edim [90,77].

Bəyazid və tərəfdarları 1559-cu il noyabrın 24-də Qızılbaş paytaxtında təntənə ilə qarşılanmışdı. Şah ziyafətlər və hədiyyələr verməkdə xəsislik etməmişdi [93,111]. R.Kılıç yazır ki, şahzadə Bəyazidin I Şah Təhmasib tərəfindən xoş qarşılandığından xəbər tutan Sultan Süleyman dərhal I Şah Təhmasibə Ərdahan sancaqbəyi Sinan bəylə məktub göndərərək ona sığınanların qaytarılmasını tələb etdi. Osmanlı sultanı məktubunda oğlu Bəyazidin üsyanı, Konya döyüşü barədə məlumat verərək aradakı dostluğu uyğun olaraq onun təslim edilməsini bildirdi. Əks təqdirdə qiyamçı şahzadəni ələ keçirmək üçün Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına girəcəyini bildirmişdi [234,388-389]. Səfəvi şahı öz elçisi Tebet Ağanı Sinan bəylə İstanbula göndərərək şahzadənin bağışlanmasını Sultan Süleymandan xahiş etmişdi. I Şah Təhmasib şahzadə Səlimə Seyfəddin Eriş ağa və Bəxtiyar Zülqədərli ilə göndərdiyi məktubunda inadçı şahzadə Bəyazidin cahillik etdiyini, ata hüququndan və böyük qardaş buyruğundan ağılsızlıq edərək çıxdığını bildirərək «yüksək xanədanınızla aramızdakı dostluq və əlaqənin möhkəm təməllərə dayandığına inanaraq günahlarınızı əfv etdirmək üçün şəfaət diləmək ümidi ilə səmimi dostumuzun yanına gəlmişdir... Etdiyi pis əməllərin və hərəkətlərin cəzasını dadmış, ümidləri puça çıxdığı üçün üzr diləmək və tövbə etməyə gəlmişdir...Sultan Süleyman onu tutub sizə təslim etməmi xahiş etmişdir. Doğrusu belə bir hərəkət mənə və atama heç bir zaman adət və ənənə olmamışdır» deyərək

şahzadə Bəyazidin əfv olunaraq bağışlanmasını xahiş etmişdir [234,392-393; 47,86]. Şərəfəddin Turanın fikrincə, I Şah Təhmasibin Sultan Süleymana və şahzadə Səlimə göndərdiyi ilk məktublarda şahzadə Bəyazidin əfv olunması və keçmiş sancağına göndərilməsi xahiş edilirdi. Lakin onun təslim edilməsi barədə ardıcıl olaraq göndərilən məktublar I Şah Təhmasibin niyyətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur [342,138-139; 321,81].

O.Ə.Əfəndiyev yazır ki, öz mənafeyini düşünən Təhmasib, Süleymanın oğlunun onun yanına qaçmasından daha çox faydalanmaq barədə düşünürdü. Üç il şahın sarayında qalmış şahzadə Bəyazid onu türk sultanına qarşı yürüşə təhrik etmişdi. Şah, ölkəyə çoxlu bədbəxtliklər gətirmiş müharibəni yenidən başlamaq fikrindən uzaq idi. Şah, Bəyazidin təslim olunması müqabilində türk elçilərindən Bağdadın öz oğlu Heydər Mirzəyə verilməsini və yaxud oğullarından birinin Osmanlı əqazisində sancaqbəyi təyin edilməsini və Kərbaladakı şiə türbələrinə nəzarət etmək üçün Qızılbaş xadiminin ora buraxılmasını tələb edirdi. Şahın bütün bu kəhləkləri, özünün qiyamçı oğlunun danışıqsız qaytarılmasında təkid edən, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin yenidən pisləşə biləcəyi ilə hədələyən sultan tərəfindən rədd edildi [21,105]. Ş.Turanın fikrincə, I Şah Təhmasib şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslim edilməsini israrla tələb edən Sultan Süleymanın onun şərtlərini rədd etdiyini görərək Osmanlı elçisinə Bəyazidi sərbəst buraxacağını söyləmişdi. Şahzadə Bəyazid sərbəst buraxılırsa və Səfəvi şahının yardımını alarsa şahzadələr arasında savaşın yenidən başlamasına yol açə bilərdi. Bu daxili və xarici məsələlərlə məşğul olan Osmanlı dövlətini çətin vəziyyətə sala bilərdi. Buna görə də, Sultan Süley-

man I Şah Təhmasiblə yumşaq davranmağın vacib olduğunu anlamış və şahzadənin təslim edilməsi üçün onun tələblərinin yerinə yetirilməsini münasib bilmişdi [342,147-148; 234,401-402].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Süleyman Səfəvi şahının Bəyazidi təslim etməsini gecikdirməsi və yeni tələblərlə çıxış etməsini nəzərə alaraq Səfəvilər üzərinə yürüş etməyi düşünmüşdü. Hətta o, Özbək xanı Pir Məhəmmədə və Gürcüstan hakimi Sultan İbrahimə yazdığı məktublarda bu niyyəti barədə xəbər vermişdi. Lakin Səfəvilərə qarşı başlanacaq müharibənin fayda verməyəcəyini, şahın Bəyazidi buraxdığı təqdirdə yaranacaq vəziyyəti nəzərə alaraq fikrindən çəkinmişdi [342,150-151; 229,27; 234,402]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, «...Sultan Süleyman Maraş hakimi Əli paşanı və öz çaşnigirbaşısı Həsən ağanı etimadlı ağalarından və çavuşlarından iki yüz nəfərlə birlikdə Sultan Bəyazidi tələb etmək üçün Səfəvi sarayına göndərdi. Lakin Bəyazidlə öz arasında yaranmış nifaqa və narazılığa baxmayaraq, Əli paşa və Həsən ağa amansız və zalım adamlar olduqlarından cənnətməkan şah onlara etimad göstərmədi. Bəyazidi onlara təhvil vermədi və bu məqsədlə ixtiyar sahibi olan, Allahı tanıyan ağsaqqalların göndərilməsini istədi» [56,231-232].

Şahzadə Bəyazidin və oğlanlarının təslim edilməsi və ya qətl edilməsi ilə bağlı I Şah Təhmasiblə Osmanlı sultanı Süleyman və oğlu şahzadə Səlim arasında üç ilə qədər məktublaşma davam etdi. M.T.Gökbilgin yazır ki, I Şah Təhmasib şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslimi üçün Osmanlı sultanından 900 min qızıl və oğlu Səlimdən də 300 min qızıl alacağına, onları Ərzurumda təhvil verəcəyi təqdirdə Qars qalasına da sahib olacağına təminat almışdı. Lakin Sultan Sü-



leyman şahzadələrin Ərzurumda təhvil verilmədiyini bəhanə edərək Qars qalasını vermədi [204,172; 203,143].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1562-ci il iyulun 16-da Van hakimi Xosrov paşa başda olmaqla Qəzvinə sultanın böyük elçi heyəti gəldi. Osmanlı elçisi sultanın vəd etdiyi hədiyyələri və pulun şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslim edilməsindən sonra Ərzurumda veriləcəyini bildirərək Sultan Süleymanın məktubunu şaha təqdim etdi. Məktubda «Bəyazid və oğlanlarının təslim ediləcəyi təqdirdə Səfəvi xanədanına qarşı bizim tərəfimizdən və övladlarım tərəfindən düşmənçilik güdülməyəcək və Səfəvi ölkəsinə hər hansı bir zərər verilməyəcək, aramızda sürəkli olaraq sülh və barış davam edəcəkdir» bildirilirdi [204,173; 234,403-404]. İsgəndər bəy Münşi bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: «... Sultan Süleyman tərəfdən aydın fikirli, başbilən bir kişi sayılan, Osmanlı xanədanının əməkdarlarından olan Xosrov paşa bir sıra etimadlı ağsaqqallarla bərabər gəldi. Sultan Süleyman öz xətti ilə o həzrətə iki məktub yazıb göndərmişdi. Həmin məktubda nəsilbənəsil aralıqdakı əhdü-peymanın təzələnməsinin və bunun and içilməklə möhkəmləndirilməsinin vəacibliyi izhar olunur, sülh şərtləri xatırlanaraq və dostcasına sözlər ifadə olunaraq Sultan Bəyazidin və oğullarının göndərilməsi istənilirdi. Bu təklifə etiraz etmək əhdü-peymanın pozulmasına, həngamə qopmasına və müsəlmanların vəziyyətinin korlanmasına gətirib çıxaracaqdı. Bu xahişə əməl etmək isə camaatın və Allah bəndələrinin rifahına səbəb olacaqdı. Məhz buna görə də Şah Təhmasib bütün camaatın asayişini nəzərə alıb, sülh şərtlərindən vaz keçmədi və o xain fitnəkarı dörd oğlu ilə birlikdə sağ-sağlam Xosrov paşaya və onun adamlarına təhvil verdi. Beləliklə, cənnətməkan şah

həzrətləri ilə Rum sultanı arasında sülhün əsasları bu ildə daha da möhkəmləndi» [56,232].

O.Ə.Əfəndiyev yazır ki, Türkiyə ilə yeni hərbi münaqişə təhlükəsi qarşısında ehtiyat edən, bəlkə də qızıla tamahı artan I Təhmasib Bəyazidi və onun dörd oğlunu sultan nümayəndələrinin sərəncamına verdi. Onlar oradaca edam edildilər, cənazələri isə Osmanlı Türkiyəsinə aparıldı. Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə, türk elçiləri bu «xidmət» müqabilində sultanın ümumi məbləği 30 min İraq tüməninə bərabər olan 400 min florini, şahzadə Səlimin isə 100 min florinini şaha təqdim etdilər [21,105]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, «heç kimin xəyalından keçmirdi ki, Xosrov paşanın heyəti bu vilayətdə Bəyazidə xətər yetirərlər. Amma onlar xondkarın fərmanı ilə tərəddüd etmədən və təxirə salmadan Bəyazid və dörd oğlunu qətlə yetirdilər və onların cəsədlərini Ruma apardılar» [56,232]. Ş.Turanın fikrincə, arada məzhəb və fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, Qəzvin əhalisi Osmanlı şahzadələrinin bu cür qətl edilməsini nifrətlə qarşıladı. Osmanlı elçiləri getdikləri yerlərdə daşlanmış oldular. Buna görə də onlar vaxt itirmədən avqustun 1-də Çuxursədə doğru hərəkət etdilər [342,205-206]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Süleyman və oğlu şahzadə Səlim Bəyazid və dörd oğlunun təhvil verilməsi müqabilində I Şah Təhmasibə 500 min florin qızıl pul göndərmişdi [342,207]. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: «Osmanlı xanədanının böyüklərindən sayılan, yüksək təfəkkür və zəka sahibi, dünyəvi sakinlərinin asayişini düşünən və aqil bir kişi olan Xosrov paşa xondgarın qapıçıbaşısı Əli ağa ilə birlikdə ... dostluq üslubunda təvazökarcasına yazılmış bir sədaqət məktubu gətirdilər. Onların ardınca xondgarın etibarlı adamlarından

olan İlyas bəy adlı birisi fələyin məhvəri olan dərgaha gəlib, Rumdan gətirdiyi Qeysər hədiyyələrini və ərməğanlarını ... I Şah Təhmasibə təqdim etdi. Hədiyyələr arasında hər biri misilsizlikdən dəm vuran, yəhərləri daş-qaşla və qızılla bəzədilmiş, çulları isə Rum zərbaftasından toxunmuş qırx baş Şam və ərəb cinsli bədöv atlar və əlli min tümən İraq şahısnə bərabər olan beş yüz min ədəd əşrəfi və flori məbləğində nəfis qumaşlar və mallar vardı» [56,259]. Bu bir daha göstərir ki, Sultan Süleyman və oğlu şahzadə Səlim Bəyazid və oğlanlarının azad edilməsi müqabilində I Şah Təhmasibə yarım milyon dəyərinə nağd qızıl pul deyil, qiymətli hədiyyələr göndərmişdir.

Beləliklə, 1562-ci il iyulun 23-də şahzadə Bəyazid və oğlanlarının Osmanlı nümayəndələrinə təhvil verilərək öldürülməsi və avqustun 1-də Qəzvindən aparılması ilə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yetişməkdə olan münaqişə aradan qaxdı və xəyanət hesabına sülh əldə olundu.

R.Kılıç yazır ki, şahzadə Bəyazid və oğlanları ilə bağlı hadisələr Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında üç ilə qədər gərginlik yaratdı. Nəticədə şahzadə Səlim Osmanlı taxtının yeganə varisi oldu, I Şah Təhmasib yarım milyona yaxın qızıl almaqla yanaşı, irəlidə Osmanlı taxtına keçəcək şahzadə Səlimlə dostluq münasibətinin davam edəcəyinə təminat aldı [234,406-407]. Ş.Turan yazır ki, Səfəvi elçisi Bəşarət ağa I Şah Təhmasibin niyyətini həyata keçirərək Səlimdən Bəyazidin təsliminə qarşılıq bundan sonra Səfəvilərə dost qalacağını vurğulayaraq yazılı bir sənəd, əhdnamə almağa müvəffəq olmuşdu. Həmin əhdnaməyə görə, Səlim Allahın yardımını ilə Osmanlı taxtına çıxmağa nail olarsa aradakı barışığa sadıq qalacaq, o tərəfə düşmənin gözü ilə baxmayacaqdı. Səlim özündən sonra taxta çıxacaq oğlanlarının və

nəvələrinin bu əhdə sadıq qalması üçün onlara öyüt verəcək və vəsiyyəət edəcəkdi [342,202].

M.T.Gökbilginin fikrincə, I Şah Təhmasib bu hadisələrin ardınca Sultan Süleymana elçi heyəti göndərərək qiymətli hədiyyələr təqdim etdi, Osmanlı sultanından türkmənlər və özbəklərə qarşı yardım istədi. Lakin sünni özbəklərə qarşı şiə Səfəvilərə yardım etmək münasib bilinmədiyi əsas gətirilərək rədd edildi. Səfəvi ölkəsində Həcc ziyarətinə gedənlərin Osmanlı ərazisindən keçməsinə icazə verilməsi xahişi ziyarətçilərin ərəb qəbilələrinin təcavüzünə məruz qalacağı nəzərə alınaraq qəbul edilmədi. Yalnız Bidlis hakiminin şaha xəyanət edərək Bağdada qaçan oğlanlarının təslim edilməsinə müsbət cavab verildi [203,144; 234,407].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri I Şah Təhmasibin ölümünə kimi dostluq məcrasında davam etmişdi. Səfəvi şahı Xorasanı özbəklərdən geri almışdı. Əli Sultan 1564-cü ildə Xorasana qarətəddici səfərə təşəbbüs göstərsə də məğlub olmuşdu. Osmanlı dövləti sülhə sadıq qalaraq hadisələrə müdaxilə etməmişdi [253,639; 234,407]. R.Kılıç yazır ki, 1565-ci ildə Səfəvilərə qarşı yardım istəyən gürcü əmirlərinə də on ildən bəri davam edən sülh əsas gətirilərək yardım göstərilməmiş, sülhü pozacaq hadisələr ortada olmadığı üçün onun pozulmasının islama uyğun olmadığı cavabı verilmişdi [234,407]. Bütün bu hadisələr Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış Amasya sülhünün şərtlərinə tərəflərin sadıq qaldığını göstərir.

1566-cı il sentyabrın 7-də Sultan Süleyman Sigetvar səfərində ölmüş, sentya-brın 24-də oğlu II Səlim hakimiyyətə keçmişdi. Ş.Turan yazır ki, Sultan II Səlim müharibələri sevməmiş, şahzadəliyi dövründə olduğu kimi sülh tərəfdarı ol-

muş, I Şah Təhmasibə verdiyi vədə sadıq qalaraq Səfəvi dövləti ilə dostluq münasibətlərini davam etdirmişdi [341,440; 235,95]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «Sultan Süleymanın ölümündən sonra oğlu Sultan Səlim Qeysər mülkünün malikinə və İsgəndər taxt-tacının sahibinə çevrildi. 975-ci ildə (08.07.1567-25.06.1567) onun yanına Məhəmməd xan adlı elçisini tamam şövkət və həşəmətlə darüssəltənə Qəzvinə gələrək, Sultan Səlimin ata-oğul münasibəti üslubunda yazılmış və dostcasına diləklərin yer aldığı ənbər qoxulu məktubunu gətirib, sülh müqaviləsinin qaydalarına riayət olunmasını və ata-oğul münasibətlərinin təməllərinin möhkəmləndirilməsini tam təkid etdi» [56,259]. Mənbənin təsdiq etdiyi kimi, II Sultan Səlimin Osmanlı taxt-tacına keçməsi ilə iki dövlət arasında mövcud olan sülh şəraiti qorunub saxlanıldı. Şübhəsiz ki, bu münasibətlərin davam etdirilməsinə Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib də ciddi maraq göstərmişdi.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, II Sultan Səlimin taxta keçməsinə təbrik etmək üçün I Şah Təhmasib Çuxursəd hakimi Şahqulu Sultan Ustaclını qiymətli hədiyyələr və min nəfərlik böyük heyətlə İstanbula göndərdi. Elşi heyətinə geyindiği paltarların düyməsi almazdan olan 120 nəfər türk əsilzadəsi, arxalarında qızıl və gümüş saplardan toxunmuş çəpkən geyinən 200 Səfəvi atlısı gəlirdi. Onların ardında Türkiyə ilə ticarət əlaqələrini həyata keçirən tacirlər qrupu hərəkət edirdi. 1700 heyvan elçi heyətinin yükünü daşıyırdı. II Sultan Səlimə və Osmanlı əyanlarına aparılan hədiyyələr 44 dəvə yükündə idi. Böyük Səfəvi musiqi qrupu heyətin önündə gəlirdi. Elçi heyəti Ərzurum bəylərbəyi tərəfindən qarşılanaraq Ərzurum-Toqat-Amasya-Merzifon-Osmancıq-Bolu yolu ilə Üsküdarə gətirildi. Elçi heyəti Piyalə paşa tərəfindən

İstanbulda qarşılanaraq At Meydanındakı Xəncərli Sultan sarayında yerləşdirildi. 1568-ci ilin fevralında elçi Ədirnədə qışlağa çəkilmis II Sultan Səlimin sarayına gətirildi. Rumeli bəylərbəyi Şəmsi Əhməd paşa və vəzirlərlə görüşdükdən sonra Səfəvi elçisi sultan tərəfindən qəbul edildi. Elçinin şə-rəfinə ziyafətlər verildikdən sonra əvvəllər tərəflər arasında bağlanmış sülhü təsdiq edən məktub ona təqdim olundu və geri dönməsinə icazə verildi [254,6-7; 287,115]. Ə.Rəhimov Budaq Münşi Qəzvininin «*Cəvahir-əlxbar*» əsərində verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, cəh-cəlalla Türkiyəyə gedən Şahqulu Sultan Ustaclının apardığı hədiyyələr içərisində Şah Təhmasibin səltənətinin ilk illərində onun xidmətində olan xəttatlar və rəssamlar tərəfindən 20 il müddətinə hazırlanmış «Şahnamə» də vardı [82,92].

F.Kırzioğlu yazır ki, II Sultan Səlim Ədirnədən Qəzvinə döən Səfəvi elçisi ilə göndərdiyi məktubunda Amasya sül-hünün şərtlərini təsdiq etdiyini, atam Sultan Süleyman sizin qardaşım şahzadə Bəyazidə göstərdiyiniz hərəkətlərdən məmnun qalaraq sizə dost idi, mən də dost qalacağam. Buna görə də II Sultan Səlim dövründə Səfəvilərlə dostluq əlaqələri davam etdi və kiçik bir sərhəd münaqişəsi belə baş vermədi [236,255]. Y.Öztunanın fikrincə, I Şah Təhmasibin Osmanlı sarayına göndərdiyi bu möhtəşəm elçi heyəti qarşısında qoyulan vəzifəni uğurla başa çatdırırdı. II Sultan Səlim hakimiyyəti dövründə Osmanlı-Səfəvi sülhünə sadıq qalaraq onu pozmadı [287,115].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1569-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətlərdə müəyyən gərginlik yarandı. O, yazır: «Həcc ziyarətinə gedən vəkilüssəltənə Məsum bəy Səfəvi həcc yolunda bir sıra yol-

daşları və oğlu Xanmirzə ilə birlikdə öldürülüb, şəhidlik dərəcəsinə çatdı. Rumilər bu yaramaz hərəkətin qəti surətdə bədəvi ərəblər tərəfindən törədildiyini bildirdilər. Sultan Səlim özünün Əli ağa adlı mötəbər elçisini həmin hadisəyə görə üzr istəmək və özünə məzəmmətdən bəraət qazandıрмаq üçün əsrəfin xidmətinə göndərdi və o həzrət müsəlmanların halının rifahını, insanların əhvalının əmin-amanlığını və sabitliyini nəzərə alaraq, üzrxahlığı qəbul etdi» [56,259-260]. Beləliklə, II Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində ortaya çıxan gərginlik aradan qaldırıldı. İki dövlət arasında dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsinə II Sultan Səlim tərəfindən təminat verildi.

Ö.Küpəli yazır ki, 1560-cı ildən etibarən Osmanlı dövlətinin Qafqazla bağlı maraqları daha da artdı. Bu maraq yalnız Səfəviləri zərərsizləşdirmək məqsədindən irəli gəlmirdi. Şimalda yeni bir təhlükə mənbəyinə çevrilən Böyük Moskva knyazlığı 1552-ci ildə Qazanı, 1556-cı ildə də Həştərxanı ələ keçirərək Xəzər dənizinin şimalında vəziyyəti dəyişdiyi üçün Şərqlə bağlı siyasəti yenidən nəzərdən keçirmək lazım idi [248,40-41]. Bəsrə-Bağdad-Hələb tranzit ticarət yolunu qorumaq və Hindistan ticarətini tamamilə nəzarət altına almaq üçün dənizdə Portuqaliya ilə amansız mübarizəyə başlayan Osmanlı dövləti Asiyanın içərilərindən gələn quru ticarət yollarını hakimiyyəti altına almaq üçün ciddi təşəbbüs göstərdi. XVI əsrin ortalarında rusların ingilislərlə birlikdə Nijni-Novqorod-Arxangelsk ticarət yolunu açması Osmanlı dövlətini önəmli gəlirdən məhrum etdi. Bunun qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti 1569-cu ildə Həştərxana yürüş təşkil edərək Volqa-Don kanalını açmağa çalışaraq Xəzər dənizinə donanma çıxarmağa cəhd etdi. Bu plan həyata keçər-

disə rus və Səfəvi mövqelərinə zərbə vurular, Xəzər dənizi sahilindəki ipək istehsalı mərkəzlərinin ələ keçirilməsinə və Orta Asiyadan Xəzər dənizinin şimalından keçən Xarəzm-Həştərxan-Krım ticarət yolunu nəzarət altına almağa imkan verərdi [248,72-73].

Həştərxan səfərinin uğursuz olması Osmanlı dövlətini on il sonra Azərbaycan məsələsini yenidən gündəmə gətirdi. Osmanlı dövləti böyük ordu ilə Səfəvilərin nəzarətində olan Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarının işğalına başladı. Onların bu müharibəyə başlamasında siyasi və hərbi səbəblərlə yanaşı, iqtisadi amillər də önəmli rol oynadı. Xəzər dənizi sahillərindəki ipək istehsalı mərkəzlərinin ələ keçirilməsi və buradan Qafqazın şimalına çıxan ticarət yollarını nəzarət altına alınmış olardı [248,73].

## *2.7. XVI əsrin son rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri*

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi dövləti daxilində baş verən kəskin ziddiyyətlər, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqaza yeni hücumunun səbəbləri, Gürcüstan və Şirvanın zəbtə, bu torpaqların geri alınması üçün Səfəvilərin hərbi-sülh təşəbbüsləri, həmçinin Osmanlıların Azərbaycanda və Ərəb İraqında həyata keçirdikləri yeni fəthlər barədə müfəssəl məlumat verilir. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyinə görə, I Şah Təhmasib 1555-ci il Amasya sülhünün şərtlərinə sadıq qalaraq Osmanlı imperiyası ilə əmin-amanlığı qoruyub saxlamaq üçün 1568-ci ildə Şahqulu Sultan Ustaqlının, 1576-cı ildə isə Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaqlının rəhbərliyi altında İstan-



bula böyük səfəratlik heyəti göndərdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin I Şah Təhmasibi Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə təhrik etməsinə baxmayaraq, o, Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirə biləcək hərəkətlərə yol verməkdən çəkindi [254,5-7; 236,255-256]. İsgəndər bəy Münşi yazır: «... Rum padşahı Səlim xan vəfat etdiyindən və onun yerinə oğlu Sultan Murad taxtda əyləşdiyindən cənnətməkan şah istədi ki, Sultan Səlimin ölümünə başsağlığı vermək və Sultan Muradın cülusunu təbrik etmək üçün aqıl və uzaqqörən böyük əmirlərdən birini Rum elçiliyinə göndərsin... Şərəfli hökmdar ... ustaclı tayfasının mötəbər əmirlərindən birisi olan Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Toxmağ bu xidməti yerinə yetirməyə göndərdi» [56,273].

Y.Öztuna yazır ki, Məhəmmədi xan Toxmaq 250 nəfərlik heyətlə 1576-cı il mayın 5-də İstanbula çatmış və mayın 13-də III Sultan Murad tərəfindən böyük təmtəraqla qəbul edildi. Səfəvi şahının sultana göndərdiyi hədiyyələr arasında dirəyi qızıldan olan və qiymətli daşlarla bəzədilmiş hümayun çadırı, 60 Səfəvi şairinin divanı, cildləri qiymətli daşlarla bəzədilmiş Quran və Şahnamə nüsxəsi, 40 xalça, ən dəyərli qumaşlar, seçmə qılınclar, içərisi brilyant, mirvari, zümrüd və yaqut daşlarla doldurulmuş 6 kiçik mücrü və digər hədiyyələr vardı. Bu elçilik heyəti türk tarixinin ən dəbdəbəli elçi heyətindən biri olmuş və gətirdiyi hədiyyələr baxımından Osmanlı tarixində birinciliyini saxlamışdır [287,241-242]. Ə.Rəhimov Budaq Münşi Qəzvinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, I Şah Təhmasib III Sultan Muradın cülusu münasibəti ilə Çuxursəd hakimi Məhəmmədi Sultanı Türkiyəyə göndərəkən, ona sultana təqdim etmək üçün ləyaqətli töhfələr verildi. Bu töhfələr içərisində 250 tümənə başa gəl-

miş çadır, öz dövrünün nadir ustaları və öz sənətlərinin misilsiz sənətkarları olan Mövlana Sultanəli, Mövlana Mirəli, Xacə Mahmud Səyavuşani, Mövlana Sultan Məhəmməd Xəndan, Sultan Məhəmmədnur, Qasım Şadişah və Zinətin xətti ilə yazılmış 50 cild miniatürlü kitab da vardı. Həmin kitablardan heç biri Türkiyə sultanının xəzinəsində yox idi [82,93]. Sultan İbrahim Mirzə bu kitabların başqa nüsxələrinin əldə ediməsinin çətin olacağını əsas gətirərək onların göndərilməməsini təkid etsə də, I Şah Təhmasib çox sevdiyi qardaşı oğlu və kürəkəninin xahişini rədd etmiş, ona açıq surətdə «bizə asudəlik və asayiş lazımdır, nəinki heç vaxt görməyəcəyim və bir dəfə oxumayacağım kitab» demişdi [82,93,94]. Bu bir daha göstərir ki, I Şah Təhmasib 1555-ci il müqaviləsi ilə əldə etdiyi əmin-əmanlığı Sultan Süleyman və II Sultan Səlimin hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, III Sultan Muradın zamanında da qoruyub saxlamağa çalışmışdı.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini tədqiq edən B.Kütükoğlu və F.Kırzioğlu I Şah Təhmasibin ölümündən sonra hər iki dövlət arasında münasibətlərin pisləşməsini və müharibə vəziyyətinin yaranmasını II Şah İsmayılın hərəkətləri ilə bağlayır. B.Kütükoğlu Osmanlı imperiyasının Səfəvilərə qarşı 1578-ci ildə müharibəyə başlamasının başlıca səbəbini tarixi köklərə dayanan sünni-şiə ixtilaflarının Anadolunun siyasi və ictimai birliyini, sabitliyini pozmasında görür. Onun fikrincə, Osmanlı dövlətinin özünümüdafiə tədbirlərinə əl atmaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdı [252,VII; 61,161]. B.Kütükoğlu fransız tarixçisi Brodelin Osmanlı dövlətinin Xəzər sahillərinə və Təbrizə yönələn yürüşündə başlıca məqsədinin Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarına çıxaraq tranzit məntəqələri ələ keçirmək fikrini fərziyyə hesab etmişdir [252,VII].

Türkiyə tarixçilərindən Faruq Sümer yazır ki, B.Kütükoğlunun sülhü Səfəvilərin pozmasına dair sözləri onun türk mənbələrinə tənqidi yanaşmaması, İran (Səfəvi – T.N.) qaynaqlarını lazımi şəkildə öyrənməməsi ilə bağlıdır. Bizim yuxarıda verdiyimiz müxtəsər məlumatdan aydın olur ki, II İsmayıl sülhü pozmaq və bunun məsuliyyətinə qatlanacaq bir durumda deyildi [321,121 qeyd 28]. F.Kırzioğlu öz əsərində B.Kütükoğlunu Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamasının əsas səbəblərini düzgün göstərmədiyinə görə qınamışdır. Lakin o da, məsələlərin izahında mövcud baxışdan uzaqlaşa bilməmişdir. O, yazır: «Osmanlı imperiyasının 1577-ci ilə qədər şimalda, cənubda və qərbdə nə mübarizə aparacağı bir düşməni, nə də alınması vacib olan torpağı qalmamışdı. Belə bir dövrdə, imperiyanın şərq qonşusu olan İranda II Şah İsmayılın öz hərəkətləri ilə 1555-ci il Amasya sülhünü pozması, Dağıstan, Şirvan və Gilanın sünni əhalisinin padşahdan yardım diləkləri, Özbək və Xarəzm xanlarının Xəzər dənizi – Qara dəniz yolunun açılması haqqında çoxsaylı müraciətləri nəticəsində Osmanlı dövləti II Şah İsmayılın öldürülməsindən az sonra İrana (Səfəvilərə - T.N.) qarşı müharibəyə başlamaq əmrini vermişdi» [236,268].

Türkiyə tarixçiləri II Şah İsmayılın göstərişi ilə Gilandan gələn türk karvanının Zəncanda talan edilərək tacirlərin öldürülməsini, Anadoluda ələvilər arasında gizli təbliğat aparıldığını və sərhəddə yerləşən kürd əmirlərinin Səfəvi himayəsinə cəlb edilməsini Osmanlı dövlətini Səfəvilərə qarşı müharibəyə sürüklədiyini göstərirlər [bax: 354,55-57; 160,14; 254,7-22; 236,259-260; 229,88]. Digər tərəfdən, Türkiyə tarixçiləri II Şah İsmayılın sünniliyi təbliğ etdirərək ona meylli olduğunu qeyd etməkdən çəkinmirlər. Şərəf xan Bidlisi yazır

ki, II İsmayıl hakimiyyətdə möhkəmləndikcə öz əcdadlarının adətləri əksinə olaraq elə qaydalar yaratmaq üçün tədbirlər görürdü ki, bu qaydalar sünnilərin və şiələrin öz etiqadını saxlamasına, bir-birinin işinə qarışmamasına imkan yaratsın [381,233; 21,137; 61,161].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində II Şah İsmayılın dini islahat keçirərək şiəliyi möhtədil hala gətirməsi və sünniliyə meyl etməsi öz əksini tapmışdır [bax: 254,17 qeyd 57; 321,116]. F.Sümer yazır ki, Səfəvi hökmdarı II İsmayıl şiəliyi möhtədil hala gətirmək və sünniliyə xoş münasibət nümayiş etdirməyə çalışırdı. O, hər iki məzhəbdən olanların bir arada yaşamasını istəyirdi. II İsmayıl Hz. Aişəyə tənə vurulmasını doğru hesab etmirdi, bu fikrini məclislərdə iştirak edənlərə açıq-aşkar və bəzən də üstüörtülü şəkildə bildirirdi [321,116; 101,847]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «İsmayıl Mirzə... sünnilik məzhəbini möhkəmləndirməyə və ilk üç xəlifənin tənə olunmasını aradan qaldırmağa çalışaraq, üləmalara mübahisələr və müzakirələr aparırdı. Üləmalar isə əksər vaxtlarda buna göz yumub, onunla mübahisə etməkdən yayınırdılar» [56,432]. II Şah İsmayıl «üləmalara, xüsusən də Mir Seyid Hüseynə və xalis şiə olan astrabadlı ruhanilərə... hökm etdi ki, təbərri mərasimi küçələrdən və məhəllələrdən yığışdırılsın və bundan sonra təbərri deyənlər bu əməli tərk etsinlər... O, Mirzə Məxdum Şərfi, Mövlana Mirzəcan Şirazi və Mir Məxdum Lalə kimi sünnilikdə şübhəli bilinən üləmaları yüksəltdi və onlara nəvaziş göstərdi» [56,433].

B.Kütükoğlu I Şah Təhmasibin ölümündən sonra iki dövlət arasında münasibətlərin yenidən gərginləşərək müharibə həddinə çatmasını II Şah İsmayılın Şərqi Anadoluda şiə

təbliğatını gücləndirməsi ilə bağlayır [bax: 254,8-14]. Hakimiyyəti dövründə bəzi Qızılbaş liderlərini öldürtdürən, şafiliyə meyl etdiyi söylənilən, şiə üləmaları saraydan uzaqlaşdırıb yerlərinə sünni alimləri təyin edən, məscidlərdə Hz. Məhəmmədin əshabına və xəlifələrinə küfr edilməsini qadağan edən, hətta küfr etmədiyini təsdiq edənlərə 200 tümən mükafat vəd edən II Şah İsmayıl [247,27], Anadoluda Qızılbaşları necə təhrik edər və şiəlik təbliğatını apara bilərdi.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, II Şah İsmayıl il yarımlıq hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində radikal dəyişiklikləri həyata keçirməyə başladı. O, öncə siyasi rəqiblərini ortadan qaldırdı, Heydər Mirzənin tərəfdarlarını saraydan və paytaxtan təmizlədi. O, dövlət üzərində böyük nüfuz sahibi olan şiə üləmalarını və Qızılbaş tayfa əmirlərini saraydan uzaqlaşdırdı, onların yerinə sünni bürokratları və alimləri təyin etdi. Bununla yanaşı, şiəliyin bəzi radikal tələblərini bəhanə edərək Səfəvi sərhədlərini sürəkli təhdid edən Osmanlı və Özbək hücumlarının qarşısını almaq üçün On iki İmamın ixtilafı doktrinalarını qadağan etdi. Beləliklə, ölkədə sünniliklə şiəliyi barışdırmaq üçün islahatlar həyata keçirdi. Xarici siyasətində qarşıya geniş strateji məqsədlər qoyan II Şah İsmayıl Anadoluda unudulmuş Səfəvi davasını təkrar ayağa qaldırmış və bu məqsədlə Anadoludakı şiə əhali ilə əlaqələr yaratmışdır. Həmçinin o, Anadoludakı sünniləri himayə siyasəti yürüdərək sünni Şərəf xan vasitəsilə Şərqi Anadolu əhalisinin diplomatik maneərlərlə etibarını qazanmaq istəmişdir [176,888; 125,54].

Göründüyü kimi, Türkiyə tarixçilərindən M.Eravçı və C.Aydoğmuşoğlu tarixi gerçəkliyi etiraf etməyə yaxın olsalar da, onlar da Osmanlı və Şeybani dövlətləri ilə münasibətləri

nizama salmaq üçün şiələrlə sünniləri barışdırmaq yolunu tutan, dini islahat keçirərək sünni üləmaları dini vəzifələrə çəkən II Şah İsmayılın Şərqi Anadoluda şiələri hansı məqsədlə qızıışdırdığına aydınlıq gətirməkdən çəkinmişdir.

II Şah İsmayılın nəyin bahasına olursa-olsun hakimiyyəti möhkəmləndirməyə çalışması ona qarşı əleyhidarlarının artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən də sünnilərə qarşı tolerant mövqeyi Qızılbaş tayfalarının ona qarşı nifrətini artırmışdır. Beləliklə, qısa zamanda ən yaxınlarının nifrətini qazanmış II İsmayıl 24 noyabr 1577-ci ildə Halvaçioğlu Həsən bəyin evində öldü. Onun zəhərlənərək öldürüldüyü, yoxsa daha çox tiryək qəbul etdiyi üçün öldüyü şübhəlidir [167,155; 125,54]. Osmanlı tarixçisi Gelibolulu Mustafa Ali II Şah İsmayılın öldürüldüyünü xüsusi olaraq qeyd etmişdir [153,262].

Ö.Küpəlinin fikrincə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yüz əlli ildən artıq davam edən mübarizənin sünni-şiə mübarizəsi olmadığı anlaşılır. İki dövlət arasındakı düşmənçilik əsasən siyasi rəqabətdən qaynaqlanmışdır. Bu zaman Osmanlılar sünnilikdən, Səfəvilər də şiəlikdən daxili və xarici siyasətlərini müəyyənləşdirərkən siyasi bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Osmanlı dövləti daxildə əsasən şiəliyə, xüsusən də Qızılbaşlığa meylin qarşısını almaq üçün sünniliyi müdafiə edərək gücləndirməyi əsas siyasət hesab etmiş, xarici siyasətində isə Səfəviləri müsəlman dünyasının parçalanmasına səbəb olan din düşməni göstərməyə çalışırdılar. Buna qarşı Səfəvilər qərb qonşularının torpaqlarında narazı əhalini şiəlik təbliğatı ilə üsyana qaldıraraq Osmanlı dövlətini çətin vəziyyətdə qoyaraq hakimiyyətlərini qərbə doğru genişləndirməyə çalışırdılar [247,30]. Bu bir daha təsdiq edir

ki, II Şah İsmayıl Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, nəinki Şərqi Anadoluda şiəlik təbliğatını gücləndirərək dini təfriqəni qızıqdırmış, əksinə ölkədə sünnilərlə şiələr arasındakı ixtilafı aradan qaldırmaq, sünni üləmaları dini vəzifələrə təyin etməklə barışdırıcı mövqe nümayiş etdirmişdir.

Orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlananan Türkiyə tarixçiləri bütün ictimai-siyasi proseslərə, o cümlədən iki dövlət arasındakı münasibətlərə də siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münaqişələr və müharibələr tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi-iqtisadi məqsədlərin nəticəsi olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir.

O.Ə.Əfəndiyev yazır ki, Sultan Süleymanla I Şah Təhməsimib arasında 1555-ci ildə sülh müqaviləsinin bağlandığı zaman Osmanlılar xüsusi olaraq qeyd etmişdilər ki, Səfəvilər «əgər sultanla sülh şəraitində yaşamaq istəyirlərsə, birinci üç xəlifəni» də tanımalıdırlar [21,127].

Buna görə də ehtimal etmək olar ki, III Sultan Muradla eyni vaxtda taxta çıxan II İsmayıl sultanla sülh münasibətləri yaratmağa və bu məqsədlə də şiə-sünni qarşıdurmasını yumşaltmağa səy göstərmişdi. Məhz buna görə də II İsmayılın qısamüddətli hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı sərhədində sakitlik hökm sürmüş, tərəflərin heç biri barışıq müqaviləsinə pozmamışdır [21,137].

B.Kütükoğlunun və F.Kırzioğlunun əsərlərinə əlavə etdikləri sənədlərin təhlili bir daha göstərir ki, Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanı işğal etmək siyasə-

tini XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin ağır daxili şəraitində reallaşdırmağa çalışmışdır. F.Sümerin yazdığı kimi, Səfəvilərin böyük qərb qonşuları olan Osmanlılar Qızılbaşların düşmüş olduğu vəziyyəti hər zaman ələ düşməyən bir fürsət bildilər. III Murad vaxt itirmədən müəyyən bəhanələrlə sülhü pozdu və sərhəd bəylərinin Xoy, Salmas və Urmiyə ətrafına hücumlarına göstəriş verdi [321,121]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «Qızılbaşların arasında ixtilaf və parçalanmanın mövcudluğu və onların vəziyyətində nizam-intizamın yox olması barədə xəbərlər yayıldı. Bu səbəbdən dövlətə ağır ziyanlar dəydi. Belə bir günün arzusunda olan zamanə padşahları və düşmənlər bu fürsəti qənimət bilib, şərqdən və qərbdən Əcəm məmləkətlərinə tamah saldılar. Sultan Muradın Azərbaycan və Şirvan məmləkətlərinə tamahı düşdü. Başlarını illərlə itaət çənbərində saxlamış ətrafdakı başqaldıranlar istiqaldan və istibdaddan dəm vurub, öz zorakılıq və təcavüzkarlıq əllərini Səfəvi məmləkətlərinə uzatdılar» [56, 457].

İsgəndər bəy Münşinin bu məlumatını Osmanlı tarixçisi İbrahim Peçəvi də tsədiq edir. O, yazır: «Van bəylərbəyi Xosrov paşa Padşaha xəbər göndərərək Əcəm ölkəsi şahı Təhmasib oğlu II İsmayılın öldüyünü, yerinə kor olub gözləri görməyən qardaşı Məhəmməd Xudabəndənin keçdiyini bildirdi. Bu fürsət qaçırılmamlı, düşməndən qisas almaq zamanıdır. Bu vəziyyət Padşaha çatdırıldıqda heç vaxt itirmədən sərdar təyin edilməsinə və yürüşə hazırlıq görülməsinə fərman verildi» [294, 32].

Cənubi Qafqaz uğrunda müharibəni yenidən başlamağa əlverişli fürsət axtaran Osmanlı imperiyası Səfəvi imperiyasının ağır daxili vəziyyətindən dərhal istifadə etdi.



Vanın Osmanlı hakimi Xosrov paşa sərhəd boyunda yaşayan kürd tayfalarının Səfəvilərə qarşı qiyamını qaldırmaq barədə göstəriş aldı [287,242; 101,847; 21,142]. F.Kırzioğlunun fikrinə, 1577-ci ilin yazından etibarən Osmanlı sultanı Ərzurum, Şəhrizor və Bağdaddakı Osmanlı ordusunun savaşa hazırlıq qabiliyyətini möhkəmləndirmək haqqında, noyabrın 2-19 tarixində isə yenə Van, Şəhrizor və Bağdad bəylərbəylərinə göndərilən hökmlərdə onların Səfəvi sərhədlərində ixtişaşlar törədərək yerli əmirləri ələ almasına göstəriş vermişdi. 1577-ci il noyabrın 25-də (II Şah İsmayılın öldürülməsindən bir gün sonra) İstanbuldan Anadolu, Rum, Qaraman və Zülqədar bəylərbəylərinə göndərilən hökmlərdə savaşa ciddi hazır olmaları çatdırılmışdır [bax: 236,259-260]. Osmanlı sultanı III Muradın 1577-ci il dekabrın 31-də Bağdad, Şəhrizor, Van və Ərzurum bəylərbəylərinə göndərilən hökmlərində «əlləri yetdiyi yerə qədər» İran (Səfəvi – T.N.) torpaqlarının zəpt edilməsi, ələ keçirilməyən ərazilərin qarət edilərək dağıdılması bildirilmişdi [236,272; 301,90]. Bu göstərişə uyğun olaraq Van hakimi Xosrov paşanın qoşunları kürdlərlə birgə qəflətən Xoya hücum etdilər və bununla da Sultan Süleymanın imzaladığı 1555-ci il müqaviləsini pozdular. Düşmənlər tərəfindən dərhal yaxalanmış Xoy hakimi Mahmud Sultan Rumlu şiddətli müqavimət göstərdi və həlak oldu. Sonra kürdlər Urmuya hakimi Hüseyncan Sultan Xunusluya qarşı hücumə keçdilər. O da bir aylıq müqavimətdən sonra hiylə ilə ələ keçirildi və öldürüldü. Bunun ardınca kürdlər Göyərçinlik qalasını və Urmıyanı tutdular [21,142-143].

Z.V.Toğan düzgün olaraq qeyd edir ki, III Murad dövründə Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın qəti olaraq Osmanlılara ilhaqı Şərqdə tətbiq olunan Osmanlı siyasətinin əsas

məqsədi olmuşdur [335,114]. Bu faktlar Osmanlı dövlətinin Şərqdə, o cümlədən Səfəvilərə qarşı yeritdiyi siyasətin mahiyyətini anlamağa imkan yaradır. Bununla yanaşı, Z.V.Toğanın aşağıdakı fikirləri ilə razılaşmaq çətinidir. O, yazır ki, Səfəvilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti məzhəb ixtilaflarının zəifləməsinə səbəb oldu [335,115]. Müəllifin bu qənaətindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XVI əsrin sonlarında Azərbaycanın Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsinə yol açan səbəb yalnız iki dövlət arasındakı məzhəb ixtilafları olmuşdu. Osmanlıların qələbəsi bu ixtilafları xeyli zəiflətmişdi. Bununla müəllif məzhəb ixtilaflarına Səfəvilərin səbəbkar olduğunu dolayısı ilə göstərməyə çalışır. Görünür müəllif Osmanlı sultanlarının Azərbaycana yürüş ərəfəsində Osmanlı müftisinin qızılbaşlarla bağlı verdikləri fətvaları unutmuşdur.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, hər iki dövlət arasında başlanan yeni müharibə məhz Osmanlı dövlətinin yenidən Azərbaycanı ələ keçirmək istəyindən doğmuşdur. Göründüyü kimi, müasir Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tədqiqi zamanı bir qayda olaraq Osmanlı dövlətinin başlıca məqsədini ört-basdır edərək, Səfəvi dövlətini başlanan müharibənin əsas səbəbkarı kimi göstərirlər. Camal Göyçə 1578-ci ildə başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əsas səbəbini qızılbaşlığın iranlılar (səfəvilər – T.N.) tərəfindən Osmanlı dövlətinin şərqində yayılmasında və hər iki dövlətin Gürcüstan və Azərbaycan üzərində «nüfuz əldə etmək istəyi»ndə görür [205,26].

F.Kırzioğlu da Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pozulma səbəblərini, heç şübhəsiz, obyektiv vermir və «İranla (Səfəvilərlə - T.N.) döyüşmək qərarına gələn» Osmanlıların

əsl məqsədini – «Şərq diyarını» zəbt etmək istəyini pərdələməyə çalışır. Lakin müəllif əsərinin növbəti səhifəsində bu xüsusda belə yazır: «Osmanlıların III Muradın hakimiyyəti vaxtı İranla (Səfəvilərlə -T.N.) müharibə etməsinin ana qayəsi Xəzər dənizində donanma saxlamaq istəyi... idi» [236,271]. Şübhəsiz ki, bu, Osmanlı ordusu tərəfindən Azərbaycan ərazisinin işğalı nəticəsində gerçəkləşə bilərdi.

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1555-ci ildən etibarən iki dövlət arasındakı əlaqələri bir neçə hadisə gərginləşdirsə də, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına hücumunun başlanmasına kimi tərəflər sülhün şərtlərinə sadıq qaldılar. Lakin 1576-cı ildə I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi ölkəsində başlayan hakimiyyət uğrunda mübarizə Osmanlı hakim dairələrini müharibəyə başlamağa cəsarətləndirdi. Baş vəzir Sokollu Mehmed paşa başda olmaqla bəzi Osmanlı məmuruları sülhün pozulmasına qarşı çıxsada, Lələ Mustafa paşanın şəxsi ehtirasları Sultan III Muradın Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə səbəb oldu [bax: 254,23-31; 236,257-267; 248,41-42; 125,65]. Osmanlı dövlətinin Qərbdəki mübarizəni birdən-birə dayandıraraq gözlənilmədən Şərqi yönəlməsini avropalıların Atlantik okeanına daxil olduğu bir dövrdə türklərin də Orta Asiyanın zənginliklərini ələ keçirmək istəyi kimi qeyd olunsa da [bax: 139,588], məsələnin sadəcə iqtisadi zənginlikləri əldə etmək arzusu ilə izah edilməsi mümkün deyildir. Ö.Küpəlinin fikrincə, bu yürüşdə məqsəd Xəzər dənizinə qədər Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək Səfəvi və rus təhdidlərini aradan qaldırmaq və Orta Asiya xanlıqları ilə birbaşa əlaqə yaratmaq idi [248,42]. Sadıq Bilgenin fikrincə, Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin başlamasının iqtisadi səbəb-

ləri də vardı. Qafqaz şərqdə Osmanlıların həm şimala, həm də cənuba irəliləməsi üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Osmanlı dövləti on ildən az müddət ərzində öncə cənuba doğru irəliləməyə çalışan Rusiyaya qarşı Don və Volqa çaylarını birləşdirməyə, şimaldakı ticarət yollarını ələ keçirməyə və Səfəviləri şimaldan da dövrəyə almağa çalışdı, lakin uğur qazana bilmədi. «Gürcüstan və Şirvanı işğal etməyi» qarşıya məqsəd qoyan Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin iqtisadi hədəfləri Xəzər dənizinə hakim olmaq, Həştərxan xanlığını işğal edib Xəzər dənizinə çıxan və Türkünistan müsəlmanlarının həcc və ticarət yollarını kəsən Rusiyanın öz sərhədlərini genişləndirməsinin qarşısını almaq, Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarını və bu ticarətin önəmli mərkəzi olan Təbrizə sahib olmaq idi [301,89-90].

1578-1581-ci illərdə Almaniya imperatoru II Rudolfun İstanbulla göndərdiyi daimi elçi heyətinin tərkibinə qatılan Salomon Şvayger «*Sultanlar şəhərinə yolçuluq*» adlı əsərində 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin səbəbləri barədə yazır: «İrana (Səfəvilərə - T.N.) qarşı təşkil olunan yürüşə səbəb türklərin və iranlıların (səfəvilərin – T.N.) qədimdən bəri bir-birinə qarşı bəslədikləri kindir. Hər iki dövlətin hökmdarları bir-birinin gücünü və etibarını qısqanırdı. Biri digərindən daha üstün olmaq iddiasında idi, eyni zamanda digərinin özündən daha çox güclənməsindən və onu zorla təsir altına almasından qorxurdu. Əslində ikisi də tək başına hökmran olmaq istəyirdi. Bilindi ki kimi, güclülər özlərinə başqasının rəqib olmasını istəmirlər. Bir-birinə qarşı daxilində daşıdıqları pis niyyətlərini ustalıqla dini pərdə arxasında gizlətməyi bacaraq uzun müddətdir davam edən ziddiyyətlərin dini münaqişədən qaynaqlandığını önə çəkirlər» [310,80].

Osmanlı imperiyasını Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə vadar edən başlıca səbəblərdən biri şübhəsiz ki, Amasya sülhünün bağlanmasıdan sonra I Şah Təhmasibin Moskva knyazlığı və İngiltərə ilə Qafqaz və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə başlayaraq Osmanlıları kənarda qoyması idi. Osmanlı dövləti Xəzər dənizində öz hərbi dəniz qüvvələrini saxlamaq, beləliklə də Mərkəzi Asiya ilə əlaqə yaratmaq fikrində idi. Osmanlılar bu planı həyata keçirməklə böyük gəlir əldə edə bilərdilər, çünki ispanlar və portuqallar osmanlıların əvvəllər İran körfəzi və Qırmızı dənizdən keçən Yaxın Şərq ticarətinin böyük hissəsini öz əllərinə almışdılar. Bundan başqa, Osmanlılar ümidlərini Səfəvilərə bağlayan Kiçik Asiya şiaələrinin Osmanlı imperiyasının daxili təhlükəsizliyini pozacağından da qorxurdular. Bütün bunlar, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsində Səfəviləri əsas təqsirkar hesab edən müasir Türkiyə tarixçilərinin fikirlərinin əsassız olduğunu göstərir.

Beləliklə, Osmanlı sultanı III Murad Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə ciddi hazırlıq gördü. O, sərhəddəki kürd tayfalarını ayağa qaldırdı. Van hakimi Xosrov paşanın kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi ilə 1555-ci il müqaviləsi pozuldu [5,207]. Sadıq Bilge yazır ki, 1578-ci ilin qışında Osmanlı-Səfəvi sərhədlərində toqquşmalar baş verdi. Van bəylərbəyi Xosrov paşa 1578-ci ilin fevralında Azərbaycana hücum edərək Urmiya, Xoy və Salmas şəhərlərini işğal etdi [301,91]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «İsmayıl Mirzənin ölümündən sonra dövlətin intizamsızlığı və qızılbaş qoşunu arasında birliyin olmamasını müşahidə edib..., fitnə-fəsad törətmək qərarına gəldilər... Van hakimi... Xosrov paşa... Rum padşahının əmri ilə... behişt məqamlı şahla Sultan

Süleymanın... zamanında aralıqda möhkəmləndirilmiş və and içməklə təsdiqlənmiş əhdü-peymanı və Sultan Süleymanın öz xətti ilə qeyd olunan və nəsilbənəsil aralıqda mövcud olan sülh müqaviləsini unutmazlıq təğinin üzərinə qoyaraq, o hüdudun əsgərlərini sərhəddəki kürd əmirləri ilə birlikdə Xoya, Salmasa və ətrafdakı digər həmsərhəd ərazilərə basqın etməyə göndərirdi. Bununla o, illərlə yuxuya getmiş fitnə-fəsadı oyadaraq, Allahın lənətini qazanmış oldu» [56,466]. F.Kırzioğlunun iki böyük imperiya arasındakı qanlı savaşları dini-ideoloji pərdə altında şərh etməsinə baxmayaraq, arasıra həmin savaşların əsl mahiyyətini – işğalçılıq mahiyyətini də açıq-aşkar bildirir. «Yerüstü və yeraltı zənginlikləri baxımından Qafqaz elləri Rumıniya, Macarıstan, Avstriyadan daha münbit və zəngindir. Bu zənginlikdən XV-XVI yüzilliklərdə, həmin dövrün tələblərinə görə, osmanlılar özlərinin son dərəcə ədalətli və yerli xalqın azadlığına toxunmayan idarəçilikləri vaxtı... faydalanmışlar» sözlərini yazan müəllif kitabın ilk səhifələrində həmin fəthlərin iqtisadi mənafe baxımından olduğunu söyləyir. Orada «Dağıstan, Şirvan, Gilan kimi sünni məzhəb ölkələrin, Kartli və Kaxetiyanın xristian bəylərinin səmimi yardım almaq diləkləri ilə Osmanlıları dəvət etmələri III Murad çağında İran (Səfəvilər – T.N.) üzərinə təşkil olunan yürüşün Gürcüstan və Şirvana yönəlməsinə» səbəb oldu [236,260; 27,41].

B.Kütükoğlunun fikrincə, baş vəzir Sokollu Mehmed paşa Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verilməsinin əleyhinə çıxmasına baxmayaraq, 1578-ci il yanvarın 2-də Lələ Mustafa paşanın təhriki ilə Sultan III Murad Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşə qərar verdi [bax: 254,29-32]. Sadıq Bilge yazır ki, Mustafa Lələ paşa 1578-ci ilin martında ordu münşisi Gelibo-

lulu Mustafa Əli tərəfindən Kırım xanı II Mehmed Gireyə, Şirvanşahlar sülaləsindən Əbubəkr Mirzəyə, Şahrux Mirzəyə, Qazıqumıq şamxalı Çoban bəyə, Tabasaran hakimi Qazi Saleh bəyə, Avar hakimi Tocalav Bürhanəddin bəyə, İmeret kralı II Georgiyə, Meqrel dadyanı III Georgiyə, Gürel dadyanı II Georgiyə və Kaxet kralı II Aleksandra məktublar yazdıraraq Səfəvilərə qarşı başlayacağı yürüşdə üzərlərinə düşən xidməti həyata keçirmələri və Şirvanın işğal olunmasına yardım göstərməyə hazır olmaları tələb edilmişdi [301,92].

1578-ci ildə Sultan III Murad Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında yüz minlik Osmanlı ordusunu Gürcüstana göndərdi. O, vassalı olan Kırım xanı II Mehmed Gireydən qızılbaşlara qarşı müharibədə iştirak etməyi tələb etdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: «... Rum valisi Sultan Murad öz ata-babasının əhdü-peymanını pozmağa rəva gördü... O, Azərbaycan və Şirvan vilayətinin işğalını qarşısına ən birinci məqsəd kimi qoyub, «Lələ paşa» adı ilə tanınan öz lələsi Mustafa paşanı sayı təxminən yüz min nəfərdən artıq olan güclü bir ordu ilə bu vilayətə göndərdi... O, həmçinin Cuci xan... nəslindən olan, Baxçasarayda oturan... və Rum sultanına məhəbbət və dostluq bəsləyən Dövlət Gireyin oğlu Məhəmməd Girey xana təklif etdi ki, tatar qoşununun çoxsaylı bir dəstəsi ilə Dəşti-Xəzər yolundan Şirvan vilayətinə yürüş etsin» [56,468].

Çuxursəd hakimi Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclı osmanlıların Gürcüstana yolunu kəsməyə cəhd etdi, Qarabağ hakimi İmamqulu xan Qacarı və Təbriz hakimi Əmir xan Türkmənı yardıma çağırırdı [5,206; 21,145]. R.Kılıç yazır ki, Osmanlı ordusunun yolunu sərhədə yaxın dar bir boğazda kəsən Toxmaq xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu yaxşı bir taktika tətbiq etmişdi [229,93]. Osmanlı ordusunun Gürcüstana yolunu kəsməyə çalışan Qızılbaş ordusuna qarşı

Mustafa Lələ paşa Diyarbəkr bəylərbəyi Dərviş paşanı göndərdi. Əvvəlcə Osmanlı ordusunun öndə gələn hissələri ilə toqquşan Qızılbaşlar qələbə qazandılar. Onlar 2-3 min nəfərə yaxın adamı məhv etdilər. Bu qələbədən ruhlanan Səfəvi döyüşçüləri qaçan düşməni təqib etməyə başladılar. Ön dəstənin məğlub olmasından xəbər tutan Mustafa paşa qızılbaşlara qarşı təcili olaraq öncə Özdəmiroğlu Osman paşanı, sonra isə Bəhram paşa və Mutabzadə Əhməd paşanı 20-30 min nəfərlik əlavə qoşunla yardıma göndərdi. Osmanlıları təqib edən Qızılbaş dəstəsi öz əsas qüvvələrindən aralı düşdüyü üçün darmadağın edildi [117,16-17; 254,55-56; 236,289-290; 160,21; 21, 145]. Oruc bəy Bayat belə hesab edir ki, qızılbaş qoşunlarına başçılıq edən Məhəmmədi xan Toxmaq yanlış məlumatın qurbanı olmuşdu. O, öz kəşfiyyatçılarının məlumatına əsaslanaraq Dərviş paşa və Bəhram paşanın qırx minlik qoşununu osmanlıların başlıca zərbə qüvvəsi hesab edərək onlara hücum etmişdi. Lakin Mustafa paşanın yetmiş min nəfərlik qoşunu gizli sığınacaqdan gəlib qızılbaşların sağ cinahına zərbə endirəndə Məhəmmədi xan öz səhvini başa düşdü. Ancaq artıq gec idi. Toxmaq xanın göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və qaranlığın düşməsi nəticəsində Qızılbaş ordusu tamamilə məhv olmaqdan xilas oldu. Qızılbaşlar öz qoşunlarının əsas hissəsini itirdilər: 7 min nəfər həlak oldu, 3 min nəfər əsir düşdü. Məhəmmədi xan qaranlıqdan istifadə edərək, öz qoşunlarının bir hissəsini dağ cığırlarından və keçidlərindən keçirib xilas edə bildi. Osmanlı ordusu da döyüşdə xeyli qüvvə itirdi. Dərviş paşanın 30 ağası və 7 sancaqbəyi öldürüldü [400,85; 254,55-56; 21,146].

İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, Çıldır vuruşmasında «Qızılbaş əmirlərinin Rum qoşunu qarşısında müdafiə olun-



maq barədə yol verdikləri birinci səhv bu idi ki, onlar bir-birlərinə qarşı inadkarlıq və nifaq bəsləyirdilər, bir-birlərinə itaət etmirdilər və öz aralarında birləşməyin, ittifaq etməyin qeydinə qalmadan, on beş min nəfərlə yüz min rumiyə qarşı müharibə etmək fikrinə düşmüşdülər. Bu isə Lələ paşanın ad-sanının ucalmasına və qızılbaşların itkilər verməsinə səbəb oldu» [56, 472].

İsgəndər bəy Münşi Osmanlı basqınını dəf etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan qüvvələrinin birləşdirilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazır: «Əgər qızılbaş əmirləri ittifaq etsəydilər və bir-birlərinə itaət göstərsəydilər, Azərbaycanın və Şirvanın ümumi sayı əlli min nəfərdən çox olan qoşunları birləşsəydilər və Gürcüstan sultanları da onlara qoşulsaydılar, onda Lələ paşanın o vilayətə gəlişi çox çətin olardı» [56,472; 5,207].

Beləliklə, Çıldır döyüşü Özdəmiroğlu Osman paşanın əlavə qüvvələrlə özünü yetirməsi sayəsində Osmanlı ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbə Osmanlı ordusunun Gürcüstana daxil olmasına şərait yaratdı. Osmanlı ordusu Axalsıxı ələ keçirdi və Kaxetə daxil oldu. Osman paşa Tiflis üzərinə göndərildi. Osmanlı təhlükəsinin artdığı bir zamanda gürcü feodal hakimləri arasında didişmə və nifaq hökm sürürdü. Qızılbaş ordusunun məğlubiyyəti bəzi gürcü hakimlərini öz mülklərini saxlamaq üçün Osmanlı tabeliyinə keçməyə razı olmağa məcbur etdi. Bu zaman Kaxeti çarı Aleksandr yaranmış vəziyyətdə Mustafa paşaya itaətini bildirməyi özü üçün sərfəli hesab etdi [254,58-59]. Buna görə də, ciddi müqavimətə rast gəlməyən Osmanlı ordusu avqustun 24-də «keçilməzliyinə və əzəmətinə görə göylə bəhsə girən Tiflis qalası»nı ələ keçirdi. Osmanlı ordusu Şirvana irəlilədi.

Sentyabrın 8-də Osmanlı ordusu Qanıq çayı sahilinə çatdı. Aclıq və üzücü yürüş işğalçı ordunun əsgərlərinin mənəvi ruhunu əsaslı surətdə sarsıtdı. Sipahilər və yeniçərilər yürüşdən imtina edərək geri qayıtmağı tələb etdilər. B.Kütükoğlu Osmanlı salnamələrinə əsaslanaraq yazır ki, bir qrup döyüşçü Mustafa paşaya yaxınlaşaraq dönməyə qərarlı olduqlarını bildirdilər. «Nə vaxtadək bu boş və yaşayış olmayan çöllərlə gedəcəksən. Sən qayıtmalısan. Biz qayıtmağa etiraz edən yoldaşlarımızı öldürərik. Bizim üçün əvvəlcə həyat, sonra isə dünya vacibdir. Biz nə Qanıqdan keçmək, nə də Şirvan ölkəsini ələ keçirmək arzusunda deyilik». Mustafa Lələ paşa böyük çətinliklə onları dilə tutaraq sakitləşdirə bildi [254,59].

1578-ci il sentyabrın 9-da Təbriz bəylərbəyi Əmir xan tərəfindən Osmanlı ordusu Qanıq çayı sahilində qarşılandı və tərəflər arasında baş verən döyüşü osmanlılar qazandı. Qoyun ölümü keçidi döyüşündə qələbə çalan Osmanlı ordusunu ərzaq çatışmazlığı və Kür çayının azğın sularını keçmək çətin vəziyyətə saldı. Əsgərlərinin müəyyən hissəsini itirməsinə baxmayaraq Mustafa Lələ paşa böyük çətinliklərdən sonra sentyabrın 16-da Ərəş şəhərinə gəldi. Şirvan bəylərbəyi Aras xan Rumlu düşmənin qat-qat üstün qüvvələri qarşısında Şirvanı tərk edərək Kürün cənubuna çəkildi. Osmanlı ordusu çox çətinlik çəkmədən Şəki, Ərəş, Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabad və Salyanı asanlıqla ələ keçirdi. Şirvan əhalisi qızılbaşlara qarşı qiyam qaldırdı. Dərbəndin qızılbaş hakimi Çıraq Xəlifə osmanlıların şəhərə daxil olması ərəfəsində üsyan qaldırmış şəhərlilər tərəfindən öldürüldü [bax: 83,33-34; 254,60-64; 21,148-149]. İ.P.Petruşevski düzgün olaraq qeyd edir ki, «Osmanlı Türkiyəsinin Şirvanı işğal etməsini Azərbaycanın cənub hissəsində bir çox köçəri kürd tayfalarının, Şimali Azərbaycan əyanlarının bir

(sünni) hissəsinin onun tərəfinə keçməsi, habelə Qızılbaş əmirləri arasındakı didişmələr və onların ümumi rəhbərliyə tabe olmaq istəməməsi» asanlaşdırmışdı [418,272].

Mustafa Lələ paşa fəth olunan torpaqların mühafizəsini təşkil etmək və Qızılbaş ordusunun qış hücumlarının ciddi təhlükə yaratmaması üçün bəylərbəylərdən birini Şirvanın mühafizəsinə təyin etmək məqsədilə divan topladı. Şirvanda Osmanlı ordusuna komandanlıq etmək təklifi almış Diyarbəkr bəylərbəyliyi Dərviş paşa və Hələb bəylərbəyi Məhəmməd paşa dərhal bundan imtina etdilər. Mustafa paşa bu vəzifəni Özdəmiroğlu Osman paşaya həvalə etməyə nail oldu [181,267]. Sadıq Bilge yazır ki, «Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altındakı beş çarpışma və xəstəliklər üzündən məhv olan» Osmanlı ordusu qış yaxınlaşdığı üçün 1578-ci il oktyabrın 8-də Ərzurum qışlağına çəkilmək üçün Ərəşi tərk etdi [301,95]. Öz ordusu ilə Şirvanda qalan Osman paşa əsgərlərinin ruhunu qaldırmaq və qənimət əldə etmək üçün İbrahim bəy və Əbdürrəhman bəyin müşaiyət etdiyi Qaytas paşanın rəhbərliyi altında ordunu Gəncə bəylərindən biri olan Partal oğlu Əhməd bəyə qarşı göndərdi. Partal oğlu Əhməd məğlub olaraq geri çəkildiyi üçün osmanlılar ətraf əraziləri qarət edərək xeyli qənimətlə geri döndülər [181,267; 21,151].

Sadıq Bilgə yazır ki, Səfəvilərin ipək emalı, duz mədənləri, çəltik becərilməsi və neft yaraqlarından ildə 24 milyon 750 min axça gəlir əldə etdikləri Şirvandan asanlıqla əl çəkəcəklərini düşünmək olmazdı. Mustafa Lələ paşanın bölgəni tərk etməsindən sonra Şirvan valisi Aras xan Rumlunun rəhbərliyi altında 30 minlik Səfəvi ordusu 1578-ci ilin oktyabrında Salyanı ələ keçirərək Şirvana irəlilədi [301,95].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Aras xanın ordusunun gücünə və Osmanlı ordusunun böyük itki verməsinə

əhəmiyyət verməyən Osman paşa Qızılbaş ordusunu məhv etməyə qərarlı idi. O, Şamaxıda möhkəmlənməyi və Krım tatarlarının gəlişini gözləməyi qərara aldı. Belə bir vaxtda Gəncə hakimi İmamqulu xan Qacar və Partal oğlu Əhməd 15 minlik qoşunla Ərəşə hücum etdi. Qızılbaşlar osmanlıları məğlub edərək Ərəşi ələ keçirdilər. Ərəş hakimi Qaytas paşa öldürüldü. Osmanlı sərkərdələrindən Əbdürrəhman bəy əsir alındı [254,84-85; 181,267]. Noyabrın 9-da Aras xan Rumlunun rəhbərliyi altında 20 minlik Qızılbaş ordusu Şamaxıya yaxınlaşaraq onun qərbində osmanlıların ön qüvvələri ilə döyüşə girdikdən sonra öz mövqelərinə döndülər. İkinci gün tərəflər arasında daha şiddətli döyüş baş verdi. Bu zaman Abdi Çavuş özünü yetirərək Adil Gireyin rəhbərliyi altında Qazi Girey, Mübarək Girey, Səadət Gireyin də qatıldığı 15 minlik Krım ordusunun və Əbubəkr Mirzənin qüvvələrinin köməyə gəldiyini bildirdi. Beləliklə, noyabrın 11-də döyüşün üçüncü günü Adil Gireyin 5-6 minlik ön qüvvələrinin yetişməsi ilə üstünlüyü ələ keçirən Osmanlı ordusu Qızılbaş ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Aras xan Rumlu və oğlu Dədə xan əsir alındı. Qızılbaş əmirlərindən, yalnız Ərdoğdu xan xilas ola bildi [bax: 254,85-88; 287,250-251; 236,331; 181,268; 301,95-96].

Şamaxı döyüşündə qələbə qazanan Osman paşa Krım ordusuna minnətdarlıq ifadəsi kimi Salyan bölgəsində – Kürün cənubunda yerləşən Aras xanın mal və mülkünün tatarlar tərəfindən qarət olunmasına razılıq verdi. Ərəş bəylərbəyi Piyalə paşanın qüvvələri də onlara qatıldı. Adil Girey tərəfindən Aras xanın qərargahı ələ keçirilərək qarət olundu. Kür çayını gəmilərlə keçməyə çalışan qızılbaşların xeyli hissəsi suya qərq oldu. Hər cür sərvətlərlə yüklənmiş dəvə karvanları tatarların əlinə keçdi [254,88; 236,331-332].

B.Kütükoğlunun fikrincə, bu vaxt Həməzə Mirzənin və Mirzə Salmanın rəhbərliyi altında Qızılbaş ordusu Qarabağdan təcili hərəkətə başlayaraq Şirvana daxil oldu. Noyabrın 24-də onlar Osman paşanın qüvvələrini Şamaxı şəhərində mühasirəyə aldı. Qızılbaşların Şamaxını tamamilə mühasirəyə aldığını görən Osman paşa Adil Gireyə təcili Şamaxıya dönməsi üçün xəbər göndərirdi. Qızılbaş qoşunu şəhərə daxil olaraq Qalabazarı məhəlləsini ələ keçirdi. Ertəsi gün tərəflərin ciddi tələfat verməsinə baxmayaraq, küçə döyüşündə üstünlük qazanan Səfəvilər şəhərin yarıdan çoxunu ələ keçirdilər. Qızılbaşların Şamaxıya gələn suyu kəsməsi şəhərdə böyük çətinliklər yaratdı. Osman paşa qalada məhbüs saxlanılan Aras xanı və digər Səfəvi əmirlərini edam etdirdi. Həttə əsgərləri ilə birlikdə Dağıstana qayıtmağa çalışan Şamxal həbsə alındı. Adil Gireyin ertəsi gün özünü çatdıracağı barədə Osman paşaya göndərdiyi məktub Qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirildi [254,89-90].

O.Ə.Əfəndiyev qeyd edir ki, Səfəvi qoşunu Şamaxı ətrafında qalmağı çox təhlükəli hesab etdi. Çünki aydın idi ki, tatarlar gələndə qədər onlar Osman paşanın uğurla müdafiə olunduğu qalanı ala bilməyəcəklər. Qızılbaş əmirləri şübhə edirdilər ki, tatarlar cənubdan gələcəyi təqdirdə, onlar bir neçə cəbhədə vuruşmaqla döyüşü uda biləcəklər. Buna görə də, Mirzə Salman Şamaxı ətrafında Vəli Xəlifə Şamlının başçılığı altında 3 minlik dəstə qoyaraq qorçibaşı Qulu bəy Əfşar, Şahrux xan möhrdar, Məhəmməd xan Türkmən, Pirə Məhəmməd xan Ustaclı, Sultan Hüseyn xan, İmamqulu xan Qacar və digər «adlı-sanlı» əmirlərlə cənuba, tatarlara qarşı yeridi [21,155].

Adil Gireyin rəhbərliyi altında Krım ordusu Salyandan Mollahəsənə gəldi və burada eyş-işrətlə məşğul olduğu üçün

Qızılbaşların hücumu qarşısında öz qüvvələrini toplamağa çətinlik çəkdi. Şiddətli yağış yağdığı üçün oxdan istifadə münasib olmadı. Tatarlar Salyanda qarət etdikləri qəniməti qorumaq üçün təşvişə düşdülər. 1578-ci il noyabrın 28-də baş verən Mollahəsən döyüşü Qızılbaş ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Krım xanının qardaşı Adil Girey və Ərəş hakimi Piyalə paşa əsir alındı. Tatarlar 30-dan çox tanınmış bəy, 2 min süvari itirdilər. Tatar xanının əsir alınmasından xəbər tutan tatarlar, ləzgilər və noqaylar mal və qəniməti ataraq qaçdılar [254,91; 236,332].

S.Eroğlunun fikrincə, Osman paşa tatarların darmadağın edilməsi və Adil Gireyin əsir düşməsi xəbərini eşidərək pərişan oldu. O, lazımı köməkdən məhrum olduğunu, Şamaxıda qalmağın daha təhlükəli olacağını düşünərək şəhəri tərk etdi. Osman paşa daha etibarlı olan Dərbəndə getmək və orada pərən-pərən salınmış qoşunlarının qalıqlarının yolunu gözləmək qərarına gəldi. Mollahəsəndə qızılbaşlara məğlub olaraq qaçmağa məcbur qalan tatarlar özlərini Dərbəndə çatdırdılar. Onların Osmanlı və tatar ordusunun tamamilə qırıldığını söyləməsi qala mühafizəçilərinin şəhəri tərk edərək qaçmasına səbəb oldu. Bu zaman Dərbənd sakinləri osmanlılara qarşı üsyan qaldıraraq qalanı ələ keçirdi. Onlar qala qapılarını möhkəmləndirərək heç kimi şəhərə buraxmadı. Bununla bağlı məlumat əldə edən Osman paşa həmin xəbəri qoşundan gizlədərək şimala getməyə tələsdi [181,268].

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, 1579-cu il oktyabrın 10-da Məhəmməd Girey Mollahəsənli döyüşündə məğlub edilərək əsir alınan qardaşını xilas etmək üçün 100 minlik bir ordu ilə Dərbəndə gəldi [354,60]. Birləşmiş Osmanlı - tatar qüvvələri

Şamaxıya və Bakıya yürüş etdilər. Onlar Kürü keçərək Gəncə, Qarabağ və Muğana hücum etdilər. Bu zaman Bakını azad edən Əli xan və Maqsud bəyə qarşı lazımi qüvvə göndərən Osman paşa şəhəri ələ keçirdi. Bu qələbə Osmanlı ordusunun Şirvanın içərilərinə doğru yenidən irəliləməsinə şərait yaratdı [254,105-106]. Lakin Qızılbaş qoşununun Şirvana daxil olması xəbərini almış Krım xanı tələsik şimala yollandı və xeyli əsir apardı.

Çox keçmədən Şirvana vali təyin edilən Peykər xanın rəhbərliyi altında 15 minlik Səfəvi ordusu Şirvana göndərildi. Osman paşa da Qazi Gireyin başçılığı altında Osmanlı ordusunu ona qarşı yolladı. Bu zaman yerli Şirvan dəstəsi Bürhan oğlu Əbubəkr Mirzənin rəhbərliyi altında osmanlılara qatılmışdı. Döyüş Şamaxı ilə Şabran arasında baş verdi. İki ordu arasında baş verən döyüşdə Əbubəkr Mirzə Qızılbaşlarla bacara bilməyəcəyini dərk edərək öz dəstəsi ilə döyüş mövqeyindən qaçdı [181,269-270]. O.Ə.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, tatarların əvvəlki uğurlarının təsiri altında özünə güvənən Qazi Girey at belində döyüşün ən qızğın yerinə yərirdi və Qacarlar tərəfindən əsir alındı. Tatarların və osmanlıların birləşmiş qoşunu yenidən ağır məğlubiyyətə uğradı. Səadət Girey də əsir düşmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Sağ qalan tatarlar və osmanlılar döyüş mövqeyindən qaçdılar [21,175]. Peykər xan tərəfindən əsir alınan Qazi Girey qorçılar tərəfindən Həmzə Mirzənin yanına göndərildi və Əlamut qalasında zindana salındı. Qızılbaşların əldə etdiyi bu qələbə Ağsuya kimi ərazilərin Səfəvilərin nəzarətinə keçməsinə təmin etdi.

Şirvan bölgəsinin Səfəvilər tərəfindən azad edilməsi, Osman paşa və Osmanlı əsgərləri üçün irəlidə yaşanacaq qara günlərin bir müjdəçisi oldu. Bu dövrdə Osman paşa Qızıl-

başların əldə etdiyi qələbənin yaratdığı böyük çətinlikləri hiss etməklə yanaşı, hökumətin lazımi vəsait göndərməməsi və əsgərlərə paylanacaq bəxşisləri təmin etməkdə çətinliklərlə üzləşməsi onun çəkdiyi izzətləri daha da artırdı. Çünki bu dövrdə onun Qızılbaşlara qarşı çıxara biləcək qüvvəsi və lazımi vəsaiti qalmamışdı. 1582-ci ilin payızında Səfəvi ordusunun hücum təhlükəsini və qışın yaxınlaşmasını nəzərə alan Osman paşa əsgərlərinə daha etibarlı sığınacaq yeri təmin etmək məqsədilə Asafi və Qayğı bəyi dərhal Qəbələ qalasını möhkəmləndirməyə göndərdi [254,124-125].

Bu zaman Partal oğlu Mustafa bəyin rəhbərliyi altında 4-5 minlik Səfəvi qoşunu Ərəşdən yürüş edərək Qəbələni mühasirəyə aldı. Mühasirənin 18-ci günü aclıq qala müdafiəçilərini çıxılmaz vəziyyətə saldı. Qızılbaşların əsir aldığı Qasani sancaqbəyi tərəfindən qala müdafiəçilərinə ünvanlanan məktubda III Muradın Səfəvi şahının sülh təklifini qəbul etdiyi və tərəflər arasında artıq müharibənin dayandırıldığı xəbərinin çatdırılması osmanlılar arasında qarşıdurmaya səbəb oldu. Hətta, onların bir hissəsi Qızılbaşların tərəfinə keçdi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Asafi qalanı Partal oğlu Mustafa bəyə təslim etdi [181,269-270].

Qəbələdə Osmanlı ordusuna qalib gələn Qızılbaşların növbəti hücumunun qarşısını almağın çətin olacağını nəzərə alan Osman paşa Dərbəndə çəkilərək vəziyyəti İstanbula çatdırdı. Şirvan bölgəsinin tamamilə itirildiyini nəhayət dərk edən Osmanlı hökuməti Dərbəndə təcili yardım göndərməyə qərar verdi. Osmanlı sultanı Krım xanlığından və Şimali Qafqazdan hərbi dəstələr, habelə hərbi sursat və pul göndərməklə Osman paşaya yardım göstərdi [21,176].

Osmanlı tarixçisi Mustafa Alinin verdiyi məlumata əsaslanan B.Kütükoğlu yazır ki, bu dövrdə Osmanlıların Da-



ğıştan və Şirvanda mövqeyinin güclənməsini ayrı-ayrı yerli hakimlər öz nüfuzları və hakimiyyətləri üçün təhlükə hesab edirdi. Buna görə də Şamxal və Əbubəkr Mirzə Gəncənin Qızılbaş hakiminə müraciət edərək Osman paşaya qarşı birgə çıxış etməyi təklif etdi [254,129]. Əbubəkr Mirzənin belə bir addım atması üçün ciddi əsası vardı. Belə ki, o, diyarın Osmanlılar tərəfindən istila edilməsində sultana xeyli kömək etdiyi üçün Şirvanda hakimiyyətin ona veriləcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin gözlənilmədiyi kimi, Əbubəkrin Şirvan hakimiyyətinə olan iddialarını müdafiə edən Şirvan feodallarının ümidləri özünü doğrultmadı. Mustafa paşa Əbubəkrə ölkənin qəti olaraq tabe edilməsində Osman paşaya kömək etməyi tapşırırdı. Vətənə qayıdan zaman sultandan onun Şirvan hakimi təyin edilməsinə nail olacağı kimi yalançı vədlərlə onu sakitləşdirdi [21,151].

İmamqulu xan Qacar Osmanlı ordusunun Dərbəndə çəkilməsindən xəbər tutaraq 1583-cü ilin yazına kimi lazımı qüvvə toplamağa tələsdı. O, gürcü hakimi Aleksandrın aldığı yardım nəticəsində 40-50 min nəfərə çatdırdığı ordusu ilə Kür çayını keçərək Şirvana daxil oldu. İmamqulu xan Şamaxıda olarkən Niyazabadda Silistriya sancaqbəyi Yaqub bəyin rəhbərliyi altında Osmanlı qoşununun cəmləşdiyindən xəbər tutaraq Rüstəm xanı 6 minlik Qızılbaş dəstəsi ilə onlara qarşı göndərdi. Qızılbaşlar bu döyüşdə mühüm qələbə qazandı. Osmanlılar döyüşdə Mustafa bəy, Abdaloğlu, Divanə Malkoç və Yaqub bəyi itirdi, silah və sursatı ataraq Müskür meşələrinə, sonra da Dərbəndə qaçmaq məcburiyyətində qaldılar [254,129-130].

Niyazabad döyüşündə məğlub olub qaçan Osmanlı əsgərləri Dərbəndə çatan zaman silahdarbaşı Əli Ağanın təklifi

ilə Osman paşa əsaslı ordu ilə İmamqulu xana qarşı hərəkətə başladı. Osman paşanın Niyazabad döyüşündə Osmanlı ordusunun məğlubiyyətini gizlətməsi mümkün deyildi. O, əsgərlərindəki intiqam hissinin yüksək olduğunu görərək onların təchizatını yaxşılaşdırdı və Səfəvilər üzərinə yürüşə qərar verdi. Bu zaman əldə etdiyi qələbə nəticəsində öyünən və qürurlanan İmamqulu xan Osman paşaya meydan oxuyaraq ona Dərbənddən çıxaraq döyüş meydanına gəlməsi üçün xəbər göndərdi. Osman paşa ordusunu döyüşə hazırlayaraq Samur çayını keçdi, Vilayət Harkı və ya Palasa adıyla tanınan düzün ortasındakı Baştəpə adlı yerdə öz qərargahını qurdu. Cəfər paşa Rumeli və Kəfə əsgərləri ilə ordunun sol cinahında, Çərkəz Heydər paşa Sivas və Kastamonu sancaqbəyləri ilə sağ cinahda, Osman paşa isə mərkəzdə yer aldı. Osmanlı ordusunun önündə yeniçəri tufəngçiləri və topçular yerləşdirildi. Səfəvi ordusunda isə İmamqulu xan Qacar mərkəzdə, sağ cinahda Rüstəm xanın, Mehdiqulu xan Şamlının və Əbubəkr Mirzənin, sol cinahda isə Heydər xan, Xəlifə Ənsarın iki oğlu – Mürşidqulu Sultanla Şahverdi Sultanın və aznaur Yoramın rəhbərliyi altında Kaxeti gürcüləri yer almışdı [254,130-131; 229,112].

Tərəflərin qatı duman altında dörd gün ərzində nəinki gecə hətta, gündüz belə məşəl yandıraraq vuruşduğu bu döyüş tarixə «Məşəl savaşı» adı ilə daxil olmuşdur. Mayın 8-də bazar günü sübhədən başlayan döyüşün ilk günü ön qüvvələrin qarşılaşması ilə başa çatdı. Tərəflər öz mövqelərinə çəkilərək sabaha kimi gözlədilər. Növbəti gün top atəsilə başlayan döyüş gecə yarıya kimi davam etdi. Hətta tərəflər məşəllər yandıraraq gecə yarıya kimi vuruşdular. Döyüş Qızılbəşlərin üstünlüyü şəraitində keçdi. Döyüşün üçüncü günü tərəflər bir-birinə qarşı hücum etməyərək dincəldilər.

Bu zaman Osman paşa özünü geriyə çəkilməyə hazırlamış kimi göstərərək əsas ehtiyatları arxaya daşıtdırdı. Qızılbaşlar osmanlıların əsas qüvvələrinin geri çəkildiyini zənn edərək, onların yolunu kəsmək üçün Osmanlı ordusunun arxasına keçərək Samur çayının üç fərsəxliyində mövqe tutdular [bax: 254,130-131; 117,161-166]. Buna görə də, mayın 11-də çərşənbə günü döyüşün dördüncü günü Qızılbaş ordusu geri çəkilən Osmanlı ordusuna mane olmaq üçün onu mühasirəyə almağa çalışsa da, güclü top atəşi ilə qarşılaşdı. Osmanlı ordusunun sol cinahına Qızılbaşlar ciddi zərbə vursa da, Köstəndil sancaqbəyi və Rumeli əsgərlərinin yardımını sayəsində Qızılbaşlar məğlubiyyətə uğradıldı. İmamqulu xan məğlubiyyətdən xilas olmaq üçün çox çalışsa da buna nail ola bilmədi. Gürcü aznaurları Dağıstan dağlarına qaçdı. İmamqulu xan Qacar ciddi tələfat verərək geri çəkilməyə başladı. Osman paşa Qızılbaşları təqib etməyə icazə vermədi. Osmanlılar xeyli qənimət ələ keçirdilər [181,271]. B.Kütükoğlu yazır ki, «Məşəl savaşı» Osmanlı ordusunu Şirvandan çıxarmaq üçün Qızılbaşların həyata keçirdikləri sonuncu ən böyük hərbi əməliyyatlardan biri oldu. Lakin bu döyüşdəki uğursuzluq Osman paşanın işğal edilmiş ərazilərdə öz mövqeyini möhkəmləndirməsinə və Şamaxını yenidən ələ keçirərək orada yeni qala tikdirməsinə şərait yaratdı [252,126-127; 254,132].

S.Eroğlu Asafinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, 1583-cü ildə Krımda Məhəmməd Gireyin öldürülməsindən sonra hakimiyyətə gətirilən İslam Gireyə qarşı vəliəhd Səadət Gireyin üsyan qaldırdığı barədə xəbəri Qızılbaşlar bir zəfər müjdəsi kimi qəbul etdilər. Onlar üsyançı tatarlarla əlaqəyə girərək osmanlıları sıxışdırmaq arzusuna düşdülər. Qazi Girey həbsdən azad edildi və ona Krım taxtı vəd edildi. Qazi Girey ilk öncə özünü sanki Qızılbaşların vədini qəbul

etmiş kimi göstərdi. Onun niyyəti həbsdən azad olmaq və Osmanlı ərazisinə keçmək idi. Buna görə də, hərəkətlərində səmimi olduğunu göstərməyə çalışdı. O, həbsdən azad edilərək Qəzvin sarayına gətirildi [181,273].

Maraqlıdır ki, vaxtı ilə Səfəvi sarayında əsir olan Adil Gireyə də hər cür diqqət və iltifat göstərən Səfəvi hökuməti ümid edirdi ki, xoşrəftarlı münasibət göstərməklə, onu öz tərəflərinə çəkib sultanla ittifaqdan əl çəkməyə razı salar və bununla da Şirvanı Krım tatarlarının viranedicisi hücumlarından qurtara bilərlər [21,169]. Lakin, Adil Girey öldürüldükdən sonra bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Qızılbaşlar yaranmış vəziyyətdə Qazi Gireylə bağlı yenidən belə bir təşəbbüs göstərmişdilər. 1585-ci ildə Qazi Gireyin yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Vana qaçması və Osman paşasının Təbriz yürüşünə qatılması Səfəvi şahının bu cəhdinin də uğursuz olduğunu göstərdi.

Osmanlı sultanını III Muradın Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə qərar verməsi və Mustafa Lələ paşanı yürüşə göndərməsi xəbərinin alınması Səfəvi şahını vaxtı ilə tərəflər arasında bağlanmış sülhün qorunub saxlanması və müharibənin qarşısını almaq üçün diplomatik vasitələrdən istifadə etməyə vadar etdi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Mustafa Lələ paşasının yürüşü ilə bağlı xəbər Qəzvinə çatan zaman «əmirilər və dövlətin dayaqları bunu məsləhət bildilər ki, əvvəlcə münaqişənin aradan qaldırılması məqsədilə Xondgara dostluq üslubunda bir məktub göndərüb, əhdü-peymanın pozulmasının və sərhəd hakimlərinin törətdikləri cürət və cəsarətlərin səbəblərini soruşub öyrənsinlər. Əmirlərin məsləhəti ilə Rum xondkarı hərətlərinə bu tərəfdən riayət olunan və əməl edilən sülhün tə-

məllərinin məhkəmləndirilməsi əsasında bir dostcasına məktub yazıldı. Məktubu Məhəmməd xan Toxmağın mülahimisi Vəli bəy Ustaclu ilə göndərdilər. Lakin Osmanlıların sərhəd hakimləri və paşaları onu saxlayıb İstanbula getməyə qoymadılar» [56,469]. Şah Məhəmməd Xüdəbəndə tərəfindən sülh təşəbbüsləri müharibənin gedişində bir neçə dəfə təkrar edildi.

B.Kütükoğlu yazır ki, 1580-ci il aprelin 25-də Mustafa Lələ paşanın yerinə Sinan paşa sərdar təyin edilərək Ərzuruma gəldiyi zaman Hacı Maqsud bəy Zülqədərini başçılığı altında Ərzuruma gələn Səfəvi elçi heyəti İstanbula müşayiət olundu. Səfəvi elçisi avqustun 4-sə İstanbula çataraq At Meydanındakı Miraləm sarayında yerləşdirildi. Avqustun 15-də Maqsud bəy humayun divanına qəbul olunaraq gətirdiyi hədiyyələri və şahın məktubunu təqdim etdi. Məktubda Qızılbaş elçisi Vəli bəy Ustaclının Osmanlı sərhəd hakimiyyət orqanları tərəfindən tutulub saxlanması və həbs olunmasından narahatlıq bildirilir, Osmanlı qoşunlarının törətdikləri qarət və zorakılıqların, müsəlman qadın və uşaqların əsir alınmasının yolverilməz olduğu göstərilir, habelə sülhün bərpa olunması və ziyarətə gedənlərin dincliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək arzusu bildirilirdi [254,109-110; 21,171]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hələ Sinan paşa sərdar təyin edilib Osman paşaya Şirvanın qalan hissəsini işğal etməyə kömək etmək üçün Ərzuruma gəldiyi zaman Səfəvi baş vəziri Mirzə Salmana məktub göndərmişdi. Məktubda deyilirdi: «Hansı vilayətə ki, Osmanlı qoşunu daxil olub və orada öz padşahının adına xütbə oxutdurubdur, həmin vilayətdən əl çəkmək Osmanlı qanununa ziddir. Bir halda ki, indi Şirvan və Şəki vilayətləri, Azərbaycan

canın və Gürcüstanın bəzi mahalları Osmanlı... işğalı altına keçib, əgər bundan sonra qızılbaşlar o mahallara basqın etməsələr, onlar o vilayəti...Osmanlı sultanının tabeçilərinin ixtiyarına buraxıb münaqişəni tərk etsələr və üzrxahlıq məqamında durub Xondgar həzrətlərinə dostyana məktub yazaraq iş bacaran mötəbər elçi göndərsələr, onda bu xeyirxah (Sinan paşa) vasitəçi olacaq və Xondgarın sülh etməyə rəğbətləndirəcəkdir. Əks təqdirdə Rum əsgərləri İran məmləkətlərinin işğalını davam etdirməkdən əl çəkməyəcəkdir» [56,518-519; 21,172]. Osmanlı sərdarının təklifinə Qızılbaşlar razı olmadılar və məktubun cavabında yazdılar: «Əgər siz cənnətməkan şahın zamanındakı şərtlərlə sülhə razı olsanız, qəbul edərik. Yoxsa öz razılığımızla heç bir qarış torpağımızı da sizə vermərik və yüz min qızılbaşdan hətta biri də sağ qalana qədər bu yolda çarpışarıq... O ki qaldı Şirvan ölkəsinin Osmanlı.. işğalı altına keçməsi barədə yazdığınıza bu yalınıdır. Şirvan əvvəlki tək Qızılbaş əmirlərinin ixtiyarındadır və Dərbənd qalasının dörd divarından savayı Şirvanın heç bir yeri rumilərin əlinə keçməyibdir» [56,519; 21,172]. İsgəndər bəy Münşi doğru olaraq yazır ki, həqiqətən əgər o vaxt Qızılbaşlar arasında birlik olsaydı, düşmənlərin «məmalikiməhrusə»yə əl uzatmağa qüdrəti çatmazdı [56,519].

Sinan paşa sözügedən məktubun cavabından ehtiyatlanaraq yürüşə başlamağı təxirə saldı və yenidən sülh məsələsini ortaya ataraq, bu dəfə mülayim bir tərzdə məktub yazıb bildirdi: «Osman paşa Xondgar həzrətlərinin taxtının ətəyinə ərz edib ki, biz Şirvan məmləkətini zəbt etmişik. Əgər bu belədirsə, dövlətiniz üçün faydalı olan budur ki, bir daha Şirvan mülkünə Qızılbaşlar tərəfindən hücum edilməsin. Hərgah siz bu barədə bir qalmaqal törətməsəniz mən

sülhə dair öhdəlik götürərəm» [56,519]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan məlum olur ki, Sinan paşanın məktubuna müvafiq cavab yazıldı. Sinan paşa qərar verdi ki, bu il hər iki tərəfin qoşunu öz yerində və öz məqamlarında qılsasın. Hər iki tərəfdən – həm Qızılbaşlardan, həm də rumilərdən bir nəfər etimadlı şəxs Şirvana göndərilsin, oranın hər mahalını gəzib, rumilərin, yoxsa qızılbaşların ixtiyarında olduğunu müəyyənləşdirdinsinlər. O, bu işi yerinə yetirmək üçün Ömər ağanı Qəzvinə göndərdi [56,519]. Şirvan vilayətinə gedib hansı bölgənin kimin ixtiyarında olduğunu yoxlamaq üçün Sinan paşa tərəfindən göndərilmiş Ömər ağa əmin oldu ki, Dərbənd və Bakıdan başqa bu ölkədə heç bir yer Osman paşanın ixtiyarında deyildir. Bundan sonra Osmanlı nümayəndəsi onu müşayiət edən Səfəvi müvəkkili Şahqulu Sultan Təbətoğlu\* Zülqədrlə birlikdə, «həqiqi vəziyyət barədə» məlumat vermək və sülh danışıqları aparmaq üçün 1581-ci il yanvarın 7-də Ərzuruma – Sinan paşanın yanına gəldi. Lakin Sinan paşa Osman paşa ilə münasibətləri gərgin olduğu üçün birbaşa sülh danışıqlarına başlamadı. O, Şahqulu sultanı dostluq məktubu ilə geri göndərdi və məktubunda Səfəvilərə təklif etdi ki, sülh müqaviləsi bağlamaq üçün böyük əmirlərin ləyaqətlilərindən birini sultanın sarayına göndərsinlər. Ağıllı və ehtiyatlı şəxs kimi tanınan Qum hakimi İbrahim xan Türkmən bu məqsədlə Osmanlı paytaxtına göndərildi [85,17; 254,113; 21,174]. B.Kütükoğlunun fikrincə, İbrahim xan 200 nəfərlik heyətilə 1582-ci il martın 29-da İstanbulla çatdı Vəfa meydanındakı Pertev paşa sarayına yerləşdirildi. Aprelin 7-də Ali divana çağırılan Səfəvi elçisi gətirdiyi hə-

---

\* B.Kütükoğlu əsərində bu qızılbaş elçisinin adını səhvən Tabut oğlu kimi təqdim edir. Bax: 254,113.

diyyələri və şahın məktubunu təqdim etdi [254,117]. İstanbul layiqli töhfələr və hədiyyələrlə gələn İbrahim xan dərhal başa düşdü ki, buradakı şərait heç də sülh danışıqlarının xeyrinə deyildir. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, İbrahim xan İstanbulda gedib Rum hökmdarı Sultan Murad Xondgarın hüzuruna çatdıqda qərəzçilik sahibləri, xüsusən də Şirvan Dərbəndində olan Osman paşa Sinan paşanı təqsirkarlıqda ittiham edərək, sülhün qəbul edilməsinin yolverilməzliyi barədə xəbardaredici sözləri ərz etdilər. Buna görə də İbrahim xan İstanbulda uğur qazana bilmədi [56,524]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, şahın məktubundan, eləcə də elçi ilə aparılan danışıqlardan aydın oldu ki, Qızılbaşlar Osmanlı ordusunun zəbt etdiyi ölkələrdən əl çəkir, yalnız Şirvanı öz əllərində saxlamağın müqabilində illik xərəcə ödəməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Bununla da fəth olunmuş ölkələrdən Qızılbaşların əl çəkmədiyi, Sinan paşanın sülh ümidinin çürük təməllərə əsaslandığı ortaya çıxdı. Buna görə də, elçiyə Osmanlı dövlətinin şərtləri qəbul edilmədiyi təqdirdə Qızılbaş ölkəsinin tamamilə fəth olunacağı bildirildi. Sinan paşanın aldadıldığı, eyni zamanda Səfəvi elçisinin onun istəyi ilə göndərildiyi öyrənildiyi üçün 1582-ci il dekabrın 6-da baş vəzirlərdən azad edildi, elçi İbrahim xan isə Sokollu Mehmed paşa sarayında göz altına alındı [254,118-119; 236,336; 260,61; 229,110-111].

1582-ci il dekabrın 29-da III Sultan Murad Qızılbaşlarla sülh danışıqlarına başlayan Sinan paşanı vəzifəsindən azad etdi və Fərhad paşanı şərq yürüşünün rəhbəri təyin etdi. İbrahim Rəhimizadə yazır ki, 1583-cü ilin avqustunda Fərhad paşa Qarsdan «İran və Turan məmləkətlərinin əbrusu, Naxçıvan və Şirvanın qapısı, Azərbaycan mülkünün gözü olan



İrəvan qalasının üzərinə» hərəkət etdi [83,169]. Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Toxmaq heç bir kömək almayaraq öhdəsindəki cüzi qüvvə ilə Naxçıvana geri çəkilməyə məcbur oldu. Osmanlı ordusu Çuxursədi ələ keçirdi. Fərhad paşa İrəvanda yeni qala inşa etdirdi və burada qoşun yerləşdirdi. Onlar lazımi silah və sursatla təmin edildi. Xızır paşa İrəvan bəylərbəyi təyin olundu [bax: 254,133-137; 5,210].

Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmə və mübarizə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici düşmənlərə qarşı müqavimət qüvvəsini sarsıtmış, Osmanlı ordusunun işğallarını asanlaşdırdı. Qızılbaş ordusu tərəfindən azad edilmiş ərazilər 1583-cü ildə yenidən itirildi. Qızılbaş əmirləri bütün qüvvələri səfərbərliyə alaraq düşmənin hücumunu dəf etmək əvəzinə daxili mübarizə və fitnə-fəsadla məşğul idi. Qızılbaş dövlətinin ağır daxili vəziyyəti haqqında xəbərdar edilmiş Osmanlı sultanı döyüşkən ruhlu Özdəmiroğlu Osman paşanı Dərbənddən İstanbula çağıraraq onu Şərq yürüşünə rəhbər təyin etdi. 1585-ci il avqustun 12-də Osman paşa Ərzurumu tərk etdi və Pasinabad-Çaldıran-Xoy-Mərand-Sufiyan-Təbriz istiqamətində hərəkətə başladı [21,182; 5,210].

1585-ci ilin yayında Səfəvi şahı və oğlu Həmzə Mirzə Qarabağ yaylaqlarında idilər və günlərini eyş-ışrətdə keçirirdilər. Onlar yaylaqda ikən Osman paşanın Təbriz üzərinə yürüş xəbərini aldılar. Həmzə Mirzə 20 minlik qüvvə ilə ona qarşı göndərildi. Sentyabrın 18-də Sufiyan ərazisində Məhəmməd xan Toxmağın başçılığı ilə Qızılbaşların öndə gedən dəstəsi düşmən hissələri ilə üz-üzə gəldi. Axşama kimi davam edən döyüşdə əvvəlcə Qızılbaşlar osmanlıları böyük itkiyə məruz qoysa da, sonra onların böyük üstünlüyü qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldular [254,156; 21,183-184].

B.Kütükoğlu yazır ki, növbəti gün Osman paşa yürüşü davam etdirərək Təbrizin şimalından keçən Acısu çayının keçidinə yaxınlaşdı. Sentyabrın 20-də Osman paşa Təbriz şəhərinə hücumla başladı. Əsasən müdafiəsiz qalmış Təbriz çoxsaylı nizami Osmanlı ordusunun hücumunu dəf edə bilmədi. Osman paşa şəhərə daxil olsa da, şəhər əhalisinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Pirqeyb xan və Hüseynqulu Sultanın gecə basqınları təşkil etməsi osmanlıların xeyli itki verməsinə səbəb oldu. Düşmənin Sahibabad meydanına kimi irəlilədiyini nəzərə alan Təbriz hakimi Hüseynqulu Sultan və Pirqeyb xan müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görüb şəhəri tərk etdilər [254,156; 21,183-184]. Səfəvi hakimləri tərəfindən taleyin ümidinə buraxılmış təbrizlilər daha bir müddət inadlı müqavimət göstərdilər. Şəhər əyanları özlərini və əmlaklarını talandan qorumaq üçün Qazi Kamran bəy Əvhədinin, şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əlinin və digər adlı-sanlı şəxslərin daxil olduğu nümayəndə heyətini Osman paşanın yanına göndərdilər. Lakin bu, əhalini amansız kütləvi qarət və talandan xilas edə bilmədi [254,156; 181,184]. B.Kütükoğlu Mustafa Alinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Təbriz hamamlarından birində Osmanlı zabitinin öldürüldüyü xəbəri Osman paşaya çatdırıldıqda o, əhalini qılıncdan keçirməyi əmr etdi [254,159 qeyd 39]. Osmanlı əsgərləri Təbrizin küçələrini ələk-vələk edir, qarşılarına çıxanları qətlə yetirirdilər. B.Kütükoğlu dövrün farsdilli və Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumata əsaslanaraq qırğın qurbanlarının 20 minə çatdığını göstərir [254,159]. O.Ə.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Təbriz Osmanlı istilasına zamanı «İslam şəhərləri arasında» tayı-bərabəri olmayan, əhalisi sıx və abad bir şəhərdən əhalinin tərk etdiyi, yarımdağıdılmış

ölü şəhərə çevrildi [21,185].

Türkiyə tarixçiləri Təbriz yaxınlığında Osmanlı ordusu ilə Qızılbaş qoşunu arasında baş verən iki mühüm döyüş haqqında da məlumat verirlər. Osmanlı ordusunun Təbrizdə ərzaq qıtlığı ilə üzləşməsindən xəbər tutan Həmzə Mirzə düşmənin şəhər ətrafında yerləşən canlı qüvvəsinə zərbə vurmaq üçün qorçibaşı Qulu bəy Əfşar göndərdi. O, Fəxusfənc çayını keçərək Təbrizə yaxınlaşdı. Osman paşa Cığal oğlu Sinan paşanı ona qarşı göndərdi. Qulu bəyin göndərdiyi ön dəstə Saidabadda Sinan paşanın ön qüvvələrinə çataraq geri çəkilmə manevri ilə onları öz arxasınca Qızılbaşların pusquda duran əsas qüvvələrinə tərəf gətirdi. Öz ordusunu artilleriyanın köməyindən məhrum edən Sinan paşa Qızılbaş süvarisinin sarsıdıcı hücumuna məruz qaldı. Osmanlı müəlliflərinin təsdiq etdiyi kimi, bu döyüşdə Osmanlı ordusu böyük itki verdi. Mahmudi Həsən bəy, Sipahi-oğlanları katibi Mehmed Çələbi, ali divan katiblərindən Əbdürrəhman Əfəndi, Yəhya Sübaşı öldürüldü, Urmiya hakimi Boxti Xalid bəy və Harran bəyi Yusif əsir alındı [117,253-254; 254,157-158; 21,185].

Qızılbaşların bu qələbəsi Həmzə Mirzənin Sinan paşa üzərinə yeni yürüşə başlamasına şərait yaratdı. Oktyabrın 25-də Fəxusfənc çayı kənarında növbəti döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Həmzə Mirzə şəxsən iştirak etdi. Türkiyə tarixçiləri bu döyüşü ətraflı təsvir edirlər. O, yazır ki, şahın ox-yay qorçisi Allahqulu bəy Qazi Gireyə məktub göndərərək Qızılbaşların Şənbə-Qazan tərəfə 200-300 adam göndərüb əsas qüvvələri də oraya yönəldərək ordu qərargahını qərət edəcəyini bildirdi. Sinan paşa Qaraman hakimi Murad paşa və Diyarbəkr hakimi Mehmed paşanın başçılığı ilə ona qarşı

qoşun göndərdi. Qızılbaşların sağ cinahına Toxmaq xan rəhbərlik edirdi və Sinan paşanın qüvvələrinə qarşı dayanmışdı. Sol cinaha İmamqulu xan başçılıq edirdi, ona qarşı Diyarbəkr hakimi Mehmed paşanın qüvvələri dururdu. Günortaya kimi tərəflər bir-birinə ox atmaqla kifayətləndilər. Bu zaman İmamqulu xanın dəstəsi çayı keçərək hücum keçdi. Döyüş gecə qaranlığına kimi davam etdi. Həmə Mirzənin əmri ilə Şahrux xan düşmən mərkəzinin arxasına keçdikdən sonra, döyüş Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Osmanlı qüvvələri sayca üstün olmasına baxmayaraq pərən-pərən salındı və geri çəkilməyə başladı. Osmanlı sərkərdələri Mehmed paşa öldürüldü, Murad paşa isə əsir alındı. Qızılbaşlar düşmənin əsas qüvvələrinin yerləşdiyi qərarqaha kimi təqib etdilər [bax: 117,254-256; 85,19-20; 254,159-160; 229,115; 21,186; 387,83].

Həmə Mirzənin rəhbərliyi altında Qızılbaşların aramsız hücumları, təbrizlilərin müqaviməti, ərzağın çatışmaması və Osman paşanın ağır xəstəlməsi osmanlıların vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi. Osman paşa orduya rəhbərliyi Sinan paşaya tapşırırsa da, baş verən son hadisələr ona pis təsir etmişdi. Sinan paşa oktyabrın 28-də Təbrizdə Cəfər paşanın 7 minlik hərbi hissəsini qoyaraq şəhəri tərk etdi. B.Kütükoğlu Asafinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Sinan paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Şənbi-Qazanda dincəlməyə dayandığı zaman Həmə Mirzə onlara hücum etdi. Qızılbaşların gözlənilməz hücumu nəticəsində düşmənin qəfil yaxalanması Osmanlı ordusunda çətinliklərə səbəb oldu. Axşama kimi davam edən döyüş zamanı Çaldıran sancaqbəyi Xosrov bəy öldürüldü. Yalnız silahdarbaşı Xürrəm ağanın rəhbərliyi altında osmanlıların əks hücumu qızılbaşları geri yə çəkilməyə vadar etdi. Bu zaman onlar düşmənin 85 qatar

yüklü dəvəsini qənimət kimi özləri ilə apardılar. Şənbə Qazan döyüşü başa çatdığı gecə Osman paşa vəfat etdi. Orduda çaxnaşma yaranmaması üçün bu xəbər əsgərlərdən gizlədildi [117,258-260; 254,161,21,186; 387,83-84].

Osman paşanın ölümündən xəbər tutan Həmzə Mirzə Osmanlı ordusunu təqib edərək ona növbəti zərbə vurmağa səy göstərdi. Həmzə Mirzə İsmailqulu xan Şamlı və Toxmaq xan Ustaclı ilə birlikdə geri çəkilməkdə olan Osmanlı ordusuna Mayan adlı yerdə növbəti dəfə hücum etdi. Düşmənin xeyli itkisi verərək yoluna davam etdi. Həmzə Mirzə Tasuca qədər düşmənin ardınca gedərək ona tez-tez gözlənilməz zərbələr vurdu.

R.Kılıç yazır ki, Cıǵalızadə Sinan paşa Vana gəldiyi zaman sərdar təyin edildiyini öyrənmiş, Təbrizin mühafizəsini həyata keçirən Cəfər paşaya yardım göstərmək üçün tədbirlər görmüşdü. Təbrizin fəth olunması barədə xəbər İstanbula çatan zaman şəhərdə üç gün ərzində şadlıq keçirildi, sərhəd qalalarından toplar atıldı [229,116]. M.Ə.Selanki yazır ki, bütün məmləkəti Osmanlıya Azərbaycan mülkünün fəthi üçün şənliklər və şadmanlıqlar keçirildi [85,21].

Həmzə Mirzə Təbriz şəhərini uzun müddət mühasirədə saxlasa da, Fərhad paşanın böyük bir ordu ilə yaxınlaşdığını xəbər alaraq mühasirədən əl çəkdi. F.Kırzioğlu yazır ki, 1586-cı ilin sentyabrında Fərhad paşa Səfəvilərin barışıq təkliflərini nəzərə alaraq Təbriz ətrafındakı qərgahından əski Təbriz valisi Əliqulu xan Ustaclıya məktub göndərərək hər iki tərəf müsəlmanların məhv edilməsinə son qoymaq istəyirlərsə, inaddan əl çəkib «Osmanlı qanunlarına görə ələ keçirilən hər hansı bir yerin verilməyəcəyi» qaydasını göz önünə alaraq barışıq razı olsunlar, yoxsa Ərdəbil və İraq öl-

kəsinin də fəth ediləcəyini bildirdi [236,359]. İsgəndər bəy Münşi Fərhad paşanın məktubu barədə yazır: «Araqarışdıranların pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində padşahlar arasında çaxnaşma və fəsad baş qaldıdıqdan sonra neçə min insan məhv olmuşdur. Hərçənd bizim tərəfdən ortaya sülh söhbəti salındı və biz sizə bildirdik ki, hansı yerlər Osmanlı nəzarəti altına keçibsə, o yerlərdən əl çəkmək Osmanlı sülaləsinin qanunu deyildir, indi sülh bağlayaraq çalışın ki, bundan sonra digər yerlər ixtiyarınızdan çıxmasın. Lakin qızılbaş əmirləri tərslik və inadkarlıq etməyə başlayıb, buna razı olmadılar və hər il bir vilayəti əldən verdilər... Təbriz şəhəri də əlinizdən çıxdı. İndi də əvvəlki qaydada hərəkət edib inadkarlıq və ziddiyyət ortaya qoysanız, onda növbəti il bizim fəthlərimiz Ərdəbil və İraqa da sirayət edəcəkdir» [56,656]. Vəliəhd Həmzə Mirzə «bu şərtlərin qəbulunu inadkarlıq və düşmənçilikdən daha vacib bildi, əmirlərin məsləhətlərinin əksinə olaraq, elçiyə dostyana sözlər dedi və müddəaya uyğun gələn cavab yazıb, sülh bağlanmasını qəbul etdi. Lakin belə bir şərt qoydu ki, Təbriz vilayətinin qızılbaşların köhnə gorxanası olduğunu... nəzərə alaraq rumilər oradan əl çəksinlər» [56,657; 236,359]. «Fərhad paşa yenidən adam göndərüb izhar etdi ki, əgər dostluq təməllərinin möhkəmləndirilməsi üçün Səfəvilər kəmə yetmiş Şahzadələrdən birini osmanlı padşahının oğulları silkinə daxil olmaqdan ötrü Xondgarın hüsuruna göndərsələr, onda mümkündür ki, Xondgar Təbriz vilayətini o şahzadəyə tapşırırsan, əks təqdirdə bu iş baş tutan deyildir» [56,657; 236,359]. Həmzə Mirzə kiçik oğlu Heydər Mirzəni lələsi Əliqulu xanla birlikdə İstanbulla göndərəcəyini elçisi vasitəsi ilə Fərhad paşaya xəbər verdi. Təbrizdən Ərzuruma qayıdan Fərhad paşa Vəli ağa Çəşnigirba-

şını şahzadəni gətirmək üçün Gəncədə qışlayan şah və vəliəhdin yanına elçi göndərdi [56,658; 236,359; 254,186-187; 260,104; 229,122]. F.Kırzioğlu yazır ki, sülh bağlamaq üçün mühüm razılıq əldə olunduğu bir vaxtda Gəncədən İraqa hərəkət edən vəliəhd Həməzə Mirzə 1586-cı il dekabrın 5-də dələləyi Xudaverdi tərəfindən öldürüldü [236,359-360].

Həməzə Mirzənin sui-qəsd nəticəsində qətl edilməsindən sonra Səfəvi ərazisində mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi və ölkədə özbaşınalıq hökm sürdü. Qızılbaş əyanlarının əsas hissəsi Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz döndərdi və Xorasanda Abbas Mirzəni taxta oturdan qiyamçıların tərəfinə keçdi [5,211]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Həməzə Mirzənin öldürülməsindən sonra hər bir başçının başına özbaşınalıq sevdası düşdü, padşahın hökmünə və fərmanına riayət etmədilər, hər biri hansı bir vilayəti bacardısı öz əlinə keçirib, bir-birilərinə itaət etmədilər. Təbriz qalasında olan Cəfər paşa bu fürsəti qənimət bilib, o mülkün ətrafını və yan-yörəsini zəbt etdi və Azərbaycanın əksər mahalları Qızılbaşların ixtiyarından çıxdı [56,674].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Həməzə Mirzənin öldürülməsindən sonra ölkədə baş verən qarışıqlıq Qızılbaşların sülh arzusunu gücləndirdi. Ərzuruma Fərhad paşanın yanına gələn Səfəvi elçiləri Təhmasibqulu Sultan və Musa Sultan vaxtın az olduğu əsas gətirərək İstanbula getməyin mümkün olmayacağını söylədilər və onlar şahzadəni gətirmək məqsədilə Qaraman bəylərbəyi Mehmed paşa ilə Təbrizə göndərildi. Lakin 1587-cil mayın sonunda Abbas Mirzənin Qəzvinə taxt-taca gətirilməsi ilə sülhə tərəfdar olan əmirilər cəzalandırıldı və sülh danışıqları kəsildi [254,187-188; 236,360; 229,123].

Şah Abbas 1587-1588-ci ilin qışını Qarabağda keçirərək Təbriz və İrəvanı osmanlılardan geri almaq üçün hazırlıq gördü. Lakin bu zaman Özbək hökmdarı Abdulla xan Heratı ələ keçirərək Məşhəd üzərinə yürüş etdiyi üçün Səfəvi hökmdarı Xorasana hərəkət etmişdi. Bundan xəbər tutan Fərhad paşa 1588-ci il avqustun 10-da Qarsdan Ağbaba yolu ilə Borçalıya, avqustun 13-də isə Gəncə-Qarabağa yürüş etmişdi. Qarabağ bəylərbəyi Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar Gəncəni tərk etdiyi üçün sentyabrın 1-də şəhər Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildi [bax: 254,191-193; 160,109-110; 236,367-368; 229,124-125].

Dövrün mənbələri təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsinin hərbi-strateji mövqeyi Osmanlı dövlətini daim maraqlandırmışdı. Oruc bəy Bayatın fikrincə, Sultan III Murad Osman paşanı Səfəvilərə qarşı gələcək kampaniya üçün baş komandan təyin edərək, əsas məqsədin Naxçıvanın alınması olduğunu ona bildirmişdi [400,65]. 1585-ci ilin 11 avqustunda Osman paşa Ərzurumdan yürüşə başlayan zaman əsgərlər qarşısında rəsmi şəkildə bildirmişdi ki, Naxçıvana hərəkət edəcəklər. Lakin tezliklə aydın oldu ki, həqiqi məqsəd Təbrizi tutmaqdır. Buna görə yürüş Naxçıvana deyil, Təbrizə yönəldildi [400,110; 63,65]. Şəraf xan Bidlisinin verdiyi məlumatlara görə, 1589-cu ildə Osmanlı sərdarı Fərhad paşanın göndərdiyi Osmanlı qoşunu İrəvan bəylərbəyi Xızır paşanın rəhbərliyi altında Naxçıvanı ələ keçirdi [381,260].

Beləliklə, 1586-1589-cu illərdə təqribən bütün Azərbaycan Osmanlı ordusu tərəfindən tədricən ələ keçirildi. Osmanlıların müvəffəqiyyətini Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları təmin etmişdi. Bu dövrdə ölkədə qızılbaş əmirləri arasındakı çəkişmələrin davam etməsi, şərqdən özbəklərin,



qərbdən Osmanlı təhlükəsinin davam etməsi I Şah Abbası sultanla sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı dövlətinin də sülh bağlaması üçün önəmli səbəblər mövcud idi. Uzun müddət davam edən hərbi əməliyyatlar Osmanlı dövləti üçün maddi cəhətdən böyük sıxıntı yaratmışdı. Fəth olunan yerlərdən əldə olunan gəlir, xərcləri ödəmirdi. Alınan sərt tədbirlərə baxmayaraq, sərhəd qalalarında fərarilik artmış, əsgərin intizamı azalmış, qiyamlar yüksəlmişdi. Buna görə də, sülh bağlanması iqtisadi, hərbi və siyasi baxımdan zəruri olmuşdu [254,195; 229,127].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında İstanbul müqaviləsinin bağlanması haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. I Şah Abbasın vəzirlərinin iki ilə qədər Qəzvində saxlanılan Çəşnigir Vəli ağa ilə aparılan danışıqlardan sonra Ərdəbil hakimi Mehdiqulu xan Ustaclının rəhbərliyi altında Heydər Mirzə və lələsi Şahqulu Xəlifə, Əliqulu Əlican Sultan, Mehdiqulu Sultan, şahzadənin həkimi Təbib Əbutalib altı yüz qorçı ilə birlikdə elçi kimi İstanbula göndərildi. Elçi heyəti Ərdəbilə gələn zaman Vəli ağa, Bayram Çavuş, şahın eşikağası Əli xan şahzadə Heydər Mirzənin gəlməkdə olduğunu xəbər vermək üçün Ərzurumda olan Fərhad paşanın yanına göndərildi. Səfəvi elçi heyəti qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, 1590-cı il yanvarın 18-də İstanbula çatdı. Yanvarın 24-də elçi heyəti vəzirlər tərəfindən qəbul edildi. Sultan III Murad yanvarın 28-də Heydər Mirzəni və elçi heyətini qəbul etdi. Mehdiqulu xan I Şah Abbasın məktubunu sultana təqdim etdi [bax: 254,196-197; 236,377-380; 229,128-129]. Mehdiqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi nümayəndə heyətinin sülh müzakirələrini da-

vam etdirməsinə icazə verildi. İşğal olunmuş ərazilərin Osmanlı dövlətinin nəzarətində qaldığı qəbul etdi. Martın 21-də Osmanlı-Səfəvi müharibəsinə son qoyan sülh müqaviləsi bağlandı. Xoca Sadəddin Əfəndi tərəfindən tərtib olunan sülh müqaviləsinə görə: 1. Hə. Peyğəmbərin əshabına və xəlifələrinə tənə edilməsinə son qoyulur, Şah Təhmasib dövründə olduğu kimi təbarra ləğv edilir, heç kimsəyə nifrət təlqin edilmir; 2. 1590-cı il martın 21 qədər Osmanlı ordusunun nəzarətinə keçən Təbriz, Gəncə-Qarabağ, Şirvan, Gürcüstan, Nihavənd, Luristan və Şəhrizor ərazilərinə hücum və ya basqın edilərək sülh pozulmayacaq; 3. Sülhə əməl edilərək zəbt olunmuş ölkələrdən Qızılbaşların nəzarətində olan ərazilərə təcavüz edilməyəcək; 4. Sülh bağlandıqdan sonra üsyan qaldıraraq qaçanlara sığınacaq verilməyəcəkdir. Osmanlı dövləti Osmanlı-Səfəvi sərhədini müəyyən etmək üçün İrəvan bəylərbəyi Xızır paşanı və Hüseyn Çavuşu təyin etdi [254,196-197; 236,377-380; 229,128-129].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, sülh danışıqlarının gedişində əsirlərin mübadiləsi və mühüm əhəmiyyət daşıyan sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi də müzakirə mövzusu oldu. Sülhün bağlanmasından dərhal sonra əsirlər azad edildi. Səfəvi elçiləri İstanbulu tərk etmədən «kürək cəzası» ilə saxlanılan Səfəvi əsirləri azad olundu. Təbriz döyüşləri zamanı əsir alınaraq Qəhqəhə qalasında saxlanılan Murad paşa ilə Həsən paşa və digər Osmanlı əsirlərinin azad edilərək İstanbula dönməsi ilə Osmanlıların əlində olan Şahrux xan, Mehdiqulu xan Şamlı, Qorxmaz xan Şamlı, Əbül Məsum Sultan və digər əsirlər azad olunmasına razılıq verildi [254,197-198; 229,131].

Sadık Bilge Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin nəticələri barədə yazır ki, illərlə davam edən və çoxsaylı insanın məhv olmasına səbəb olan Osmanlı-Səfəvi müharibəsi ərazi baxı-

mından Osmanlı dövlətinin lehinə başa çatmışdı. Ancaq böyük dövlət adamı Sokollu Mehmed paşanın «Səfəvilərə qarşı təşkil olunacaq yürüşlər çox xərc aparacaq və ağır olacaq, əldə olunacaq qazanc sülhü pozmağa dəyməyəcək» fikirləri özünü doğrultu. Səfəvilərlə amansız mübarizəyə girişən sərhəddəki ordunun və Cənubi Qafqazda təsis olunan Tiflis, İrəvan, Gəncə, Lori, Tumanis kimi qalalarda yerləşdirilən əsgərlərin ehtiyacını ödəmək üçün Anadolu, Qaraman, Rum, Zülqədər, Diyarbəkr, Ərzurum, Hələb və Trabzon əyalətləri vasitəsilə ödənsə də, Budindən Misirə qədər Osmanlı dövlətinin hər yerində böyük iqtisadi və maliyyə çətinlikləri yaratdı [301,103-104].

Qeyd olunduğu kimi, on iki il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi 1590-cı il İstanbul sülhü ilə başa çatdı. Bağlanmış sülh Osmanlı dövlətinə hərbi və iqtisadi gücünü daha çox itirməmək, fəth olunan əraziləri nəzarəti altında saxlamaq, uzun müddətli müharibənin gedişində nizamı pozulmuş ordunu bərpa etmək və qərbdə Avstriya ilə müharibə başlayardısı şərq sərhədlərinin toxunulmazlığına əmin olmaq imkanı qazandırdı [254,201].

B.Kütükoğlunun fikrincə, İstanbul sülhünün bağlanması ilə Səfəvi dövləti şərqdə Özbək xanlığının təhdidlərindən xilas olmaq, daxildə baş qaldıran üsyanları yatırmaq, Osmanlı ordusunun uzun müddət həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək imkanı qazandı [254,201; 229,133]. R.Kılıç yazır ki, Şah Abbasın sülh bağlamaqda əsas məqsədi ordusunu gücləndirmək, üsyan qaldıran və müxalif mövqedə olan xan və bəyləri sakitləşdirmək, Osmanlı ordusunun ələ keçirdiyi Azərbaycan, Gürcüstan, Şirvan və Nihavəndi geri qaytarmaq idi. İstanbul sülhünə

görə Osmanlı ordusu Səfəvilər üzərinə hücum etmədiyi üçün rahat nəfəs alan Şah Abbas Herat və Məşhədi ələ keçirən Özbəklər üzərinə əsas qüvvələrini yönəltmək imkanı qazandı [229,133].

İstanbul sülhü iki dövlət arasında müharibəyə son qoymaqla yanaşı, diplomatik əlaqələri genişləndirmək üçün geniş imkanlar yaratdı. Türkiyə tarixşünaslığında İstanbul sülhünün bağlanmasıdan sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İ.H.Uzunçarşılıın, B.Kütükoğlunun, Y.Öztunanın, R.Kılıçın, A.Gündoğdunun, C.Aydoğmuşun tədqiqatlarında bu məsələ araşdırılmışdır [bax: 352,73-83; 254,201-222; 288,14-17; 229,132-143; 208,25-30; 120,1-12].

Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasıdan sonra iki dövlət arasında sülhə görə müəyyən edilən sərhədlərin təyin olunması məsələsi gündəmə gəlmişdir. Osmanlı dövləti sərhədlərin təyin edilməsinə İrəvan bəylərbəyi Xızır paşa ilə sülh müqaviləsini Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanla birlikdə Səfəvi sarayına aparan Mütəfərriqə Hüseyn Çavuşu təyin etmişdi [254,202-203; 229,133-134]. B.Kütükoğlu yazır ki, Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinin təspit olunması məsələsi İstanbul müqaviləsindən sonra Səfəvi şahının Təbrizdə Osmanlıların nəzarətində olan bəzi sancaqlara valilər təyin etməsi və Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanın vətənə döndükdən sonra öldürülməsi nəticəsində bir müddət açıq qaldı. Lakin ortadakı tərəddüdləri İstanbula göndərilən Səfəvi elçisi Qara Əhməd Sultan aradan qaldıra bildi. Elçi sərhədlərin təyini üçün ox-yay qoruyucusu Həsən xan Çavuşlunun və dəftərxana darğası Bistam Ağa Türkmanın təyin edildiyini və 1591-ci il sentyabrın 7-də səltənət vəkili Fərhad xanın təlimatı ilə İrəvan bəylərbəyinin yanına göndərildiyini xəbər verdi [254,203].

R.Kılıçın fikrincə, Azərbaycandakı Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində heç bir problem yaranmadı. Sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün təyin olunan Xızır paşa Təbrizdə Cəfər paşa ilə müzakirələrdən sonra Eşqəmbər yaylağında Səfəvi nümayəndələri ilə görüşdü. Marağa vilayətinin sərhədlərindən Araz çayının cənubunda yerləşən Dəliklidaş Dərbəndinə qədər ərazi Təbriz vilayətinin sərhədi müəyyən olundu. Dəliklidaş Dərbəndindən Xəzər dənizinə qədər Araz və Kür çayları İrəvan, Gəncə və Şirvan vilayətlərinin cənub sərhədi müəyyən edildi [229,134]. Qazi Əhməd Quminin verdiyi məlumata görə, Qəzvin hakimi Qara Həsən Çavuşlu Təbrizdən 10 fərsəx aralıda yerləşən Əriştətab kəndində Osmanlı nümayəndələri ilə görüşdü. O, Əriştətab kəndindən Təbrizə qədər olan yerlərin Osmanlılara verildiyini, Türkmankəndi və Miyanəyə qədər ərazilərin Səfəvilərin nəzarətində qaldığını qərarlaşdıraraq Qəzvinə döndü [458,95; 254,203; 47,101].

B.Kütükoğlunun fikrincə, dəftərxana darğası Bistam Ağa ilə Həsən xan Çavuşlunun və Xızır xanın təsbit etdikləri sərhədlərin protokolunun surəti Əbulqasım Heydər Evoğlunun «Münşəat məcmuəsi»ndə öz əksini tapmışdır. Bu protokol mətnində Təbriz vilayətinin sərhədi Marağadan şimaldakı Surılıq, Qıltaban yaylaqları, Əski Ucan, Ucan çayı, Acısu, İliqlı və Çabukdurma dağları, Eşqənbər yaylağı, İlkanə gədiyi, Ağdaş və Sütən çayından keçərək Dəliklidaş Dərbəndi üzərindən Araz çayına çatırdı [254,204 qeyd 9].

Xızır paşa Səfəvi şahının nümayəndələri ilə Şəhrizor-Bağdad sərhədində görüşərək sərhədləri dəqiqləşdirən zaman Nihavənd vilayətinin hüduqları ilə bağlı müəyyən narazılıq ortaya çıxdı. R.Kılıç yazır ki, İstanbul sülhünə görə Nihavənd Osmanlılara verilmişdi. Lakin sərhədlər təsbit

olunan zaman Nihavəndi Bağdadla bağlayan dəhlizlə qalanın bölgədəki əmirlər arasında narazılıq yaratdığı irəli sürülərək Osmanlı dövlətinə verilmədiyi ortaya çıxdı. Tərəflər arasında yaranmış anlaşılmazlığı həll etmək üçün iki dövlət arasında məktublaşmalar bu bölgədə sərhədin təyin olunmasını xeyli uzatdı [254,204-205; 229,135].

Səfəvi hökmdarı Qorçi Qara Həsəni Nihavəndin sərhədini müəyyən etmək üçün göndərdiyinə görə Osmanlı sultanı da Xızır paşanı Bağdad bəylərbəyi təyin edərək sərhədin dəqiqləşdirilməsini ona həvalə etdi. Bu zaman Səfəvi hökmdarı ilə Osmanlı sultanı arasında baş vermiş hadisə ilə bağlı diplomatik təmaslar xeyli sürətləndi. Belə ki, 1591-ci il avqustun 30-da İstanbulla gələn Səfəvi elçisi Qara Əhməd Sultan sentyabrın 8-də III Muradla görüşərək I Şah Abbasın məktubunu ona təqdim etdi. Səfəvi elçisi məktubla bərabər Nihavənd qalasının Səfəvilərə verilməsi tələbini Sultan III Murad qarşısında qaldırmaq istəsə də, Osmanlı vəzirləri elçiyə bu tələbi səsləndirməməyi tövsiyə etdilər [85,43-44; 254,206; 288,14; 229,135].

Bununla belə, Səfəvi elçisi Osmanlı sultanı ilə danışıqlarda iki mühüm məsələni həll etməyə çalışdı. Bunlardan biri İstanbulda girov kimi saxlanılan şahzadə Heydər Mirzənin lələsi Şahqulu Xəlifənin dəyişdirilməsi idi. Bu təklif şahzadənin yaxşı lələsi vardır söylənilərək qəbul edilmədi. Elçinin digər tələbi özbəklərə qarşı mübarizədə Qızılbaşlara yardım edilməsi idi. Lakin bu tələb də Osmanlıların özbəklərlə Səfəvilərə qarşı mübarizədə bir yerdə olduğu nəzərə alınaraq qəbul edilmədi [160,121; 288,15; 229,135].

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə, xüsusən də diplomatik əlaqələrə Gilan məsələsi öz təsirini göstərdi. Gilan hakimləri hakimiyyətə irsi yolla gəldikləri üçün Səfəvi

şahlarının mərkəzləşdirmə siyasətindən narazı idilər. Bu özünü I Şah İsmayılın ölümündən sonra açıq şəkildə büruzə vermişdi. Bunu bilən Osmanlı sultanları Mazandaran, Gilan hakimləri ilə məktublaşmaqla onları özlərinə tərəf çəkir, səfəvilərə qarşı mübarizədə onlardan istifadə edirdilər [28,58]. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri zamanı Gilan hakimi Əmirə Dubac 8 minlik qüvvəsi ilə ona yardım etməyə tələsdi. I Şah Təhmasib tərəfindən Gilan hakimini cəzalandıraraq vilayətin idarəsini Biyəpiş hakimi Karkiya Sultan Həsənə tapşırırdı. 1536-cı ildə onun ölümündən sonra oğlu Xanəhməd I Şah Təhmasib tərəfindən Gilana hakim təyin edildi. Tezliklə bütün Gilan ərazisində hakimyyəti ələ alan Xanəhməd Kəskər hakimi Əmirə Sasani və Kuhdəm hakimi Mirzə Kamranı «öz mülkü-mövruslarından» məhrum etdi. I Şah Təhmasib Xanəhmədin Gilanda «zəbt və istila bayrağını qaldırdığını» görüb, onu tabeçiliyə dəvət etdi. Xanəhmədin etinasızlığını müşahidə edən Səfəvi hökmdarı tezliklə əvvəlcə Yolqulu Sultan Şamlını, sonra isə Məsum bəy Səfəvini Gilana yolladı. Yolqulu Sultan öldürülsə də, Məsum bəy Səfəvi Xanəhmədin qüvvələrini məğlub edərək onu həbs edərək Qəzvinə gətirdi [28,59]. 1567-cü ildə etdiyi hərəkətlərə görə Səfəvi şahının qəzəbinə tuş gələn Xanəhməd öncə Qəzvin, sonra isə Qəhqəhə və İstəxr qalalarında zindana atıldı. Məhəmməd Xudabəndə dövründə zindandan azad edilən Xanəhməd şahın bacısı Məryəm Sultan Bəyimlə evləndi və yenidən Gilana hakim təyin edildi.

1588-ci ildə Xanəhmədin vəzirlikdən azad etdiyi Xacə Məsih Qəzvinə gələrək Şahı Gilanı ələ keçirməyə təşviq etdi. Bu zaman Qəzvin hakimi Məhəmməd Şərif xan Çavuşlu başda olmaqla I Şah Abbasdan narazı əmirlərin Gilana qaç-

ması və Xanəhməd tərəfindən himayə edilməsi, şahın onları qaytarmaq tələbinə rədd cavabı verilməsi I Şah Abbasla Xanəhməd arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Gilan hakiminin Osmanlı sultanları ilə məktublaşması və özlərinin irsi hakimiyyətlərini saxlamaq niyyəti ilə onlara bel bağlaması, Gilan hakiminin müstəqillik və Səfəvi xanədanına qarşı bəzi «ağılsız və müxalif» hərəkətləri I Şah Abbasın nəzərindən qaça bilməzdi.

Səfəvilərlə osmanlıların bir-birinə olan düşmən münasibəti heç də bütün şiəməzhəb müsəlmanların sünnilərə, yaxud əksinə, sünniməzhəblərin şiələrə bəslədikləri qatı düşmən əhval-ruhiyyəsini əks etdirə bilməzdi. Osmanlıların Azərbaycandakı şiələrə qarşı sərt mövqeyi heç də başqa yerlərdə yaşayan şiələrə münasibətdə özünü göstərmirdi. Belə siyasət yeridən Osmanlı sultanları başqa şiə hakimləri arasında öz nüfuzlarını qaldırır, onların inamını qazanırdılar. Çox güman ki, Xanəhməd Osmanlı sultanı Süleymana, daha sonralar isə II Sultan Səlim, III Sultan Murad və III Sultan Mehmedə qarşı müsbət münasibəti onların qeyri şiə hakimləri və Səfəvi ərazisindən kənarda yaşayan şiələrə mülayim davranışları ilə əlaqədardır [28,59]. Bu, Gilan hakiminin Osmanlı sultanı III Muradla münasibətləri möhkəmləndirməsinə, İstanbula məktublar yollamasına, I Şah Abbasa qarşı mübarizədə yardım tələb etməsinə səbəb olmuşdu.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1591-ci il sentyabrın 3-də Gilan hakimi Xanəhmədin vəziri Xacə Hüsəməddin Ləngarudi elçi kimi İstanbula gələrək xanın yardım tələb edən məktubunu sultana çatdırmış, yaxın zamanlarda onun da İstanbula gələcəyini xəbər vermişdi. Xanəhməd məktubunda Gilan ölkəsinin yarısını Osmanlı sultanına verdiyini, digər yarısı üçün



fərman göndərilməsini xahiş etmişdi. Xanəhməd bununla Osmanlı dövlətinin himayəsinə girmiş olacağını bəyan etmişdi. Lakin Səfəvilərlə bağlanmış sülhün belə bir tələblə pozulması münasib bilinmədiyi üçün onun tələbinə müsbət cavab verilmədi [85,45; 160,120-121; 354,75; 254,206-207; 229,136].

C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, Gilan hakimi Xanəhməd 1590-cı ildə Osmanlı-Səfəvi sülhünün bağlanmasından sonra Səfəvi şahına müxalif olan əmirlərə sığınacaq verərək onları qaytarmaqdan imtina etməklə açıq şəkildə I Şah Abbasa qarşı çıxdı. I Şah Abbasın Qızılbaş əmirlərinin nüfuzuna ağır zərbə vuraraq mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə çalışdığı bir zamanda Xanəhməd şahın Gilana yürüş edəcəyini bildiyi üçün İstanbula elçi göndərərək Osmanlı dövlətindən yardım istədi. O, Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Əgər siz Xəzər dənizindən gəmilərlə Gilana gəlsəniz, heç bir çətinlik çəkmədən bütün Gilanı ala bilərsiniz. Mən də sizə yardım edəram. Buradan bütün İranı da fəth edə bilərsiniz» [120,3].

İsgəndər bəy Münşi bu məsələ ilə bağlı yazır: «Üsyankar əmirlərin himayəsi ilə Xanəhmədin yersiz hərəkətləri və bəyənilməz rəftarından şah incimişdi... Son vaxtlar xandan iki-üç əməl baş verdi ki, hümayun kin-küdurətə səbəb oldu. Əvvəla budur ki, asi əmirlər Gilana gedib xanın himayə kölgəsinə sığınmışdılar. Xanəhməd hümayun şahın razılığını almadan buna göz yummuş, asi əmirlərə hörmət göstərmiş, sədaqət yolundan dönmüş və vəkili Xacə Hüsəməddini Şirvan yoluyla İstanbula – Rum Xondgarının yanına yollamış və ona ərz etmişdi: «Gilan vilayəti mənim irsi mülkümdür. Mən onu açıq ürəklə ale-Osman dudmanına peşkəş verirəm. Sultan əgər rumiyyə əsgərlərini dəniz yolu ilə Lahicana yollarsa,

lahican qalasını onlara təslim edəmə. Ordansa Qəzvinə qısa bir məsafə vardır və İraqın fəthi asanlıqla baş verəcəkdir» [57,840]. G.Q.Çinar fikrincə, Osmanlı hakim dairələri Xanəhmədin göndərdiyi məktublara etibar etmədiyi üçün Səfəvi şahı ilə ixtilaf çıxmasına yol verməyərək sülhü pozmadılar və Xanəhmədin elçisini Ali divana qəbul etməyərək geri göndərdilər [120,4].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1591-ci ildə I Şah Abbasla Xanəhməd arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirən yeni bir hadisə baş verdi. Şah Abbas dörd yaşlı oğlu Səfi Mirzəyə (Məhəmməd Bağıra) Xanəhmədin beş yaşlı qızı Xan Bəyimi nişanlamaq istədi. Xanəhməd oğlu Sultan Həsənin ölümü ilə bağlı yeganə qızına bağlandığını əsas gətirərək razılıq vermədi. I Şah Abbas Molla Cəlal Münəccimi 1591-ci il martın 22-də təkrar Gilana göndərərək qərarlı olduğunu göstərdi. Gilan hakimi razılıq vermək məcburiyyətində qaldı. Hatəm bəy Ordubadinin başçılığı altında Gilana göndərilən nümayəndə heyəti Xan Bəyimlə Səfi Mirzənin nigahını kəsirdi [bax: 254,206 qeyd 17; 120,4].

Xanəhməd sığınacaq verdiyi Qızılbaş əmirlərini bağışlanmaq şərti ilə Qəzvinə göndərməyə razı oldu. Lakin onlar Qəzvinə gətirilən zaman yolda edam edildilər. Bundan qorxuya düşən Xanəhməd bir tərəfdən Osmanlı sultanına dostluq və itaət məktubu göndərdiyi kimi, digər tərəfdən Moskvaya elçi göndərərək çar Fyodr İvanoviçdən himayə və şah Gilana təcavüz edərsə əsgər göndərməsini xahiş etdi [254,206 qeyd 17; 120,5].

Şah Abbas Xanəhmədin Gilanın yarısını Osmanlı sultanına peşkəş verməyi nəzərdə tutan məktubundan xəbər tutduğu üçün çox qəzəbləndi. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «...Rumiyyə ilə sülh müqaviləsinin bağlandığı bu gün-

lərdə etibarlı bir şəxs İstanbuldan gələrək Xacə Hüsəməddinin səfərinin səbəbi və onun Xanəhməddən apardığı məktub barədə olduğu kimi məlumat verdi. Şah belə bir haramzadəlikdək olduqca incidi və onun qəzəb alovu elə şölələndi ki, həmin alov Xanəhməd sülaləsinin qırılmasından başqa heç nə ilə söndürülə bilməzdi» [57,841]. Səfəvi şahı Bəyazid Ağanı dərhal İstanbulla göndərərək Xacə Hüsəməddinin Həccə getmək bəhanəsi ilə İstanbulla getməsi və Xanəhmədin təkliflərindən xəbər tutduğunu, Gilanın Səfəvi mülkü olduğu üçün Xanəhmədin onu Osmanlı sultanına bağışlamaq hüququnun olmadığını bildirdi [354,76; 254,207-208; 120,5]. I Şah Abbasın Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Xanəhməd bizim nökrimizdir. Pozğun əməllərinə görə cənnətməkan I Şah Təhmasib onu tutub gətirib Qəhqəhə qalasında həbs edib. Gilan mülkünü isə istədiyi xanlara və əmirlərə peşkəş edib. Sultan Məhəmməd Xudabəndə cülusa yiyələndən sonra ona yazığı gəlib dustaqlıqdan azad edib, qızını ona verib, hakimiyyəti də ona bağışlayıb. Gilanda onun mədhalı yoxdur ki, özgəyə bağışlaya. O məlun bizə itaət etmədiyinə görə ora getdik və sülhü bərqərar etdik» [312,267]. Bununla sakitləşməyən Səfəvi şahı 1592-ci ilin yazında Gilan hakimi Xanəhmədə həddini bildirmək və bölgəni nəzarəti altına almaq üçün Qaramanlı Fərhad xanla qardaşı Zülfüqar xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qüvvələrini Gilana göndərdi. Xanəhməd baş komandanı Əmir Abbasın 20 minlik ordusunun məğlub olduğundan xəbər tutaraq gəmi ilə Şirvana qaçdı [254,208-209; 120,5]. Səfəvi hökmdarı Gilanın nəzarətinə ələ alaraq onun idarəsini Mehdi xan Şamlıya tapşırdı.

Gilan hakiminin Şirvan bəylərbəyi Həsən paşaya sığınması iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirmiş və

diplomatik əlaqələrin güclənməsinə təsir göstərmişdir. I Şah Abbas Əşikağası Seydi bəyi xüsusi məktubla İstanbula elçi göndərirdi. Səfəvi hökmdarı məktubunda Gilan ölkəsinin uzun müddətdən bəri Səfəvilərin nəzarətində olduğunu, Xanəhməd Səfəvilərə tabe olduğu üçün Gilan torpaqlarının Səfəvi dövlətinə qatılmış olduğunu, Xanəhmədin Osmanlı sultanına sığınaraq himayə tələb etməsinin bağlanmış sülhə zidd olduğunu, iki tərəf arasında fitnə-fəsada səbəb olduğu üçün tutulmasını tələb etdi [254,209; 229,137; 120,6-7].

C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, Sultan III Murad 1592-ci ilin iyununda Səfəvi şahına məktub göndərərək İstanbul sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən kənara çıxmayacaqlarını, Xanəhmədin qədimdən Osmanlılara əlaqə saxladığı üçün ona sığınacaq verilməsinin sülhə zidd olmadığını, Xanəhmədi bağışlamasını, qohumlarına yaxşı baxmasını və vəzifəsinə qaytarılmasını xahiş etdi [120,7]. I Şah Abbas Moğol hökmdarı Əkbər Şaha göndərdiyi məktubunda Gilan hakimi Xanəhmədin Osmanlılara sığınması məsələsinə toxunaraq sanki Osmanlı sultanının tələblərinə aydınlıq gətirərək yazırdı: «Bizim çörəyimizi yeyən Xanəhməd bunun haqqını yerinə yetirmədi. Bizi kürəyimizdən vurdu. Gilan xalqına zülm etdi. Bizim hökumətimizi yox etməyə qalxdı. Biz ona çox mərhəmət göstərdik. Ancaq o, bu mərhəmətin cavabını bizi yox etmək planları ilə verdi. Bizim səbrimizi və yumşaq davranmağımızı başqa cür anladı. Ən pisi də başqa bir ölkəyə sığındı. İranı ələ keçirmək üçün planlar hazırlamaqdadır. Gilan xalqı yaxşı bir hakimə layiqdir. Onun yenidən Gilan hakimi olmasını istəmirlər. Əgər yenidən gəlmək istəsə onu bütün etdiklərinə rəğmən bağışlayırıq. Ancaq Gilan hakimi olub olmayacağının qərarını biz veririk» [bax: 460,281; 120,7].

C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, I Şah Abbas Osmanlı sultanı III Muradın müəllimi Sadəddin Əfəndiyə və sultanın vəzirlərinə də Gilan məsələsi ilə bağlı məktublar göndərmişdir. Bu məktublarda Xanəhmədın atdığı addımları özünə qarşı üsyan kimi qiymətləndirərək iki dövlət üçün təhlükəli olduğunu bildirmiş və onun təhvil verilməsini təkidlə tələb etmişdir [120,8]. Səfəvi şahı Sadəddin Əfəndiyə məktubunda yazırdı: «Hər kəs bilir ki, Gilan hakimliyi əski zamanlardan bəri bizim nəzarətimizdədir. Onların Gilana hakim olması mənim sülaləmin qərarı ilə gerçəkləşmişdir. Xanəhməd öz xalqına və bizə xəyanət etmişdir. O, öz günahını sizin dövlətlə bölüşmək üçün sizə sığınmışdır. Bu hadisə bizim xalqımızı və dövlətimizi çox üzmüşdür. Mən öncə də məktub göndərərək onun qaytarılmasını tələb etmişdim. Bizim sülh müqaviləmizdə - «əgər hər hansı bir tərəfdən bir üsyankar digər ölkəyə sığınsa öz ölkəsinə təslim edilməlidir» – maddəsi vardır. Xanəhməd mənim ölkəmin vətəndaşı kimi sizin ölkənizə sığınmışdır. Sizin ölkənin sultanı o adamı qəbul etmişdir. Bizim müqaviləmizdə belə bir maddə yoxdur... Bir caninin padşahın himayəsində olması münasib deyildir. Bu məsələ bizi iki ölkənin əlaqələri ilə bağlı məyus etmişdir... Mən iki ölkə arasında imzalanan müqaviləyə zidd heç bir hərəkət etməmişəm. Müsəlmanların dincliyi üçün əlimdən gələni etmişəm və edəcəyəm. Amma sizdən bir xahişim var. Əgər iki ölkənin dostluğunu saxlamaq istəyirsinizsə Xanəhmədın ölkənizdə yaşamasına razı olmayın» [461,282-284; 120,8].

I Şah Abbasın məktubundan aydın olur ki, o, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin daha da gərginləşməsinə yol verməməyə çalışır, bağlanmış sülhün şərtlərinə əməl olunmasını vacib sayırdı. Çünki, yaranmış vəziyyətdə mərkəzi

hakimiyyəti möhkəmləndirmək və nizami ordu yaratmaq üçün hərtərəfli iş aparan Səfəvi şahına Osmanlı dövləti ilə münasibətləri daha da kəskinləşdirmək heç nə vəd etmirdi. Buna görə də, o, Xanəhmədlə bağlı iki dövlət arasında yaranmış gərginliyi danışıqlar yolu ilə həll etmək niyyətində idi.

1593-cü il iyulun 15-də Səfəvi şahının məktubuna cavabında Sadəddin Əfəndi yazırdı: «Bizim sarayımıza bir qonaq sığırsa və o şəxs seyyiddirsə, ... şəriətimizə uyğun olaraq biz onu qəbul edərik. Məktubunuzda bizi müqaviləni pozmaqda günahlandırırırsınız. Biz müqavilələrimizi heç zaman pozmadıq. Bizə görə qonaq Allahın sevimlisidir. Qonağı evdən çıxarmaq bizim də, sizin də dininizə ziddir. Xanəhməd seyyid, şair və Tanrının quludur. Onun niyyəti sizi narahat etmək və ya sizin mülkünüzə hücum etmək deyil. Əgər bir yanlışlıq olmuşsa keçmişdə qalmışdır. Hazırkı anda o, özünü ölkəsinə bağlı hiss edir və sizdən günahını bağışlamağı istəyir. Dinimizdə də böyüklər əfv edərlər. Onun məqsədi sizin hakimiyyətiniz altında yaşamaqdır. Sizinlə mübarizə aparmaq kimi bir niyyəti yoxdur. Mən sizi İran şahı, şair və dərviş ruhlu bir adam kimi tanıyıram. Xanəhmədin dönməsi öz istəyindən asılıdır» [bax: 460,284-287; 120,8-9]. I Şah Abbasa ünvanlanmış məktubdan görünür ki, Osmanlı hakim dairələri Gilan hakimini müdafiə etdikləri üçün onun seyyid nəslindən olduğunu xüsusi olaraq qabartmaqla I Şah Abbasdan onun bağışlanmasına nail olmaq istəmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixçiləri Osmanlı dövlətinin Gilan hakiminin açıq müdafiəsinə qalxmasını Gilanın yerli əhalisinin sünni olması ilə bağlayırlar. Onların qənaətinə görə, Gilan sünnilər yaşayan bir bölgə olduğuna görə, Osmanlı dövləti Səfəvilərin sünni əhali yaşayan bölgələri ilə sıx əlaqə saxla-

mışdı. Təbii olaraq Gilanın sünni əhalisi Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Osmanlı dövlətini müdafiə etmişdilər. 1590-cı il İstanbul sülhünə görə Osmanlı dövlətinin İranın daxilində qalan tərəfdarları Səfəvilərin təzyiqləri ilə üzləşmişdilər [208,27; 120,2].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xanəhməd Gilanın mərkəzi şəhərlərindən olan Lahicanda uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Qərgiya nəslindən idi. Bu bölgənin idarəsi uzun müddət bu nəslin nəzarətində olmuşdu. Bu nəslin şia məzhəbində olması vaxtı ilə Qızılbaş müridlərinin az yaşlı İsmayılın Lahican sarayında qorunmasını təmin etmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1536-cı ildə Sultan Həsən Karkiyə ölən zaman bir yaşında olan oğlu Xanəhməd Şah Təhmasib tərəfindən mərkəzi Lahican olan Gilanın şərfinə hakim təyin edilmişdi [120,2]. Osmanlı dövlətinin Gilan hakimini müdafiə etməsinin həqiqi səbəblərinə C.Aydoğmuşoğlu müəyyən aydınlıq gətirmişdir. O, yazır ki, İranın ən zəngin ipəkçilik vilayəti olan Gilan Osmanlı ticarət karvanlarının gedib gəldiyi bir bölgə idi. Səfəvilərin paytaxtı olan Qəzvinə yaxın olduğu üçün Gilan strateji baxımdan da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı [120,2]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı dövlətinin Gilan hakimini müdafiə etməsinin arxasında əhəmiyyəti böyük olan iqtisadi və siyasi səbəblər dayanmışdır.

Sadəddin Əfəndinin məktubuna cavabında I Şah Abbası yazır: «Sən bu adamın Əhli beytə, Tanrıya hörmətlə yanaşan, müsəlman bir adam olduğunu söyləyirsən. Amma bir müsəlman öz dininin şərtlərinə əməl etməyə borcludur. İnsani və əxlaqi mövzulara zidd hərəkət olarsa cəzalandırılması lazımdır. Əgər insanlara zülm edib mallarını qarət edərsə və özünə aid olmayan yollarla mal toplayarsa, hətta

insanların namusuna əl atarsa belə bir insan müsəlman ola bilməz. Müsəlman olsa belə etdiyi əməllərə görə cəzalandırılmalıdır. Əgər bir insan şəriətə zidd günah iş görərsə ilk dəfə ona nəsihət etmək lazımdır ki, barışığa gəlsin. Amma nəsihətin faydası olmazsa Allahın əmri ilə onun qarşısına çıxmaq lazımdır. Allahın evinə gedənlərin qəlbi təmiz və şeytanın şərindən uzaq olmalıdır. Hətta Həccə gedəsi olsa qəlbi təmiz olmasa onun imanının dəyəri yoxdur. Siz Xanəhmədi mənə nə qədər tərifləsəniz də o adam bir müsəlman ölkədə insanların namusuna təcavüz etmiş, camiləri dağıtmış, günahsız insanları öldürmüş və sonra da bir çox ölkəyə sığınmaq istəsə də, o ölkələr onun əməllərindən xəbərdar olub onu qəbul etməmişdilər. Siz məktubunuzda mənim onu əfv etməmi xahiş edirsiniz. Ancaq öz dininə və inancına zidd hərəkət edən insanın cəzası olmayacaqmı? İslam dinində günahkarları cəzalandırmaq üçün cəza yoxdur? O, İrana gələ bilər, ancaq onun haqqında qərarı biz verəcəyik. Bu məsələdə bizim ısrarımız onun İrana qaytarılmasıdır... Biz iki ölkənin dostluğunun davam etməsini istəyirik. Sizinlə müqaviləmiz var. Xanəhmədin Osmanlı sarayında olması sizin üçün də təhlükəlidir. Çünki o, pis niyyətli adamdır. Onun İran (Səfəvi – T.N.) şahına göndərilməsini tələb edirik. Bu, iki ölkənin dostluğu və sülhün davam etdirilməsi üçün daha faydalıdır» [bax: 460,287-293; 120,9].

Xanəhməd 1593-cü ilin yanvarında İstanbula gəlmiş və aprelin 4-də Nəcəf şəhərini ziyarət etmək üçün Bağdada yollanmışdır. Gilan hakiminin Bağdada getməsindən iki ay sonra I Şah Abbas Qapıçı Bəyazid Ağə vasitəsilə İstanbula növbəti məktubunu göndərmişdi. Məktubda Səfəvilərin şərqdə Xorasan bölgəsində Özbəklərlə müharibə vəziyyə-



tində olduqları, Gilan hakimlərinin Səfəvi şahları tərəfindən təyin edildiyi və itaətə məcbur olduqları bildirilirdi. Xanəhmədın uyğun bildiyi bir bölgəyə hakim təyin ediləcəyinə təminat verilirdi [354,76; 229,138]. Lakin Osmanlılar Xanəhmədın vətəmindən başqa yerdə hakim təyin edilməsini «haram» hesab edərək Həcc ziyarəti üçün İstanbuldan ayrıldığı cavabını vermişdir. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, 1593-cü il iyulun ortalarında I Şah Abbasa göndərilən məktubda Xanəhmədə Gilana bərabər digər bir yerin veriləcəyi və həyatına toxunulmayacağı xatırladılmışdı. Çünki, Eçikağası Əli xan Ağa ilə göndərilən məktubda bu təkliflər öz əksini tapmışdı. Görünür həmin məktuba cavab alınmadan bu məktub yazıldığı üçün Xanəhmədın vətəmindən başqa yerdə hökuməti haram bilərək Həcc və Kərbəla ziyarətinə getmək üçün İstanbuldan ayrıldığı və onun iki ölkə arasındakı sülhə xələl gətirmək ehtimalının olmadığı bəyan edilmişdir [354,78; 254,212].

Xanəhməd Həccə getməyərək Nəcəf və Kərbala şəhərlərini ziyarət etdikdən sonra Şirvanda qoyduğu ailəsini görmək üçün 1594-cü ilin iyulunda Bağdad valisi Xızır paşanın ehtiyatsızlığı üzündən tacir qiyafəsində Gəncəyə gəlmişdi. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Xanəhmədın xəbər vermədən Bağdadı tərk etməsi dövlət məmurlarını ciddi narahat etdi. Onlar qorxdular ki, o, Şirvandan Mavəraünnəhrə gedərək Şah Abbasla müharibə aparan Şeybani hökmdarı Abdulla xanla ittifaq yaradar və Səfəvilərlə bağlanmış sülhü poza bilər. Çünki III Muradın I Şah Abbasa məktubunda Xanəhmədın sülhə zidd hərəkət etməyəcəyinə təminat verilmişdi [354,79]. C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, Gəncəyə gələn Xanəhmədin Özbək xanı II Abdulla ilə əlaqə yaratmağa çalışdığı üzə çıxdığına görə Gəncə bəylərbəyi Mahmud paşa tərəfində həbs edilmişdir. Osmanlı dövləti Xanəhmədın rahat durmayaraq

Səfəvilərlə bağlanmış sülhə zərər yetirəcəyindən qorxmışdır [120,10].

İstanbul sülhündən sonra sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Xanəhmədın İstanbula sığınması hadisəsi ilə yanaşı, İstanbulda girov saxlanılan Heydər Mirzə ilə bağlı hadisələr də Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə öz təsirini göstərmişdir.. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1593-cü il mayın 17-də Kadırqa limanındakı Sokollu Mehmed paşa sarayında Heydər Mirzənin sünnət məclisi həyata keçirildi. Toy məclisində baş vəzir Sinan paşa başda olmaqla bütün vəzirlər və tanınmış dövlət adamları iştirak etdilər [160,127; 288,16; 254,215; 229,138].

1595-ci ildə I Şah Abbas şahzadə Heydər Mirzənin əhvalını öyrənmək və dayəsini gətirmək üçün Qəzvin hakimi Şah Kərəm bəyi İstanbula göndərdi. O, Səfəvi şahının məktubunu və III Murad üçün nəzərdə tutulan hədiyyələri gətirmişdi. Lakin o, İstanbula III Muradın ölümündən sonra gəlib çıxıb bilmişdi [85,54]. R.Kılıç yazır ki, Şah Kərəm bəy 1595-ci ilin fevralında III Mehmedin taxt-taca çıxmasını təbrik etmək üçün təşkil olunan mərasimdə iştirak etməyən Heydər Mirzə və lələsi ilə birlikdə Ali divana qəbul edildi. O, III Murada gətirdiyi məktub və hədiyyələri Sultan III Mehmedə təqdim etdi [229,139].

Sultan III Mehmed Səfəvi elçisi ilə Şah Abbasa göndərdiyi cavab məktubunda atası III Murad öldüyü üçün 1595-ci il yanvarın 27-də hakimiyyətə keçdiyini bildirmişdi. O, yazda Avropaya hərbi yürüşə çıxacağını bildirməklə yanaşı, Qanuni dövründə olduğu kimi Bağdadda şiələr üçün müqəddəs olan yerlər və imamların qəbirləri ətrafında olan yoxsulların qayğısına qalınması üçün I Şah Abbasın iki adam təyin

etmək tələbinin yerinə yetirildiyini xəbər verirdi. Ancaq Səfəvi şahının hələ I Şah İsmayıl dövründə yarımçıq qalmış – Fərat çayını Nəcəflə birləşdirmək təşəbbüsünə icazə verilməsi tələbinə Fərat çayı ətrafında yaşayan əhalinin susuz qalacağı ehtimalı nəzərə alınaraq qəbul edilmədiyi xəbəri verilir [254,216; 229,139-140].

Bu dövrdə Heydər Mirzənin İstanbulda saxlanması Səfəvi sarayında bir problem kimi hələ də gündəmdə qalmaqda idi. Hətta şahzadəni hər hansı bir yolla aradan götürməyi düşünənlər də tapılmışdır. 1595-ci il dekabrın 21-də Heydər Mirzənin İstanbulda vəba xəstəliyindən ölməsi Səfəvi sarayında bir rahatlıq yaranmasına səbəb oldu [160,160-161; 288, 16; 254,216; 229,140]. R.Kılıç yazır ki, Heydər Mirzənin vəfat etməsi ilə I Şah Abbas Osmanlılara bağlılığından xilas oldu [229,140].

B.Kütükoğlunun fikrincə, Şah Kərəm bəyin İstanbulla gəlişindən bir müddət öncə, 1595-ci ili fevralın əvvəlində Sultan III Mehmed taxta çıxmasını bildirmək üçün öz elçisini I Şah Abbasın sarayına göndərmişdi. Bu hadisədən il yarım keçməsinə baxmayaraq Səfəvi şahı nə elçi, nə də məktub yollayıb sultanı təbrik etməmiş və ona başsağlığı verməmişdi [254,217]. İsgəndər bəy Münşi bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: «Şah Lahican hakimi Dərviş Məhəmməd xan Rum-lunu Ruma elçi təyin edib, mərhum Sultan Murad xanın təzi-yəsi və oğlu Sultan Məhəmməd xanın cülusu münasibətilə sədaqət məzmunlu məktub, habelə layiqli töhfə və hədiyyələr də hazırlatmışdı. Dərviş Məhəmməd xan hələ həmin səfərə yollanmamışdı ki, əlahəzrət şah məcbur olub Xorasan səfərinə yollandı və buna görə də Dərvişin səfəri təxirə salındı» [57,948-949]. Buna görə də, Osmanlı baş vəziri Qoca

Sinan paşa I Şah Abbasa məktub yollayaraq indiyə qədər daxili və xarici məsələlərin sıxlığı ilə bağlı bu məsələ ilə məşğul olmağa imkan tapmasanız da, hazırda Qəzvində səfər çətinliklərindən vaxt taparaq münasib bir elçi göndərməsini vacib saymışdı. Qoca Sinan paşa məktubunda Şah Abbasa vaxtı ilə Heydər Mirzə İstanbula göndərilən zaman Sultan razılaşmasa öz oğlanlarından birini göndərməkdə tərəddüd etməyəcəyini bildirdiyini xatırladaraq, sülhün təsdiqinin vacibliyini bildirmişdir [254,217].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, görünür bu xəbərdarlıqdan sonra I Şah Abbas Ərdəbil hakimi Zülfüqar xan Qaramanlıyı böyük bir heyət və qiymətli hədiyyələrlə hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə III Mehmedə təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi [85,59; 254,217-218; 229,140-141]. «Zülfüqar xan ləşkərin ən seçilmiş adamlarından olan üç yüz müləzimini təmtəraqla bəzəyib özü ilə apardı və həmin səfərdə çox məsələni lazımı kimi başa çatdırdı. Belə ki, Rumiyyənin bəzi alçaq xislətli adamları xanı səfehlik və israfda günahlandırsalar da, Rum padşahı, vəzirlər və paşalar xana cənnətməkan şahın vaxtında olduğundan da böyük ehtiramla yanaşmışdılar» [57,949]. Səfəvi elçiləri 1596-cı il iyulun 5-də Ərzuruma çatdı. Lakin bu zaman Osmanlı sultanı Eğri səfərinə çıxdığı üçün elçinin Ərzurumda gözləməsi münasib bilindi. Bir müddət sonra elçinin İstanbula hərəkət etməsinə razılıq verildi və Zülfüqar xan noyabrın 14-də top sədaları altında Eminönündə təmtəraqla qarşılandı [254,217-218; 229,140-141].

1597-ci ilin yanvarında Zülfüqar xan Ali divana qəbul edildi, I Şah Abbasın məktubu və gətirilən hədiyyələr Osmanlı sultanına təqdim olundu. I Şah Abbas III Mehmedə

məktubunda yazırdı: «Padşah seçilmənizi təbrik edirəm. Əslində bizim zat-i alinizin taxta çıxması ilə bağlı nümayəndə göndərməyimiz tələb olunurdu. Ancaq özbəklər Xorasanda qarışıqlıq yaratdığından bizim oraya təcili müdaxilə etməyimiz lazım gəldi. Beləliklə, gözlənilmədən o bölgəyə hərəkət etdik. Buna görə üzr istəyirik. Səfəvi dövləti olaraq sizə elçimizlə hörmətimizi çatdırırıq. Sizin sonsuz mərhəmətiniz bizim günahlarımızı bağışlayacaqdır... Sizin xilafətə başlamanızla bizə də Xorasandan xoş xəbərlər gəlməkdədir. Əbdülmömin xan Xorasana yürüş etsə də, bizim ordumuz ona ağır zərbə vuraraq çoxunu qılıncdan keçirdi. Az sonra Özbək xanının elçiləri Qəzvinə gələrək əfv olunaraq bağışlanmalarını tələb etdilər. Mən etibar etdiyim yaxın adamlarımdan biri olan Zülfüqar xan Qaramanlıni sizə göndərirəm. Ən qısa vaxt ərzində iki böyük dövlət arasında narahatlıqların aradan qalxmasını arzulayıram. Çünki, sülh və dinclik hər şeydən önəmlidir, müsəlmanların xeyrinədir» [bax: 460,268-274; 122,151-152]. 1597-ci ilin martın ortalarında Səfəvi elçisi yenidən divana çağırıldı. I Şah Abbasa qızıl yəhərli və bəzədilmiş mükəmməl bir at, elçiyə fəxri xələtlər təqdim olundu. Elçini müşaiyət edən əlli nəfər adamlarına da fəxri xələtlər verildi. Elçi heyəti baş vəzir İbrahim paşanın sarayına dəvət edilərək şərəfinə ziyafət təşkil olundu. Zülfüqar xan III Mehmedin məktubu və hədiyyələrlə geri döndü [85,61; 254,218-219; 229,141]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «Zülfüqar xana izzət və ehtiram göstərildi və o, layiqli töhfə və hədiyyələrlə geri döndü, gələn il Qəzvinə çatdı, Xondgar tərəfindən əlahəzrətə məhəbbət üslublu və ədəbli müraciətlərlə dolu sözlərlə yazılmış məktubu, həmçinin töhfə və hədiyyələri təqdim etdi» [57,950]. Beləliklə, III Mehmedin hakimiyyətə

keçməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri pozulmadı, tərəflər arasında qarşılıqlı dostluq münasibətləri saxlandı, elçilər və məktublar göndərilməsi davam etdirildi.

1598-ci ilin fevralında Şeybani hökmdarı II Abdulla xanın vəfat etməsi və ardınca da varisi Əbdülmömin xanın öldürülməsi I Şah Abbasa Xorasan vilayətini azad etmək üçün mübarizəyə başlamaq imkanı yaratdı. Qısa vaxt ərzində Səfəvi hökmdarı Şeybanilərin nəzarətində olan Xorasanı geri qaytara bildi. R.Kılıç yazır ki, I Şah Abbas əldə etdiyi qələbəni III Mehmedə xəbər vermək üçün Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirlini (Eşikağası Qaraxan ağa) İstanbula göndərdi. 1599-cu ildə iyulun 11-də Qaraxan ağa İstanbula çatdı və Yusif paşa sarayında yerləşdirildi. O, avqust ayında on beş nəfərlik heyəti ilə Ali divana qəbul edildi, şərəfinə ziyafət verildi və hədiyyələr təqdim olundu [85,67-68; 229,142]. Səfəvi şahının göndərdiyi məktubunda deyilirdi: «Bəlx və Buxara hakimi Abdulla xan özbək tatar qoşunu ilə Xorasan taxtqahı olan Herat və Məşhəd şəhərləri ilə birlikdə məmləkətin böyük hissəsini min döyüş və hərblər nəticəsində Qızılbaşların əlindən almışdı. Abdulla xan vəfat etdikdən sonra oğlu Əbdülmömin xan adı çəkilən məmləkətlərdə səltənət canişini olub, hökumətinin zamanı uzun olmadı və özbək tayfası tərəfindən vücudu ortadan götürüldü. Bunun ardınca səltənətə sahib olan Pir Məhəmməd xan da dinc oturmadı və Qızılbaş məmləkətinin başına fəsadlar açmağa başladı. Biz də «mülk bizim mirasımızdır» – deyib, Qızılbaş qoşunu ilə Xorasan məmləkətinə hücum edib, oranı yenidən fəth etdik. Buna görə də öz məmnunluğumuzu və sevincimizi Ali Səltənətə bildirir və aldığımız iyirmi dörd qalanın açarını bir qızıl və bir gümüş sandıqçalarda Sultan həz-

rətlərinə göndəririk. Çünki «qalalarımız və özümüz padşah cahan-pənah həzrətlərininik...» [85,67-68; 254,220; 229, 142]. I Şah Abbas bu məktubu göndərməklə Osmanlı sultanını sülhə sadıq olduğuna bir daha əmin etdi. B.Kütükoğlunun fikrincə, Firudin bəyin «*Münşəatüs-səlatin*» əsərində III Mehmedin Oxçuzadə Mehmed Şafi tərəfindən yazılmış kim tərəfindən aparıldığı və tarixi dəqiqləşdirilməyən I Şah Abbasa göndərdiyi məktubunda diplomatik əlaqələrin davam etdiyi, öz hərəkətləri ilə Səfəvi şahını ciddi narahat edən gürcü şahzadəsi Simon ilə Kəmalabad hakimi Seyid Mübarəkin cəzalandırılmasına icazə verilməsi tələbinə cavab öz əksini tapmışdı [254,220-221].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1599-cu ilin iyul ayında I Şah Abbasın elçisi Eşikağası Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəy (Qara xan) İstanbula gəldi. Onun gətirdiyi məktubda I Şah Abbasın Özbəklərə qarşı qazandığı qələbə barədə xəbər verilməklə yanaşı, Özbəklərdən geri aldığı 24 şəhər və qalanın açarları da Osmanlı sultanına təqdim olundu [312,814; 355,246; 122,152-153; 125,66-67]. C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, Xorasanın fəth olunması I Şah Abbasın o ana kimi gizli saxladığı ehtiraslarını alovlandırmış və Osmanlı dövlətinə qarşı düşmən mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoymuşdu. Bundan xəbər tutan Osmanlı sultanı Mehmed Ağa adlı elçisini Səfəvi sarayına göndərək iki dövlət arasında bağlanmış sülhün yenilənməsini, Xorasanın özbəklərə qaytarılmasını, Osmanlı dövlətindən Səfəvilərə sığınan 20 minlik kürd tayfasını geri göndərməsini və sülhün dayanıqlı olması üçün I Şah Abbasın böyük oğlu Məhəmməd Bağır Mirzəni girov qismində İstanbula göndərməsini tələb etdi [122,152-153]. C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, sərkərdələri önündə Osmanlı

elçisini dinləyən I Şah Abbasın bu tələbləri qəbul etməsi mümkün deyildi. Buna görə də, o, Qızılbaş əmirləri və Səfəvi ərkanı önündə Osmanlı elçisinə belə cavab verdi: «Mənim oğlum mənim vəliəhdimdir. Bir gün Səfəvi şahı olacaqdır. Mən bir padşahı digər bir padşaha girov olaraq göndərmə haqqına sahib deyiləm». O, bir müddət sonra Osmanlı elçisini qiyməti hədiyyələrlə geri göndərdi [122,153].

1599-cu il dekabrın 23-də Şah Abbas Eşikağası Hüseyn bəy və Həməzə Mirzənin lələsi Qoç Qapanı, eləcə də mərhumun dayəsi Gülyetər Xatunu Heydər Mirzənin qəbrini ziyarət etmək məqsədilə İstanbula göndərdi. Elçilər sultanla yanaşı, Validə Sultan həzrətlərinə də hədiyyə və töhfə gətirdilər. Səfəvi elçisi hərəm üçün Zülfüqar xana sifariş olunan Yəzd və Şiraz kumaşlarını Osmanlı sultanına çatdırdı. Onlar rəsmi qəbul və ziyafətdən sonra öz iqamətgahlarına göndərildilər [85,69-70; 254,221]. Səfəvi elçiləri növbəti gün Heydər Mirzənin məzarını ziyarət etdilər və mərhumun sümüklərini gizlicə çıxarıb, sultanın və Səfiyyə Xatunun verdiyi xələtlərə bükdülər və vətənə gətirib, Şeyx Səfi məqbərəsində atasının yanında dəfn etdilər. Şübhəsiz ki, İstanbul sarayı bundan gec xəbər tutdu.

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri 1590-cı il sülhünə görə ortaya çıxan bəzi məsələlərə baxmayaraq yaxşı tərzdə davam etmişdir. Tərəflər sülhün qorunub saxlanmasında maraqlı olmuşlar. Osmanlı dövləti qərbdə Avstriya ilə uzun illər davam edən yorucu müharibəni davam etdirdiyi üçün şərq sərhədlərinin toxunulmaz qalması üçün sülhün şərtlərini pozmamaya çalışmışdı. Buna görə də, İstanbula gələn Səfəvi elçiləri çox yaxşı qarşılanmış, hədiyyələr və dostluq məktubları göndərilmişdir.



Səfəvi hökuməti də İstanbula bol hədiyyələr və mübaliğəli dostluq məktubları və elçilər göndərmişdir [254,221-222; 229,142-143].

Beləliklə, İstanbul sülhünün bağlanmasıdan sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına daxili və xarici amillər öz təsirini göstərmişdi. Sülhə görə müəyyən edilən sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi, Gilan məsələsi, Heydər Mirzə ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndirdiyi kimi, Səfəvi dövlətinin Şeybanilərlə, Osmanlı dövlətinin də Avstriya ilə müharibə vəziyyətində olması da Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdi.

### III FƏSİL. XVII ƏSRDƏ SƏFƏVİ-OSMANLI QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

#### 3.1. *I Şah Abbasın Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti. Səfəvi-Osmanlı müharibələri (1603-1639)*

XVI əsrin sonunda I Şah Abbasın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar nəticəsində mərkəzi hakimiyyətdən asılı olan və odlu silahlarla təchiz edilmiş güclü nizami ordu yaradıldı. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa olundu. Səfəvi dövləti iqtisadi və hərbi cəhətdən möhkəmləndi. I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə dövlət üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı işğalından azad etmək üçün müharibəyə ciddi hazırlıq gördü. Onun keçirdiyi bütün islahatlar Osmanlı dövlətinin məğlub edilməsi siyasəti ilə sıx bağlı idi [60,96].

XVI əsrin sonunda I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə bağlanmış İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməyə çalışaraq onun pozulmasına yol verməməyə çalışırdı [69,10]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1595-ci ildə sultan III Mehmedin taxta çıxması ilə bağlı I Şah Abbasın təbrik üçün elçi göndərməməsi müəyyən narahatlıq yaratmışdı. Lakin 1596-cı il iyulun 5-də Zülfüqar xan Qaramanlının rəhbərliyi altında Səfəvi elçilərinin böyük hədiyyələrlə İstanbula göndərilməsi bu gərginliyə son qoydu [254,217-218; 229,140-141; 446,101]. R.Kılıç yazır ki, bununla da III Mehmedin hakimiyyətə keçməsilə Osmanlı-Səfəvi münasibətləri pozulmadı, dostluq əlaqələri saxlanıldı, qarşılıqlı elçilər və məktublar göndərilməsi davam etdirildi [229,141-142].

Bu zaman Səfəvi şahı yaranmış dinc şəraitdən istifadə edərək güclü nizami ordu yaratdı və 1598-ci ildə Şeybani

hökmdarı II Abdulla xanın ölümündən sonra taxt-tac uğrunda başlanan mübarizədən faydalanaraq Xorasana yürüş etdi. 1599-cu ildə Şeybani ordusu məğlub edildi və Xorasan vilayəti Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Bu hadisənin Osmanlı dövləti ilə münasibətlərə mənfi təsir göstərməməsi üçün I Şah Abbas 1599-cu il iyulun 11-də Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəyi İstanbula göndərdi və əldə etdiyi qələbəni Osmanlı sultanına çatdırdı. Sultan III Mehmed avqust ayında Səfəvi elçisini qəbul etdi. Elçiyə hədiyyələr və şaha çatdırmaq üçün məktub verildi [254,220; 229,142; 69,10]. Beləliklə, Səfəvi şahı atdığı bu addımla Osmanlı sultanının Səfəvilərə qarşı hər hansı bir tədbir görməsinin qarşısını aldı.

XVII əsrin əsasında I Şah Abbas qazandığı hərbi uğurları daha da möhkəmləndirmək üçün Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri gücləndirmək və Osmanlı dövlətinə qarşı müttəfiqlər qazanmaq məqsədilə öz elçilərini Avropa ölkələrinə göndərdi. Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, I Şah Abbas güclü rəqibi olan Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq üçün öz elçisi Hüseynəli bəy Bayatı Avropaya göndərdi [322,18; 254,250].

Ö.Küpəlinin fikrincə, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsünə Osmanlı hakim dairələrinin necə münasibət bəsləməsinə dair mənbələrdə hər hansı məlumat yoxdur. Lakin Osmanlı sarayı Səfəvilərin bütün fəaliyyətlərindən xəbərdardı və Avropa dövlətlərinə öz diplomatlarını göndərməkdə davam edirdi. Bu dövrdə Avstriya ilə müharibənin davam etməsi və Cəlalilər üsyanları Osmanlı dövlətinə Səfəvilərlə ciddi məşğul olmağa imkan vermədi [248,79].

I Şah Abbasın elçiləri vasitəsilə Avropa dövlətləri ilə apardığı danışıqlar göstərdi ki, o, Osmanlı dövlətinə qarşı

müharibəyə başlamağa qərarlıdır. R.Kılıç yazır ki, I Şah Abbas Azərbaycana yürüş üçün fürsət gözlədiyi bir dövrdə Salmas hakimi Qazi bəy yardım üçün ona müraciət etdi. Belə ki, Osmanlıların əlində olan Nihavənd qalası Alişgər hakimi Həsən xan tərəfindən ələ keçirilərək talan edildi və Səfəvi tacirlərindən biri Vanda Əhməd paşa tərəfindən tutularaq qətl edildi [229,154]. Bu vəziyyət Səfəvi şahına Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaq üçün imkan yaratdı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Təbriz hakimi Əli paşanın Qazi bəyin sığındığı Qarnıyarıq qalasını mühasirəyə alması, 1603-cü ilin avqustunda onun oğlu Abdal xanı yardım üçün I Şah Abbasın yanına göndərməsi Səfəvi şahının müdafiəsiz qalan Təbriz üzərinə yürüşə başlamasına şərait yaratdı [160,22-223; 103,463; 254,260-261; 229,154; 446,101].

Ö.Küpelı yazır ki, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında baş verən bütün müharibələr zamanı rəqabətin iki bölgə üzərində cəmləşdiyi diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri Cənubi Qafqaz bölgəsi, digəri də Ərəb İraqı torpaqları idi. Bu bölgələr iki dövlət üçün iqtisadi, siyasi və geosiyasi cəhətdən xüsusi önəm daşıyırdı. Belə ki, Qafqaza hakim olan dövlət buradakı tayfalarla Azərbaycan üzərində nəzarəti öz əlinə ala bilərdi. Bu məqsədlə Osmanlı hakim dairələri XVI əsrin ikinci yarısında Qafqazla bağlı ciddi fəaliyyətə başlamışdı. Osmanlı hakim dairələri buranı ələ keçirməklə rusların Qafqaza və Xəzər dənizi sahillərinə çıxmasına mane olacaq, Orta Asiyadan gələrək Xəzər dənizin şimalından keçən ticarət yolları nəzarət altına alınacaq və dünyanın ən mühüm ipək istehsal edən bölgələri Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcəkdı. Buna görə də, Səfəvilər həm ipək istehsalını, həm də tranzit ticarət yolları üzərindəki nəzarəti əldə saxlamaq üçün

Osmanlı dövləti ilə mübarizə aparırdı. Onlar həmçinin öz təsirlərini Şimali Qafqaza yaymaq, sərhədlərini Qara dəniz sahillərinə kimi genişləndirmək fikrində idilər [248,55]. Qafqazdan kənarda mübarizənin cərəyan etdiyi digər bölgə Ərəb İraqı idi. Bölgə islam dininin müqəddəs mərkəzlərinin və Bəsrə körfəzi yolu ilə Aralıq dənizinə uzanan ticarət yollarının kəsişdiyi bir ərazi idi. Bu əraziləri öz nəzarəti altına alan dövlət, eyni zamanda bu yolların nəzarətini də öz əlinə almaqla dünya ticarətində hakim mövqe qazanırdı. Bu bölgələr uğrunda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında davam edən rəqabət uzun müddətli müharibəyə gətirib çıxardı və fasilələrlə 1639-cu ilə kimi davam etdi.

Ö.Küpeinin fikrincə, 1590-cı il İstanbul sülhünün bağlanmasından sonra keçən on il ərzində I Şah Abbas mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, özbəkləri məğlub etdi, Çaldıran məğlubiyyətindən başlayaraq sələflərinin Osmanlı dövləti qarşısında daha çox həyata keçirdiyi müdafiə siyasətindən əl çəkərək cəsarətli hücum siyasətinə başladı. Onun bu siyasəti yalnız siyasi və hərbi təşəbbüslərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda Osmanlıları beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi gəlirdən məhrum etməyi nəzərdə tuturdu. XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas cənub ticarət yollarının keçdiyi Bəsrə körfəzinin ən cənub sahillərini nəzarət altına almaq üçün təşəbbüs göstərdi. 1601-ci ildə Şiraz valisi Allahverdi xan İrənin cənub-qərbində yerləşən Lar vilayətini ələ keçirdi. Növbəti il Səfəvi qüvvələri körfəzin cənubundakı adalardan biri olan Bəhreyni portuqallardan geri aldılar. 1603-cü ildə I Şah Abbas əsas diqqətini şimala yönəldərək on üç il əvvəl Osmanlıların ələ keçən əraziləri azad etməyə başladı [248,67].

I Şah Abbas ipək istehsalını və ticarətini nəzarət altına almaq və Osmanlı dövlətini beynəlxalq ticarətdən sıxışdır-

mağa başladı. S.Faroqhi yazır ki, avropalıların Asiyadan əldə etdiyi ipəyin həcmi 200-230 ton təşkil edirdi ki, bunun da 86%-ni Səfəvilər ixrac edirdi. Səfəvilərin ixrac etdiyi ipəyin Avropa tacirlərinə Hələb və ya İzmir yolu ilə keçdiyini nəzərə alsaq, Osmanlı torpaqlarından hər il 180-200 ton ipək keçirdi ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına böyük qazanc gətirirdi [183,631]. İpək ticarətindən Osmanlı xəzinəsinə il ərzində 70 min qızıl daxil olurdu. Ö.Küpəlinin fikrincə, I Şah Abbas ipək istehsalını və ticarətini dövlətin nəzarəti altına almaqla ölkəsinin gəlirlərinin artacağını, bunun müqabilində Osmanlı xəzinəsinin tranzit ticarətdən əldə etdiyi gömrük gəlirlərinin azalacağına ümid edirdi. O, Avropaya Rusiya və ya dəniz üzərindən alternativ ticarət yollarını açmaqla Osmanlı dövlətinin beynəlxalq ticarətdən kənarda qalacağını düşündü. Bu məqsədlə o, ipəyin Avropaya Yaxın Şərqdən deyil, Bəsrə körfəzinin cənubundakı Hörmüz və Ümid burnu yolu ilə daşınmasına çalışırdı [248,75-76]. X.İnalcık yazır ki, Habsburqların Osmanlılarla sülh bağlaması, ingilislərin Yaxın Şərqdə sıx ticarət əlaqələrinin olması və venesiyalıların bazarlarına ziyan dəyəcəyini düşünməsi bu təklifin müsbət qarşılanmamasına səbəb oldu [214,173]. Göründüyü kimi, siyasi və iqtisadi ziddiyyətlər Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə və müharibənin yenidən başlanmasına səbəb oldu.

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi Səfəvi şahına itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa imkan yaratdı. Bu zaman Azərbaycanda Osmanlı

hakimiyyəti xeyli zəifləmişdi. Yerli feodallar Səfəvi dövlətinə Osmanlı işğalından özlərinin xilasgarı kimi baxırdılar [69, 10]. F.Sümer yazır ki, Osmanlı dövlətinin Avstriyaya qarşı başladığı müharibənin uzan illər davam etməsi vəziyyəti çətinlədirdi, dövlətin əsil dayağı və qüvvət mənbəyi olan Anadolu da böyük qarışıqlıq ortaya çıxdı. Sərhəd əyalətlərində Qızılbaş hücumlarına qarşı dayanmağa qabil olan bəylərbəylər tapılmadı [321,152-153].

Müasir Türkiyə tarixçiləri I Şah Abbasın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunun Osmanlılar üzərindəki qələbələrinə xüsusi diqqət yetirərək onun qazanılmasında Səfəvi şahının şəxsi qabiliyyətini önə çəkmişlər. R.Kılıçın fikrincə, bu zaman Osmanlı dövləti artıq I Şah Abbasla hesablaşmaq gücündə deyildi. Çünki, I Şah Abbas olduqca təcrübəli siyasət və dövlət adamı olmuş, ordusunu yenidən təşkil edərək onu odlu silahlarla təchiz etmişdi. O, bəlkə də illərdən bəri Osmanlı qüvvələri ilə hesablaşmağı gözləyirdi. Avstriya ilə müharibə və Cəlalı üsyanları I Şah Abbasa gözlənilən əlverişli fürsəti yaratdı [232,125].

Azərbaycanda Osmanlı ağalığına qarşı başlanan üsyanlardan istifadə edən I Şah Abbas 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycana yürüşə başladı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Abbas yürüşün gizli qalmasını münasib bildiyi üçün Mazandaranda ova çıxacağı xəbərini ətrafa yayaraq 2-3 minlik qüvvə ilə hərəkətə başladı. Digər qüvvələr yolda şaha qatıldı. Sentyabrın 27-də Səfəvi ordusu Təbrizi mühasirəyə aldı [160,223; 254,261]. Şahın başçılığı altında Səfəvi ordusunun yürüşün on dördüncü günü Təbrizə yaxınlaşması şəhər əhalisinin Osmanlı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyana ruhlandırdı. Üsyan etmiş Təbriz sakinləri şəhəri ələ keçirdi.

Səfəvi ordusu şəhərə daxil oldu və Osmanlı ordusunun sığındığı qalanı aldı. Təbrizin azad edilməsi Səfəvi ordusunun qərbə doğru irəliləməsinə şərait yaratdı.

I Şah Abbas Culfanı və Naxçıvanı azad etdikdən sonra İrəvan qalasını ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalası 1603-cü il oktyabrın 18-də mühasirəyə alındı. Qalada Şərif paşanın 10 minlik Osmanlı qarnizonu möhkəmləndirilmiş üç istehkam xətti ilə müdafiə olunurdu. Buna görə də mühasirə uzun müddət davam etdi. 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası ələ keçirildi [254,264-265; 229,155-156]. Osmanlı sultanı Əhməd hərbi əməliyyatlarda dönüş yaratmaq üçün Cığaloğlu Sinan paşanı İrəvan üzərinə göndərdi. Lakin qızılbaşlar tərəfindən ərzaq ehtiyatlarının məhv edilməsi onların vəziyyətini ağırlaşdırdı və qoşunda qarışıqlıq başlandı. 1605-ci il noyabrın 7-də Sufiyan döyüşündə I Şah Abbas Cığaloğlu Sinan paşanın ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. R.Kılıçın etiraf etdiyi kimi, Sinan paşanın bu səfəri iki ciddi və təhlükəli nəticələr doğurdu. Bir tərəfdən Anadoluda siyasi sabitlik pozuldu, digər tərəfdən də I Şah Abbas vaxtı ilə fəth olunmuş əraziləri geri qaytara bildi [232,126].

I Şah Abbas Sinan paşa üzərindəki qələbədən sonra qışın sərt keçməsinə baxmayaraq Qarabağa daxil olaraq Gəncəni mühasirəyə aldı. 1606-cı il iyulun 4-də dörd aylıq mühasirədən sonra Səfəvi ordusu osmanlıların müqavimətini qıraraq Gəncəni azad etdi. Məhəmməd Ziyadoğlu Qacar Qarabağ bəylərbəyi təyin olundu. Gəncənin ələ keçirilməsi Lori, Tiflis və Dmanisin müqavimət göstərmədən təslim olmasına səbəb oldu [254,277; 354,66]. Səfəvi şahı Şirvanın və Dağıstanın azad edilməsilə Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmaq istəyirdi. 1607-ci ilin yazında Bakı və Dər-



bənd şəhərləri azad olundu. 1607-ci il yanvarın 9-da Şahın təslim təklifini Şirvan bəylərbəyi Əhməd paşa qəbul etmədiyi üçün Şamaxı üzərinə hücumla başlandı. Ciddi müqavimətə baxmayaraq iyunun 27-də şəhər azad olundu. Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvan bəylərbəyi təyin olundu. Beləliklə, 1603-1607-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin birinci mərhələsində Səfəvilərin Osmanlı ordusu üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində Azərbaycan ərazisi tamamilə işğaldan azad olundu. Səfəvi sarayı Osmanlı dövlətilə sülh bağlamağa çalışsa da bu mümkün olmadı. Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyinə görə, 1609-cu ilin fevralında baş vəzir Murad paşa Cəlalilər üzərinə son yürüşə çıxmaq üçün Üsküdara keçmədən öncə, Şəmsəddin Ağa Rumlunun gətirdiyi I Şah Abbasın məktubuna «güvənən elçilər gəlibsə sülhün bağlanmasına yardımçı olacağına, əks təqdirdə baharda səfərə çıxacağını» bildirdi [254,277; 232,127].

Osmanlı dövləti Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi ilə razılaşmayaraq hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışırdı. Buna görə də 1610-cu ildə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Aprel ayında Murad paşanın Azərbaycana yürüşü uğursuz oldu. Osmanlı ordusu Təbrizə kimi irəliləsə də, tərəflər hər hansı bir döyüşdən çəkinmişdi. Z.Danışmendingin fikrincə, I Şah Abbas Anadoluda Cəlalilərin müqaviməti qırıldığı və Avstriya ilə Jitvatoroq sülhü bağlandığından sonra Osmanlı ordusu ilə vuruşmaq istəməmişdi [160, 254]. Tərəflər arasında davam edən məktublaşmalar da gözlənilən nəticəni verməmişdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Səfəvilərlə döyüşmədən öz tələblərini onlara qəbul etdirməyi düşünən Murad paşa I Şah Abbasa Xeyrəddin Çavuş vəsi-təsilə göndərdiyi məktubunda «III Murad dövrü sərhədlə-

rinin bərpası şərti ilə sülh təklif etsə də», Osmanlı ordusu Ərzuruma gəldiyi vaxt Osmanlı elçisi ilə bərabər göndərilən Səfəvi elçisi Şəmsəddin Ağanın gətirdiyi cavabda «Sultan Süleyman Qanuni dövründə bağlanmış Amasya sülhünün əsas götürülməsi» istənilmişdi [160,254; 354,66; 232,127].

Osmanlı ordusu Qarsa gəldiyi zaman Quyucu Murad paşa I Şah Abbasa daha bir məktub yollayaraq barışıq haqqında səmimiyyəti göstərməsi üçün sultana hədiyyələr göndərməsini bildirdi. Həmçinin Murad paşa Sultanın adına xütbə oxunan yerlərdən əl çəkilməsi şərti ilə sülh bağlamaq üçün vasitəçi olacağını bildirdi [160,254; 232,127]. 1610-cu il noyabrın 16-da Təbrizin şimalında Acı çayın sahilində Osmanlı və Səfəvi ordusu 5 gün qarşı-qarşıya dayanaraq gözləmə mövqeyi tutmuşdu. Murad paşa yenidən məktub göndərərək sülh bağlamaq üçün təklifini təkrar etsə də, verilən cavabda şərtlərin dəyişmədiyi, Amasya sülhünün əsas götürülməsi bildirilmişdi. Bu zaman Osmanlı ordusu geri çəkilməyə başlamışdı. Bunun səbəbi kimi orduda ərzağın çatışmaması və I Şah Abbasın gizli barışıq təklif etməsi göstərilir [446,103]. Səfəvi şahının bu təklifi gizli saxlamasına səbəb əmirlərinin etirazından çəkinməsi olmuşdu. Şahın təklifinin əsasını: Səfəvilərin son dövrlərdə ələ keçirdikləri yerlər onlarda qalmaq şərtilə bu ölkələrin gəlirlərini xərac şəklində hər il Osmanlılara verilməsidir. I Şah Abbas bunu 200 tay ipək olduğunu qəbul etmişdi. Murad paşa I Şah Abbasın bu gizli təklifini qəbul edərək ordunun çəkilməsinə qərar vermişdi [160,255; 354,66; 148,1739; 232,127].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, həm Murad paşa, həm də I Şah Abbas sülhün bağlanması ilk addım kimi qarşılıqlı olaraq əllərindəki əsirləri azad etmişdilər [160,255-257; 103,23; 288,184; 232,127].

Lakin 1611-ci ilin avqustunda Murad paşanın ölümü ilə tərəflər arasında başlanan danışıqlar bir nəticə vermədi. Baş vəzir təyin olunan Diyarbəkr bəylərbəyi Nasuh paşa I Şah Abbasın sülh təşəbbüsünü müsbət qarşıladı. Tərəflər sülh bağlamağa maraqlı olduqlarını bildirdilər. Danışıqların bu mərhələsində də əvvəllər olduğu kimi gürcü qızı Gülcərə fəal rol oynadı [426,27]. İsgəndər Münşi qeyd edir ki, çar Simon şaha sadıq qaldığı üçün Tiflis qalası onun nəvəsinə tapşırıldı [58,1664]. M.H.Svanidzenin fikrincə, dövrün qaynağı burada şübhə yoxdur ki, Simonun Osmanlı-Səfəvi danışıqlarında vasitəçi olduğunu nəzərə çatdırmışdır [426,27]. Osmanlı dövləti ilə müharibə Səfəvi şahını müttəfiqlərlə hesablaşmağa və bəzən onların tələblərini yerinə yetirməyə vadar etmişdi. İstanbuldakı fransız səfiri de Salinyak 1609 - cu il sentyabrın 15-də Fransa kralına yazırdı: «Səfəvi ölkəsindən olan qadın bu işə yaxından cəlb olunmuş və sərbəst şəkildə şahın və sultanın yanına gələ bilir. O, artıq üç gündür buraya gəlmişdir ki, onlar arasında sülh bağlasın» [450,302].

Osmanlı baş vəziri Nasuh paşa I Şah Abbasın məktub və hədiyyələrini gətirən elçilərini Diyarbəkrdə qəbul etdi. Səfəvi elçi heyətinə qaziəsgər Qazı xanın rəhbərliyi altında İsfahan qazısı Muizzi İsfahani və Qəzvin qazısı Hüseyn Yəzdi daxil olmuşdu [254,277; 160,257; 232,127-128]. Qazı xanın rəhbərliyi və gürcü diplomatın müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci il sentyabrın 27-də İstanbula çatmışdı. J.Hammer qeyd edir ki, bu həmin qadın diplomat idi ki, əvvəllər Osmanlı baş vəzirinin tapşırığı ilə Səfəvilərlə sülh danışıqlarını aparmışdı [426,27-28]. Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, Səfəvi elçiləri oktyabrın 17-də Sultan Əhməd tərəfindən qəbul edilmişdi. I Şah Abbasın məktubu və göndərdiyi

hədiyyələr sultana təqdim olunmuşdu. Səfəvi elçiləri 200 tay ipək xəracı da özləri ilə İstanbulla gətirmişdi. 1612-ci il noyabrın 20-də İstanbulda Səfəvi-Osmanlı sülhü imzalandı [254,278; 160,257; 232,128]. Burada diqqəti cəlb edən cəhət əvvəlki Səfəvi-Osmanlı sülhlərindən fərqli olaraq bu sülhü tanınmış din xadimlərinin bağlaması idi. Səfəvi elçilərinə tanınmış şiə ruhəni rəhbərlik etdiyi üçün Osmanlı tərəfini də Xoca Sadəddin Əfəndinin oğlu şeyxülislam Mehmed Əfəndi təmsil etmişdi [238,58-59; 446,103]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bağlanmış sülhün şərtlərinə görə: 1. Səfəvilər Osmanlı sultanına hər il 200 yük ipək xərac verəcək, 2. Sultan Süleyman Qanuni zamanında Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında Amasya sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlər qəbul edilir, 3. Osmanlı hakimiyyətində qalan yerlər onlarda saxlanıldı, 4. İraq sərhəddindəki qiyamçı bəylərə, Şəhrizor əyalətini işğal edən Xilav xana və Seyyid Mübarəkə Səfəvilər tərəfindən yardım edilməyəcək, 5. Şamxal və Dağıstan hakimləri üzərində Osmanlı hakimiyyəti davam edəcək, 6. Osmanlıların ruslara qarşı edəcəkləri hər hansı bir yürüşdə Səfəvilər onlara yardım göstərəcək, məne olmayacaqlar, 7. Səfəvi ölkəsindən olan hacılar Bağdad və Bəsrə üzərindən deyil, Hələb-Şam üzərindən Həccə gedib gələcəklər, 8. İranda şiələr sünni böyüklərinə küfür etməyəcəklər, 9. Sultan Süleyman Qanuni dövründə təsbit edilən Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini müəyyən etmək üçün Osmanlı tərəfini Bağdad bəylərbəyi Mahmud paşa və Van bəylərbəyi Mehmed paşa təmsil edəcəkdir [160,257-258; 354,66-67; 254,278; 229,167-168]. Səfəvi tərəfinə isə Çuxursəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Ustacılı və Məhəmmədqulu xan rəhbərlik edəcəkdilər.

Səfəvi şahının elçiləri Sultan Əhməd tərəfindən təkrar qəbul edildi və geri dönmələrinə icazə verildi. Ərzurum

bəylərbəyi Həsən paşanın və İncili Mustafa Çavuşun müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci ilin noyabrında geri qayıtdı [229,168]. Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanması nəticəsində tərəflər arasında 9 ilə kimi davam edən müharibəyə son qoyuldu.

İstanbul müqaviləsi rəsmi olaraq Amasya sülhünün (1555) bərpa edildiyini nəzərdə tutsa da, müəyyən fərqlər var idi. Belə ki, 1612-ci il müqaviləsinə görə Şəhrizor əyaləti, Kürdüstanın bir hissəsi və Bağdad əyalətinin müəyyən hissəsi Osmanlı dövlətinə verilirdi. Müqavilə bağlanan zaman bu ərazilər Səfəvilərin nəzarətində olsa da, Amasya sülhünə görə Osmanlılara verilmişdi. Həmçinin sülh bağlanan zaman Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Şərqi Mesxeti və Axalsık 1555-ci il sülhünə görə Səfəvi dövlətində olmuşdu [69,12-13]. Bu məsələ ilə bağlı İsgəndər bəy Münşi maraqlı məlumat verir: «Cənnət aşıyanlı mərhum padşahların (I Şah Təhməsisib və Sultan Süleyman Qanuni – T.N) imzaladıqları sazişdən uzun müddət keçdiyi üçün, hazırlanan yeni sənəd ilə əlaqədar çoxlu ixtilaf ortaya çıxdı. Məsələn, sabiq sülh sazişinə görə bütün Gürcüstandan Mesq və Axisqə qalaları bu tərəfin sərhədi kimi tanınmasına baxmayaraq, indiyədək Rumiyyənin əlində qalmaqda idi. Ərəbistan və Bağdad tərəfində də bəzi qala və mahallar Rumiyyə sərhədinə daxil olduğu halda, hal-hazırda bu tərəf adamlarının əlindədir və onların boşaldılıb bir tərəfdən başqa tərəfə verilməsi olduqca çətindir. Əvvəla ona görə ki, sülh sazişində göstərilmişdi: imzalanma zamanı hər iki tərəf adamlarının əlində olan yerlər heç bir dəyişikliyə uğramadan saxlanılsın, tərəflər onlara şərik çıxmasınlar» [58,1546-1547; 425,79]. Beləliklə, Səfəvi dövləti Osmanlılara nəinki 1555-ci il sülhünə görə onlara məxsus ərazi-

ləri deyil, həm də Şərqi Mesxetini güzəştə getmişdi. Buna görə də, 1612-ci il sülhü sərhəd məsələlərində 1555-ci il müqaviləsinin şərtlərini təkrar etməmişdi. Bundan başqa, Amasya sülhündən fərqli olaraq Səfəvi dövləti hər il Osmanlılara 200 tay ipək ödəyəcəkdi. Maraqlıdır ki, dövrün Səfəvi qaynaqlarında sülhün bu şərti ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur [bax: 425,79]. Müqavilənin şərtlərində bununla bağlı rəsmi olaraq heç nə deyilməsə də, Osmanlı qaynaqlarında bununla bağlı məlumatlar verilmişdir [426,29]. Firudin bəyin əsərində 1612-ci il İstanbul sülhünün şərtləri öz əksini tapmışdır. Lakin, sülhün şərtləri arasında Osmanlı dövlətinə ildə 200 tay ipək bac verilməsi məsələsi yoxdur [bax: 187,257-261]. R.Kılıçın əsərində də sülhün şərtləri ilə bağlı Firudin bəydən gətirilən məlumatlar arasında həmin məsələyə toxunulmamışdır [bax: 229,168-169].

İstanbul sülhünün şərtləri arasında diqqəti cəlb edən mühüm cəhət Səfəvi-Osmanlı müqaviləsində ilk dəfə idi ki, «Şimali Qafqaz məsələsi»nin öz əksini tapmasıdır. Müqaviləyə görə, Şamxal xan və digər Dağıstan hakimləri Sultanın sadıq xidmətçiləri elan edilirdi. Beləliklə, Osmanlı dövləti Şimali Qafqazın müəyyən hissəsində möhkəmlənir və zərurət olardısı Səfəvilərə qarşı müharibədə bu ərazidən plasdarm kimi istifadə edə bilərdi. Bununla da Osmanlılar Cənubi Qafqazın şərqində, xüsusən də Kartli və Kaxetidə bar verən hadisələrə nəzarət etmək imkanı qazanırdılar [69,13; 74,204-205]. Buna baxmayaraq, 1612-ci il sülhü Osmanlı dövlətinin hərbi qüdrətini zəiflətməmiş oldu. Çünki o, 1590-cı il sülhü ilə qazandığı əraziləri itirmiş oldu.

Sülhün şərtləri arasında Osmanlı sultanının vacib şərtlərindən biri də o idi ki, «rusların bu yerlərə yürüşlərinin

qarşısını almaq məqsədilə onlar tərəfindən tikilmiş olan Tarku qalasının dağıdılması barədə sultanın fərmanı olarsa, onda şah bu işə maneçilik törətməsin». Belə bir şərti irəli sürən Osmanlı dövləti Səfəvilərlə Moskva knyazlığı arasında mümkün ittifaqın yaranmasına mane olmağa çalışmışdı [425,79; 5,259].

1612-ci il İstanbul sülhü 1590-cı il sülhü ilə müqaisədə I Şah Abbas üçün irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Lakin, Səfəvi şahı da 1555-ci il Amasya sülhünü tamamilə bərpa etmədiyi üçün tam razı qalmamışdı. Bununla belə, vaxtı ilə itirilmiş Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilməsi Səfəvi imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası yolunda qazanılan mühüm qələbə idi [69,13].

Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanan İstanbul sülhünün (1612) üç ilə yaxın fəaliyyət göstərməsi, iki dövlət arasındakı münasibətlərin yenidən pozulmasına xüsusi diqqət yetirilir. R.Kılıçın fikrincə, Səfəvi-Osmanlı sülhünün pozulmasına səbəb sərhədlərin təyin olunmasındakı mübahisələr və I Şah Abbasın Osmanlılara verməli olduğu 200 tay ipəyi göndərməməsi idi [229,169; 232,130]. B.Kütükoğlu yazır ki, Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini Sultan Süleyman Qanuni dövründə olduğu kimi müəyyən etməyi qəbul etmələrinə baxmayaraq, Səfəvi nümayəndəsi İrəvan hakimi Əmirgünəxan 1614-cü ildə Van bəylərbəyi ilə danışıqlarda Axıskanın Qanuni dövründə Səfəvilərdə olduğunu irəli sürərək anlaşılmazlıq yaratmışdı. Buna görə də, Osmanlı hökuməti Səfəvi elçisi Qazi xanla danışıqlarda əldə olunan qərarlara zidd olan bu cür hərəkətlərin sülhü pozacağını bildirmişdi [254,278; 229,169-170]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sülhün şərtləri arasında bu məsə-

lə rəsmi olaraq öz əksini tapmadığı üçün bu məsələ ilə bağlı Səfəvi nümayəndəsinin tələbi ciddi mübahisəyə şərait yaratmışdı. Şübhəsiz ki, Axıska qalasının Osmanlı nəzarətində qalması və Səfəvi sarayının 200 tay ipəyi göndərməməsi 1612-ci il sülhünün möhkəm olmadığını göstərdi [5,259].

1612-ci ildə İstanbulda imzalanan Osmanlı-Səfəvi sülhünün mətnində ipəklə bağlı hər hansı bir şərtədən bəhs olunmasa da [bax: 187,257-261], Ö.Küpəli yazır ki, dövrün Osmanlı mənbələrinə görə, bağlanmış sülhün şərtlərindən biri ipəklə bağlı olmuşdu. I Şah Abbas geri aldığı torpaqların əvəzinə Osmanlı dövlətinə hər il 100 tay ipək və 100 tay da qiymətli qumaş göndərəcəyinə təminat vermişdi. Bu şərtlər yerinə yetirilmədiyinə görə müharibə yenidən başlamışdı [247,38]. Lakin 1612-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağladıqdan sonra I Şah Abbas yenidən diqqətini cənuba yönəltdi. Son dövrlərdə ispanlarla yaratmış olduğu münasibət dəyişdirildi. 1614-cü ildə İmamqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu portuqalların İran sahillərində son dayağı olan Gombroon (Bəndər-Abbas) qalasını ələ keçirdi [444,83].

R.Qılçın fikrincə, I Şah Abbasın ipəyi göndərməməsinə səbəb Osmanlı dövlətinin Avropada apardığı müharibələrlə bağlı Səfəvi şahının Alman imperatoru ilə müəyyən razılığa gəlməsi ilə bağlı olmuşdu [229,170; 232,131]. Türkiyə tarixçisi bu razılaşmanın mahiyyəti ilə bağlı hər hansı bir məlumat verməkdən çəkinmişdir. Bu dövrdə Osmanlı dövlətini narahat edən məsələlərdən biri də, Səfəvi paytaxtına danışıqlara göndərilən Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuşun I Şah Abbas tərəfindən saxlanılması və iki il keçməsinə baxmayaraq geri göndərilməməsi idi. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, bu səbəbdən 1615-ci il mayın 22-də baş vəzir Qara Meh-



med Paşa Səfəvilər üzərinə yürüşə çıxmaq üçün Üsküdarə keçmişdi [354,67; 254,279; 160,262; 229,170]. Bu məsələyə öz münasibətini bildirən Y.Öztuna Osmanlı dövlətinin sülhün şərtlərini pozmasına haqq qazandıraraq yazır ki, Osmanlı dövləti Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa qərar verməkdə haqlı idi. Çünki böyük ölkələri tərk etmək bahasına imzaladığı İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə I Şah Abbas riayət etməmişdi [288,135].

Qeyd etmək lazımdır ki, heç də Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdikləri kimi, I Sultan Əhmədın İstanbul sülhünün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibəyə qərar verməsi yalnız I Şah Abbasın illik ipək xəracı göndərməməsi və Axıska ilə bağlı narazılıq olmamışdı. Burada diqqəti cəlb edən cəhət Osmanlılarla sülhün bağlanmasından sonra Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində daha fəal addımlar atması idi. 1613-cü ilin oktyabrında I Şah Abbasın yerli əhalini itaətə gətirmək üçün Gürcüstana təşkil etdiyi yürüş uğurla başa çatdı. Səfəvilərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Osmanlı rəsmi dairələrini ciddi surətdə narahat etməyə başladı. I Şah Abbas sülhün pozulmasına yol verməmək üçün Zakir Ağa Quşçunu sultan I Əhmədə və Nasuh paşaya ünvanladığı məktublar və Gürcüstandan əldə olunan qənimətlərdən olan qızıl tacla birlikdə İstanbula göndərdi [58,1572; 248,92-93]. Lakin buna baxmayaraq, I Sultan Əhməd Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verdi və Mehmed paşanı sərdar təyin etdi. Ö.Küpəli yazır ki, Gürcüstanda olan I Şah Abbas Mehmed paşanın sərdar təyin edilməsindən narahat olaraq elçisi Abbasqulu bəyi İstanbula göndərdi [248,96]. Lakin Osmanlı sultanı yürüş qərarından imtina etmədi. Türkiyə tarixçilərini fikrincə, 1615-ci ilin iyununda Mehmed pa-

şahın yüz minlik ordu ilə yürüşə başlayaraq Hələbdə qışladığını xəbər alan I Şah Abbas yeni müharibənin qarşısını almaq üçün elçisi Qasım xanı iki yüz tay ipək və Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuşla İstanbula göndərdi [354,67; 160,262; 288,185; 104,28; 229,170]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, min nəfərə yaxın Osmanlı əsiri azad edilərək Osmanlı elçisi ilə birlikdə yola salındı. Sülh sazişini poza bilən heç bir məsələyə yol verilmədi [58,1573]. Lakin Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün göstərdiyi bu təşəbbüs cavabsız qaldı. Səfəvi elçisi I Sultan Əhməd tərəfindən qəbul edilməyərək Yeddiqüllədə həbsə atıldı [354,67; 160,262; 288,185-186]. Osmanlı sultanının Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün atdığı bu addımı rədd etməsinin səbəbləri aydın olmasa da, Türkiyə tarixçiləri bunu I Şah Abbasın yalnız bir illik ipək xəracı göndərməsilə izah etməyə çalışırlar [354,67; 160,262; 229,170]. Beləliklə, sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Osmanlı elçisi İncilli Çavuşun saxlanılması və guya şahın söz verdiyi 200 tay ipəyi göndərməməsi kimi səbəblər 1615-ci ildə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin yenidən başlanmasına səbəb oldu.

1616-cı ilin aprelində Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu yürüşə başlayaraq Qarsa gəlmişdi. R.Kılıç yazır ki, səfərdə məqsəd İrəvan şəhərini səfəvilərdən almaqdı [229,170]. Mehmed paşaya yolda Rumeli bəylərbəyi Davud paşa, Diyarbəkr bəylərbəyi Dilavər paşa ilə Van bəylərbəyi Təkəli Mehmed paşa öz qüvvələri ilə qoşuldu. 1616-cı il sentyabrın 11-də Osmanlı ordusu İrəvanı mühasirəyə aldı. I Şah Abbas qorçiləri, Xorasan dəstəsini və İsfahan tufəngçilərini irəvanlıların köməyinə göndərdi. Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, İrəvanın mühasirəsi osmanlılar üçün çox çətin

oldu. Mühasirənin uzanması Osmanlı ordusunun vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Osmanlı ordusunun ərzaq və sur-sat çatışmamazlığı ilə üzləşməsi Mehmed paşanı Xəlil adlı elçini I Şah Abbasın yanına barışığ üçün göndərməyə məcbur qoydu. I Şah Abbas da öncə Beydilli Saru Sultanı, sonra isə Çıraq Sultan Ustaclını elçi göndərərək barışığın şərtlərini müzakirə etmək üçün dörd gün vaxt istədi [58, 1615; 354,68; 160,264; 288,186]. Y.Öztuna yazır ki, Səfəvi şahı İrəvanın mühasirəsinin dayandırılması, İstanbul sülhünə görə veriləcək bacın 100 tay ipəyə endirilməsini təklif etmiş və bu şərtlər Mehmed paşa tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. Lakin İrəvan qalasını bərpa etmək üçün vaxt qazanan və qışın yaxınlaşması üzündən Osmanlıların geri dönəcəyini bilən I Şah Abbas verdiyi sözü tutmadığı üçün mühasirə davam etdirildi. Lakin qalanın müdafiəsi möhkəm olduğu üçün noyabrın 5-də mühasirə dayandırıldı [288,186].

İsgəndər bəy Münşi İrəvanın mühasirəsinin dayandırılması və sülh danışıqlarının başlanması üçün göstərilən təşəbbüslə bağlı yazır: «Sərdar qalanı əldə saxlaya bilmədiyi üçün məyus olaraq sülh danışıqı məsələsini ortaya gətirdi. O, sabiq sülh şərtlərini təzələmək məqsədi ilə Çıraq Sultana demişdi ki, Nəsuha paşa və Qazı xan arasında razılaşdırılmış bəzi sülh şərtlərinə qızılbaşlar tərəfindən əməl olunmamışdır. Əlahəzrət cavabında buyurdu: «Bizim tərəfimizdən əhd-peymanə müxalif olan heç bir iş baş verməmiş və sülh şərtlərinə əməl olunmuşdur. Rumilər isə sazişi pozaraq, tamamilə sönmüş olan fitnə atəşini yenidən alovlandırıdılar. Bu yürüş zamanı insanların qanının axıdılmasından başqa, dünyə və axirət padşahlarından bu dövlətə hansı mənfəət yetişdi? Bir halda ki, siz hal-hazırda səhvünüzün islah olunması

məqamına gəlmisiniz, bizim fəqət bircə sözüümüz vardır. Əgər sülh barədə sizin başqa sözünüz varsa buyurun deyin. Nə-suh paşa həyatda yoxdursa da, Qazi xan hələ sağdır. Sizinlə birgə olan paşalarınızdan Dilavər paşa, Baqi paşa və hafiz Əhməd paşanın bu işlərdən xəbərləri vardır. Tərəflərin etimad sahibləri olan adamları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və möhürlənmiş Azərbaycan sərhədlərinə aid sənəd mövcuddur. Əgər məsləhət bilsələr, biz Qazi xanı həmin paşalarla danışıq aparmaq üçün göndərərik» [58,1619].

Bununla belə, I Şah Abbas yenə də Osmanlılarla həlledici döyüşə girmək fikrindən daşındı, Osmanlı qoşununu mühasirəyə almağı, geriye yolunu bağlamağı və hər vasitə ilə qoşuna ərzaq gətirilməsinə mane olmağı qərara aldı. Qışın sərt keçməsi, epidemiya və aclıq qələbəyə inamını itirmiş osmanlıları geri çəkilməyə vadar etdi [5,260].

Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyi kimi, Osmanlı ordusunun İrəvan səfəri gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlı ordusu ağır itki verdi. Ərzuruma geri döən zaman 4 min əsgər və minlərlə heyvan itirdi [288,186]. İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, osmanlılar bu yürüşdə 40 min qüvvə itirmişdi [58,1620].

Səfəvi hökmdarı Osmanlı sərdarı ilə danışıqlar aparmaq üçün Qazi xanı Ərzuruma göndərdi. «Sərdar və paşalar ona izzət və ehtiram göstərdilər və Qızılbaş hücumunun qorxusundan Ərzurumadək onlarla birlikdə getməsinə xahiş etdilər. Ərzurumda sülh və onun şərtlərinin sabiqdə olduğu kimi saxlanması barədə danışıq keçirildi, Qazi xanı mürəxxəs etdilər, sərdarın özü isə öz adamları və əyanlarla birlikdə İstanbula rəvan oldu» [58,1620].

Lakin Osmanlı sərdarı İstanbula qayıdan zaman I Sultan Əhməd onu Qızılbaşlarla müharibədə və İrəvanı tuta

bilməməkdə təqsirləndirərək vəzirlikdən və sərdarlıqdan kənarlaşdırdı. Xəlil paşa baş vəzir və sərdar təyin olundu. Sultan onu Azərbaycana yürüşə hazırlaşmaq və qüvvə toplamaq üçün 1617-ci ildə Diyarbəkrə göndərdi [58,1624].

1617-cı il iyunun 15-də baş vəzir Xəlil Paşa Səfəvilərə qarşı «Ərdəbil səfəri» adı ilə tanınan yeni yürüşə başladı. Krım xanı Canı bəy Gəray I Sultan Əhmədin əmri ilə 40 minlik ordu ilə Gəncə, Naxçıvan və Culfa bölgələrini talan edərək Sultanın qüvvələri ilə birləşdi [354,68; 160,266]. Y.Öztunun fikrincə, bu zaman I Şah Abbas sülhə təşəbbüs göstərsə də, I Sultan Əhməd onun səmimiyyətinə inanmadığı üçün bu təklifi rədd etdi [288,187].

1618-ci ilin mayında Osmanlı sultanı II Osmanın əmri ilə Xəlil paşa Diyarbəkrdən Azərbaycana doğru yürüşə başladı. Onlarla birlikdə Osmanlı sultanının vassalı II Canı bəy Gəray xanın rəhbərliyi altında Krım tatarlarının qüvvələri də hərəkət etdi. I Şah Abbas Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını nəzərə alaraq Təbriz şəhərini, sonra isə Ərdəbili boşaltdırdı. Müttəfiqlər Səfəvilərin əsas qüvvəsinə zərbə vurmağa çalışırdı [5,260]. Y.Öztuna yazır ki, bu zaman I Şah Abbas osmanlılarla sülh bağlamağa təşəbbüs göstərərək vaxtı ilə əsir götürülmüş Krım xanının vəliəhdi Şahin Gərayı azad etmişdi. Lakin, iki tərəf arasında bir neçə dəfə elçi göndərilməsinə baxmayaraq, sülhün şərtlərində razılıq əldə olunmamışdı [288,287].

İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: «Elçi təyin edilən Həsən ağa adlı bir çavuş o vaxtlarda Ruma gələn, Sultan Mustafanın cülusu zamanı geri qayıtmaqdan ötrü ondan izn alan Mazandaran sipəhsaları Qasım bəy ilə birlikdə Xəlil paşanın yanında oldu, şahın adına yazılan məktubu Qəzvin

darüssəltənəsində şaha təqdim etdi... Həmin məktubda... Sərdar və baş vəzir olan Xəlil paşa əziz atamın fərmanı ilə Qızılbaş sərhədində nizam-intizam işləri ilə məşğul idi. Biz sülh və cəng işində ona ixtiyar vermişik ki, dövlətin tələbinə uyğun hərəkət etsin» [58,1659]. Osmanlı elçisinin gəlişindən, ona göstərilən məktubun məzmunundan, həmçinin sülh sazişinin hazırlanacağından ağah olan Xəlil paşanın məktubundan hali olduğdan sonra I Şah Abbas baş verəcək böyük fitnə-fəsaddan çəkinərək vəzirlərdən və qələm əhlindən biri olan Məhəmməd Hüseyn Əbhərini elçi kimi Xəlil paşanın yanına yolladı. Onun yazdığı məktubun məzmunu belə idi: «Sultan Əhmədin dövründə Nəsuha paşa və başqa xeyirxah adamların vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında sülh yaranmışdı. Bizim tərəfimizdən böyük seyid və üləmalardan olan Qazi xan Sədr elçi sifətiylə getdi və müfti, qazi və Rum əyanlarının iştirakı ilə dostluq sazişi imzalandı. Tərəflər arasında o zaman elçi gediş-gəlişi davam etməkdəydi. Bu tərəfdən sülh əleyhinə heç bir hərəkətin olmamasına baxmayaraq, Sultan Əhməd xan əhd-peymanı pozdu. Öküz Məhəmməd paşanı ağır qoşunla İrəvan üzərinə yolladı... Bir halda ki, Sultan Osman sülh və cəngin ixtiyar cilovunu Xəlil paşanın əlinə tapşırırmışdır, biz də əhalinin faydası və müsəlmanların vəziyyətinin yaxşılığından ötrü sülhə razılıq vermişik. Sözümlər elə əvvəlki sözdür... Yox əgər, buna razılıq əldə olunmazsa və cəng iddiasına düşərlərsə, biz buna hazırıq» [58,1659-1660].

Səfəvi elçisinin Xəlil paşa ilə apardığı danışıqlar barədə məlumat Mazandaran sipəhsaları Qasım bəy və Osmanlı elçisi Osman ağa vasitəsilə I Şah Abbasa çatdırıldı. Maraqlıdır ki, Xəlil paşanın öz elçisini Səfəvi şahının yanına göndərməsinə baxmayaraq, Osmanlı ordusuna Təbriz istiqamətində

yürüş əmri verilmişdi. Bunu nəzərə alan I Şah Abbas Təbriz şəhərini boşaltdırmışdı. Səfəvi hökmdarı Osman ağa ilə danışıqlarda açıq şəkildə bildirmişdi ki, sizin əməlləriniz sözlərinizlə uyğun gəlmir. Buraya bu cür qorxusuz yürüşün bizimlə döyüş üçün gəldiyinizə dəlalət edir. Elçi sərdarın adından üzrxahlıq edərək bildirmişdi ki, «Bizim belə irəliləməyimizə ərzaqın və başqa zəruri malların yoxluğu səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də, bir-iki köç irəli gəldik ki, tərələr arasında sülh danışıqları başlayanadək Rum əsgərləri azuqə darısqallığı çəkməsinlər. Əslində isə biz burada sizin bir neçə günlük mehmanları<sup>1</sup>nızı<sup>2</sup>» [58,1662]. Osmanlı elçisi yola salındı, Qasım bəyə münasib məsləhətlər verildi və yenidən elçi göndərildi. Səfəvi şahı ehtiyat tədbirlərinə əməl edərək Ərdəbil şəhərini də boşaltdırdı [58,1662]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Kırım xanı Canı bəy Gəray və həmçinin Osmanlı paşaları Xəlil paşaya bildirdilər ki, bir neçə ildir ki, Qızılbaş ordusu ilə müharibə uzanmaqdadır. Tatar ordusu daha bundan artıq bu diyarda qala bilməz və müharibə istəyir. Xəlil paşanı onların tələbi ilə razılaşmağa vadar etdilər [58,1663-1664].

1618-ci il sentyabrın 10-da Səfəvilərlə Osmanlı qoşunu arasında həlledici döyüş Sərab vilayətinin Ərəştəb və Səkan-saray qəsəbələri arasındakı düzənlikdə, Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi [58,1664-1665]. Y.Öztuna etiraf edir ki, bu döyüşdə Osmanlı ordusu 15 min qüvvə itirərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdə üç Osmanlı bəylərbəyi öldürüldü və ikisi də əsir düşdü [288,188]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Sınıq körpü döyüşündən sonra Xəlil paşanın Ərdəbil üzərinə yürüşə qərar verməsi tərəflər arasında sülh danışıqlarının bərpa olunmasına səbəb oldu [160,274-175; 288,188; 229,172].

Y.Öztunanın fikrincə, I Şah Abbas Osmanlı ordusunun Azərbaycanı talan etməsinin qarşısını almaq məqsədilə Xəlil paşaya 800 qatar dəvə yükü ərzaq göndərirdi [288,188]. Bu faktı İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir. O, yazır ki, düşmənciliyi dostluğa çevirən sərdar bildirmişdi ki, biz bundan sonra o həzrətin mehmanlarıyıq. «Elə bu sözə görə dost və düşməyə qarşı fitri lütfkarlığı olan və mehmannəvazlıq qanun-qaydasına əməl edən şah, dünya hökmdarlarının adətlərinin əksinə olaraq, şahənə bir inayətlə sərdar və rumiyyə ayanları üçün beş yüz dəvə ilə un, düyü, yağ, qənd, nabat, mürəbbə, qoyun, müxtəlif çeşidli meyvələr və sair ərzaq və heyvan yemi müəyyənləşdirdi, onları münasib vaxtda sərdarın ordusuna çatdırmaqdan ötrü sipəhsaların yanına yoladı» [58,1669].

Bu tərəflər arasında sülh danışıqlarının sürətləndirilməsini təmin etdi. Y.Öztuna Səfəvi-Osmanlı sülhünün 1618-ci il sentyabrın 26-da Ərdəbildə imzalandığını göstərir [288,188]. Lakin digər Türkiyə tarixçiləri sülhün Sərabda bağlandığını qeyd edir [160,275-276; 238,61; 229,172]. Ə.Ə.Rəhmani yazır ki, tarixşünaslıqda səhvən Sərab sülhü kimi qeyd olunan Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi Mərənddə imzalanmışdı [425,82].

R.Kılıçın fikrincə, Səfəvi-Osmanlı sülhünə görə: 1. Süleyman Qanuni dövründə Amasya sülhünə görə təyin edilən sərhədlər əsas götürülür; 2. Qars və Axıska qalaları Osmanlılarda qalır; 3. Osmanlı hakimiyyətində qalan Dağıstan bəylərinə hücum edilməyəcək; 4. Əsirlər qarşılıqlı olaraq sərbəst buraxılır; 5. Səfəvi şahı hər il xərac olaraq 100 yük ipək göndərəcək; 6. Sünni rəhbərlərə küfr edilməyəcəkdi [229,172]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, bu şərtlər baş vəzir Qara Mehmed paşa tərəfindən qəbul edildiyi halda, Sultan tərəfindən rədd edilmişdi [354,68; 160,274-275; 288,188; 229,172].



İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Xəlil paşa şahdan xahiş etdi ki, Qızılbaş tayfalarından mötəbər bir adamı elçi təyin eləyib, sülh barədə əhdnaməni öz möhürü ilə möhürləsin və bu elçini Sultan Osmanın padşahlığını təbrik etməkdən ötrü Osmanlı sarayına göndərsin. Səfəvi hökmdarı Xəlil paşanın üzrxahlığını qəbul etdi, xeyrxah və sülh istəyən adam olan Van bəylərbəyi Mehmed paşanı bir neçə başqa əsir ilə birlikdə azad edərək, sərdarın yanına yolladı. Şah təcürbəli şəxs olan, Hindistan elçiliyindən qayıdan Yadigar Əli Sultanı mübarək əhdnamə, layiqli töhfələr və dostluq məktubu ilə İstanbulla yola saldı [58,1669].

Naima Mustafa Əfəndi yazır ki, sülhün təsdiq edilməsi üçün Səfəvi elçisi Yadigar Əli Sultan 1619-cu ilin aprelində İstanbulla gəldi. O, özü ilə yüz tay ipək, dörd fil, bir kərgədan və digər hədiyyələr gətirmişdi [267,448]. 1619-cu il sentyabrın 29-da sülhün təsdiqi üçün İstanbulla gələn Səfəvi elçisinə sultan II Osmanın Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini təsdiq etməsi barədə məktubu təqdim olundu [160,274-275; 229,172; 125,70].

Beləliklə, üç il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatdı və I Şah Abbas Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilməsinin qarşısını aldı. Mərənd sülhünün imzalanması ilə iki dövlət arasında beş il davam edən sülh dövrü başlandı.

Dövrün mənbəyi təsdiq edir ki, I Şah Abbas məqsədinə çatmış və Osmanlıların nəzarətində olan bütün vilayətlərini azad etməyə nail olmuşdu. 1620-ci ildə artıq Şirvan və Qarabağ əyalətləri, Şəki, Dəmirqapı, Ərəş, Gəncə, Tiflis, Qori, Təbriz, Naxçıvan, Nihavənd, Bakı, Rəvan, Ordubad və Şəhri-zor qalaları Qızılbaşların əlində idi [368,12].

İ.Peçəvinin fikrincə, I Şah Abbas bağlanmış müqaviləni möhkəmləndirmək məqsədilə Xəlil paşaya 800 qatar dəvə yükü ərzaq göndərdi. Şahın elçisi Mirzə Məhəmməd Hüseyn gətirdiyi ərzaqı sahiblərinə təhvil verdi. O, geri döən zaman sədrəzəmin və digər vəzirlərin möhürü ilə möhürlənmiş və sülh bağlandığını təsdiq edən məktub verildi [294,345; 288, 188].

1618-ci ilin fevralında Osmanlı sultanı seçilən II Osmanla (1618-1623) I Şah Abbas arasında münasibətlər ilk dövrdə normal məcrada davam etmişdi. Y.Öztunanın fikrincə, I Şah Abbasın elçisi Qasım xan İstanbula gələrək sülh şəraitində yaşamaq istədiyini bəyan etmişdi. Osmanlı divanında qəbul zamanı Səfəvi elçisinə şahın İran körfəzindəki Osmanlı hüququna zidd hərəkətlərindən şikayət edilmişdi. Şah Abbas II Osmanla bağlanmış sülhün şərtlərinə uyğun olan 100 tay ipəklə yanaşı, 4 fil, 1 kərgədan, 45 ədəd qiymətli kürk, 32 qızıl sapla işlənmiş ipək parça, 26 məxmər parça, 9 ipək paltar və s. hədiyyələr göndərmişdi. Bu zaman Səfəvilərin nəzarətindən Osmanlı dövlətinə keçən Xuzistan əyalətinin cənubundakı Ərəb şeyxlərinin vəziyyətini tanıyan Şah Abbas bunun Osmanlıların təhriki ilə olmadığına görə müharibə üçün səbəb olmadığını da bildirmişdi [288,245].

Mərənd sülhünün imzalanmasından sonra tərəflər aralarındakı etibarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə bir-birinə məktublar göndərməkdə davam etdilər. I Şah Abbasın sülhün və dostluğun davam etdirilməsini nəzərdə tutan məktubuna cavabda sərhəddəki hakimlərə Səfəvi sərhədlərinə qəti olaraq müdaxilə və hücum edilməməsi əmr edildiyi, sülhün davamlı olması üçün tərəflərin müqavilə şərtlərinə əməl etməsi xüsusi olaraq vurğulanırdı [248,121]. Ö.Küpəlinin fikrincə, Osmanlı sultanı Bağdat və Şəhrizor ətrafında Səfəvilə-

rin nəzarəti altında olan ərazilərin boşaldılması tələbi ilə I Şah Abbasa məktub göndərirdi. Məktubu Səfəvi sarayına götürən elçi çavuşbaşı İbrahim Ağa təxliyə işlərinə nəzarət etməli idi [248,121]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «Ale-Osman sülaləsinin mötəbər adamlarından olan düşüncəli, xoşsöhbət İbrahim ağa bizim elçi Yadigar Əli Xülafa ilə gələrək, Qeysər məmləkətlərinin hökmdarı Sultan Osman ibn Sultan Əhməddən məhəbbət məzmunlu bir məktub gətirdi, sədaqətin, dostluğun, sülhün möhkəmlənməsi və birlik danışıqlarının bir daha bərqərar olmasını izhar etdi, sədaqət ölkəsi dərğahınının yaxın adamları ilə görüşdü, şah inayəti və padşah iltifatı ilə iftixarlandı, Rum sultanı adından gətirdiyi töhfə və hədiyyələri əlahəzrətin nəzərinə yetirdi. Bu tərəfdən də rəğbətlə dolu bir cavab məktubu yazıldı və keçən il İsfahan daruğasi olmuş Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı rum elçiliyinə təyin edilib, adı çəkilən Rum ağası ilə birlikdə layiqli töhfə və hədiyyələrlə yola rəvan oldu» [58,1686-1687]. Ö.Küpəli yazır ki, 1619-cu ilin sonlarında Səfəvi elçisi Nəcəfqulu I Şah Abbasın sülhü davam etdirmək niyyətini İstanbula çatdırdı [248,121]. 1620-cilin ortalarında sərhəd məsələlərini dəqiqləşdirmək üçün Səfəvi sarayına göndərilən İbrahim Ağa Səfəvi elçisi Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı ilə birlikdə İstanbula gəldi. O, sultana və şeyxülislama yazılmış məktubları və aralarında bir neçə filin də olduğu qiymətli hədiyyələr gətirdi. Gətirilən məktublara müvafiq cavablar yazıldı və Osmanlı elçisi Mehmed Ağa Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı ilə birlikdə Səfəvi sarayına göndərildi [248,122]. Ö.Küpəlinin fikrincə, II Sultan Osman Səfəvilərlə bağlanmış sülhün şərq sərhədlərini nizama saldığını nəzərə alaraq 1621-ci il aprelin sonunda Polşa səfərinə hazırlaşdı. Bu zaman Qəndəhar üzərinə hərə-

kət edən I Şah Abbas Ağa Rza adlı elçisini İstanbula yolladı. Elçi təqdim etdiyi məktubda şahın Polşa səfərinin uğurlu olması üçün bütün məscidlərdə dualar oxunması üçün əmr verdiyi bildirilirdi [248,123]. 1622-ci ilin yazında I Şah Abbas potuqallardan Hörmüzü, sonra isə Moğollardan Qəndəharı azad edərək elçisi Ağa Rzanın geri dönməsini gözləmədən Çələbi bəy Qorçiye-Qacarı məhəbbət ayinli bir dostluq məktubu ilə İstanbula göndərirdi. Məktubda islam qoşununun fəth və qələbəsi haqqında məlumat verilirdi [58,1748]. Ö.Kü-pəlinin fikrincə, Səfəvi şahı məktubunda II Osmanı kafirlərə qarşı mübarizəyə çağırmadığı üçün qınayaraq, Portuqaliya kralına qarşı mübarizə aparmaqla onun sultanın düşmənlərinə yardım etməsinə mane olduğunu bildirirdi [248,123-124].

1622-ci il mayın 19-da II Sultan Osmanın öldürülməsi və I Mustafanın yenidən hakimiyyətə keçməsinə bildirmək üçün Mehmed Çavuş İsfahana göndərildi. Buna cavab olaraq I Şah Abbas I Sultan Mustafanı təbrik etmək və aradakı dostluğun davam etməsinə bildirmək üçün Çələbiqulu Əfşarı İstanbula göndərirdi. Dostluq münasibətlərinin davam etməsinə bildirməsinə və Səfəvi elçisinin İstanbulda olmasına baxmayaraq, I Şah Abbas Osmanlı ölkəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək Ərəb İraqında möhkəmlənməyə çalışdı [248,126-127].

XVII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Bağdadda baş verən hadisə I Şah Abbasa öz niyyətini həyata keçirməyə geniş imkan yaratdı. Y.Öztuna yazır ki, Bağdad bəylərbəyi Yusif Paşa ilə şəhərdəki Osmanlı qoşunlarının başçısı Bəkir Subaşı arasındakı ədavət zamanı bəylərbəyi öldürüldü. Bağdad bəylərbəyliyi Bəkir Subaşıya verilməməsi və Diyarbəkr hakimi Hafiz Əhməd Paşanın Bağdad üzərinə göndərilməsi

vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Bu zaman Bəkir Subaşı müqavimət göstərərək şəhəri osmanlılara təslim etmədi. O, Abbas Ağanı Bağdada yaxınlaşan I Şah Abbasın yanına göndərdi və bəylərbəyi təyin olunarsa şəhəri Səfəvilərə təslim edəcəyini bildirdi. Hadisələri yaxından izləyən Səfəvi şahı Həmədan hakimi Səfiqulu xanı 300 nəfərlik heyətlə Bağdada göndərdi [287,47; 248,137]. Səfiqulu xan Bağdada daxil olaraq şəhərin açarlarını qəbul etdi və Bəkir Subaşının Şah tərəfindən vali təyin olunduğunu bildirdi. Mehmet Sarayın fikrincə, bu zaman Hafiz Əhməd Paşa Səfəvi ordusunun Bağdada girməsinin qarşısını almaq məqsədilə Sultan tərəfindən Bəkir Subaşıya Bağdad bəylərbəyliyi verildiyini bildirdi. O, bunu qəbul etsə də, şəhəri təslim etməkdən boyun qaçırdı [304,47]. Qarçıqay xanın komandanlığı altında Səfəvi ordusu Bağdadı mühasirəyə aldığı üçün Hafiz Əhməd Paşa Diyarbəkrə dönməyə məcbur qaldı. Bəkir Subaşı Bağdadı müdafiə etməyə çalışdığı üçün mühasirə üç aydan çox uzandı. Mühasirənin uzandığını görən Qızılbaşlar Bəkir Subaşının oğlu Dərviş Mehmed Ağaya qizli xəbər göndərərək Bağdadı təslim edəcəyi təqdirdə şəhərin idarəsinin ona verəcəyini vəd etdilər [287,47]. Beləliklə, Dərviş Mehmed Ağanın qala qapılarını qızılbaşların üzünə açması nəticəsində 1624-cü il yanvarın 14-də Bağdad şəhəri Səfəvi ordusu tərəfindən ələ keçirildi. I Şah Abbas «atasına xəyanət edən mərhəmətsiz kafirin mənə nə xeyri olacaq» deyərək Dərviş Mehmed Ağanı vali təyin etməkdən imtina etdi. O, Xorasana sürgün edildi. Lakin, yolda qaçmağa cəhd etdiyi üçün öldürüldü. I Şah Abbas Səfiqulu xanı Bağdada vali təyin edərək Kərbəla istiqamətində hərəkət etdi. Səfəvi ordusu tərəfindən öncə Kərbəla, ardınca isə Mosul və Kərkük ələ keçirildi.

Y.Öztunanın fikrincə, 5 il öncə başa çatan Səfəvi-Osmanlı müharibəsi yenidən başladı. Bu, Osmanlılara Səfəvilər arasında baş verən savaşların ən uzununu, ən qanlısı və ən mühümü idi [287,47].

Osmanlı sultanı IV Murad itirilmiş əraziləri geri almaq məqsədilə Hafiz Əhməd Paşanı Diyarbəkrə hakim təyin etdi və ona zəbt olunmuş torpaqları Səfəvilərdən geri almağı tapşırırdı [412,105]. M.Saraya görə, IV Murad I Şah Abbasa məktub göndərərək sülhün şərtlərinə əməl etməsini və Bağdad şəhərinin Osmanlılara qaytarılmasını tələb etdi. Ardınca da baş vəzir Çərkəz Mehmed Paşa Bağdad üzərinə göndərildi. Lakin bu zaman Ərzurum valisi Abaza Mehmed Paşa üsyan qaldırdığı üçün baş vəzir öncə bu üsyanı yatırmaq və sonra da Bağdad üzərinə yürüş etməyi qərara aldı. Bu zaman Çərkəz Mehmed Paşanın ölümü nəticəsində hər iki məsələ həll edilməmiş qaldı [304,42-43].

1625-ci ilin noyabrın 13-də Osmanlı ordusu Hafiz Əhməd Paşanın rəhbərliyi altında Bağdad şəhərini mühasirəyə aldı. Tərəflər arasında baş verən döyüşlər bir nəticə vermədiyi üçün sülh danışıqlarına başlanıldı. Lakin başlanan danışıqlar gözlənilən nəticəni vermədiyinə görə Hafiz Əhməd Paşa ordusunu Bağdaddan geri çəkmək məcburiyyətində qaldı [bax: 58,1859-1860]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, uzun müzakirələrdən sonra tərəflər arasında barışıq bağlanmasına və Hafiz Əhməd Paşanın Bağdaddan çəkilib getməsinə razılıq alındı. Barışığın şərtlərinə görə, Nəcəf, Kərbəla və Hillə bölgələri Səfəvilərə veriləcək, Səfəvi şahı da Bağdadı Osmanlılara qaytaracaqdı. Lakin baş vəzir yeniçərilər üsyan qaldırdığı üçün mühasirəni dayandıraraq geri döndüyünə görə I Şah Abbas Bağdadı Osmanlılara verməkdən

imtina etdi. Şah Osmanlı elçisi Mustafa Ağaya «sərdar Bağdad üzərindən çəkilib getdi, gedən əsgərə qala vermək bizim şanımıza sığmaz» demişdi [354,163; 287,49; 160,335; 211,453; 104,109; 229,182; 231,35; 248,162]. Beləliklə, Bağdadın 8 aya yaxın mühasirəsindən sonra 1626-cı ilin iyulun 4-də Osmanlı ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, «Rum sərdarları Əcəm diyarına dəfələrlə gəlmiş və bir iş görə bilmədən pərişanlıqla geri qayıtmışdılar. Amma, onlar heç vaxt belə pis vəziyyətdə və rüsvayçılıqla geri dönməmişdilər. İki-üç min rumi, bəlkə də daha çox, qala dövrəsində bimar və natəvan halda çətinliklə can verirdi» [58,1860].

Bağdad uğrunda 1624-1626-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi I Şah Abbasın qələbəsi ilə başa çatdı. M.Sarayın fikrincə, bu zaman I Şah Abbas IV Muradın taxta çıxmasını təbrik etmək məqsədilə İstanbulla elçi göndərdi və Bağdadın Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmasına çalışdı. Sultan sülhün Səfəvi şahı tərəfindən pozulduğunu və baş vəzir Xəlil Paşanın güclü bir ordu ilə Bağdadı geri almaq üçün yürüş edəcəyini bildirdi. IV Murad Moğol hökmdarı Cahangirə və Özbək hökmdarı İmamqulu xana məktub göndərərək onların Səfəvi şahına qarşı savaşa qatılmalarını istədi [303,9; 412,105].

Xəlil Paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu gözlənilən nəticəni əldə edə bilmədiyi üçün orduya rəhbərlik Xosrov Paşaya tapşırıldı. Bu zaman I Şah Abbas yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq Bağdadın tutulmasını yenidən rəsmiləşdirmək istədi. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, «Bağdadda sərdar Əhməd Hafiz paşa məsləhət görmüşdü ki, əlahəzrət şah Sultan Osmanın vəfatının təziyəsi və Sultan Muradın cülusunun təhriklərindən ötrü dostanə bir məktub, həmçinin bu xanədanın qədim ocağı və irsi mülkü olan Bağdad mülkü

haqqında məlumat yazıb göndərsin. Şah buna görə də, hələ sultan Osmanın sağ-salamat olduğu vaxt gələn Məhəmməd ağa adlı elçini, habelə sərdar tərəfindən Bağdada gəlmiş Mustafa ağa adlı başqa bir elçini bir-birinə qoşub, daim çalışdığı tərəflərarası narahatlığın dəf olunması, həmçinin əhalinin və Allah bəndələrinin əmin-amanlığının təmin edilməsindən ötrü yola saldı, habelə Təhmasinqulu Şirədənlini Rum elçiliyinə təyin edərək, məhəbbət üslubunda yazdığı məktubu həmin elçiylə birlikdə göndərdi» [58,1873]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, şahın elçisi Təhmasibqulu Sultan Bağdadın Səfəvi dövlətində qalması şərti ilə sülh bağlanmasını Osmanlı sultanına təklif etsə də, IV Murad şahın bu tələbini qəbul etmədi [287,83; 248,164-165]. Səfəvi elçisi Təhmasibqulu Sultan vətənə qayıdan zaman «bir-biri ilə yola getməyən və onun qayıtmasını öz mənafeələrinə uyğun görməyən Rum böyükləri elə yoldaca onu öldürərək var-yoxunu mənimsədilər, ölümünün səbəbini isə Əcəmin boynuna ataraq, bu qəbahətli əməlin üstünü örtmək məqsədilə onun bəzi əşyalarını mülazimlərinə verdilər» [58,1883].

Buna baxmayaraq, I Şah Abbas hərbi əməliyyatlar nəticəsində ələ keçirilmiş əraziləri Səfəvi dövlətinin tərkibində saxlamağa nail oldu. 1629-cu il yanvarın 19-da I Şah Abbas ölən zaman bütün Azərbaycan torpaqları, Axalsik daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan və Ərəb İraqı Səfəvilərin hakimiyyəti altında qaldı. Lakin Osmanlı sultanı Bağdadı geri almağa qərarlı idi və bunun üçün ciddi hazırlıq görürdü. I Şah Abbasın ölümü və nəvəsi Şah Səfinin hakimiyyətə keçməsi Türkiyə tərəfindən hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına təkan verdi. Zəkəriyyə Kanakertsi bununla bağlı yazır: «I Şah Abbasın ölümü və hakimiyyətə zəif uşaq olan nəvəsi Səfinin



keçdiyini bilən IV Murad ordu toplayaraq Bağdad üzərinə göndərdi [399,84].

Beləliklə, dövrün mənbələrinin təsdiq etdiyi kimi təcürbəsiz gənc hökmdar I Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlı sultanı hərbi əməliyyatlara yenidən başlayaraq Bağdadı geri almağa çalışdı [66,98-99]. M.Saray yazır ki, I Şah Abbasın ölümü həqiqətən Osmanlı paytaxtında bir rahatlıq yaratdı. Onun əldə etdiyi hərbi uğurlar Səfəvi dövlətinin güclənməsini təmin etdi və ölümündən sonra da bu dövlətin uzun müddət öz varlığını yaşatmasına şərait yaratdı [304,43-44; 66,99].

1629-cu ilin iyulunda Xosrov Paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına hücumu ilə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Bağdadın ciddi müdafiə olunması Xosrov Paşaya şəhəri ələ keçirməyə imkan vermədi. Oktyabr ayında Bağdada ümumi hücum bir nəticə vermədi. 6-7 min qüvvə itirən Osmanlı ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [248,186].

Xosrov Paşa Bağdad üzərinə yürüş edən zaman IV Muradın əmri ilə Zur Paşanın komandanlığı altında Osmanlı qoşunu İrəvan üzərinə göndərildi. Osmanlı sərkərdəsi Zur Paşanın İrəvan şəhərini ələ keçirməsi ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində mühüm qeydlər verilmir. Tarixşünaslığımızda da bu hadisə ilə bağlı məlumatlar rast gəlmirik. Hətta Ə.Ə.Rəhmani 1629-1631-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Azərbaycanın hərbi əməliyyatlardan kənarda qaldığını qeyd edir [425,83-84]. Osmanlı ordusunun İrəvan şəhərini ələ keçirməsi ilə bağlı məlumatlar dövrün mənbəyi olan Məhəmməd Məsumun «*Xülasət əs-siyar*» əsərində rast gəlirik. M.Məsumun fikrincə, I Şah Səfinin Zur Paşanın yürüşünə

əhəmiyyət verməməsi Osmanlı ordusunun maneəsiz irəliləməsinə şərait yaratdı. Şah tərəfindən sipəhsaların möhkəmləndirilməməsi və onun döyüşə girməsini məqsəduyğun hesab etməməsi osmanlıların İrəvana yaxınlaşmasını təmin etdi. 1630-cu ilin aprelin 30-da Zur Paşa İrəvanı döyüşsüz ələ keçirərək Həmədan istiqamətində irəlilədi [417,64]. Hadisələrin müasiri olan Avropa səyyahlarına görə, əgər bu zaman osmanlılar İsfahan şəhərini mühasirəyə alardısı, onu asanlıqla ələ keçirə bilərdilər [Geniş məlumat üçün bax: 438,310]. İ.K.Pavlovanın fikrincə, Avropa səyyahları Səfəvi ordusunun uğursuzluğunu xəyanətlə bağlamağa çalışsa da, M.Məsum Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbini I Şah Səfi hökumətinin başısoyuqluğunda və sipəhsaların hərəkətini dayandırmaqda görür [417,64].

Beləliklə, Səfəvilərin Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün ciddi tədbir görməməsi və ləng hərəkət etməsi osmanlıların hərbi uğurlarını təmin etdi. Yalnız osmanlılar tərəfindən İrəvan şəhərinin işğalından sonra I Şah Səfi Rüstəm xanı dörd minlik qoşunla düşmən üzərinə göndərdi. Ordunu möhkəmləndirmək üçün 12 min tümən pul ayırmasına baxmayaraq, Səfəvi şahı yenə də, Rüstəm xana düşməyə qarşı hücumə keçməyi məsləhət bilmədi və yalnız müxtəlif manevirlərlə Osmanlı ordusunun hərəkətini ləngitməyi əmr etdi [66,99-100; 412,107]. 1630-cu ilin iyununda vəziyyətdən istifadə edən Xosrof Paşa Həmədanı ələ keçirdi və həmin ilin payızında Bağdad üzərinə hərəkət etdi. İrəvan qalasının asanlıqla ələ keçirilməsi Osmanlı sultanını Bağdadı geri almağa tələsdirdi. Ancaq bu zaman Səfəvi ordusu Zur Paşanın komandanlığı altında Osmanlı qoşununu Həmədan bölgəsindən geri çəkilməyə məcbur etdi. I Şah Səfi Osmanlı ordu-

sunu təqib etmək üçün Rüstəm xanın köməyinə süfrəçibəşi Xəlil bəyin 3 minlik dəstəsini göndərdi [417,64].

1630-cu il oktyabrın 6-da Osmanlı ordusu Bağdadın mühasirəsinə başladı. Qala Səfiqulu xan tərəfindən inadla müdafiə olundu. Bağdad mühasirəsinin iştirakçısı olan Katib Çələbinin «Fəzləkə» əsərindəki məlumatlara əsaslanan Y.Öztuna Osmanlı ordusunun noyabrın 9-da qalaya ümumi hücumunun uğursuz olduğunu, 39 günlük mühasirədən sonra Xosrov Paşanın qalanı almaq ümidini itirdiyini və noyabrın 14-də ordusunu geri çəkmək məcburiyyətində qaldığını yazır [287,54; 66,100]. Səfəvi ordusunun hücumu nəticəsində 1630-cu ilin sonuna kimi Kərkük, Hillə və Hələb qalaları yenidən ələ keçirildi. Xosrov Paşanın Bağdadı ələ keçirmək cəhdi yenə də boşa çıxdı [66,100]. M.Məsumun verdiyi məlumata görə, Xosrov Paşa bu zaman sülh təklifi ilə çıxış etdi. O, əvvəllər osmanlılar tərəfindən əsir götürülmüş və Osmanlı hərbi qərargahında saxlanılan Babaxan Salehi və Xəlil bəy Zuvalı azad edərək xüsusi məktubla I Şah Səfinin yanına göndərdi [417,66]. Xosrov Paşanın Osmanlıların Səfəvi ərazilərinə hücum etməyəcəyi barədə təklifi hərbi əməliyyatların davam etdirilməsində maraqlı olmayan I Şah Səfi tərəfindən şübhə ilə qarşılandığı üçün ciddi qarşılanmadı.

Buna baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı yasavul ağası Canıbəy Şamlını elçi kimi İstanbula yola saldı. Lakin Xosrov paşa öldürüldüyünə görə Canıbəy İstanbula çatmamış sultanın fərmanı ilə baş vəzir Məhəmməd paşa ilə görüşüb danışıqlar apardı. Bu vaxt Gürcüstanda yeni üsyan başlandığı üçün danışıqlar təxirə salındı. Danışıqların təxirə salınmasının başqa bir səbəbi I Şah Səfinin Canıbəylə Osmanlı sultanına rəsmi məktub göndərməməsi oldu. Elçi I Şah Səfi adından məktub

aparmadığına görə onu sultan qəbul etmədi. Hətta sultan Cənibəylə şahə məktub da göndərmədi. Məhəmməd paşa məktubunda bildirdi ki, I Şah Səfi tərəfindən sultana yazılı məktub göndərilə sülh haqqında danışıq aparmaq olar [9,31-32]. Diplomatik danışıqların baş tutmamasından istifadə edən sərhəd əmirləri öz hərəkətləri ilə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini gərginləşdirmək üçün yeni manevrlərə başladılar.

1629-1630-cu illərdə Xosrov Paşanın Bağdad yürüşünün uğursuz olmasından sonra IV Muradın Bağdad üzərinə növbəti qoşun göndərməsi və 1631-ci ildə hərbi əməliyyatların yenidən başlanması haqqında Türkiyə tarixçiləri heç bir məlumat vermirlər. Azərbaycan tarixşünaslığında da bu hadisə ilə bağlı məlumat yoxdur [412,107]. Zur Paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun Bağdad üzərinə növbəti yürüşü haqqında M.Məsum mühüm məlumat verir. O, yazır ki, I Şah Səfi Xosrov Paşanın təklifinə şübhə ilə yanaşmaqda haqlı idi. Bir neçə aydan sonra IV Murad Bağdad üzərinə növbəti ordu göndərdi. Osmanlı ordusu 20 günlük mühasirədən sonra ümumi hücumə başladı. Bu zaman Rüstəm xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu Bağdada yaxınlaşdı. 1631-ci ilin oktyabrın 2-də baş verən döyüşdə Zur Paşa öldürüldü. Osmanlılar 6-7 minlik qüvvə itirərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [417,67-68; 66,100]. Dövrün fars dilli qaynağından gətirdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, Türkiyə tarixçiləri başlıca olaraq Osmanlı mənbələrindən faydalandıqları üçün Osmanlı-Səfəvi münasibətlərindəki mühüm məqamlara tam aydınlıq gətirə bilməmişlər. Görünür Osmanlı ordusunun bu döyüşü məğlubiyyətilə başa çatdırması bu hadisə ilə bağlı Osmanlı tarixçilərinin ətraflı məlumat verməməsinə öz təsirini göstərmişdir.

Osmanlı ordusunun növbəti uğursuzluğundan sonra Osmanlı-Səfəvi cəbhəsində nisbi sakitlik dövrü başlandı [66, 101]. Y.Öztuna 1631-ci ilin noyabrından başlayaraq 2 il ərzində Osmanlı-Səfəvi cəbhəsində sakitlik dövrünün yaranmışlığını qeyd edir [287,55]. M.Məsum yazır ki, yaranmış sakitlikdən istifadə edən I Şah Səfi öz elçisi Kiçik bəyi İstanbula göndərirdi [417,67].

Hərbi əməliyyatların kəsilməsinə baxmayaraq, sərhəd bölgələrində vəziyyət mürəkkəb və gərgin olaraq qalırdı. Bunu M.Məsumun verdiyi məlumat da təsdiq edir. Onun yazdığına görə, 1632-ci ilin sonunda Ərzurum hakimi Xəlil Paşanın Hilləni ələ keçirməsi ilə bağlı olaraq I Şah Səfi tərəfindən Rüstəm xanın başçılığı altında Səfəvi ordusu oraya göndərildi və şəhər osmanlılardan geri alındı. Bu zaman Zülfüqar xan əsir götürüldü. Səfəvi şahının əmri ilə Xəlil Paşa tərəfindən müdafiə məqsədilə Hillədə tikilmiş qala dağıdıldı [417,67-68]. Bu hadisə ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində heç bir məlumat verilmir. Bu zaman IV Murad ölkə daxilindəki qiyamı yatırmaqla məşğul olduğu üçün geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamağa təşəbbüs göstərmədi [66,101].

1634-cü ildə sultan IV Muradın Polşa ilə münasibətləri sülh yoluna qoyaraq Səfəvilərə qarşı yürüşə ciddi hazırlaşdığını dövrün mənbələri təsdiq edir. Osmanlı sultanının əsas hərbi qüvvələrini Səfəvilərə qarşı toplamaqda məqsədi Qızılbaşlar üzərində asan qələbə qazanaraq ölkəsini düşmüş olduğu dərin böhrandan xilas etmək idi [401,139; 412,108]. Bu niyyətini gerçəkləşdirmək məqsədilə IV Murad 1635-ci il martın 28-də İrəvan üzərinə hərbi yürüşə başladı. M.Saray IV Muradın Şərqi Anadolunun sərhəd bölgələri olan Van, Ərzurum və Qars vilayətlərinin təhlükəsizliyi üçün strateji

önəmi böyük olan İrəvanın alınmasına qərar verdiyini yazır [304,44]. Övliya Çələbi «*Səyahətnaməsi*»ndə İrəvan hakimi Təhmasibqulu xanın Kağızman, Çıldır, Axıska və Ərdəhan bölgəsinə hücum etdiyi üçün Gürcüstan bəyləri, Axıska və Ərzurum valisinin İstanbula şikayətlər göndərərək kömək tələb etməsini IV Muradın İrəvana yürüşünün əsas səbəbi kimi göstərir [430,154; 76,467]. Ancaq unutmamaq olmaz ki, Osmanlı sultanının bu yürüşdə başlıca məqsədi Cənubi Qafqazı işğal etmək və Qızılbaşların əldə etdiyi əraziləri geri qaytarmaq idi. Övliya Çələbinin və M.Sarayın qeyd etdiyi faktlar yalnız yürüş üçün bəhanə olmuşdu. IV Muradın səfər katibi tərəfindən qələmə alınan «*Sultan IV Muradın İrəvan və Təbriz səfəri ruznaməsi*» [318] bu yürüşü bütün təfəsilatı ilə açıb göstərir. Osmanlı ordusunun yürüşünü günbə-gün qeydə alan müəllifin İrəvan və Təbriz şəhərlərinin osmanlılar tərəfindən işğal edilməsi barədə verdiyi məlumat mühüm əhəmiyyətə malikdir [66,101].

«Ruznamədə» Osmanlı sultanının yürüşə hazırlıq işləri, keçilən yollar, səfər zamanı çəkilən sıxıntılar, yürüş boyunca aparılan əməliyyatlar, sultanın səhhəti və başqa əhvalatlar, xalqa sitəm edənlərin cəzalandırılmaları, yollarda Sultanın qarşılanması, ordudakı nizam-intizam və s. məsələlər yığcam şəkildə qələmə alınmışdır [29,311]. «Ruznamə» müəllifinə görə, sultan IV Murad 1635-ci ilin 28 martında Üsküdar-dan yürüşə başlayaraq Yenişehir-Eskişehir-Konya-Kayseri-Sivas-Ərzurum-Qars yolu ilə hərəkət etmişdi [318,48]. Y.Öztuna Katib Çələbinin verdiyi məlumatlara istinad edərək yazır ki, IV Murad Ərzurumda 50 minlik qüvvə saxlayaraq 200 minlik ordu və 130 topla yürüşü davam etdirdi. Katib Çələbi indiyə qədər bu qədər böyük ordunun bir araya toplanmadı-

ğını yazır [287,56]. IV Muradın İrəvan səfərinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini və bu məqsədlə böyük ordu topladığını «Ruznamə» müəllifi də təsdiq edir. O, yazır ki, «yüz yaşlı ixtiyar qocalar yüz ildən bəri əsgərin bu qədər çoxluğunu görmədik demişdilər» [318,48; 76,467]. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində IV Muradın İrəvan və Təbriz yürüşü ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Osmanlı mənbələrində bu hadisə ilə bağlı ətraflı məlumatlar vardır. Azərbaycan tarixşünaslığında isə bu hadisələrə, xüsusən də IV Muradın İrəvan və Təbriz hərbi səfərlərinə geniş toxunulmamışdır. Ə.Rəhmani IV Muradın İrəvan şəhərini 10 avqust 1634-cü ildə mühasirəyə aldığını və 10 gün sonra Təhmasibqulu xanın xəyanəti nəticəsində təslim edildiyini göstərir [425,48].

Türkiyə tarixçiləri IV Sultan Muradın 1635-ci il iyulun 27-də İrəvan şəhərini mühasirəyə aldığını yazırlar [287,57; 354,197; 248,212]. Dövrün Osmanlı mənbəyi ilə yanaşı Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumat da bu faktı təsdiq edir [318,60; 417,69]. «Ruznamə» müəllifinə görə, IV Murad 1635-ci il iyulun 27-də İrəvan qalası önünə gəldi. Osmanlı ordusu tərəfindən qala mühasirəyə alındı. Osmanlı sultanı qalanı ağır balyeməz toplar ilə dağıtmağa göstəriş verdi. Qapudan Hüseyin Paşa topçulara rəhbər təyin olundu. Rumeli bəylərbəyi Canpoladzadənin və Hələb bəylərbəyi Sarıqçı Əhməd Paşanın balyeməz və daha iri şahı zarbuzan topları gecə-gündüz qalanı atəşə tutsa da bir nəticə əldə olunmadı [318,60-61].

Bu zaman Səfəvi ordusunun baş komandanı Rüstəm xan Osmanlı ordusu ilə əsaslı döyüşə girməyərək Təbrizə çəkildiyi üçün qalanı İrəvan hakimi Təhmasibqulu xan Qacar müdafiə edirdi. İrəvan qalası avqustun 8-ə kimi ciddi müqavimət göstərdi. Avqustun 6-da gün ərzində fasiləsiz olaraq

böyük toplardan qalanın bürcləri, divarları və qüllələri osmanlılar tərəfindən atəşə tutuldu. Üç istiqamətdən vurulan zərbələr nəticəsində qaladan ilk aman səsləri eşidilməyə başladı [412,109]. Təhmasibqulu xan Xızır bəy Türkmənli aman verilməsi üçün Osmanlı qərargahına göndərdi. O, 6 günlük möhlət istəsə də, sultan razı olmadı: «Əmirgünə oğlu özü gəlib aman diləməyincə aman yoxdur» cavabını verərək Xızır bəyi geri qaytardı [412,102; 76,468]. Növbəti gün Təhmasibqulu xanın aman üçün göndərdiyi Məhəmməd Əmin də qəbul olunmayaraq geri qaytarıldı. Az sonra İrəvan hakimi qaladan kədxudası Murad Ağanı Osmanlı sultanın yanına göndərdi. O, silahları ilə bərabər Səfəvi qarnizonunun çəkilib getməsinə icazə verilərsə, qalanın təslim ediləcəyini IV Murada bildirdi. Bu təklif Osmanlı sultanı tərəfindən qəbul olundu. Sultanın aman verilməsi haqda məktubu Rəcəb Paşanın kədxudası Ridvan ilə gecə İrəvan hakimi Təhmasibqulu xana göndərildi [318,69]. Avqustun 8-də günorta Təhmasibqulu xan yanında Novruz sultan, Borçalı sultan, kəndxudası Murad Ağ, Xızır bəy və Məhəmməd Əminlə bərabər qaladan çıxıb IV Murada məxsus çadıra gəldilər. Beləliklə, İrəvan qalası təslim edildi [318,76-77; 287,57-58; 248,215]. Qalanın təslim edilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş Təhmasibqulu xan və Murad Ağ Osmanlı xidmətinə qəbul edildi. Yusif Paşa adını alan Təhmasibqulu xana Hələb, Murad Ağaya isə Trablus Şam əyalətinin bəylərbəyliyi verildi. IV Murad Murtuza Paşanın rəhbərliyi altında 12 minlik Osmanlı əsgərini İrəvanda qoyaraq Təbriz üzərinə hərəkət etdi [287,57-58; 248,215-217; 76,468].

«Ruznamə» müəllifinə görə, Sultan IV Murad Təbriz və Ərdəbili-Əcəm diyarını qarət etmək məqsədi ilə İrəvan qala-



sını tərk etdi [318,77]. Bu zaman I Şah Səfi İrəvan qalasından azad edilən XIZIR bəyi sülh təklifi ilə IV Muradın yanına göndərdi. «Ruznamə» müəllifinə görə, Osmanlı sultanı ÇORIS adlı yerdə olan zaman I Şah Səfi və Rüstəm xan sülh sövdasına düşüb: «Muradınız nədir? Bildirəsiniz, hər nə dilərsiniz, razıyıq. Ancaq vilayətimizə girib talan etməyəsiz» tələbi ilə XIZIR bəyi sülh niyyəti ilə göndərdi. Sultan XIZIR bəyi kiçik elçi hesab edərək onun sözlərinə etibar etməyərək şaha məktub yazdırmadı. Ancaq baş vəzir tərəfindən Rüstəm xana yazılan və Osman ağa vasitəsilə göndərilən məktubda «Qanuni Süleyman və III Murad zamanlarında fəth olunmuş və adlarına xütbə oxunmuş məmləkətlərin verilməsi tələbi yerinə yetirilməsə, sülh yoxdur» cavabı XIZIR bəylə Rüstəm xana göndərildi [318,84; 248,218-219; 66,103].

Osmanlı sultanı hərbi yürüşü davam etdirərək sentyabrın 11-də Təbrizə daxil oldu. M.S.Baysunun fikrincə, IV Murad Təbrizin dağıdılması haqda göstəriş verdi. Yalnız Yəhya Əfəndinin müdaxiləsi nəticəsində Cahanşah və Uzun Həsən camelərinə toxunulmadı [132,633]. «Ruznamə» müəllifinə görə, «IV Muradın əmri ilə şəhərin dağıdılmasına başlanıldı. Təbrizdəki Uzun Həsən comesini seyr edən sultan yaşıl çinilərlə bəzədilmiş bu abidəyə heyran qaldı. Sultanın əmri ilə I Şah Səfi tərəfindən Təbrizdə tikilmiş möhtəşəm saray kompleksi yerlə yeksan edildi və yandırıldı. Tüstüdən asıman görünməz oldu» [318,91-92]. Osmanlı ordusunun Təbrizdəki fəaliyyəti ilə bağlı İbrahim Peçəvi yazır ki, Təbriz şəhərinin bütün dörd tərəfi, bu çiçəklənən diyar və qonşu vilayətlər Osmanlı ordusu tərəfindən yerlə yeksan olundu. Burada daş üstə daş qalmadı. Külli miqdarda qənimət ələ keçirildi. Sultan tərəfindən dünyada tanınan saraylar və xüsusilə də Şah

sarayı adı ilə məşhur olan çox gözəl binalar dağıdıldı [294, 411; 417,93].

M.C.Baysunun və Ö.Küpəlinin Təbriz şəhərinin talan edilməsi və dağıdılması ilə bağlı qeydlərini nəzərə almasaq [132,633; 248,219-220], Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində IV Muradın İrəvan və Təbriz yürüşlərindən ətraflı bəhs olunsa da, Osmanlı sultanının Təbrizi talan etdirməsi və şəhərdəki möhtəşəm sarayları və gözəl binaları dağıtdırması haqda heç bir məlumat verilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, həmin hadisə ilə bağlı dövrün Osmanlı mənbələrində kifayət qədər məlumat öz əksini tapmışdır [66,103].

«Ruznamə» müəllifi sentyabrın 14-də Təbriz və ətrafının osmanlılar tərəfindən talan edilməsinin davam etdiyini və bu zaman baş vəzir tərəfindən Rüstəm xanın yanına göndərilmiş elçi Osman Ağanın Səfəvi elçisi Kamran bəylə qayıtdığını yazır [318,93; 248,220]. Mənbədə Osmanlı elçisinin hansı məqsədlə göndərilməsi və müzakirə olunmuş məsələlər haqqında heç bir məlumat verilməsə də, IV Muradın sentyabrın 15-də Osmanlı elçisinin dönməsindən sonra Təbrizi tərk etdiyini görürük. Y.Öztuna IV Muradın xəstəliyinin başlamasını onun Təbrizi tərk etməsinə səbəb olduğunu göstərir [287,59]. M.S.Baysunun fikrincə, IV Murad Təbrizdən daha irəliyə Ərdəbilə, Qəzvinə və bəlkə də İsfahana qədər yürüş etmək niyyətində olsa da, xəstəliyi ilə bağlı olaraq Vana dönməyə qərar verdi [132,633]. Digər Türkiyə tarixçiləri isə ərzağın azalması və qışın yaxınlaşması ilə bağlı olaraq Osmanlı sultanının Təbrizi tərk etdiyini yazırlar [359,64; 132,633; 248,220]. Beləliklə, ərzağın çatışmaması, qışın yaxınlaşması və Səfəvi ordusunun hücum təhlükəsi osmanlıları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Türkiyə tarixçiləri Osmanlı

sultanı ilə əsaslı döyüşə girməyən Səfəvi şahının ciddi təhlükə yaratması barədə fikir söyləməsələr də, «Ruznamə» müəllifinin qeydlərində bu amilin real olduğu göstərilir. Təbrizi tərk edən Osmanlı sultanını Qızılbaşlar üzərinə getməkdən Kiçik Əhməd Paşanın çəkindiriyi bəlli olur [66,104]. «Ruznamə» müəllifi yazır: «qarşı dağlarda duran qızılbaş qüvvələridi, getməyin. Düşmənin bir çox yerlərdə pusqusu da ola bilər» deyərək Kiçik Əhməd Paşa IV Muradı qızılbaşlar qarşısına çıxmaqdan çəkindirir [318,95].

Ö.Küpelinin fikrincə, Vanda dörd gün qalan IV Murad Diyarbəkrə hərəkət etdi, Mehmed paşa isə Səfəvi elçisi Kamran bəylə I Şah Səfiyə məktub göndərərək hərbi əməliyyatları dayandırmağı, barışıq şərtlərinin daha öncə Rüstəm xana bildirildiyini yazırdı [248,221-222].

Osmanlı ordusunun Təbrizi tərk etməsindən sonra şah hərbi şurası İrəvan şəhərinin təcili geri alınmasına qərar verdi. 1635-ci il dekabrın 25-də Rüstəm xanın komandanlığı altında Səfəvi ordusu qalanı mühasirəyə aldı. Hadisələrin iştirakçısı olan M.Məsum yazır ki, bu zaman Azərbaycan, Qarabağ və Şirvan əmirləri öz dəstələri ilə qızılbaşların köməyinə gəldilər. I Şah Səfi mühafizə dəstəsilə qala ətrafına gəldi və martın 5-də ümumi hücum haqda əmr verdi [417, 69]. Y.Öztunanın fikrincə, bu zaman sərt bir qış hökm sürdüyü üçün Sədrəzəm Dabanıyassı Mehmed Paşa yanında 4 vəzir və bir neçə bəylərbəyi olmaqla Ərzuruma qayıtdı. Ancaq bütün yolları qar bağladığı üçün İrəvanın müdafiəçilərinə yardım etmək mümkün olmadı. İrəvan qalası ciddi müqavimət göstərdi, vəzir Murtuza Paşanın öldürülməsindən sonra yerinə Zülfüqar Ağa keçsə də, şəhəri müdafiə etmək mümkün olmadı [287,60; 248,227]. J.B.Tavernye yazır ki,

daha əvvəllər heç bir qəhrəmanlıq qazanmayan Şah Səfi kiçik bir əraziyə yerləşdirdiyi 8 ədəd topla fasiləsiz olaraq İrəvanı atəşə tutdurmuşdu. Bir müddət sonra içərisində çoxlu osmanlı əsgəri olan İrəvan şəhərinin divarlarında dəliklər açılaraq ələ keçirildi [330<sup>a</sup>,77].

Beləliklə, 1636-cı il aprelin 2-də İrəvan qalası Səfəvi ordusu tərəfindən osmanlılardan azad olundu. M.Məsumun yazdığına görə, I Şah Səfinin göstərişi ilə Osmanlı ordusunun yalnız yüksək rütbəli məmurları əsir alındı. Onların arasında Murtuza Paşanın köməkçisi Zülfüqar Kiya, Qars hakimi Şeyx Can Paşa və Toqat bəylərbəyi Sefendək paşa var idi. Səfəvi şahı Osmanlı-Səfəvi müharibələri gedişində ilk dəfə Osmanlı əsgərlərinə silahları ilə birlikdə vətənə qayıtmalarına icazə verdi [417,71]. Rəvan qalası azad edildikdən sonra I Şah Səfi Çuxursəd əmir-ül ümərası Kəlbəli xana Rəvan qalasının bürclərini təmir etdirib, oranı silah və azuqə ilə təchiz etməyi tapşırırdı. Toplar isə geriyyə, İsfahana qaytarıldı. 1636-cı ildə I Şah Səfi Novruz bayramını Rəvan qalasında keçirib, aprel ayının 10-da Ordubad, Əlidərəsi, Sulduz, Bərguşad yolu ilə Xudafərin körpüsündən keçib, Əhər qəsəbəsində Şeyx Şəhabəddin Əhərinin məqbərəsini ziyarət etdikdən sonra Ərdəbilə gəldi [9,39-40].

I Şah Səfi Ərdəbildə olarkən IV Sultan Muradın baş vəziri sülh danışıqları üçün onun yanına gəldi. Şah isə öz növbəsində Maqsud Sultanı Səfəvi dövləti tərəfindən Osmanlı dövlətinin baş vəziri ilə birlikdə elçi kimi sülh danışıqlarını davam etdirmək üçün sultan sarayına göndərdi. Ancaq bu danışıqlar uğurlu olmadı [9,40]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı sultanının yeni hərbi yürüşə hazırlaşması haqda məlumat alan I Şah Səfi Maqsud Sultanı İstanbula elçi

göndərirdi. O, 1637-ci il avqustun 9-da şahın məktubunu və gətirdiyi hədiyyələri sultana təqdim etdi. Şah Səfi məktubunda IV Murad I Şah Abbasın ölümüylə bağlı baş sağlığı, taxta keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün elçi göndərmədiyinə görə qınayaraq, düşmənçilikdən və müharibədən ən çox iki ölkə əhalisinin əziyyət çəkdiyi üçün sülhə razı olduğunu bildirmişdi. Lakin Maqsud Sultanın gəlişi ərəfəsində baş vəzir Bayram paşa Bağdad səfəri üçün Hələbə doğru yola çıxdığından IV Murad elçini isti qarşılamadı və cavabın Bağdadda veriləcəyini bildirərək onu nəzarət altında saxladı [354,199; 370,80; 132,634; 248,233-234].

1635-1636-cı illərin Osmanlı-Səfəvi hərbi əməliyyatları qızılbaşların qələbəsilə başa çatdı. I Şah Səfiyə miras qalmış güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət və hələ də ölkənin saxlanılan iqtisadi qüdrəti qələbənin əldə olunmasını təmin etdi.

XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında Bağdad məsələsi mübahisə obyektinə kimi qalırdı. Osmanlı sultanı şəhəri ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıq görürdü. Səfəvi sarayı 1637-ci ilin martında Osmanlı ordusunun Bağdadı ələ keçirmək üçün hərbi hazırlıqları barədə məlumat almışdı. M.Məsum Osmanlı sultanının Bağdad yürüşünə hazırlığı ilə bağlı ərəb şeyxlərinə və Bəsrə hakiminə göndərdiyi məktubların Şah casusları tərəfindən ələ keçirildiyini yazır [417,72; 66,105]. Bu məlumat Səfəvi sarayında ciddi narahatlığa səbəb oldu və vəziyyəti aydınlaşdırmaq məqsədilə Kuh-Quliyə hakimi Nəkdi xan Bağdada göndərildi.

Rüstəm xanın və Gəncəli Şahverdi xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunu Osmanlı ordusunun Bağdad üzərinə yürüşünü dayandıra bilmədi. Bu zaman Səfəvi sarayındakı çəkişmələr, ölkəni bürüyən üsyanlar, Moğol dövlətilə başlanan

hərbi əməliyyatlar Qızılbaş qüvvələrini birləşdirməyə imkan vermədi və osmanlıların bu hücumunun qarşısını almağa çətinlik yaratdı. Vəziyyətdən istifadə edən IV Murad 1638-ci il noyabrın 15-də Bağdadı mühasirəyə aldı. Bəktaş xanın komandanlığı altında Səfəvi qoşunu şəhəri dekabrın 25-nə kimi müdafiə etdi. Baş verən döyüşdə Osmanlı baş vəziri Təyyar Mehmed Paşa və İsmayıl Əfəndi öldürüldü. Lakin Bəktaş xanın xəyanəti nəticəsində Osmanlı ordusu Bağdadı ələ keçirə bildi. Sultan IV Murad Bağdadın işğalından sonra hərbi əməliyyatları davam etdirməyərək İstanbula qayıtmağa əmr verdi. Türkiyə tarixçiləri IV Muradın belə bir addım atmasının səbəbini izah etməkdən çəkinirlər. M.Məsum IV Muradı hərbi əməliyyatları dayandıraraq geri dönməyə vadar edən ciddi amillərin olduğunu qeyd edir. O, yazır ki, bir tərəfdən avropalıların osmanlılara qarşı yeni hərbi əməliyyatlara başlamaq niyyətində olması, digər tərəfdən İstanbulda IV Muradın qardaşı İbrahimin üsyan qaldıraraq öz adına pul zərb etdirməsi, xütbə oxutması haqda xəbərin alınması Osmanlı sultanını bu addımı atmağa vadar etdi [417,74]. Türkiyə tarixçiləri yazırlar ki, IV Murad Mosulda olarkən Səfəvi elçisi Maqsud Sultanla birlikdə öz elçisi Həməzə Paşazadəni xüsusi məktubla Səfəvi sarayına göndərirdi. Sultan sülhün şərtləri kimi illik xərac göndərilməsini və əvvəllər Osmanlılarda olmuş ərazilərin qaytarılmasını tələb etdi [354,204; 370,81; 287,66; 229,192; 248,269]. Y.Öztunanın fikrincə, IV Murad Diyarbəkrdə qışlayıb, 1639-cu ilin yazında İsfahan üzərinə yürüş etmək istəyirdi. Ancaq gözlənilmədən sultanın halının pisləşməsi buna imkan vermədi [287,66]. M.Məsumun verdiyi məlumata görə, 1639-cu ilin martında İstanbulda IV Muradın digər qardaşı Uvar xan sultanın anasını

öldürərək hakimiyyəti ələ keçirdi [417,74-75]. Məhz hakimiyyət uğrunda mübarizənin güclənməsi Osmanlı sultanının hərbi əməliyyatları tezliklə başa çatdırmağa və sülh danışıqlarını sürətləndirməyə vadar etdi.

Bağdadın itirilməsi ilə barışmağa məcbur olan I Şah Səfi də hərbi əməliyyatların dayandırılması və sülh danışıqlarına başlanılmasında maraqlı idi. Osmanlı elçisi Mehmed Ağanın şahı sülhə razı salmaq üçün Səfəvi sarayına göndərilməsi haqda M.Məsumun verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri tarixində ilk dəfə olaraq Osmanlı sultanı sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi [417,74]. Y.Öztuna bununla bağlı yazır ki, Sultan IV Murad Səfəviləri sülhə məcbur etmək məqsədi ilə baş vəzir Kəmankeş Mustafa Paşanı martın 23-də Səfəvilər üzərinə hərbi yürüşə göndərdi. O, Aprelin 29-da Qızıl Zibatda olan zaman I Şah Səfinin elçisi Məhəmmədqulu xanı qəbul etdi [287,66]. Səfəvi elçisinin sülhün şərti kimi Qars qalasının verilməsi tələbi rədd edildi. Baş vəzir elçiyə dərhal sülh bağlanmayacağı təqdirdə İsfahan üzərinə yürüş edəcəyini bildirdi [287,66; 248, 273].

Səfəvi şahı ordunun müəyyən hissəsinin Qəndəharda Moğollara qarşı hərbi əməliyyata cəlb olunduğunu nəzərə alaraq osmanlıların yeni hücum təhlükəsindən çəkindi və Bağdadın itirilməsi ilə barışaraq Osmanlı sultanının sülh təklifini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində Səfəvi elçisi Sarı xanla Osmanlı Qara Mustafa Paşa arasında üç günlük müzakirədən sonra sülh müqaviləsi imzalandı [248,274]. Müqavilənin orijinal nüsxəsi M.Məsumun əsərində verilmişdir. Onun verdiyi məlumata görə, sülhün şərtləri tərəflər arasında öncədən razılaşdırıldı. I Şah Səfinin Osmanlı elçisinə ünvanlanmış müraciətində

konkret tələb qoyulmasa da, tərəflər arasında sərhədləri dəqiqləşdirən və barışıqı təmin edən elə bir sülhün əsasının qoyulması arzu edilirdi ki, hər iki dövləti təmin etmiş olsun [417,75]. Sülh müqaviləsinin şərtindən görünür ki, iki dövlət arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən olunması səlahiyyətli nümayəndələr tərəfindən həyata keçiriləcəkdi. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində sülhün şərtləri ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Sülhə görə, Ərəb İraqı Osmanlıların nəzarəti altında qalırdı. Zəncir qalası hər iki dövlət arasında sərhədə çevrilirdi. Zəncir qalasından qərbdəki ərəzilər Osmanlıların, şərqdəki torpaqlar isə Səfəvilərin əlində qalırdı. I Şah Səfi Zəlm-Kuki və Şəhrzör qalalarına heç bir iddia irəli sürməyərək, Urmiya və Mehriban qalalarını ətraf ərəziləri ilə öz ixtiyarında saxlayırdı. Bu ərəzilərə Osmanlı sultanı tərəfindən müdaxilə olunmayacaqdı. Səfəvi şahı da Qars, Axıska, Van, Şəhrzör, Bağdad və Bəsrə hüdudlarına hücum etməyəcəkdi. Tərəflər Van sərhədindəki Kotur, Maku və Qarsın şərq sərhədinə yaxın olan Mağazberd qalasının boşaldılmasına və onları neytral əraziyə çevirəcəklərinə razı oldular [304,45; 370,82; 417,75-76]. Övliya Çələbi öz «Səyahətnaməsi»ndə iki dövlət arasında bağlanmış əhdnamənin surətini vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə, I Şah Səfi müqavilənin 40 illiyə bağlanmasını təklif etsə də, IV Sultan Murad 20 maddədən ibarət müqavilənin 20 illiyə bağlanmasına razılıq vermişdir [17,168; 9,65].

Qəsri-Şirin sülhünün bağlanması ilə uzun illər davam edən növbəti Osmanlı-Səfəvi müharibəsi başa çatdı. Sülh müqaviləsi 1639-cu il mayın 20-də I Şah Səfi tərəfindən təsdiq edilərək Məhəmmədqulu xanla İstanbula göndərildi. Sultan IV Murad da sülh müqaviləsini təsdiq etdi. Uzun illər



davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində Azərbaycan torpaqları Səfəvilərin, Bağdad isə Osmanlıların əlinə qaldı [66,107].

Beləliklə, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü ilə başlayan və fasilələrlə 60 il davam edən müharibə tərəflərin hər birinə heç nə qazandırmadı. Fəqət bu savaşlar iki ölkəni də yorub güclərini tükəndirdi. Qəsri-Şirin sülhündən sonra bir-birindən asanlıqla qorunub alacağı bir şey olmadığının anlayınca Osmanlı-Səfəvi sərhədində uzun illər sakitlik yarandı. Bu iki imperatorluq artıq bir-birinin qüvvəsinə bələd olduğu üçün uzun müddət mehriban qonşuluq münasibətlərinə əməl etdilər [370,16; 9,41].

### *3.2. Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Osmanlı imperiyası arasında qarşılıqlı əlaqələrdə dinc dövrün başlanması*

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında I Şah Abbasdan sonrakı dövrdə Səfəvi dövlətinin tarixinə dair monoqrafik tədqiqat, o cümlədən XVII əsrin II yarısının siyasi tarixinə dair araşdırma mövcud olmadığı kimi [383,8; 15,87], Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tarixinin tədqiqinə aid də hər hansı tədqiqat yoxdur. Buna görə də müasir Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tarixinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində mövcud olan xeyli faktiki material Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı tarixşünaslığımızda mövcud olan boşluğu aradan qaldırmağa imkan yaradır.

1639-cu il Səfəvi-Osmanlı sülhü XVIII əsrin I rübünə kimi hər iki dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizama saldı. Sülh müqaviləsinin bağlanmasından sonra Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı qarşılıqlı siyası əlaqələrin normal davam etdiyini görürük [66,107]. Tərəflər sülhün şərtlərinə ciddi əməl edir, iki dövlət arasındakı bütün anlaşılmazlıqları diplomatik qaydada həll etməyə çalışır və müntəzəm olaraq bir-birinə elçilər göndərirdi. Müqavilə imzalandıqdan və İstanbulda təsdiq edildikdən sonra Səfəvi dövləti Osmanlı sarayına mövcud vəziyyəti öyrənmək üçün Məhəmmədqulu bəy Cığatayı göndərdi. O, 1640-cı ildə geri qayıtmış və İrəvan bəylərbəyi təyin olunmuşdu. Elə həmin il Osmanlı sultanı seçilən İbrahim xan (1640-1648) iki dövlət arasında 1639-cu il müqaviləsinin şərtlərinə uyğun qaydada qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək üçün İsfahana elçi göndərmişdi. I Şah Səfi isə Maqsud Sultanı Osmanlı elçisi ilə Sultan İbrahimə atasının vəfatına görə başsağlığı vermək və həm də onu hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün İstanbula elçi göndərdi. Səfəvi elçisi İstanbulda iki dövlət arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün danışıqlar apardı [9,42; 30,36].

Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Sultan İbrahimin taxta çıxmasını təbrik etmək üçün I Şah Səfinin göndərdiyi Muğan hakimi İbrahim xan 1641-ci il iyunun 16-da İstanbula gəlmiş və bir ay gözlədikdən sonra iyulun 14-də sultan tərəfindən qəbul edilmişdi. O, gətirdiyi qiymətli hədiyyələri – atları və ipək xalıları sultana təqdim etmiş və Yeddiqüllədə məhbus saxlanılan Qızılbaşları azad edərək vətənə aparmışdı. Səfəvi elçisi IV Murad dövründə Osmanlılara sığınmış İrəvan hakimi Təhmasibqulu xanın (Yusif xan) qətlə yetirilməsinə nail

olmuşdu [267,951; 355,249; 125,80-81]. Bu faktı dövrün mənbəyi olan «Solak-zadə tarixi» də təsdiq edir. O, yazır: «1640-cı il fevralın 10-da Sultan Murad xan vəfat etdi. Cülusdan sonra, Əcəm şahı olan I Şah Səfidən elçi gəldi. Taxta çıxmağını təbrik üçün ölçüyə gəlməz hədiyyələr gətirdi... İrəvanın fəthində təbə olub, indi İstanbulda sakin olan Əmirgünə oğlu Yusif xanın elçi ilə Əcəmə qayıtmaq fikrində olduğunu vəzir Sultana çatdırdıqda, Sultan «Əmirgünə oğlu getməyi özümü istədi? Yoxsa elçinin təhrikidir bu? - deyə vəzirdən soruşmuş, vəzir isə fitnəkarlıq edərək bunun Yusif xanın öz ricası ilə olduğunu bildirmişdi. Sultan qəzəblənib Yusif xanı öldürtdürdü» [317,553-554; 30,37]. Yusif xanın öldürülməsi iki dövlət arasında münasibətlərə mənfi təsir göstərmədi. Bu hadisədən sonra iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrin davam etdirilməsi bunu təsdiq edir.

F.Sümer yazır ki, IV Sultan Muradın ölümü və yerinə Sultan İbrahimin keçməsi ilə bağlı I Şah Səfi həm baş sağlığı vermək, həm də onu təbrik etmək üçün Muğan hakimi İbrahim xanı İstanbula göndərdi. Səfəvi elçisi hələ İstanbulda olan zaman I Şah Səfi vəfat etdiyi və oğlu Sultan Məhəmməd II Şah Abbas (1642-1666) adı ilə hakimiyyətə keçdiyinə görə, Osmanlı nümayəndəsi Yusif Ağa Qəzvinə göndərildi [323,29]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi şahı II Abbasın hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı olaraq Maqsud xan qiymətli hədiyyələrlə Osmanlı sarayına göndərildi və bağlanmış sülhün şərtlərinə uyğun olaraq Van bölgəsindəki Millət qalası-  
nın sökülməsini sultandan xahiş etdi [317,553-554; 355,249; 304,45-46]. Osmanlı sultanı İbrahim II Şah Abbasa atasının vəfatına görə baş sağlığı vermək, həm də onu hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün Yusif Ağanı Maq-

sud Sultanla birlikdə Səfəvi sarayına elçi göndərdi [323,29]. Elçi sultanın sülh və dostluq əlaqələrini ifadə edən məktubunu şaha təqdim etdi. Osmanlı elçisinin II Şah Abbas tərəfindən Qəzvində Sədətəbad adlı bağdakı sarayda yüksək səviyyədə qəbul edilməsi və onun şərəfinə ziyafətlər təşkil olunması Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında çox yaxşı münasibətlərin olmasından, tərəflərin 1639-cu il sülh müqaviləsinə ciddi əməl etmələrindən xəbər verir [30,37].

1642-ci ildə Qəzvində Yusif Ağə ilə sülh və dostluğun möhkəmləndirilməsi barədə aparılmış danışıqlarda Osmanlı elçisi iki dövlət arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında məlumat verərkən II Şah Abbas ona bildirmişdi ki, arxayın olun, bizim tərəfdən müharibə cəhdi olmayacaqdır. Yəni iqtisadi əməkdaşlığa maneçilik yaradılmayacaq, tərəflər arasında əmin-amanlığın qorunması və tacirlərin sərbəst gediş-gəlişinin təmin olunmasının hər iki dövlətin xeyrinə olduğu göstərilmişdir. Səfəvi şahı bu diplomatik danışıqlarda imperiyanın şimal-qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edib I Şah Səfi dövründə Böyük Moğol dövləti tərəfindən tutulmuş Qəndəharı geri almaq məqsədini düşünürdü [30,37-38].

M.Sarayın fikrincə, bu zaman Türküstanda baş vermiş bir hadisə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında dostluq münasibətlərinin saxlandığını bir daha sübut edir. O, yazır ki, 1642-ci ildə Özbək taxtına keçmiş Nəzir Məhəmməd xan 1647-ci ildə hakimiyyəti oğlu Əbdüləziz xana verməyə məcbur olmuşdu. Ancaq o, 1649-cu ildə hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün elçi göndərərək Osmanlı sultanından yardım istəmişdi. Osmanlı sultanı IV Mehmed ata ilə oğul arasındakı münasibətləri yoluna qoymaq üçün Səfəvi şahı II Abbasa

məktub göndərərək Nəzir Məhəmməd xanın hakimiyyətə iddiasını müdafiə etməyi xahiş etmişdi. Sultanın xahişinə cavab verən II Şah Abbas bir müddət əvvəl Nəzir Məhəmməd-in vəfat etdiyini, Əbdüləziz xanın hakimiyyətinin bütün Türküstanda qəbul edildiyini və məsələnin həll edildiyini bildirmişdi [425,46].

1639-cu il Qəsri-Şirin sülhünə görə, Səfəv-Osmanlı sərhədlərini yenidən nizamlayıb, hüduda yaxın bəzi qalaları da boşaldaraq uçurmaq nəzərdə tutulmuşdu. Buna baxmayaraq, bəzən iki tərəfin hərbi qüvvələri günahkarları cəzalandırmaq bəhanəsilə sərhədin digər tərəfinə keçə bilirdi. Bu cür məsələlər sərhəd valilərinin qarşılıqlı görüşmələri ilə həll olunurdu. 1646-cı ildə Evliya Çələbinin elçi təyin edilərək Azərbaycana göndərilməsi də belə bir hadisə ilə bağlı idi. Belə ki, Ərzurum bəylərbəyliyi daxilində yerləşən və Səfəvi sərhədindəki Şoşik qalasının (indiki – Bəyazid) Osmanlı dövləti təbəəsi kürd bəyi Mustafa hüdudu aşıb İrəvan tərəfində bəzi qəsəbə və kəndləri yağmalamışdı. Buna görə Səfəvi dövlətinin İrəvan hakimi Əli xan Ərzurum bəylərbəyi Dəftərdar zadə Məhəmməd paşaya bir elçi göndərərək Şoşik hakimi Mustafa bəydən şikayət etmiş, həmçinin Qəsri-Şirin sülhü bağlandığı zaman Osmanlıların əlində olan və uçurulması qərarlaşdırılan Maku qalasına əsgər yerləşdirmişdi [17,20-21].

Evliya Çələbinin verdiyi məlumata görə, gərginləşmiş əlaqələri yoluna qoymaq üçün hərəkətə keçən Məhəmməd paşa Şoşik hakiminin cəzalandırılmasına qərar vermiş və qoşun toplamağa başlamışdı. Qısa müddətdə Ərzurum çölündə qoşun toplanılmışdı. Bunu görən Səfəvi elçisi İrəvan üzərinə bir səfər təşkil ediləcəyindən narahat olmuşdu. Ancaq

toplanılan qoşun Seydi Əhməd paşanın komandanlığı altında Şoşik qalası üzərinə göndərilmişdi. Üzərinə qüvvə göndərildiyini öyrənən Mustafa bəy Maku qalasına sığınmışdı. Əhməd paşa da Mustafa bəyin ardınca Maku qalasının önünə gəlmişdi. Bu zaman izdihamlı bir Osmanlı ordusunu görən qalanın Səfəvi komandanı toqquşma olacağından çəkinərək Mustafa bəyi təslim etmək məcburiyyətində qalmışdı. Beləliklə, Mustafa bəyi ələ keçirən Seyid Əhməd paşa Xınısda gözləyən Məhəmməd paşanın yanına qayıtmışdı [17,21].

Səfəvi-Osmanlı sərhədində yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Evliya Çələbi Təbriz hakimi Kəlbəli xana və digər Azərbaycan hakimlərinə aparılması nəzərdə tutulan məktubları alaraq onu müşayiət edən Səfəvi elçisi ilə birlikdə 1646-cı ildə Təbrizə doğru hərəkət etmişdi. Apardığı məktublarda Ərzurum bəylərbəyi Məhəmməd paşa Kəlbəli xandan karvanların Ərzuruma təkrar gəlməsini xahiş edirdi. Belə aydın olur ki, sərhəd boyundakı gərginlik karvanların gəliş-gedişinə mane olmuş, ticarətə zərər vurmuşdu. Evliya Çələbinin vəzifəsi məktubu aparıb çatdırmaq-la yanaşı qarşı tərəfə Osmanlı dövlətinin sülhə riayət məsələsində xoş niyyətini çatdırıb barışıqı pozacaq fəaliyyətlərdən qaçınılması barədə Səfəvi sərhəd valilərinə diplomatik bir üslubda xəbərdarlıq etmək idi [17,21].

1648-ci ildə II Şah Abbas Qəndəhar yürüşü zamanı Bəstəmdə olan zaman Osmanlı sultanı İbrahimin elçisini qəbul etmişdi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının Qəndəhar hərbi yürüşündən ehtiyat edərək gələcəkdə onun Bağdadı da geri almaq fikrinə düşəcəyindən şübhələnirdi. O, II Şah Abbasa yazdığı məktubda tərəflər arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin vacib olduğunu israrla təkid edirdi

və ona bir fil də göndərilməsini xahiş edirdi. II Şah Abbas cavab olaraq Osmanlı elçisi ilə Sultanın sarayına Qasım bəyin oğlu Məhəmmədqulu bəyi yola salıb, ona buyurdu ki, Qəzvindəki fili Osmanlı sultanına aparsın. II Şah Abbas Sultan İbrahimə ünvanladığı məktubda iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrindən bəhs etmiş və bu məsələdə sözünün üstündə möhkəm dayandığını ifadə etməklə, onun rahatsızlığını aradan qaldırmağa cəhd göstərmişdir [bax: 30,38]. M.H.Ç. Solaqzadənin verdiyi məlumata görə, Sultan İbrahim həqiqətən də II Şah Abbasa məktub göndərərək iki nəhəng fil və beş yüz ədəd qızılla işlənmiş kitab cildi göndərməsini xahiş etmişdir [317,578].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1649-cu ildə IV Mehmedin taxta çıxmasını təbrik etmək üçün II Şah Abbasın Mahmud xan adlı elçisi İstanbula gəldi və 2 fil hədiyyə gətirdi [355,249; 304,46; 125,85]. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, XVII əsrin 40-cı illərində Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələr davam etdirilmiş, tərəflər bir-birini ən mühüm siyasi hadisələrlə bağlı məlumatlandırırmış və lazımı hədiyyələr göndərərək normal münasibətlər saxlamışlar.

Beləliklə, XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiq səviyyəsinin artırılması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Türkiyə tarixçiləri problemi işıqlandırarkən başlıca olaraq dövrün Osmanlı tarixçilərinin əsərlərindən faydalanmışlar. Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlar dövrün fars dilli qaynaqları ilə müqayisəli şəkildə istifadə edilmədiyi üçün Türkiyə tarixçiləri XVII əsrin II rübündə baş verən Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin səbəblərini, IV Muradın hərbi yürüşlərini, döyüş əməliyyatlarının gedişini çox zaman Osmanlı

dövlətinin mənafeyinə uyğun olaraq işıqlandırmağa çalışmışlar. Ayrı-ayrı konkret hadisələrlə bağlı fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində verilmiş zəngin fakt materialları tarixşünaslığımızda öz əksini lazımi səviyyədə tapmamış məsələlərə aydınlıq gətirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [66,107-108].

XVII əsrin ortalarında Osmanlı əyanlarından əslən kürd olan İbşir Mustafa paşanın təkidi ilə Pinyaniş kürdləri dəfələrlə Səfəvi sərhədlərini pozaraq yerli əhalinin əmlakını qarət etmiş və ələ keçən adamları öldürmüşdülər. İbşir Mustafa paşa Qəsri-Şirin sülhünə zidd hərəkət edərək iki dövlət arasında münasibətləri Səfəvilərin sərhəd əmirlərini savaşa çəkərək pozmağa çalışırdı. O, qismən buna nail olmuşdu. Belə ki, kürdlərin qətl və qarətlərinə dözməyən Urmiya hakimi top və tüfənglə təchiz olunmuş 20 min əsgərlə Osmanlı sərhədini keçib Pinyaniş kürdlərini cəzalandırıb, onların 40 min baş qoyunlarını sürüb gətirdilər [17,153-154; 9,42-43,69-73; 30,39]. Top və tüfəngdən istifadə edib sərhədi pozmaq bağlanmış sülhün şərtlərinə zidd olduğu üçün Osmanlı dövləti dərhal Səfəvi dövlətinə etirazını bildirib, Vanda hərbi hazırlıq işlərinə başladı. Sultan IV Mehmed məsələni aydınlaşdırmaq üçün 1655-ci il sentyabrın 11-də Evliya Çələbini Səfəvi sarayına göndərdi. Evliya Çələbi çox çətinliklə iki dövlət arasında yaranmış qarşıdurmanı aradan götürüb dostluq münasibətlərini bərpa edə bildi [17,155]. Bu hadisə bir daha göstərdi ki, Qəsri-Şirin sülhündən sonra iki dövlət bir-birindən asanlıqla qoparılib ala biləcəkləri bir şeyin olmadığını anlamış və nəticədə Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında diplomatik əlaqələr gücləndiyi üçün sərhədlərdə sabit bir sakitlik bərqərar olmuşdur.



Məhəmməd Tahir Vahidin verdiyi məlumatlara görə, II Şah Abbasla Osmanlı Sultanı arasında çox möhkəm sıx əlaqə mövcud olmuşdu. XVII əsrin ortalarında Bəsrədə ixtişaşlar baş verən zaman yerli hakim Hüseyn paşa II Şah Abbasa məktub göndərərək tabe olduğunu bildirsə də, Səfəvi hökmdarı I Şah Səfi ilə IV Sultan Murad arasındakı əhdi pozmaq fikrində olmadığına görə, Hüseyn paşanın xahişinə cavab vermədi. Əksinə, iki dövlət arasındakı münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədi ilə 1656-cı ildə Kəlbəli Sultan Silsüpurü Osmanlı sarayına göndərdi. Osmanlı sultanı da lütfkarlıq göstərərək elçisi İsmayıl Ağanı Kəlbəli Sultanla II Şah Abbasın sarayına yola saldı. İsmayıl Ağə İsfahanda şahın hüzurunda oldu və çox mehribanlıqla qarşılanıb layiqli mənzildə yerləşdirildi. Osmanlı elçisi İsfahanda olduğu müddətdə şahın göstərişi ilə onun şərafinə ziyafət məclisləri təşkil olundu. İsmayıl ağə İsfahanda xəstələndi və təbib Məhəmməd Şərif tərəfindən müalicə olundu. Osmanlı elçisi qiymətli hədiyyələrlə vətənə yola salındı, lakin yolda – Bağdadda vəfat etdi [459,66-67; 323,29,30; 30,39-40]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Səfəvi hökmdarı iki dövlət arasında bağlanmış sülhü qoruyub saxlamaqda maraqlı olduğu üçün sərhəddə baş verən hər hansı bir ixtişaşın dərinləşməsinə yol verməməyə çalışmışdı.

M.H.Ç.Solaqzadə yazır ki, 1656-cı ilin noyabr-dekabr aylarında II Şah Abbasın Kəlbəli xan adlı elçisi iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün çox qiymətli hədiyyələr və dağ kimi cüssəli iki fillə İstanbulla gəldi. O, gətirdiyi məktubu sultana təqdim etdikdən sonra, Səfəvi padşahının uğurlu məktubunu aparmağa məmur edilən Mütəfərriqabaşısı ilə birlikdə şahın sarayına geri döndülər [317,630]. İ.H.Uzunçarşılı Naimanın verdiyi məlumatlara əsas-

lanaraq yazır ki, 1657-ci ildə İran (Səfəvi – T.H.) Kəlbəli xan bağlanmış sülhü yenilədikdən sonra vətənə döən zaman onunla birlikdə Osmanlı elçisi İsmayıl ağa qiymətli hədiyyələrə yola salındı [355,250]. Bu hadisəni dövrün qaynağı olan Əylisli Zəkəriyyənin «*Gündəlik*» adlı təsvirləri təsdiq edir. Əylisli Zəkəriyyə öz əsərində yazır ki, 1657-ci il fevralın 14-də Osmanlı Sultanının Səfəvi şahının yanına göndərdiyi elçisi İsmayıl ağa Toqata gəlmişdi. Onun yanında II Şah Abbasaın Osmanlı sultanının yanına göndərdiyi elçisi Kəlbəli sultan da var idi. Altı gün Toqatda qaldıqdan sonra hər iki elçi Diyarbəkr yolu ilə Səfəvi paytaxtına yola düşdülər [373,48].

XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətli dostluq məcrasında davam etmiş, tərəflər Qəsri-Şirin sülhünün şərtlərinə sadıq qalaraq iki dövlət arasında dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışmışlar. Səfəvi və Osmanlı hökmdarları tərəflər arasında mövcud olan sülhü qoruyub saxlamaq üçün baş verə biləcək istənilən münaqişədən çəkinməyə, sərhəd bölgəsində yarana biləcək istənilən qarşıdurmanın qarşısını almağa çalışmışdılar. Məhəmməd Tahir Vahidin verdiyi məlumata görə, 1661-ci ildə İrəvan bəylərbəyi Nəcəfqulu xan II Şah Abbasa məktub göndərərək Kartli-Kaxeti valisi Şahnavaz xanın Qərbi Gürcüstana hücum təşkil edib Başıaçığı (İmeretiya) tutduğu və oğlu Arçili hakim təyin etdiyini xəbər verdi [459,117; 30,39]. Şahnavaz xan Kartli-Kaxeti valisi Rüstəm xanın oğulluğu olub 1658-ci ildə atalığı vəfat etdikdən sonra onun yerinə vali təyin edilmişdi. O, atalığı Rüstəm xanın siyasətini davam etdirərək mərkəzi hakimiyyətə sdaqətli olmuşdu. Lakin onun Başıaçığa hücum etməsi Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanmış 1639-cu il sülhünün şərtlərinə zidd olub, hər iki dövlət

tərəfindən qəbul edilməz idi. Şübhəsiz ki, Qəsri-Şirin müqaviləsinə görə, Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinə aid olduğu üçün Şahnavaz xanın bu hərəkəti IV Sultan Mehmed tərəfindən Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq kimi dəyərləndirildi [30,40]. Şahnavaz xanın mövcud əhdnaməni pozmasından Osmanlı dövlətinin xəbər tutması, bu hadisənin iki dövlət arasındakı müqaviləyə zidd olduğu, Səfəvi qoşununun Osmanlı dövlətinə tabe əraziyə daxil olması çox gərgin bir vəziyyət yaratmışdı. Məhəmməd Tahir Vahid yazır ki, bu dövrdə II Şah Abbasla Osmanlı sultanı arasında çox yaxşı əlaqə və münasibətlər vardı. Buna görə də, dərhal göstəriş verdi ki, Şahnavaz xan Başaçıqdan qoşunu geri çəksin. Şahnavaz xan şahın göstərişinə əməl edib qoşununu Başaçıqdan geri çəkdi və İsfahana gəldi. II Şah Abbas Şahnavaz xanın mərkəzi hakimiyyətə sədaqətini nəzərə alıb onu cəzalandırmadı, oğlu Arçili Kaxeti hakimi təyin etdi [bax: 458,117,118; 30,41]. Bununla da iki dövlət arasında yaranmış gərginlik aradan qaldırıldı.

F.Sümerin fikrincə, XVII əsrin 60-cı illərində ticarətin inkişafında önəmli rol oynayan Bəsrədə gərginlik hələ də davam edirdi. Bağdad bəylərbəyi Murtaza paşanın şəhərdə toplanmış zəngin malları ələ keçirmək üçün vali Əhməd paşa ilə qardaşı Fəthi bəyi öldürməsi üsyana səbəb oldu. Səfəvi şahının yardımı ilə Hüseyn paşa şəhəri ələ keçirdi. Onun hakimiyyəti Osmanlı sultanı tərəfindən tanındı. Lakin onun hərəkətləri vəziyyəti ağırlaşdırdığı üçün 1666-cı ildə Səfəvi dövlətinə sığınmasına səbəb oldu. Onun yerinə Yəhya paşa Bəsrə bəylərbəyi təyin edildi. Bir müddət sonra o, da Səfəvi dövlətinə sığınmalı oldu. Osmanlı dövləti Hüseyn paşa ilə Yəhya bəyə sığınacaq verdiyinə görə Səfəvi şahına

öz etirazını bildirmişdi. Buna görə də, Hüseyn paşa 1667-ci ildə Hindistana getməli olmuşdu [323,30].

Göründüyü kimi, II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, iki dövlət arasında hakim dairələrin iqtisadi və siyasi maraqlarını özündə əks etdirən məzhəbi çəkişmələr mövcud olmamış, əksinə qarşılıqlı sülh və dostluq əlaqələri inkişaf etmişdir. C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, bu dövrdə Səfəvilər öz hakimiyyətlərini Dağıstan bəylərinə qəbul etdirmiş, beləliklə türk dili Qafqazda ümumi danışiq dili kimi daha da möhkəmlənmişdi [125,87].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, II Şah Abbas dövründə ipək ticarəti daha da inkişaf etmişdi. Səfəvi şahının bütün qonşu dövlətlərlə dost münasibətdə olması ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Səfəvi dövlətinin əsas ixrac məhsulu olan ipək başlıca olaraq Azərbaycan, Şirvan, Gilan, Mazandaran və Xorasan vilayətlərində hazırlanırdı. Ölkədə sabitliyin bərqərar olması, qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin saxlanılması iqtisadi əlaqələrin inkişafına əlverişli şərait yaratdı. Bu da öz növbəsində Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafını da təmin etdi. «Əsli və Kəram», «Arzu və Qənbər» və «Aşıq Qərib» dastanlarının Türkiyədə yayılması həyata keçirilən sülh və iqtisadi əlaqələrlə bilavasitə bağlı idi [323,31; 125,87]. F.Sümer yazır ki, 1659-cu ildə Türkiyədən İrana səyyah Dərviş Mustafanın səyahəti baş vermişdi. II Şah Abbas onu və heyət üzvlərini yüksək səviyyədə qəbul etmişdi. Səfəvi şahı Dərviş Mustafanın danışığılarından xoş hal olmuş, heyət üzvlərinə böyük hörmət göstərmişdi. O, hətta Dərviş Mustafanın Tür-

kiyəyə dönməsinə yardım göstərməsi üçün Şirvan bəylərbəyinə türkcə məktub yazıb göndərmişdi [323,31].

II Şah Abbas dədəsi I Şah Abbas kimi güclü və qüdrətli hökmdar idi. O, çağdaşı Osmanlı hökmdarı IV Mehmed kimi ov etməyə həvəs göstərirdi və şair idi. Eyni zamanda rəsmə böyük maraq göstərirdi. O, rəsm təhsili üçün Məhəmməd Zamanı Avropaya göndərmişdi. II Şah Abbas sağlığında anasına türkcə «Ana Xanım» deyə müraciət edirdi. Səfəvilərin son güclü hökmdarı kimi göstərilən II Şah Abbasdan sonra Səfəvi dövlətinin zəifləmə dövrü başlamışdır [323,31; 445,XXV; 226,54-55; 125,88-89].

1666-cı ildə II Şah Abbasın 34 yaşında vəfat etməsilə böyük oğlu Səfi Mirzə Şah Süleyman adı ilə hakimiyyətə gəldi [35,13; 326,38].

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı dostluq əlaqələri II Şah Abbasın xələfi Şah Süleyman (1666-1694) dövründə də qorunub saxlanmışdır. İki dövlət arasında yaxşı əlaqələr olmuş və hər iki dövlət başçısı arasında səfirlik mübadiləsi davam etdirilmişdi. M.Saray yazır ki, Şah Süleymanın hakimiyyətə keçməsinə təbrik etmək üçün Osmanlı hökmdarı öz elçisini göndərmiş, Səfəvi şahı da II Sultan Süleymanı (1687-1691) və II Sultan Əhmədi (1691-1695) taxt-taca keçməsinə təbrik etmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmişdi [304,46].

Səfəvi imperiyasının xarici siyasətində Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər uzun müddət başlıca yer tutmuşdur. Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması Səfəvi şahlarını Avropa dövlətləri ilə əlaqə yaratmağa vadar edirdi. Osmanlı sultanlarının imperiya siyasəti şərqə də, qərbdə olduğu kimi təzyiq göstərirdi ki, bu da Səfəvi dövləti və Avropa ölkələrini təbii

alyansda birləşməyə sövq edirdi. XVII əsrin 80-ci illərində də Avropa elçiləri İsfahana gələrək, Şah Süleymana Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa ölkələri ilə ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Bağdadı və digər itirilmiş əraziləri bərpa etməyi təklif edirdilər. Bu zaman Osmanlı imperiyası Avropa dövlətləri ilə müharibə aparırdı. Vyana 1583-cü ildə Osmanlı ordusu tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Qərb dövlətləri Avropanın başı üzərini almış «türk təhlükəsindən» qurtulmaq üçün Səfəvi dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə - Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa cəhd edirdilər [15,243-244]. Bu da təsadüfi deyildi, belə ki, «Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasının zərbə qüvvəsini bu dövlətin ən qüdrətli çağında öz üzərinə götürürdü. Osmanlı sultanları Avropa dövlətlərinə qarşı hərbi əməliyyatların ən qızğın çağında belə, öz hərbi qüvvələrinin mühüm bir hissəsini Səfəvi sərhədində saxlamağa məcbur olur, ya da qərb dövlətləri ilə bir vaxtda Səfəvi şahlarına qarşı da hərbi əməliyyat aparmağa məcbur olurdular. Çox vaxt Osmanlı imperiyası Avropadakı hərbi əməliyyatları yarımcıq qoyub, özünün bütün hərbi qüvvələrini Səfəvi dövlətinə qarşı yönəldirdi. Bununla, antitürkiyə kompaniyasına daxil olan dövlətlər sistemində Osmanlı imperiyasına daxil olan dövlətlər sistemində Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizənin əsas ağırlığı Səfəvi dövlətinin üzərinə düşürdü» [40,244]. Lakin Şah Süleyman bütün bu arqumentlərə məhəl qoymayaraq, Osmanlı sultanı ilə bağlanmış sülhü və dinc münasibətləri qoruyub saxlamağa üstünlük verirdi. T.Kuruşinski yazır: «Onun (Şah Süleymanın – T.N.) diqqətinə çatdıranda ki, «türklər tərəfdən böyük təhlükə ehtimal olunur, əgər Siz özünüz onlara qarşı səfərbər olmasanız onlar (os-

manlılar – T.N.) xristianlarla sülh bağlayan kimi ən gözəl vilayətlərinizə hücumə keçə bilərlər», - cavabında deyirdi ki, o, «bu barədə heç də narahat deyil və İsfahanı belə onlar üçün keçə bilər» [442,40; 15,244]. Bu, bir daha göstərir ki, Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparan Avropa dövlətlərinin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı iki dövlət arasında imzalanmış sülhə sadıq qalaraq Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən çəkinirdi.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1688-ci il sentyabrın 27-də II Sultan Süleyman hakimiyyətə gəlməsini xəbər verməsi üçün öz elçisini Səfəvi şahının sarayına göndərmişdi [355,250; 125,90-91]. 1692-ci ilin fevral-mart aylarında Şah Süleymanın elçisi Kəlbəli xan yeni hökmdarın taxta keçməsinə təbrik etmək üçün İstanbula gəldi. Səfəvi şahı elçisi ilə sultana tabak, kasa, şal, atlas, qumaş, xalı, yeddi rəngli dəsmal, bir ədəd fil, qılınç, qalxan və digər hədiyyələr göndərmişdi. Kəlbəli xan iki dəfə rəsmi qəbula dəvət olunmuş və dövlət məmurları ilə görüşlərdən sonra lazımi hədiyyələr verilərək yola salınmışdı [116,33-34; 125,91].

Göründüyü kimi, XVII əsrin sonlarında da Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında diplomatik əlaqələr davam etdirilmişdi. İki dövlət arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün mühüm addım atılmışdı. 1696-cı ildə Səfəvi elçisi Əbül Məsum II Mustafanın taxta keçməsinə təbrik etmək üçün Ədirnəyə gələrək şahın adından onu təbrik etmiş, hədiyyə gətirdiyi fili və Əcəm dəvələrini təqdim etmişdi [296,533; 125,95]. 1696-cı ildə Osmanlı dövlətinin Avstriya və Rusiya ilə müharibə aparmasından istifadə edən Bəsrədəki Hüveyzə tayfası Maninin rəhbərliyi altında üsyan qaldıraraq Bəsrəni işğal etmişdi. Osmanlı döv-

İləti dörd dövlətə qarşı müharibə apardığı üçün bu hadisə ilə bağlı ciddi tədbir görə bilmədi. Bu zaman Səfəvi hökmdarı Şah Hüseyn bu tayfanın əlindən Bəsrəni aldı və açarlarını elçisi Rüstəm xanla II Sultan Mustafaya göndərdi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının bu addımını yüksək qiymətləndirdi və elçiyə qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. II Sultan Mustafa bəylərbəyi rütbəsi verdiyi katiblərin rəisi Mehmed bəyi elçi təyin edərək Rüstəm xanla birlikdə 1697-ci ildə Səfəvi sarayına yola saldı, şahı təşəkkür məktubu və qiymətli hədiyyələr göndərdi [355,250; 125,95-96].

İ.H.Uzunçarşılıdan fərqli olaraq M.Saray Şah Hüseyn dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yenidən gərginləşdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, buna səbəb Bəsrədə baş verən hadisələr olmuşdu. 1694-cü ildə Osmanlı ordusunun Vyana səfərində olması, Bəsrədə baş verən vəba xəstəliyindən xalqın və Osmanlı ordusunun tələf olmasından yararlanan Müntefik tayfasının başçısı Şeyx Mani Bəsrəni ələ keçirmişdi. Bir müddət sonra Osmanlı əsgərləri şəhəri azad etsə də, bir il sonra Şeyx Mani yenidən şəhəri ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Bununla kifayətlənməyən Şeyx Mani qonşu Hüveyzə bölgəsindəki Muşasa tayfalarını da nəzarət altına almaq istəsə də, Muşasaların başçısı Seyid Fərəculla ilə münasibətləri kəskinləşmişdi. Özünü Bəsrə hakimi elan edən Seyid Fərəculla Şah Hüseynin himayəsinə girməyi xahiş etmişdi. Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə müharibə apardığını nəzərə alan Səfəvi şahı Bəsrə hakimini himayə altına almışdı. Bəsrə on ilə yaxın Səfəvi şahının hakimiyyəti altında qalmışdır. III Sultan Əhməd (1703-1730) zamanında Bağdad valisi təyin edilən Mustafa paşa 1710-cu il yanvarın 20-də Bəsrəni yenidən Osmanlı dövlətinə geri qaytara bilmişdi. Os-



manlı dövlətinin bu məsələdə qərarlı olmasına, Şah Hüseyn ölkəsində baş verən qarışıqlıq nəticəsində lazımını cavab vermək üçün fürsət tapa bilməmişdi [304,46-47]. L.Lokhartın verdiyi məlumata görə, Ərəbistanın nüfuzlu muşasa tayfasından olan Seyid Fərəculla Bağdad hakimi Həsən paşadan və Şah Hüseyndən Şeyx Manini Bəsərdən sığışdırıb çıxarmaq barədə icazə alaraq onu Bəsərdən qovub çıxarmışdı. Seyid Fərəculla şəhərin açarlarını Səfəvi şahına, o da öz növbəsində qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Osmanlı sultanına göndərir. Beləliklə, şəhər üzərində Osmanlı hakimiyyəti tanınır, lakin o, hələ uzun müddət Səfəvi qüvvələrinin nəzarəti altında qalır [443,53-54; 15,244-245]. R.Dadaşova L.Lokhartın verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, 1697-1701-ci illər arasında Səfəvilər Bəsrənin hakimi vəzifəsində heç bir səbəb və lüzum olmadan dörd nəfəri dəyişirlər. Lazımı qüvvə toplayan türklər 1701-ci ilin yazında hücumə keçib, Səfəvi hökumətinin təyin etdiyi hakim Davud xanı öldürüb, ciddi müqavimətlə rastlaşmadan şəhərə daxil olurlar. Beləliklə, Bəsrənin Səfəvilər tərəfindən işğal Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişə səviyyəsinə qalxmadan sona çatdı [15,245]. Bu, bir daha təsdiq edir ki, Bəsrə şəhəri heç də M.Sarayın qeyd etdiyi kimi, 1710-cu ildə deyil, 1701-ci ildə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına keçmiş və iki dövlət arasında mövcud olan münaqişə aradan qaldırılmışdır.

## IV FƏSİL. XVIII ƏSRİN I YARISINDA SƏFƏVİ-OSMANLI QARŞIDURMASI

### *4.1. Osmanlı imperiyasının Səfəvi torpaqlarını bölüşdürmək uğrunda mübarizəsi*

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqlin böyük imperiyalarından biri olan Səfəvi dövləti iqtisadi böhran və siyasi zəifləmə dövrünə qədəm qoydu. Bunun başlıca səbəbi Avropa dövlətlərinin Hindistana dəniz ticarət yolunu kəşf etməsi nəticəsində ənənəvi ticarət yollarının dəyişməsi, Səfəvi imperiyasının ərazisindən keçən tranzit ticarət yollarının öz əhəmiyyətini itirməsi idi. Tranzit karvan ticarəti kəskin şəkildə azaldığı üçün dövlət xəzinəsi başlıca gəlir mənbələrini itirdi, şəhər təsərrüfatı tənəzzül etdiyi üçün ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməyə başladı. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəiflədiyi bir dövrdə feodal istismarının daha da güclənməsi dövlətin iqtisadi əsaslarının dağılmasını daha da sürətləndirdi. Kənd təsərrüfatının müflisləşməsi, şəhər sənətkarlığının durğunluq dövrünü yaşaması, şah hökumətinin nüfuzdan düşməsi və rüşvətxorluq, son Səfəvi şahlarının fərasətsizliyi, ruhanilərin nüfuzunun güclənməsi, saray çəkişmələri, müxtəlif feodal qruplaşmaları arasındakı mübarizə iqtisadi tənəzzülü daha da dərinləşdirdi.

XVII əsrin sonlarında gümüş böhranı, pulun alıcılıq qabiliyyətini aşağı düşməsi, mis pulların zərb olunması, qəlp pulların çoxalması sənətkarlığın və ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu [80,153].

Belə bir vəziyyətdə Şah Sultan Hüseynin vergiləri artırmaqla gəlirlərin azalmasının qarşısını almaq istəyi kənd tə-

sərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafını daha da ağırlaşdırdı. Uzun müddət Səfəvi dövlətində yaşamış polyak səyyahı T.Kruşinskinin verdiyi məlumata görə, «Səfəvi dövlətinin zavalı uğramasının ən böyük səbəbi bu idi ki, hökumət işlərini idarə edən məmurlar, dövlətin keşiyində duranlar və şahın vəzirləri iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə tam ziddiyyətə girmişdilər. Bir dəstənin elədiyi iş başqa dəstənin xoşuna gəlmir, yaxud, başqasının əməli o biri dəstə tərəfindən bəyənilmirdi, belə işlər isə din ilə dövlətin və mülk ilə millətin tənəzzülünə səbəb olurdu. Dövlət işlərində dövlət məmurlarının nifaqından da qüsurlu heç nə yoxdur. Bunun ucbatından bütün işlər nəzarətsiz qalır və yerinə yetirilmir. Məmləkətdə zülm, əzab-əziyyət və fitnə-fəsad yaranır ki, bu həlli mümkün olmayan müşkülətdir və onun çarəsi yoxdur. Nəticədə, dövlətlər Səfəvilər dövləti kimi aradan gedir» [35,21-22; 326,47-48].

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin başlanğıcında yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün Şah Sultan Hüseyn əhali üzərinə yeni vergilər qoymaq məqsədilə imperiyanın 15 yaşından yuxarı bütün əhalisinin siyahıyaalınmasını həyata keçirdi. 1698-1701-ci illərdə həyata keçirilən siyahıyaalınma zamanı vergi daşıyıcısı olan bütün sahələr, dini idarələr, tacirlər və hətta səyyahlar da qeydiyyatdan keçirildi. Vergilər təkcə kəndlilər və şəhər əhalisindən deyil, yarımköçərilərdən də yığılmağa başlandı. Yeni vergilər tətbiq edildi. Şah Hüseynin hakimiyyəti dövründə yüksək vəzifəli şəxslər, Səfəvi məmurları və feodallar arasında rüşvətxorluq, inzibati vəzifələrin açıq şəkildə satılması praktikası geniş yayıldı. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin vəziyyətini salnaməçi Yesai Həsən Cəlal-yan belə səciyyələndirir: «ölkədə süqut ərəfəsində hər hansı

rifah məhv oldu... Onların (hakimlər və məmurların) rəhm-siz və imansız davranışı, ...fəqirləri qarət etmələri, xəyanət-karlıqları və qanunsuzluqları, axmaqlılıqları, aralarındakı ziddiyyətlər, müxtəlif fikirlilik və ümumiyyətlə bütün hərəkətləri, ...bütün bunlar onların məhv olmasına səbəb oldu» [389,21; 15,402].

Türkiyə tarixçilərindən Əbdürrahman Atəş Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin səbəblərini belə təsvir edir: «1. I Şah İsmayılın yaratdığı dövlətin teokratik özülü məhv edildi və yerinə başqa dinamik ideologiya gətirilmədi; 2. Ordu quruluşu pozuldu, buna bağlı olaraq ordunun məsrəfləri ödənilmədi, qulamlarla Qızılbaş zümrələr arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində qızılbaşlarla qullar arasındakı tarazlıq pozuldu və qullar qızılbaşlar əleyhinə qanunsuz olaraq genişləndirildi; 3. I Şah Abbasdan sonra hakimiyyətə keçən şahların ətraf dünyadan təcrid olunmuş halda tərbiyə olunması, hərəm həyatı və içkiyə düşkün olmaları; 4. Dövlətin konfederasiya quruluşunun Osmanlılarda olduğu kimi qəbilə təşkilatının dağıdılaraq müxtəlif qəbilələrin birləşməsindən yaranan vahid millətin meydana gətirilməməsi» [119,52-53].

Həqiqətən də, dini səciyyəli dövlət quruluşuna malik bir ölkədə sonralar dini ideologiya məsələsinin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər üzündən arxa plana keçməsi, onun nəinki inkişaf etdirilməməsi, hətta ilkin formada qorunub saxlanılmasının qeydinə qalınmaması öz acı nəticəsini verməli idi. I Şah Abbasın ölümündən sonra ordunun mənəvi cəhətdən məruz qaldığı aşınma getdikcə dərinləşirdi. Demoralizasiya prosesini şərtləndirən cəhətlər – «şahların ordu məsələlərinə qarşı tam biganə, qayğısız münasibəti, 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə müharibəyə son qoymuş

Zəhəb sülhündən sonra uzun illər sülh şəraitinin mövcudluğu», orduda süstlük yaratmışdı [15,390,391]. R.Seyvorinin fikrincə, «üçüncü qüvvə» elementlərindən təşkil olunmuş nizami ordu təcili problemlərin həlledilməsini təmin edib, Qızılbaşların zəifləmiş hakimiyyətini dirçəltsə də, ölkənin hərbi qüvvəsini tamamilə zəiflətdi. Həmçinin, mülk ...torpaqlarının xassə torpaqlarına konversə edilməsi, yeni nizami ordunun muzzd ödənişi kimi vacib problemlərini həll etdisə də, uzun müddətə vergi siyasətində, əyalətlərin idarə edilməsində çətinliklər yaratdı. Daha sonra, şahzadələrin hərəmxana divarları arasında təcrid olunması siyasəti, qısa zaman ərzində hökmdarı ona qarşı xəyanət ehtimallarından sığortalasada, çox tez bir zamanda sülalənin keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması ilə nəticələndi: hərəmxanadakı qadınlar, saray xacələrinin və hərəmxana ilə əlaqədar olan rəsmilərin təsirinin siyasi həyat və dövlət problemlərinin həllinə sirayət etməsinə səbəb oldu [447,227-228; 15,394].

Təbii ki, I Şah Abbas kimi möhkəm, qətiyyətli rəhbər taxtda oturarkən, şahın anası və xacələrin idarəetmə işlərinə nüfuz etməsi qorxusu yox dərəcəsində idi. Bu təhlükə yalnız içkiyə qurşanmış Şah Süleyman və iradəsi hərəmxana tərəfindən idarə olunan Sultan Hüseyn dövründə reallaşa bildi. Bu isə sülalənin gələcək acı aqibətinin təməlini qoydu [15,393].

Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsinə mülk torpaqlarının xassə torpaqlarına çevrilməsi prosesi də öz təsirini göstərdi. I Şah Səfi və II Şah Abbas dövründə Fars, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan vilayətlərinin və Azərbaycanın böyük bir hissəsinin mülk formasından xassə formasına transfer olunması ölkənin maliyyə və hərbi cəhətdən zəiflətdi. R.M.Seyvorinin fikrincə, «iki sis-

temin (yəni mülk və xassənin –T.N.) inzibati infrastrukturu müxtəlif olduğundan, bir formadan digərinə keçilməsi o qədər də asan proses deyildi. Bundan əlavə, Xorasan, Azərbaycan və Kirman kimi strateji cəhətdən əhəmiyyətli vilayətlərin xassəyə çevrilməsinə qarşı ciddi etiraz baş vermişdi» [447,228; 15,395]. Elə məhz bu səbəbdən müdafiəsi zəifləmiş Kirman və Xorasan əfqan əmirlərinin ilk növbədə soxulduğu ərazilər olmuşdur.

M.Heydərov da XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü Səfəvi sülaləsinin son nümayəndələrinin və onları əhatə edən rəsmilərin bacarıqsız hökmranlıqları ilə əlaqələndirir. Onun qənaətinə görə, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü iki amil: «daxili amil – feodal istismarının hədsiz güclənməsi – feodalların, sənətkarların izafi əmək və ticarətdən gələn gəlirinə təcavüz; xarici amil – Avropada kapitalizmin inkişafı nəticəsində Avropa-Asiya magistral yollarının yerdəyişməsi» müəyyən edir [386,142; 15,400].

Türkiyə tarixçisi Y.Qaradəniz yazır ki, I Şah Abbasın islahatları nəticəsində yaradılan ordu daxilində qədim və yeni ünsürlər arasında rəqabət və mübarizə, I Şah Abbas və sələflərinin torpaq sistemində tətbiq etdiyi yeni qaydalar nəticəsində mülk və xassə torpaqları arasındakı müvazinat pozulduğu üçün iqtisadi sıxıntılar yaratması, hökmdarların şəxsi bacarıqsızlığı, şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması və dövlətin idarə olunmasına saray xanımları ilə xocaların müdaxilə etməsi Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb olmuşdur [bax: 226,49-59; 124,414].

Səfəvi xanədanının yıxılması ilə bağlı yuxarıdakı səbəblər Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyn dövründə daha

qabarıq şəkildə özünü büruzə verdi, ölkə anarxiya və böhrana sürüklənərək parçalanmaya yol açmışdır. 1694-cü ildən 1709-cu ilə kimi Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətinə nəzər salsaq əmirlərlə üləma arasındakı çəkişmələr nəticəsində sarayda siyasi gərginlik hökm sürürdü. Dövlət idarəsində zəif şaha nəzarət etmək uğrunda mübarizədə əmirlərin ən başlıca rəqibləri müctəhidlər – şiə üləmaları idi. Onların ən önəmli nümayəndəsi Məhəmməd Bağır Məclisi idi [119,54].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və dövlətin tənəzzül dövrünü yaşaması onun beynəlxalq əlaqələrinə də öz təsirini göstərirdi. Bu vəziyyət qonşu dövlətlərin işğalçılıq planlarını reallaşdırmasına əlverişli şərait yaradırdı. XVII əsrin sonunda Avropa dövlətləri koalisiyası tərəfindən məğlub edilərək ərazisinin mühüm bir hissəsini itirən Osmanlı imperiyasının beynəlxalq vəziyyəti xeyli ağırlaşdı. Osmanlı hakim dairələri revanşa can atır, bu itkilərin əvəzini başqa istiqamətlərdə, xüsusilə də şərq istiqamətindəki uğurlarla doldurmaq istəyirdilər. Qafqaz Osmanlı hökumətinin planlarında xüsusi yer tuturdu. Səfəvi dövlətində siyasi və iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədar olaraq Osmanlı hakim dairələrində təbii ki, Səfəvi irsini ələ keçirmək planları meydana çıxdı. Bekoviç-Çerkasskinin hələ 1714-cü ildə Rusiya hökumətinə göndərdiyi məlumatdan aydın olur ki, Osmanlı imperiyası Qafqazın Xəzər sahili ərazilərini birləşdirməyə cəhd edirdi [384,236; 23,88].

Dövrün mənbəyinin təsdiq etdiyinə görə, XVIII əsrin başlanğıcında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində ciddi gərginlik yox idi. 1705-ci ildə Şah Sultan Hüseyn Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xan III sultan Əhmədın taxta keçməsinə təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi. Şahın elçisi mehri-

ban qarşılanaraq Şah Huban sarayında yerləşdirilmişdi [296,755; 125,97].

XVII əsrin II yarısından etibarən Səfəvi dövlətinin Volqa-Xəzər ticarət yolu ilə xam ipək ixracına üstünlük verməsi, bu yol ilə tranzit ticarətin perspektivliyi, İstanbul və Hələbdən keçən xam ipək tranzitini zərbə altına alırdı. Belə ki, şərq mallarını Avropaya Həştərxan və Arxangelsk yolu vasitəsilə 5%-lik vergi ödəmək şərti ilə daşımağa razılıq verilməsini nəzərdə tutan 1667-ci il müqaviləsinin Səfəvi və Moskva dövlətləri arasında imzalanması və I Pyotrun 1710-cu ildə Səfəvi şahı ilə xam ipək və şərq məhsullarının Şamaxı, Bakı və Dərbənddən Həştərxan yolu ilə Rusiyaya və daha sonra Qərbi Avropaya ixrac edilməsini nəzərdə tutan müqaviləni Şah Sultan Hüseynlə imzalaması Osmanlı hökumətinin kəskin narazılığına səbəb oldu [386,72,74]. Belə ki, Səfəvi tacirləri xam ipək və digər malları Rusiya dövlətindən keçirib apardığı üçün əvvəllər Osmanlı hökumətinə ödədikləri gömrük rüsumlarını Rusiya xəzinəsinə ödəyəcəkdilər. Səfəvi tacirlərinin Osmanlı hökuməti ilə eyni qəbildən olan razılaşması mövcud olduğu üçün Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Buna baxmayaraq, XVIII əsrin əvvəllərinə kimi Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərdə Qəsri-Şirin sülhünün (1639) şərtlərinə əməl edilmişdi. Lakin XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, iqtisadiyyatın dərin böhran keçirməsi, ayrı-ayrı vilayətləri üsyanlar dalğası bürüməsi Osmanlı sultanına Səfəvi dövlətinə münasibətdə öz siyasətini daha da fəallaşdırmağa imkan verdi. Osmanlı imperiyası Avropanın şərq ölkələri ilə ticarətinin Volqa-Xəzər yolu ilə aparılmasının qarşısını almaq



üçün bir neçə dəfə uğursuz cəhdlər göstərdi. F.Əliyev yazır ki, Rusiya səfiri A.Volinski Niyazabadda olarkən Səfəvi tacirləri ilə şəxsi söhbətləri zamanı öyrənmişdi ki, bütün xammal və ipək ticarətini Osmanlı imperiyası ərazisinə yönəltmək üçün Osmanlı sultanı şah Sultan Hüseynə təzyiqlər göstərirdi [375,24; 23,89]. 1716-cı il oktyabrın 27-də görüşən ingilis tacirlərinin Şamaxıdakı nümayəndəsi Berns Bulqar A.Volinskinin qəbulunda olmuş, onu Sultan elçisinin İsfahana gəlib şahdan Tiflis və İrəvan şəhərlərini Osmanlılara verməyi tələb etməsi barədə məlumatlandırmışdı. B.Bulqarın A.Volinskiyə verdiyi məlumata görə, Osmanlı sarayının ipək parçaları və xammalının həm Volqa-Xəzər, həm də Fars körfəzi yolu ilə ixracının artmasından son dərəcə narazı olduğunu bildirən Osmanlı elçisi onun ölkəsinin müharibə vəziyyətində olduğu xristian dövlətlərlə ticarət etməmək, bütün tranzit ticarətini Osmanlı ərazisindən keçirmək tələblərini, həmçinin Osmanlı sultanının şahdan hər il hədiyyə kimi gələn 40 tay xam ipəyi almadığından gileyli olduğunu qarşı tərəfin diqqətinə çatdırmışdı [375,33; 54,22-23; 23,89]. B.Bulqar Osmanlı imperiyasının Balkanlardakı müharibədə məğlubiyyəti və hazırkı anda çox zəiflədiyindən xəbərdar olan Şah sarayının Sultanın bütün tələblərinə qəti rədd cavabı verdiyini də A.Volinskiyə çatdırmışdı. Onun dediyinə görə, Şah bildirmişdi ki, tələb olunan şəhərlər onun ölkəsinə lazımdır və Sultan xristianlarla müharibə vəziyyətində olsa da, Şah onların işlərinə qarışmayacaq [54,23; 23,89].

Şirvan bəylərbəyi A.Volinski ilə söhbətində Sultanın elçisinin İsfahanda olmasını, Şahdan xristianlara qarşı müharibəyə qoşulmağı tələb etməsini, onun isə rədd cavabı bildirməsi məlumatını təsdiqləmişdi [54,23].

Şübhəsiz ki, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən amillərdən biri də Səfəvi-Osmanlı münasibətləri idi. Əslində, bölgədə formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən qarşılıayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi ki, bu da zəifləməkdə olan Səfəvi dövlətinin vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Bu dövrdə tarixinin gərgin dövrünü yaşayan Osmanlı dövləti malik olduğu imkanlar ona Qafqazda və ölkənin şərqində Səfəvi sərhədləri boyunca daha fəal siyasət yeritməyə imkan verirdi. Xüsusən, Rusiyanın cənub istiqamətində təcavüzkarlıq planlarını reallaşdırmağa başlaması və Rusiya-Osmanlı maraqlarının toqquşması Səfəvi dövlətinin ərazilərinin itirilməsi hesabına baş verirdi [86,106].

Səfəvilərlə uzun müddət normal qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi. Osmanlı imperiyasının firavan inkişafı Qara və Xəzər dənizlərində onun hökmranlığından asılı idi. O, burada başqasının ağalığına heç vəchlə yol vermək istəmirdi. Buna görə də, Avropada fəal xarici siyasət yeritmək imkanını itirən Osmanlı dövləti nəzərlərini Azərbaycana – Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi. Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətində baş verən daxili iğtişaşlarla yaxından maraqlanır, lakin bu bölgə ilə bağlı aldığı məlumatlar onu qane etmirdi. 1718-ci il iyulun 21-də Osmanlı dövləti artıq Avstriya və Venesiya ilə Passarovits sülh müqaviləsini bağlamışdı. 1718-ci il iyulun 27-də Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 19-cu maddəsi bilavasitə Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Bu maddədə

qaldırılan məsələ Avstriya və Osmanlı dövlətini maraqlandırdığı üçün müqaviləyə daxil edilmişdi. Avstriya hökuməti Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilində Səfəvi tacirlərinə müxtəlif səbəblər üzündən hərəkət etməyə yol vermədiyi üçün şərq malları rahat şəkildə Avstriyaya çatdırılmır, çox uzaq yollardan dolaşib gələn mallar baha satıldığından avstriyalılar zərər görürdülər. Digər tərəfdən, Səfəvi tacirləri Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilindən keçmədiyi üçün onlardan gömrük vergisi alınmırdı. Buna görə də Osmanlı dövləti mühüm gəlir mənbəyindən məhrum olurdu. Səfəvi tacirlərinin Anadolu və ya Qara dəniz yolu ilə gələrək Rumelidən, yaxud Dunay çayı üzərindən Avstriyaya mal aparması hər iki tərəf üçün mənfəətli idi [108,58-59]. Belə ki, tacirlər Osmanlı torpaqlarına daxil olarsa yalnız bir yerdə 5%-lik gömrük haqqı ödəməli idi. Eyni zamanda onlar öz malları ilə Osmanlı sərhədlərindən Avstriyaya keçmək istəsələr Qara dənizdə və ya Dunay çayı üzərində bir yerdə 5% gömrük ödəməli idilər. Onlardan təkrar gömrük haqqı alınmayacaqdır [109,4].

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti başlıca rəqibi Avstriya ilə münasibətləri nizama salaraq onunla qarşılıqlı ticarəti inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan müqavilə bağlamış və bu müqavilənin şərtlərindən birini Səfəvi dövləti ilə əlaqələndirmişdi. Bu, Osmanlı sultanına özünün ən böhranlı dövrünü yaşayan Səfəvi dövlətinin daxili siyasi vəziyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün öz elçisini Səfəvi sarayına göndərmək imkanı əldə etmişdi.

Türkiyə tarixçilərindən Münir Aktepe Kəmani Mustafa Əfəndinin «Rəvan fəthnaməsi»ni latın qrafikasına çevirərək nəşr etmiş və nəşrə yazdığı geniş həcmli müqəddimədə

1720-1724-cü illərdə Osmanlı hökumətinin dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinə münasibətini, Azərbaycanı ilhaq etməyə yönəlmiş siyasətini ilk mənbələr əsasında təhlil etmişdir. O, Osmanlı-Avstriya ticarət müqaviləsinə toxunaraq yazır ki, Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarətin inkişafı ilə bağlı əldə edilən razılaşmanı Səfəvi dövləti ilə də müzakirə etməyə ehtiyac var idi [109,4].

Qeyd etmək lazımdır ki, Passarovits sülhü Osmanlı sultanının qərbdə əl-qolunu açıqdən sonra onun daxilində hələ Sultan III Murad dövründə zəbt olunmuş Səfəvi ərazilərini yenidən ələ keçirmək məqsədilə Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatlar lehinə təbliğatın güclənməsinə şərait yaratdı [241,181]. Passarovits sülhünə görə Avstriyaya güzəştə gətilən ərazilərin əvəzinə şərqdə yeni torpaqlar əldə etmək üçün baş vəzir İbrahim paşaya təzyiqlər artmağa başladı. Belə bir vəziyyətdə, Osmanlı sultanı III Əhməd Səfəvi dövlətində baş verən siyasi hadisələrlə yaxından tanış olmaq və baş verən hadisələr barədə müfəssəl məlumat əldə etmək məqsədilə Dürri Əhməd Əfəndini Səfəvi sarayına göndərdi [209,3; 15,245]. Osmanlı elçisi qarşısında qoyulan bu tələblərin gizli saxlanması, onun iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün göndərildiyi barədə məlumatlar yayıldı.

Dürri Əfəndi Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini öyrənməklə bərabər, Səfəvi dövlətində istehsal olunan ipəyin daşınmasında yenidən Osmanlı marşrutuna üstünlük verməsinə nail olmağa çalışmalı idi. Çünki Rusiya dövləti müxtəlif vasitələrlə tacirləri Rusiya marşrutlarına cəlb etməyə çalışırdı. Bir tərəfdən dini təəssübkeşlik, digər tərəfdən də Rusiya sarayının verdiyi müxtəlif güzəştlər tacirləri Rusiya marşrutlarına üstünlük verməyə sövq edirdi [86,107].

Osmanlı elçisinin gəlişi xəbəri Səfəvi sarayında təşvişə səbəb oldu. Belə ki, elçinin gəlişinin əsl səbəbindən bixəbər olan vəzirlər Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrə iddia irəli sürəcəyini zənn etdilər. L.Lokhartın fikrincə, sülhü qoruyub saxlamaq məqsədilə onlar Sultana hətta Çuxursədin bir hissəsini və ya cənubda müəyyən ərazini güzəştə getməyə hazır idilər [447,81 qeyd 2; 15,245].

Osmanlı elçisi 1720-ci ilin avqustunda Şah Sultan Hüseyinə və etimadül-dövləyə yazılmış məktublarla birlikdə Bağdada yola düşdü. Bağdad valisi Həsən paşa ilə müəyyən müzakirələrdən sonra yola düşən Dürrü Əhməd Əfəndi noyabrın 11-də Səfəvi sərhədinə yetişdi və Kirman valisi tərəfindən qarşılanaraq Dərgəzin-Həmədan-Qəzvin yolu ilə 1721-ci ilin yanvarında Tehrana gətirildi [109,5-6]. O, ilk danışıqları şahın etimadül-dövləsi ilə apardı. M.Aktepə yazır ki, bu danışıqlar zamanı Səfəvi dövlət adamları çox narahat görünürdülər. Onlar Damad Şəhid Əli paşa dövründə tələb edilən istəklərin İbrahim paşa tərəfindən təkrarlanacağından qorxurdular. Heç kim Osmanlı elçi heyətinin ticarət yolu ilə bağlı məsələni müzakirə etmək üçün gəldiyinə inanmırdı. Buna görə də, Dürri Əfəndinin gətirdiyi məktublarla tanış olmaq və məsələnin məğzini öyrənmək istəyirdilər. Dürri Əfəndinin verdiyi təminat və gəlişinin ticarət məsələsi ilə bağlı izahatı qarşı tərəfi sakitləşdirmiş oldu [109,6].

O, şahla görüşü zamanı Bağdad hakimi Həsən paşanın məktubunu etimadül-dövlə Məhəmmədqulu bəy vasitəsilə şahə təqdim edərkən, şah paşa haqqında xeyli xoş sözləmiş, onun şəxsi keyfiyyətlərini tərifləmiş və Nəcəfə gedən zəvvarlara yaxşı münasibət bəsləndiyini xüsusi qeyd etmişdir [443,124].

Osmanlı hökuməti öz səfirinə şahdan Rusiya ilə ticarəti dayandırmağı, Avropa ölkələri ilə ticarəti Osmanlı ərazisi vasitəsilə aparılması tələbini, İrəvan vilayətinə iddiaları bir daha Şaha təqdim etməyi, onu Rusiya ilə lüzumsuz dostluğa, xüsusilə də ona öz ərazisində Niyazabad qalasını tikməyə razılıq verdiyinə görə töhmətləndirməyi tapşırırmışdı [422,365; 54,23, 23,90]. Bu zaman Tehranda olan və vaxtı ilə İstanbulda Dürri Əhməd Əfəndi ilə tanış olan Rusiya elçisi Florio Benvenin Rusiya xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi 1721-ci il 25 may tarixli məktubu təsdiq edir ki, Osmanlı elçisi Səfəvi baş vəziri ilə danışıqlar zamanı Osmanlı sultanının yuxarıda qeyd olunan tələblərini Səfəvi nümayəndə heyətinə çatdırmışdır [423,56]. Səfəvi etimadül-dövləsi Osmanlı elçisinə cavabında qeyd etmişdi ki, onlar tacirləri yalnız bir yol seçməyə güclə məcbur edə bilməzlər, tacirlər malları satmaq üçün sərfəli olmayan yerlərə getmirlər, rusların tikdiyi qalaya gəldikdə isə, Niyazabad qala yox, gəmilər üçün sığınacaq yeridir və həm də münbit olmayan düzənlikdə, ticarət məqsədilə tikilmişdir [423,56; 54,23].

Danışıqlar o cümlədən, etimadül-dövlə Məhəmməd-qulu bəylə sərhəd məsələlərinin müzakirəsi başa çatdıqdan sonra Dürri Əhməd Əfəndi 1721-ci ilin aprelində vətənə yola düşdü. Osmanlı elçisi hökumətə Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi baxımdan zəifləyərək bərbad hala düşdüyü haqqında məlumat verərək, bir zamanlar çiçəklənməkdə olan dövlətin süqut ərəfəsində olduğunu bildirdi [377,54; 23,90]. S.M.Bilge yazır ki, Səfəvi dövlətinin vəziyyəti o qədər ağır idi ki, Dürri Əhməd Əfəndi bir neçə il əvvəl Səfəvi sarayına gəlmiş rus elçisi A.Volinski kimi «bacarıqsız şahın yerinə ağıllı bir hökmdar gətirilməsə dövlətin süqut edəcəyini» bildirdi

[301,175-176]. Dürri Əhməd Əfəndi sultana təqdim etdiyi öz raportunda «Səfəvi dövlətində hərbi hazırlığın zəifliyini, ölkədə top və tüfəngin hazırlanmadığını, Qəndəhar, Rəvan və Dərbənddən savayı qala sayıla biləcək yerlərin olmadığını, hərbi komandanların aşağı səviyyədə olduğunu, sünnilərə zülm edildiyini» bildirdi [146,66; 301,176].

1721-ci ilin sonunda Şah Hüseyn yüksək təhsil və mədəniyyətə malik Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xanı Dürri Əfəndi missiyasına cavab olaraq İstanbulla səfir qismində göndərdi [119,82-83]. İstanbuldakı ingilis səfiri A.Stenyanın məlumatına görə, Murtuzaqulu xan ölkəsində hökumət əleyhinə yönələn və geniş əraziləri əhatə edən çıxışların qarşısını almaq üçün Osmanlı sarayından kömək göstərməyi xahiş etmiş, lakin müsbət cavab almamışdı [443,215-216; 54,24]. Səfəvi elçisi baş vəzirin qəbuluna nail olmağa, Səfəvi şahının təkliflərində maraqlı olmayan Osmanlı hökuməti isə onu başdan edib tezliklə geri göndərməyə çalışırdı. Lakin səfir nəhayət qəbula düşüb qiyamçılara qarşı kömək xahiş edəndə vəzir müsbət cavab verməyib demişdi ki, qiyamçılar müsəlman olduğu üçün onlar müsəlmanlara qarşı çıxış edə bilməzlər, Osmanlı dövləti heç bir tərəfə kömək etməyəcək [54,25]. Münir Aktepe yazır ki, İranlılar (yəni – Səfəvilər –T.N.) Dürri Əhməd Əfəndinin vətənə dönməsindən sonra iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək, eyni zamanda Osmanlı sultanının həyata keçirəcəyi siyasəti yaxından öyrənmək məqsədilə Murtuzaqulu xanı dərhal İstanbulla göndərmişdi. Bu baxımdan, Səfəvi-Osmanlı siyasi əlaqələri fəal şəkildə davam etdirilirdi [109,12]. Osmanlı dövlət adamları, bilavasitə İbrahim paşa Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyəti ilə bağlı Dürri Əhməd Əfəndidən aldığı məlumatla kifayət-

lənməyərək Ərzurum və Bağdad valilərindən sürəkli şəkildə məlumatlar almaqda idi. Buna görə də, bir tərəfdən 1722-ci il yanvarın 22-də İstanbulda Şah Sultan Hüseynin göndərdiyi elçi Murtuzaqulu xanla görüşlər keçirib, onun şərəfinə ziyafətlər təşkil edildiyi halda, digər tərəfdən sərhəd valilərinin göndərdiyi məlumatlarla bağlı Səfəvi dövlətinə qarşı hansı siyasət yeritməklə bağlı gizli danışıqlar aparılırdı [109,12].

Səfəvi dövlətinin səfiri kimi Murtuzaqulu xan İstanbulda xeyli səmimiyyət və qonaqpərvərliklə qarşılandı. Onun İstanbulda səfəri əfqan qiyamının gücləndiyi və Səfəvi sülaləsinin süqutunun daha da yaxınlaşdığı bir dövrə təsadüf edir. Əfqan qiyamçıları İsfahana yaxınlaşmaqda idilər. Belə bir şəraitdə Osmanlı sarayı çətin seçim qarşısında qaldı. Səfəvi sarayı Osmanlı dövlətinin himayəsini əldə etmək üçün Osmanlı təbəələrinin Səfəvi dövləti ərazisində ticarətlə məşğul olmasına imkan verdi. Səfəvi dövləti Osmanlı sarayının qiyam qaldırmış sünni əfqanlara yardım göstərməyi öz üzərinə götürə biləcəyindən narahatlıq keçirirdi. Məzhəb eyniliyi əfqanların müraciət edəcəyi təqdirdə Osmanlı sarayını belə bir kömək göstərmək məcburiyyəti qarşısında qoya bilərdi. Amma Osmanlı sarayı da yaxşı anlayırdı ki, həmin köməyin göstəriləcəyi təqdirdə Səfəvi dövləti ilə və Rusiya ilə münasibətlər kəskinləşə bilər [86,1-7-108].

M.Aktepənin fikrincə, Ərzurum valisi Silahdar İbrahim paşa Səfəvi paytaxtındakı son hadisələr barədə ətraflı məlumat verməklə yanaşı, Təbrizdəki fransız tacirlərinin Ərzurumda və İzmirdə olan ortaqlarına siyasi vəziyyətin ağırlaşması ilə bağlı İrana gəlməmələri və mal göndərməmələri haqqında yazmış olduqları məktublardan bəzilərini mərkəzə yollamışdı. Bu məktublarda artıq İsfahanın daha şiddətli



şəkildə mühasirəyə alınması xəbər verilirdi. Bağdad valisi Həsən paşanın göndərdiyi məktublar da bu məlumatları təsdiq edirdi [356,173; 109,12-13].

Belə bir vəziyyətdə bir neçə aydır İstanbulda ilan Səfəvi elçisi Murtuzaqulu xan 1722-ci ilin aprelində vətəninə yola salındı. Bununla da Səfəvi dövləti ilə siyasi görüşmələr rəsmən kəsilmiş oldu [109,13].

M.Aktepə yazır ki, elə bu dövrdə əfqan üsyançılarının İsfahan yaxınlığında Şah Sultan Hüseynin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratması Osmanlı hökumətini qəti tədbirlər görməyə sövq etdi. Baş vəzir İbrahim paşanın 1722-ci il mayın 15-də dövlət adamlarını Böyük divana toplayaraq Səfəvi dövləti ilə bağlı məsələni müzakirə edərək aşağıdakı qərarı verdi: a) Əfqanlar Mir Üveys oğlu Mahmud xanın rəhbərliyi altında Qəndəharda üsyan qaldırmış, İranın bir çox şəhərləri onlar tərəfindən ələ keçirilmiş və paytaxt İsfahan mühasirəyə alınmışdır; b) Səfəvi dövlətinin daxilində baş verən bu üsyanların Osmanlı sərhədlərinə yaxın ərazilərə yayılması mümkün görüldüyündən, Osmanlı imperiyasının şərq sərhədləri üçün böyük təhlükə yaradır; c) Buna görə də, bir müddət Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış və yenidən Səfəvilərə geri verilən şərq sərhədlərindəki Rəvan, Təbriz, Gəncə və Tiflis kimi bəzi şəhər və qalalar yenidən Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilində alınmalı və dövlətin şərq sərhədlərinin mühafizəsi təmin edilməlidir; d) Mötəbər fikh kitablarına görə rafizi (yəni şiə - T.N.) əhalisi mürtəd və küfr hesab edildiyindən onlarla savaşımaq müşriklərlə müharibə aparmaqla eynidir; e) Osmanlı dövlətinin şərqdə asayışı və təhlükəsizliyi təmin etmək, müsəlman türklərin yaşadığı bəzi şəhərləri şiələrin zülmündən qurtarmaq üçün onları ələ

keçirmək məqsədilə Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə elan etməyə heç bir maneə yoxdur [109,13-14; 106,74-75; 119,85].

Osmanlı dövləti alınan bu qərara uyğun olaraq Bağdad, Bəsrə, Mosul, Van və Ərzurum valilərinə müharibə üçün hazırlıqlı olmaları barədə əmrlər göndərirdi. Lakin Ərzurum valisi Silahdar İbrahim paşanın dərhal hərəkətə keçmək istəyinə müsbət cavab verilmədi. Sultan III Əhmədin ona göndərdiyi fərmanda deyilirdi ki, madam ki, paytaxt İsfahan hələ təslim olmamışdır İran təcavüzə icazə vermirəm. İsfahan ələ keçirilən kimi dərhal hərəkətə başlayarsan. Az sonra şərq valilərindən birinə göndərilən fərmanda «İsfahan Mahmud xan tərəfindən zəbt olunsun da, Mir Üveys oğlunun məqsədi aydın olmadığı üçün heç bir hərəkət etməyin» [356,174-175; 109,14-15].

Osmanlı imperiyası Səfəvi dövləti ilə bağlı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq, Sultan III Əhməd hərbi əməliyyatlara başlamaqda ehtiyatlı hərəkət etdi. M.Aktepənin fikrincə, Osmanlı sultanını belə ehtiyatlı davranmağa vadar edən iki amil vardı. Bunlardan birincisi, Şirvan xanları məsələsi, digəri isə Təhmasib xanın vəziyyəti idi. Osmanlı dövlətinin Səfəvi torpaqları və bilavasitə ölkənin qərbində olan şəhər və qalalarla bağlı narahatlığı ilə paralel olaraq Rusiya da İrandakı qarışıqlıqlardan istifadə edərək müəyyən haqlara sahib olmağa çalışırdı. Prut sülhünə görə, Qara dəniz və Azov dənizindən uzaqlaşdırılan Rusiya Osmanlı dövlətindən öncə hərəkət edərək Qafqaz üzərindən və İrandan keçməklə Hind okeanına çıxmağa çalışırdı. Bunun üçün Tiflis, Dağıstan və Şirvanda möhkəmlənməyə çalışırdı. Buna görə də, Dağıstan və Şirvan əhalisi Ruslara qarşı Osmanlılardan yardım tələb etdilər. Bununla da, Osmanlı dövləti Qafqaz

məsələsi ilə bağlı Rusiya ilə mübarizəyə başlamalı oldu [109,15-16]. M.Aktepənin Osmanlı dövlətinin Qafqaz uğrunda Rusiya ilə mübarizəyə başlamasını Dağıstan və Şirvan əhalisinin gözlənilən Rusiya təhlükəsindən qorumaq tələbləri ilə bağlamağa çalışmasının heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, Osmanlı dövləti də Rusiya kimi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışırdı.

1722-ci ilin oktyabrında Osmanlı sultanı Ərzurum valisi İbrahim paşanı Tiflis üzərinə göndərirdi kimi, dekabr ayında da Dərviş Mehmed Ağa vasitəsilə Hacı Davuda sultanın məktubu çatdırıldı. Hacı Davud Osmanlı dövləti tərəfindən Şirvan xanı kimi tanındı. Osmanlı sultanı Davud xanın Şirvan xanı təyin edildiyini və Osmanlı dövlətinin himayəsi altına alındığını elçisi qapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa vasitəsilə çar I Pyorta bildirdi [109,16-17; 356,176-177].

Osmanlı dövlətini Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaqla bağlı daha tədbirli davranmağa vadar edən amillərdən biri də II Təhmasibin vəziyyəti idi. İsfahanın Mahmud tərəfindən mühasirəyə alındığı zaman Qəzvinə qaçmağa nail olan Təhmasib Təbrizə gələrək özünü şah elan etmişdi. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, II Təhmasib bu vəziyyəti Osmanlı sultanına bildirmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmək istədi. O, Van valisi vasitəsilə Ərzurum hakimi İbrahim paşaya məktub göndərdi [356,175]. Lakin Osmanlı hökuməti Şah Hüseynin hələ ölümü ilə bağlı dəqiq bir məlumat alınmadığı üçün oğlunun şah seçildiyini qəbul etməyəcəyini İbrahim paşa vasitəsilə II Təhmasibə bildirdiyinə görə, onun göndərmək istədiyi elçi Ərzurumda saxlanıldı [356,175; 109, 17-18]. Bununla yanaşı, Qafqaz bölgəsində Rusiyanın atacağı addımlar Osmanlı dövlətinə məlum olmadığına görə,

Səfəvilərlə bağlı hər hansı bir münasibətdə olmaq istəmirdi. Buna görə də, Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq tərəddüd keçirirdi [109,18].

İ.H.Danişmənd yazır ki, Osmanlılar Rusiyaya qarşı yay kampaniyasına hazırlıq üçün yaz vaxtını əldən qaçıdırıb, yalnız Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatların fəallaşması ilə kifayətlənməyə məcbur oldular. Osmanlı ordusunun vəzifəsi Mir Mahmudu qabaqlayaraq, Qərbi İranı və cənub-şərqi Qafqazı ələ keçirmək, başlıcası isə ruslardan əvvəl Bakıya yaxınlaşıb onu tutmaq idi [161,13; 54,46]. Açıq silahlı müdaxiləyə hazırlaşan Osmanlı sarayı eyni zamanda öz hərəkətlərinə diplomatik yolla hüquqi don geyindirməyə yönəldilmiş tədbirlər də görürdü. 1722-ci il avqustun əvvəllərində Osmanlı vəziri Bəkir ağa adlı bir şəxs vasitəsi ilə Səfəvi sarayına məktub göndərirdi. Həmin məktubda Mir Mahmud «İranda böyük əngəllər törədərsə», onda Osmanlı sarayının yardım edəcəyi vəd olunur, qoşunların sərhəd yaxınlığında bunun üçün toplanmışı bildirilirdi. Lakin Səfəvi dövlətinin sərhədanı ərazisinin sakinləri Bəkir ağanı Şah sarayına getməyə buraxmadılar və o, geri qayıtmağa məcbur oldu [54,46-47].

1722-ci ilin oktyabrında İrana göndərilmiş diplomatik kuryerlərdən biri – Əhməd ağa İstanbula qayıtdı. Vəzir onun Səfəvi ərazilərində siyasi şərait haqqında məlumatını dinlədikdən sonra bu vaxt Belqradada olan İ.Neplyuyevi öz yanına çağırıdırıb Rusiya çarını həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarla Osmanlı imperiyasının mənafeyinə zərər vurmaqda ittiham etdi [54,35]. Noyabr ayında Osmanlı dəftər-əmini Hacı Mustafa Osmanlı sarayının Rusiya çarının Səfəvi torpaqlarını tərk etməsi haqqında tələbini Neplyuyevə bəyan etdi və onu öz hökumətinə bildirməyi tapşırırdı [54,36-37].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. 1722-ci il oktyabrın 23-də səkkiz aylıq mühasirədən sonra əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahanı ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyn Mir Mahmudun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Paytaxtdan hələ iyun ayında qaçan Şah Sultan Hüseynin oğlu Təhmasib isə noyabr ayında özünü şah elan etdi. Belə bir vəziyyətdə Səfəvi dövləti ilə uzun müddət sülh münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyası yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi. Lakin Osmanlı imperiyasının bu bölgədəki maraqları 1722-ci ilin yayında Xəzərsahili vilayətlərə yürüşə çıxmış rus çarı I Pyotrun maraqları ilə toqquşurdu [300,106; 23,108].

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və əfqanların zərbələri altında süqut etməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə səbəb oldu. Baş verən müharibələr Nadir şahın ölümünə qədər davam etdi [324,78].

1722-ci ilin sonlarına doğru Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq niyyəti xeyli gücləndi. Yalnız I Pyotrun Dərbənddən Həştarxana, oradan da Moskvaya qayıtması Osmanlı sarayını bir qədər sakitləşdirdi və bölgədəki gərginlik nisbətən səngidi. Bununla belə, 1722-ci ilin sonlarında Şirvan Osmanlı sultanının himayəsi altına alındı və Hacı Davud Krım xanı səviyyəsində səlahiyyətlərə malik oldu. Şirvanın Osmanlı himayəsinə alınmasından sonra sultan sarayı Rusiyaya öz səfirini göndərdi. 1723-cü il fevralın 13-də Osmanlı səfiri I Pyotr tərəfindən qəbul olundu və sultanın məktubu ona təqdim olundu. Həmin məktubda sultan bildirirdi ki, Şirvan artıq Osmanlı himayəsinə qəbul olunub, rusların işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan əhali Osmanlı

vətəndaşları olduqları üçün o, razı ola bilməz ki, sünnilər xristianların hakimiyyəti altında qalsın. Sultan tələb edirdi ki, Rusiya sülhün tərəfdarıdırsa onda gərək qoşunlarını Dağıstandan çıxarsın, orada ucaltdığı qalaları uçursun və niyyətindən əl çəksin [86,109]. Rusiyanın cavabında Osmanlı dövləti ilə sülhün davam etməsinin vacibliyinə toxunulur və eyni zamanda Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bölüşdürülməsi təklif olunurdu.

İlk vaxtlar Osmanlı dövləti buna razı olmadı. Osmanlı sarayının rəsmiləri bildirdilər ki, Şirvan artıq Osmanlı himayəsinə götürülüb, İsfahanı isə sünni əfqanlar tutublar. Yəni, əslində məsələ həll olunub. Keçmiş Səfəvi ərazisi Osmanlı dövləti tərəfindən himayə olunmalıdır. Onun parçalanması Osmanlı dövlətinin istəyinə uyğun deyildir. Bununla da, Osmanlı dövləti Rusiyanın təklifi ilə razılaşmadı. Lakin onlar arasında məsləhətləşmələr və müzakirələr davam etdirildi. Osmanlı dövləti öz mövqeyində ısrarlı ola bilmədi. Çünki İsfahan əfqanlar tərəfindən işğal edilsə də, Səfəvi dövləti ərazisində təkhakimiyyətlik təmin edilmədi. Mahmud İsfahanda taxta oturduğu halda, II Təhmasib də üzünü ölkənin şimalında şah elan etmişdi. Osmanlı sarayına yaxşı məlum idi ki, Rusiya II Təhmasiblə əlaqələr qurmağa, işğal etdiyi ərazilərin onun tərəfindən rəsmiləşdirilməsinə çalışır. Bu baş tutardısı, Rusiya Osmanlı dövlətinin niyyətlərinin həyata keçməsinə mane olardı. Səfəvi ərazilərinin bölüşdürülməsi üstündə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müzakirələr fasilələrlə 1723-cü ildə bütün il boyu davam etdi [86,109-110]. 1723-cü ildə Osmanlı-Rusiya danışıqlarının davam etdiyi dövrdə II Şah Təhmasib özünün Rzaqulu Mirzə adlı elçisini İstanbul sarayına göndərdi və sultandan yardım istədi. Am-

ma İstanbul sarayı bu xahişi cavabsız qoyaraq Rusiya ilə müzakirələri davam etdirməyə üstünlük verdi [86,110].

Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdəki uğurlarından narahat olan Osmanlı sultanı müzakirə masası arxasında əldə edə bilmədiyini silah gücünə əldə etmək istəyirdi. Buna görə də, 1723-cü ilin yazında öz ordusunu Cənubi Qafqaza göndərdi. Osmanlı şeyxülislamı Abdullah Əfəndinin verdiyi fətva uyğun olaraq Osmanlı ordusunun üç istiqamətdə hərbi yürüşü başlandı. Ərzurum valisi İbrahim paşa yanında Diyarbəkr valisi Arifi Əhməd paşa ilə Qars bəylərbəyi İshaq paşa və Şəbinqarahisar mutəsərrifi İbrahim paşa olmaqla Tiflis üzərinə yürüşə başladı [356,177; 109,18]. 1723-cü ilin yanvarında şah Kartli çarı VI Vaxtanqı hakimiyyətdən kənarlaşdırdı və onun yerinə İrəvan bəylərbəyliyi idarə edən Kaxeti çarı Konstantini (Məhəmmədqulu xan) təyin etdi. Lakin Osmanlılar tərəfinə keçən Məhəmməd Qulu xan Osmanlı ordusu yaxınlaşdığı zaman qalanın açarlarını və iri məbləğdə pul verib, İrəvan və Gəncəni də Osmanlıya təbə edəcəyinə söz verdi. İyul ayında İbrahim paşa Tiflisə daxil olaraq orada Osmanlı qarnizonunu yerləşdirdi [356,177; 109,18; 54,47]. Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması Osmanlı-Rusiya münasibətlərini xeyli kəskinləşdirdi.

Osmanlı dövləti öz əməliyyatlarını genişləndirməyi və Azərbaycanın ruslar tərəfindən hələ işğal edilməmiş torpaqlarını ələ keçirməyə qərara aldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyasının hakim dairələri arasında heç də hamısı dağılmaqda olan Qızılbaş dövlətinə qarşı müharibəyə razı deyildi. Divanda müfti Abdulla Əfəndinin şiələrə qarşı müharibə etməsi barədə fətvası oxunanda Sultan sarayının

keçmiş hakimi Kamal Əfəndi qeyd etdi ki, qibləyə üzünü tutan adam təhqirə məruz qalmamalıdır. Kamal Əfəndi bu sözlərə görə Lemnos adasına sürgün olundu [54,49].

1723-cü il iyulun sonlarında Bakının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi Osmanlı hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Osmanlı imperiyasının Şirvandakı nümayəndəsi Osman paşa avqustun 17-də qasid Mahmud ağa adlı bir şəxsi məktubla Bakıdakı rus komandanlığının yanına göndərərək rus qoşunlarının bu şəhəri tutmasına Osmanlı hökumətinin narazılığını bildirdi [54,51].

1723-cü il avqustun 17-18-də Sultanın iştirakı ilə keçirilən divanda danışıqların başlanmasınadək rus qoşunlarının hələ tutmadığı torpaqları, o cümlədən Xəzər dənizi sahilindəki torpaqları zəbt etmək qərara alındı. Bu qərara uyğun olaraq Ərzurumlu İbrahim paşa Tiflis istiqamətində, Trabzon valisi Qara Mustafa paşa Bakı istiqamətində hərəkət etməli idilər [54,49-50].

Bakının ruslar tərəfindən tutulmasından sonra Osmanlı hökuməti Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün maksimum qüvvə sərf edərək ilk zərbəni Gəncəyə yönəltdi. Osmanlı ordusu Gəncəni tutmaqla artıq Osmanlı himayəsini qəbul etmiş Hacı Davudun qüvvələri ilə birləşmək məqsədi güdürdü. 1723-cü ilin oktyabrında Ərzurumlu İbrahim paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Gəncə üzərinə yürüşü başlandı. Şəhərə yaxınlaşan Osmanlı ordusu Səlim təpəsində düşərgə saldı. Gəncə uğrunda amansız döyüşlər başladı. Osmanlı ordusunun ön dəstələri şəhərə daxil olsa da, məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılardan təxminən 4 min nəfər öldürülmüş və min nəfər yaralanmışdı [54,52]. Osmanlı ordusu bu uğursuzluqdan sonra geri çəkilmək məcburiyyə-



tində qaldı. M.Aktepənin fikrincə, İbrahim paşa 1723-cü il oktyabrın 10-da Gəncəni ələ keçirmişdi. Lakin baş komandanlıqdan azad edildiyini öyrənərək Osmanlı ordusunu buraxaraq Tiflisə geri dönmüşdü [109,23].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı ordusunun Gəncəyə yürüşü uğursuz olmuşdu. Gəncəlilərin inadlı müdafiə olunması, osmanlılar tərəfindən həbs olunmuş, sonralar həbsdən qaçmış Səfəvi bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın topladığı yeni qüvvələrlə Gəncəyə yaxınlaşması Osmanlı ordusunun Gəncə mühasirəsindən əl çəkərək geri çəkilməsinə səbəb olmuşdur.

İ.H.Danişməndin fikrincə, Sultan döyüşsüz təslim olan Tiflisdə 132 gün ləngidiyinə və ruslara Bakını ələ keçirmək imkanı verdiyinə görə İbrahim paşaya qəzəblənmişdi [161,13-14]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Ərzurum valisi və sərsərgər Silahdar İbrahim paşanın ləng hərəkət etməsi, tamahkarlığı və Şirvan hakimi Davud xana yardım etməyərək Bakının ruslar tərəfindən tutulmasına şərait yaradaraq dövlətin nüfuzuna ağır zərbə vurduğuna görə sərsərgər vəzifəsindən azad edildi və yerinə Arifi Əhməd paşa təyin edildi [356,178].

Bu dövrdə Peterburqda çar Rusiyası ilə şah elçisi arasında sülh müqaviləsi bağlanması xəbəri Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı münasibətləri ifrat dərəcədə kəskinləşdirdi. Şah II Təhmasib Rusiyaya elçi göndərmək haqqında qərarını dəyişsə də, onun iradəsinin əksinə olaraq Səfəvi nümayəndəsi İsmayıl bəy Peterburqa gəlmiş və 1723-cü il sentyabrın 12-də I Pyotr hökuməti özü üçün əlverişli olan müqavilə bağladı. Müqavilə Rusiyanın Xəzəryanı əyalətləri tutmasını qanuniləşdirdi, ona Astrabadla birlikdə qalan bütün məntəqələri işğal etmək hüququ verdi. Lakin II Təhmasib

İsmayıl bəyin çar hökuməti ilə bağladığı müqaviləni təsdiq etmədi və hətta müqavilənin mətnini gətirmiş Rusiya nümayəndəsini qəbul etməyərək, «həqarətlə və heç bir həqiqi cavab vermədən Ərdəbildən qovdu» [54,54].

Peterburqda imzalanmış müqavilə Osmanlı sultanı tərəfindən də etibarsız elan edildi, çünki hesab edilirdi ki, Təhmasib şah oğlu olsa da, özü hələ şah deyil və buna görə də müqavilə bağlamaq hüququ yoxdur. Elə bu dövrdə II Şah Təhmasib kömək almaq üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etməli oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, II Şah Təhmasibin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq üçün 1723-cü ilin martında göndərdiyi ilk elçisi Bərxudar xan İstanbulla göndərilməyərək öncə Şəhrizor və Ərzurumda saxlanılmış, 1723-cü ilin noyabrında isə İrəvana Arifi Əhməd paşanın yanına qaytarılmışdır. Həmin ilin oktyabrında İstanbulla gəlməsinə icazə verilən Murtuzaqulu xanın gətirdiyi məktub ciddi qarşılanmadı. O, Səfəvi dövlətinin düşmüşi olduğu ağır vəziyyət, siyasi uğursuzluqlarla bağlı təcili İstanbuldan geri göndərildi. Murtuzaqulu xana açıqca bildirilər ki, Səfəvi xanədanlığının süqut etdiyi, Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran və Astrabad artıq rus çarının, İsfahan Mahmudun, Qəndəhar isə Mir Qasımın əlinə keçdiyindən Osmanlı imperiyası da Təbriz və İrəvan ətrafındakı torpaqları, nə qədər ki, onlar düşmən əlində deyil tutmaq qərarına gəlib. Osmanlı hökuməti II Təhmasibə bu torpaqları könüllü Osmanlı imperiyasına güzəştə getməyi təklif edib, əvəzində isə İranın qalan torpaqları üzərində onun hakimiyyətini tanıyacağını vəd etdi [106,78; 109,21; 256,320; 119,94; 246,155; 263,927; 54,54-55]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Osmanlı hökuməti Murtuzaqulu xan vasitəsilə II Təhmasibə verdiyi cavab-

da ölkənin şərqdən və şimaldan işğallara məruz qaldığı bir vaxtda Osmanlı dövlətinin öz təhlükəsizliyi üçün hadisələrə seyrçi qalmayacağı və əgər Osmanlı ordusunun ələ keçirdiyi ərazilərin Osmanlı dövlətində qalmasına razılıq verilərsə onun himayə olunacağını bildirilmişdi [356,175 qeyd 3].

Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi uğrunda 1722-ci ildə başlayan Osmanlı-Rusiya diplomatik danışıqlar rusların Dağıstana hücumu ilə bağlı dayandırılsa da, 1723-cü ildə Fransa'nın İstanbuldakı səfiri de Bonakın vasitəçiliyi ilə yenidən davam etdirildi. S.M.Bilgənin fikrincə, rus elçi İ.İ.Nepliyuyevlə Ali divanda aparılan danışıqlar nəticəsində Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi ilə bağlı 1724-cü il iyunun 24-də İstanbul müqaviləsi bağlandı. Osmanlı dövləti tərəfdən müqaviləni sədrəzəm Damad İbrahim paşa ilə rəisül-küttab Mehmed Əfəndi, və dəftər əmini Hacı Mustafa Əfəndi, Rusiya tərəfindən isə İ.İ.Nepliyuyev imzaladı [301,184; 357, 522-523]. Altı maddə və bir əlavədən ibarət olan müqavilə görə, Səfəvi imperiyası, o cümlədən Azərbaycan torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü, Kür çayı sərhəd elan olundu. Osmanlı dövlətinin himayəsi altında qalan və Hacı Davudun nəzarətində olan Şirvan yarımüstəqil xanlıq elan edildi. Qəzvinə şah elan edilən II Təhməspə tax-tacı geri almaqda yardım etmək şərti ilə Bakı və Dərbəndlə yanaşı digər Xəzərsahili ərazilər – Gilan, Mazandaran və Astrabad da Rusiyaya verildi. Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Əcəm İraqı Osmanlı dövlətinə çatdı [bax: 275, 29-37; 356,193; 357,523; 301,184-185].

Göründüyü kimi, bağlanmış müqaviləyə görə Osmanlı imperiyası Azərbaycanın çox hissəsinə nəzarət hüququ əldə etdi, eyni zamanda Bakı, Dərbənd və digər Xəzərsahili məntə-

qələrin Rusiyaya keçməsinə razılıq verdi. S.M.Bilgənin fikrinə, İstanbul müqaviləsi Rusiya üçün diplomatik qələbə idi. Çünki, Səfəvilərə məxsus Cənubi Qafqaz və Qərbi İranın böyük bir hissəsinin Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsinə razılıq verilməsi qarşılığında Xəzər dənizi sahillərinə sahib olmağı Osmanlı dövlətinə qəbul etdirildi. Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarını ilhaq siyasəti Nadir şahın ortaya çıxması ilə uğursuz oldu [335,114; 301,185].

M.Aktepə yazır ki, bu müqavilədən ən çox zərər çəkən şübhəsiz ki, danışıqlara dəvət edilmədən haqqında qərar verilən Səfəvilər və onu təmsil edən II Təhmasib idi. Ölkəsi Əfqanlar, Osmanlılar və Ruslar tərəfindən bölüşdürülmüş, özünə isə Xəzər dənizinin cənubunda Tehran, Qəzvin, Rəşt, Zəncan və Qum şəhərləri qalmışdı. Buna görə də Fransanın vasitəçiliyi ilə Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında imzalanmış müqaviləyə haqlı olaraq etiraz etdi və İstanbul müqaviləsini tanımadığını bildirdi [109,32-33].

#### *4.2. 1724-cü il İstanbul sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması*

İstanbul müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ilhaq etməyə Rusiyanın razılığını alan Osmanlı hökuməti müqavilənin şərtlərini həyata keçirməyə girişdi. Dağılmaqda olan Səfəvi dövləti hücumə keçmiş Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Səfəvi qoşunları pərakəndə şəkildə ancaq ayrı-ayrı şəhər və qalalarda müdafiə olunur və düşmənin yolunu kəsməyə cəhd etmirdilər [54,65].

İstanbul danışıqlarının sonlarına yaxın Osmanlı ordusu Azərbaycanda və dağıdılmış Səfəvi dövlətinin digər bölgələrində hücum əməliyyatlarını yenidən genişləndirdi. 1724-cü ilin aprelində Van sərəsgəri Abdulla paşa 60 min nəfərlik ordu ilə Vandan Azərbaycanın içərilərinə yürüş etdi. May ayında Şərq cəbhəsi sərəsgəri Arifi Əhməd paşa 60 minlik ordu ilə Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi. İyunun ortalarında Osmanlı ordusu Arpaçay vadisinə yetişib burada mövqe tutdu. İyunun 17-də İstanbuldan gələn Silahşor Kemanli Mustafa Ağa İrəvanın bir an öncə fəth edilməsi və fəth edildiyi təqdirdə erməni ortodoks kilsəsinin mərkəzi «Üçmüədzin kilsəsinə girilməməsi və talan edilməməsi» ilə bağlı Sultan III Əhmədin fərmanını Arifi Əhməd paşaya təqdim etdi [301,185-186]. Ətraf mahalların bəyləri, başda katolikos olmaqla Üçmüədzin keşişləri və İrəvan qalasının bayraqdarı Məhəmməd Zaman bəy Osmanlı ordugahına gəlib itaət bildirdilər. Lakin buna baxmayaraq İrəvanın mühasirəsi üç ay davam etmişdi. İrəvan hakimi Əliqulu xanın rəhbərlik etdiyi qala müdafiəçiləri təslim olmaqdan imtina etdilər. İyunun 24-də mühasirəyə alınan İrəvan qalası sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Yalnız oktyabrın 7-də Osmanlı əsgərləri iç qalaya daxil ola bildilər. Qala müdafiəçiləri on min nəfər itki verdilər, 15 min nəfərə yaxın qadın və uşaq əsir alındı [bax: 109,47; 356,178; 301,185; 54,65-66]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, İrəvanın fəth olunması Osmanlı dövlətini razı salmış, bu xəbərdən məmnun olan Sultan III Əhməd Arifi Əhməd paşaya göndərdiyi xətti-hümayunda ona müqafat olaraq 15 min kuruş hədiyyə göndərmiş və Diyarbəkrə yanaşı İrəvan bəylərbəyi təyin etmişdi [356,178; 370,248; 301,186].

Osmanlı hökuməti Təbrizin tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1724-cü ilin yayında Köprülü Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Salmas, Xoy, Çors, Tasuc və Mərəndi ələ keçirərək Təbriz üzərinə hərəkət etdi [356, 179]. Osmanlı ordusu Şorsu adlı yerdə Təbriz hakimi Alay-qoğunun başçılığı altında təbrizlilərlə ilk döyüşə girdilər. Lakin təbrizlilər düşmənin 25 minlik ordusu qarşısında duruş gətirməyərək, döyüşdə 10 min əsgər itirdikdən sonra şəhərə doğru geri çəkildilər [391,30-31; 23,113]. Səfəvi qoşununu təqib edən Osmanlı ordusu tezliklə Təbrizə yaxınlaşaraq avqust ayında onu mühasirəyə aldı. Təbriz sakinlərinin sona qədər mübarizə aparmaq qətiyyəti, mühasirəyə ciddi hazırlıq görməsi öz müsbət nəticəsini verdi. İ.H.Danişmənd yazır ki, 1724-cü ilin avqustun 31-də Təbrizin Osmanlı qoşunları tərəfindən ilk mühasirəsi uğursuz oldu [161,15]. İ.H. Uzunçarşılıının fikrincə, qış daha erkən gəldiyi üçün Abdulla paşa mühasirəni dayandıraraq Tasuca çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Onun bu addımı Osmanlı sultanı tərəfindən xoş qarşılanmadı, Bağdad valisi və Həmədan sərəsgərinə göndərilən hökmlərdə Abdulla paşaya kömək etmələri əmr edildi [356,179-180].

Qışın başlanması ilə Osmanlı komandanlığı Səfəvilər dövlətinin ərazisində hücum əməliyyatlarını təxirə salmalı oldu. Mövsümi fasilədən istifadə edərək osmanlılar sıraları seyrəlmiş olan ordunu yenidən komplektləşdirilməyə başladılar. Beləliklə, 1724-cü il kampaniyası ərzində ciddi tələfata baxmayaraq, Osmanlı imperiyası nisbətən kiçik ərazini tutmağa müvəffəq olmuşdu. Əldə olunan məlumata görə, Osmanlı dövləti Xoy, Həmədan, İrəvan və Təbriz yaxınlığında 40 min nəfər döyüşçü itirmişdi [54,69].

1725-ci ilin fevralında İrəvandakı qoşunlar Təbriz istiqamətində irəliləməyə başladı. Osmanlı ordusu ciddi müqavimətdən sonra Xoyu ələ keçirsə də, Şahbaz xanın rəhbərliyi altında daxili qalanın müdafiəçiləri mayın 1-nə kimi müqavimət göstərdi. Xoyu və ardınca da Mərəndi ələ keçirən Abdulla paşa iyulun ortalarında Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı. Təbrizin müdafiəsinə rəhbərlik edən Abdulla xan Osmanlılarla döyüşdə məğlub olaraq geri çəkildi. İyulun 17-də Osmanlı qoşunları Təbrizi mühasirəyə aldılar. S.M.Bilgənin fikrincə, Köprülü Abdulla paşa 1725-ci il avqustun 3-də Təbrizi ələ keçirdi [301,186]. Təbriz uğrunda döyüşlərdə Osmanlı ordusu böyük itkilər verdi. T.T.Mustafazadə yazır ki, Osmanlı hökumətinin verdiyi məlumata görə, onlar Təbriz uğrunda döyüşlərdə 30 min adam itirdilər [54,70-71].

Təbrizin alınması İstanbulda bayram edildi. Hərbi xidmətlərinə görə mükafat olaraq Abdulla paşaya Rakkanın canişinliyi tapşırıldı, oğlu Əbdürrəhmana isə üç buncuqlu paşa rütbəsi verildi. Təbrizin ələ keçirilməsi ilə eyni vaxtda Arifi Əhməd paşanın ordusu Luristan əyalətini ələ keçirdi [301, 186; 54,71].

Mazandarana sığınmaq məcburiyyətində qalan II Şah Təhmasib Təbrizin və ətrafının tutulmasını eşidəndən sonra Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşaya məktub yazdı. Səfəvi xanədanının varisi Səfəvi ərazisində vəziyyətin daha da pisləşməsində osmanlıları qınayır və bildirirdi ki, onlar əfqanların hücumundan istifadə edib öz niyyətlərini həyata keçiriblər. II Təhmasib məktubunda bildirirdi ki, ruslara da məktubla müraciət edib. Amma qeyri-müsəlmanlarla əlaqələri davam etdirmək istəmir. Səfəvi şahı bildirirdi ki, osmanlılar müharibəni dayandırsalar, əfqanlara qarşı mübarizə aparmaqda

ona yardım etsələr müəyyən ərazi güzəştlərinə baxıla bilər. Lakin osmanlılar bu təklifə çox ehtiyatla yanaşdılar. Çünki Osmanlı sarayı həm Təhmasiblə, həm də Mahmudun əvəzinə taxta çıxmış Əşrəflə münasibətlərin bir dəfəlik korlanmasını istəmirdi. Osmanlı sarayı müsbət cavab verilmədiyi halda II Təhmasibin Rusiyaya yaxınlaşacağından da ehtiyat edirdi. Ona görə Osmanlı Rusiya tərəfini xəbərdar etməklə II Təhmasibin yanına öz səfirini göndərdi. Amma bu səfirin apardığı müzakirələrin bir nəticəsi olmadı [86,112-113].

İ.Külbilgənin fikrincə, 1725-ci il aprelin sonunda Şah Təhmasib Əşrəf şaha qarşı mübarizədə Osmanlı sultanından yardım almaq məqsədi ilə öz elçisini Ərzuruma göndərdi. Osmanlı sarayı Səfəvi elçisinin gəlişi ilə bağlı İstanbulla məlumat verən Gəncə və Şirvan sərsəgəri vəzir Mustafa paşaya bildirdi ki, əgər elçi vacib məlumatla gəlibsə İstanbulla yola salınsın, yox isə geri qaytarılsın. Səfəvi elçisinin gətirdiyi təkliflər bəyənilmədiyi üçün geri qaytarıldı [246,190].

1725-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumlarının digər daha mühüm strateji obyektə Gəncə şəhəri idi. Sultan hökuməti Gəncənin ələ keçirilməsi üçün Ərzurum bəylərbəyi Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında ordu göndərdi. Sarı Mustafa paşanın ordusu Kırım xanının oğlu və qardaşının Gəncəyə yaxınlaşan qoşunları ilə möhkəmləndirilmişdi [54,71]. İki aylıq mühasirədən sonra sentyabrın 6-da Sarı Mustafa paşanın qoşunları Gəncəni ələ keçirdi. Həmin il dekabrın sonlarında 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə Səfəvilərə qalması olan Ərdəbili ələ keçirildilər. Təbriz hakimi Abdulla paşa 1726-cı ilin əvvəllərində general Levaşova məktubunda yazırdı ki, Ərdəbili onlar II Təhmasibin özünü osmanlıların düşməni kimi aparmasına cavab olaraq ələ keçirmişlər [54,73].



Beləliklə, 1723-1725-ci illərdə Osmanlı imperiyası Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər ərazini işğal etdi. M.Ərəndilin fikrincə, Osmanlılar keçmiş Səfəvi imperiyasının 300 min km<sup>2</sup> ərazisini ələ keçirmişdilər [180,115; 263,928].

U.Kurtaranın fikrincə, 1723-cü ildən 1730-cu ilə qədər müharibədə üstünlüyə nail olan Osmanlı dövləti üçün hər şey yolunda gedirdi. Hətta, Səfəvi şahının sülh danışıqları üçün göndərdiyi elçiləri belə qəbul etmədi [263,182].

Bu ərəfədə özünü İran şahı elan edən əfqanların başçısı Əsrəf Osmanlı qoşunlarının keçmiş Səfəvi dövlətinin ərazisindən çıxarılması tələbi ilə öz nümayəndəsini – Əbdüləziz xanı İstanbula göndərdi. Osmanlı hökuməti, təbiidir ki, Əsrəfin bu təklifini rədd etdi [263,929; 54,78]. Osmanlı dövləti Əsrəf şaha qarşı ordu göndərilməsinə qərar verdi. Osmanlı hökuməti hətta II Təhmasibi öz tərəfinə cəlb etməyə cəhd etdi və bu məqsədlə şah ilə danışıqlar üçün ruznaməçi Mustafa Əfəndi Təbrizə göndərildi [263,929; 54,78]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Əsrəf şahın Osmanlıların İrandan zəbt etdikləri əraziləri istəməsi və islam xəlifəsinə qarşı mübarizəyə başladığına görə Osmanlı hökuməti ruslarla bərabər Səfəvi şahı II Təhmasibə yardım etməyi qəbul etmişdi [356,294-295].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Əsrəf şahdan İsfahanı azad etməyə çalışan II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə barışıq imzalamaq niyyətində olduğunu, osmanlıların işğal etdikləri ərazilərə təcavüz etməmək şərti ilə üç illik bir saziş bağlamaq təklifini Təbriz sərəsgəri Köprülü Abdulla paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirdi. Onun bu müraciətinə cavab olaraq Osmanlı dövləti Səfəvilərdən alınan ərazilərin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə danışıqlara razılıq verərək birinci

ruznaməçi Mustafa Əfəndini Təbrizə göndərdi [356,186-187]. İ.Külbilgənin fikrincə, İstanbulla gələn Şah Təhmasibin elçisi Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Səfəvi torpaqlarının sultanın hakimiyyəti altında qalacağı şərti ilə üç illik atəşkəsin əldə olunmasına çalışmışdı. Səfəvi elçisi Şah Təhmasibin atası Şah Sultan Hüseyn dövründə olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Osmanlı sarayı bu təklif qarşısında ələ keçirilən Səfəvi ərazilərin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə Şah Təhmasibin şahlığının təsdiq edilməsi ilə bağlı müqavilə bağlamağa razılıq verdi. Bu məqsədlə ruznaməçi Mustafa Əfəndi may ayında Təbrizə göndərildi [246,191].

Osmanlı hökumətinin birdən-birə II Şah Təhmasibi ciddi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Əsrəf şahın Osmanlı dövlətinə meydan oxuması və müharibəyə hazırlaşması III Sultan Əhməd Təhmasiblə ittifaqda ona qarşı mübarizə aparmağa sövq etmişdi. Hər halda Təhmasib Əsrəf şahı məğlub olaraq Mazandarana çəkilsə də, yaxın günlərdə onun necə addım atacağı bəlli deyildi. Buna görə də Təhmasiblə əlaqələrin tamamilə kəsilməsi diplomatik baxımdan uyğun görülmədi. Osmanlı sarayı üçün kimin Səfəvi şahı olacağı önəmli deyildi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi torpaqları təsdiq etməyə hazır olan şəxsi şah kimi qəbul etməyə hazır idi [246,191]. 1726-cı ilin iyun ayında Təhmasibin nümayəndəsi ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gələn Mustafa Əfəndinin, iyul ayında isə Raqıb Əfəndinin apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi [246,191].

Bu zaman Əsrəf Osmanlı ordusunu keçmiş Səfəvi ərazilərindən zorla sıxışdırıb çıxarmaq qərarına gəldi. O, Təbrizdə Osmanlı qoşunları arasında xəstəlik epidemiyasının

yayılmasından xəbər tutaraq bu istiqamətdə hücumu gücləndirdi. Lakin, Həmədana ələ keçirmək təşəbbüsü uğursuz olduğu üçün Təbriz üzərinə yürüşdən imtina edildi. Osmanlı komandanlığı rəqibin uğursuzluğundan istifadə etməyi və yeni ərazilər fəth etməyi qərara aldı. Əhməd paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun əsas qüvvələri Əsrəfə qarşı yürüşə başladı. Lakin Həmədandan 20 saatlıq məsafədə Əndican düzündə baş verən döyüşdə Əhməd paşa məğlub olaraq Həmədana çəkildi, aparılması çətin olan Osmanlı topları Əsrəf şahın əlinə keçdi. Müvəffəqiyyətdən ruhlanan Əsrəf şah keçmiş Marağa hakimi Şahqulu xanı Ordubadı ələ keçirmək üçün göndərdi, ancaq Təbriz sərəsgəri Həkimoglu Əli paşa bu hücumu dəf etməyə nail oldu [356,184; 263,929; 54,78].

Osmanlı hökuməti son nəticədə Əsrəflə sülh danışıqlarına getdi. 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əsrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı [356,186; 263,929; 54,79]. T.T.Mustafazadə yazır ki, müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [263,929; 54,79]. Lakin İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, sülhə görə əfqanlar ələ keçirdikləri toplarla yanaşı, zəbt etdikləri Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini Osmanlı dövlətinə geri qaytarmağa razı oldular [356,186]. Eyni zamanda, Əsrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [263,929; 54,79].

Bu zaman II Şah Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı. Burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi. Astrabad hakimi Fəthəli xan Qacar II Şah Təhmasibin mövqeyinin zəif olmasından yararlanaraq onu təsiri altına almışdır. 1726-cı ildə o, öz hakimiyyətini qonşu ərəzilərə yaymaq üçün II Şah Təhmasiblə Xorasana yürüş etdi. Bu zaman burada hakimiyyət uğrunda Məlik Mahmud Sistani ilə Əfşar tayfasından olan Nadir arasında mübarizə gedirdi. Rəqibinin üstün olduğunu bilən Nadir Fəthəli xan Qacarı təsirindən xilas olmaq istəyən II Şah Təhmasiblə birləşdi. Məşhədə yürüş zamanı Fəthəli xan Qacar Məlik Mahmudla gizli ittifaqa girdiyi nəzərə alınaraq qətl edildi [263, 929]. Şah ordusunun baş komandanı təyin edilən Nadir xan Təhmasibqulu xan adını qəbul etdi. Az sonra Məlik Mahmud məğlub edildi və Məşhəd azad edildi, ardınca da Herat tutuldu [356,197].

İ.Külbilgə yazır ki, 1726-1728-ci illərdə II Şah Təhmasib Nadirlə birlikdə Xorasan uğrunda əfqanlara qarşı mübarizə apardığı üçün Osmanlı dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqə saxlamamışdı. Lakin Nadir Xorasanda öz mövqeyini möhkəmləndirərək Əsrəf şaha qarşı mübarizəyə başlayan zaman əsas diqqət yenidən Osmanlı işğalı altında olan torpaqlara yönəldildi. Bu andan etibarən II Şah Təhmasib Osmanlı dövlətinə elçilər göndərməyə başladı [246,208]. 1728-ci ilin iyulunda II Şah Təhmasibin elçisi Vəli Məhəmməd xan Beydili Təbrizə gəldi. Bu haqda məlumat İstanbula bildirildiyindən, Osmanlı sultanı elçinin Vana göndərilməsini və hansı təkliflə gəldiyinin öyrənilməsini tələb etdi. Səfəvi elçisi ilə görüşmək üçün maliyyə məmuru Süleyman Əfəndi Təbrizə göndərildi. Lakin sentyabrda sultan elçinin Vana deyil, Gəncəyə, vəzir

Mustafa paşanın yanına göndərilməsi və oradan da İstanbulla yola salınması haqda göstəriş verdi. Mustafa paşa elçinin hansı təkliflərlə gəldiyini öyrənərək İstanbulla çatdırıldığı üçün onun paytaxta getməsinə lüzum qalmadı. 1729-cu ilin yanvarında elçinin Ərzuruma göndərilməsinə qərar verildi [246,208-209].

İ.Külbilgənin fikrincə, Osmanlı dövləti əldə etdiyi uğurları Əsrəf şahı qəbul etdirdiyi üçün Şah Təhmasibin elçisinə xüsusi əhəmiyyət vermədi. Lakin Nadirin Əsrəf şahı qarşı mübarizəyə başlaması xəbəri alındıqdan sonra Osmanlı sultanı fikrini dəyişərək Səfəvi elçisinin İstanbulla göndərilməsinə göstəriş verdi. Noyabr ayında İstanbulla çatan Vəli Məhəmməd xan Beydili şahın məktubunu sultana təqdim etdi. II Şah Təhmasib məktubda Səfəvi taxt-tacında oturduğunu, tezliklə əfqanlarla məsələni həll edəcəyini və əvvəllər olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə dost münasibətdə olmağı arzuladığını bildirirdi. Nadir xan isə göndərdiyi məktubunda Osmanlı sultanını günahlandıraraq bildirirdi ki, əgər Osmanlı dövləti əfqanları müdafiə edərək onlara üz verməsəydi, onlar bu qədər azğınlaşmazdı [246,209].

1729-cu il sentyabrın 29-da Nadir Mehmandustə Əsrəf şahı məğlub edərək Damğana gəlmiş və oktyabrın əvvəllərində öz elçisini Osmanlı sarayına göndərmişdi. Elçi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını sultandan tələb edəcəkdidi. Lakin o, Təbrizdə öldüyü üçün tələblər İstanbulla çatdırılmadı [246,210; 86,163]. İ.Külbilginin fikrincə, Osmanlı sultanı Əsrəf şahla Həmədan müqaviləsini bağlayaraq fəth etdiyi ərazilərin toxunulmazlığına təminat aldığı üçün II Şah Təhmasibin və Nadirin fəaliyyəti ilə heç maraqlanmamışdı. Buna görə də, 1727-ci ildə imzalanmış Həmədan müqaviləsin-

dən 1729-cu ilə kimi davam edən hadisələrə ciddi maraq göstərməmişdi. Şah Təhmasibin göndərdiyi elçilər və məktublar Osmanlı sarayını sanki yuxudan ayıltmışdı [246,210; 86,163].

Y.Öztuna yazır ki, Səfəviləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə səhnəyə çıxan və Təhmasibqulu xan adını alan Nadir xan Əfşar – türk dünyasının yetişdirdiyi sonuncu cahangir tezliklə əfqanların hökmranlığına son qoydu [290,28]. Nadir xan Şiraz yaxınlığında Əsrəf şahın ordusunu məğlub edərək onu İsfahana qaçmağa vadar etdi. 1729-cu ilin noyabrında Səfəvi ordusunun İsfahana yaxınlaşdığını görən Əsrəf şah Qəndəhara qaçmağa məcbur qaldı. O, qaçmaq ərəfəsində dustaq olan Şah Sultan Hüseyni və oğlu Səfi Mirzəni edam etdirdi. Çox keçmədən Əsrəf şah yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [263,929-930]. İsfahanın qapıları Nadirin üzünə açıldı. O, Səfəvi varislərinin görə bilmədiyi bir işi gördü və bu şəhəri düşmən tapdağından azad etdi. Sonuncu Səfəvi şahını alçaldıcı təhqirlərə məruz qoyan, Səfəvi xanədanının axırına çıxmaq istəyən gilzayi əfqanları indi özləri oxşar taleni yaşadılar. Onların bir neçə il sürən hakimiyyəti nadirin qüdrəti qarşısında parça-parça oldu. Bununla da, Nadir Səfəvi hakimiyyətini bərpa etməklə fatehlik tarixinin ən yadda qalan səhifələrindən birini yazdı.

Nadirin İsfahanı almasından iki həftə sonra noyabrın 29-da II Təhmasib böyük təntənə ilə şəhərə daxil oldu. Onun adına xütbə oxundu və sikkə zərb olundu. Nadir öz əlləri ilə onun başına tac qoydu. İsfahan azad edildikdən və II Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra onun tapşırığı ilə Rzaqulu xan Şamlı Osmanlı sarayına elçi göndərildi. Səfəvi hakimiyyətinin bərpa edilməsi, Osmanlı qoşunlarına üstün gəlmiş

Əsrəfin məğlub edilməsi belə bir ümid yaratmışdı ki, Osmanlı sarayı ələ keçirdiyi Səfəvi torpaqlarını bəlkə dinc yolla geri qaytara bilsin. Amma Səfəvi elçisi İstanbulla çatanda Osmanlı sarayının Əsrəfin vəziyyətindən xəbəri yox idi. Buna görə də onunla aydın və konkret danışıqlar aparılmadı [86,175].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il iyunun əvvəllərində II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xan Şamlı İstanbulla gəldi və təmtəraqla qarşılandı. O, iyunun 18-də III Sultan Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Onun təklifləri Osmanlı sarayına bəlli olduğu üçün İbrahim paşa onunla danışıqlara başlayaraq II Şah Təhmasiblə müharibəyə başlamadan mövcud siyasi anlaşılmazlığı həll etməyə çalışdı. Maliyyə çatışmazlığı sədr-əzəmi Səfəvilərlə məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə məcbur edən başlıca səbəblərdən biri idi. Əldə olunmuş razılığa görə, Kirmanşah, Həmədan, Ərdalan, Luristan, Hüveyzə və Təbriz Səfəvi dövlətinə qaytarılır, Tiflis, İrəvan və Kaxeti Osmanlı dövlətində qalırdı. Tiflis və Şirvan xanlığı Krım xanlığı kimi yarım müstəqil şəkildə idarə olunacaqdı [99,25; 356,201-203; 241,183; 246,216; 119, 128,129].

İ.Külbilgə yazır ki, İstanbul ictimaiyyəti əldə olunmuş bu razılıqdan çox narahat olmuşdu. Buna baxmayaraq, Osmanlı sultanı əldə olunmuş barışıqın təsdiq edilməsini arzuladığı üçün Səfəvi torpaqlarına qarətçi yürüşlər təşkil edən Zəncan və Sultaniyyə sancaqlarının mütəsərrifi Timur paşaya Səfəvi dövləti ilə barışıqın əldə olunduğunu bildirərək, bir daha iki dövlət arasındakı barışıqı poza biləcək hərəkətdən çəkinməsinə əmr etmişdi [246,216].

Lakin Osmanlı dövlətinin atdığı bu addım bir nəticə vermədi, Səfəvilər Osmanlıların yenidən müharibəyə girmək

istəmədiklərini hiss etdikləri üçün əldə olunmuş razılığı təsdiq etməyi uzatdılar və ardınca da hücum keçdilər. Qısa müddət ərzində Osmanlı qoşunlarının bir sıra şəhərləri tərk etmək məcburiyyətində qalması Səfəvi dövlətinin cənub-qərb sərhədlərinin bərpa edilməsini təmin etdi. Bir-birinin ardınca şəhərlərin və məntəqələrin azad edilməsi Osmanlı sarayının bölgədə olan qüvvələrinin nigarançılığını artırdı. Osmanlı qoşunları rəhbərliyi yaxşı anlayırdı ki, İranın cənub-qərbi nəzarət altına alındıqdan sonra Nadir üzünü Azərbaycana çevirə bilər. Buna görə də, İbrahim paşanın təkidindən sonra Sultan III Əhməd İrəvan, Tiflis, Gəncə, Qars və Van hakimlərinə hökmlər göndərərək mühafizəni gücləndirməyi tələb etdi.

Buna baxmayaraq, Nadir 1730-cu il iyulun 7-də Həmədanı, iyulun 15-də isə Kirmanşahı azad etdi. O, Nihavənd döyüşündə əsir alınan Osman ağanı xüsusi məktubla iyulun 12-də Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərdi. O, Nadirin məktubunu oxuduqdan sonra Osman paşanın başını kəsdi. Əhməd paşanın qəzəblənməsinin səbəbləri barədə mənbələr heç bir məlumat vermir [246,219-220].

Nadir bir həmlə ilə iki həftə ərzində Osmanlı ordusunu bütün Əcəm İraqından vurub çıxardı. Onun əldə etdiyi qələbələr həyata keçirdiyi hərbi döyüş taktikası ilə bağlı idi. İ.Külbilgənin fikrincə, burada həm də ayrı-ayrı qalalarda olan Osmanlı qüvvələrinin müdafiə istəklərinin olmaması da az rol oynamamışdı. Nadir Həmədanda olan zaman elçisi Rzaqulu xan Şamlının göndərdiyi məlumata görə, Həmədan, Kirmanşah, Təbriz Səfəvi dövlətində, İrəvan, Gəncə və Tiflisin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə müəyyən razılıq əldə olunmuşdur. Nadirin əldə olunan belə bir razılığı qəbul



etməsi üçün heç bir əsas yox idi. Çünki, Həmədan və Kirmanşah artıq onun əlində idi və asanlıqla ala biləcəyi İrəvan, Gəncə, Tiflisi hansısa razılaşma əsasında Osmanlı dövlətinə verməyəcəkdi [246,220].

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, II Şah Təhmasib Rzaqulu xan adlı elçisini İstanbula yollayaraq zəbt olunmuş ərazilərin geri qaytarılmasını tələb etdi. Əsrəf şahın məğlubiyyəti və ardınca da Osmanlıların əlinə keçmiş ərazilərin azad edilməsi tələbi İstanbulda vəziyyəti qarışdırdı. İbrahim paşa Səfəvi elçisi ilə görüşərək yeni müharibəyə başlamamaq üçün Kirmanşahla Həmədanı II Şah Təhmasibə qaytarıb digər ərazilərin Osmanlılarda qalması şərti ilə razılıq əldə etdiyi bir dövrdə on minlik qüvvə ilə hücum keçən Nadir xan Fərahan və Yəzdicurd şəhərlərini geri aldıqdan sonra Köprülü Abdulla paşanı məğlub edərək Həmədanı və Kirmanşahı da ələ keçirdiyi üçün əldə olunmuş razılıq pozuldu və Səfəvi elçisi Rzaqulu xan Şamlı 1730-cu ilin iyulunda Limnos adasına sürgün edildi [356,198-199].

Təbrizi Osmanlı qüvvələrindən azad etmək üçün Həmədandan hərəkət edən Nadir iyulun 17-də Sənəndicə gəldi, ardınca da Savucbulaq, Urmiya, Marağa, Dehqarqan Səfəvi qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. Təbriz üzərinə yürüş edən Nadir Osmanlı qüvvələrinin iki hissəyə ayrıldığından xəbər tutdu. Bu qrupdan birində Təbriz mühafizi vəzir Mustafa paşa, Timur paşa və yeniçəri ağaları da vardı. İkinci qrup Təbrizdə qalmışdı. Nadirin göndərdiyi qüvvələr Osmanlı qüvvələrini məğlub edərək avqustun 12-də Təbrizə daxil oldular. Nadir Təbrizə daxil olmayaraq qaçmaqda olan Mustafa paşanın ardınca getdi və onu məğlubiyyətə uğratdı [246, 221; 86,189].

1730-cu il iyul ayının sonlarında Nadirin Həmədanı ələ keçirməsi xəbəri İstanbulda ciddi əks-səda yaratdı. Avqustun 3-də III Sultan Əhməd yürüşə çıxmaq üçün Üsküdara keçdi. İ.Külbilgə yazır ki, ordunun böyük təmtəraqla Üsküdara keçilməsində əsas məqsəd II şah Təhmasibə sultanın yürüşə çıxacağı xəbərini çatdırmaq, onun gözünü qorxudaraq barışıqğa razı salmaq idi. Bu məqsədlə ordunun Üsküdara keçid törəninə Nadirin elçisi Rzaqulu xan Şamlının da dəvət edilməsi və həmin tarixdə onun II Şah Təhmasibə lazımı məlumatı çatdıracaq şəxsin göndərilməsi üçün göstərişlər verilməsi İbrahim paşanın planının yürüşə çıxmaq deyil, II Şah Təhmasibi diplomatik bir həllə razı salmaq idi [246,223].

1730-cu ilin avqustunda Təbriz, növbəti ilin yanvarında isə Osmanlı ordusunun tərk etdiyi Ərdəbil şəhəri Səfəvi ordusunun nəzarətinə keçdi. Türkiyə tarixşünaslığında belə bir fikir mövcuddur ki, osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş Səfəvi torpaqları guya Nadirə böyük məbləğdə pula satılmışdır. Türkiyə tarixçisi Y.Öztuna baş vəzir İbrahim paşanı günahlandıraraq yazır: «İbrahim paşa torpaqları Nadirə sataraq Qızılbaşlardan aldığı rüşvətlə özünə yeni saraylar tikdirmək niyyətində idi. Təbriz bəylərbəyi Çavuşbaşı Qara Mustafa paşa heç bir güllə atmadan Təbrizdən qaçdı. Belə bir alçaqlıq, məhz baş vəzirin məxfi əmri ilə yerinə yetirildi» [290,30]. İ.H.Danişmənd isə yazır ki, Təbriz sərəsgəri, hökumətin məxfi əmrini yerinə yetirərək, özünün 70-80 min döyüşçüsünü taleyin hökmünə buraxdı və gecə Təbrizi tərk etdi. Şəhərə daxil olan Qızılbaş qoşunları minlərlə Osmanlı döyüşçülərini və şəhərdə olan dinc Osmanlı vətəndaşlarını qırdılar [161,18; 301,192; 54,118].

Lakin 1730-cu il sentyabrın 14-də Səfəvi ordusunun Təbrizi azad etməsi xəbəri İstanbulda daxili siyasi vəziyyətin

kəskinləşməsinə səbəb oldu. Yayılan xəbərlərə görə, sədr-əzəm İbrahim paşa II Şah Təhmasiblə barışıq bağlamaq üçün Təbrizi güzəştə getmiş və Təbriz mühafizi vəzir Qara Mustafa paşaya Təbrizi Nadirə təslim etməsi üçün gizli məktub göndərmişdir [246,225]. İstanbulda Patrona Xəlilin başçılığı altında yeniçərilərin üsyanı başladığı üçün III Sultan Əhməd geri qayıtmalı oldu. Üsyan nəticəsində baş vəzir İbrahim paşa öldürüldü və III Əhmədin yerinə hakimiyyətə qardaşı oğlu I Mahmud (1730-1754) gətirildi [356,200-201; 241,182].

II Şah Təhmasib Sultan I Mahmudu hakimiyyətə keçməsindən beş ay sonra təbrik etmək üçün elçisi Vəli Qulu Kəngərli<sup>\*</sup> İstanbula göndərdi. O, 1731-ci il fevralın ayının sonunda İstanbula gəldi. O, II Şah Təhmasibin yeni təkliflərini İstanbulda olan Səfəvi elçilərinə çatdırdı. Bir müddətdir İstanbulda saxlanılan Şah Təhmasibin elçiləri Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd xan Beydili ilə Osmanlı rəsmiləri arasında görüşlər başlandı. Ancaq yeni elçinin gətirdiyi təkliflər Rzaqulu xanla əvvəllər əldə olunmuş sülh şərtlərindən fərqləndiyi üçün müəyyən razılıq əldə olunmadı. Bağdad

---

<sup>\*</sup> İ.H.Uzunçarşılı və U.Kurtaran II Şah Təhmasibin elçisinin adını Vəli Məhəmməd olduğunu qeyd edirlər (bax: 356,200-201; 241,182). Lakin İ.Külbilgə yazır ki, Vəli Məhəmməd xan Beydili Şamlı İstanbula 1729-cu ilin noyabrında gəlmiş və 1731-ci ilin martına qədər burada qalmışdı. Vəli Qulu Kəngərli isə İstanbula 1731-ci ilin fevralında gəlmiş və burada olan Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə birlikdə 1731-ci il martın ortalarında İstanbuldan yola düşmüşdür. Hər iki elçinin adının Vəli olması, bəzi müəlliflərin onları qarışdırmasına yol açmışdır. Hətta bəzi müəlliflər 1731-ci il fevralında I Mahmudun taxta keçməsini təbrik etmək üçün gələn Vəli Qulu Kəngərli Vəli Məhəmməd Beydili hesab etdiyi üçün (bax: 349,244; 356,218), Vəli Qulu Kəngərli Vəli Məhəmməd xan kimi yazmışlar (bax: 246,229, qeyd 1270).

valisi olan Əhməd paşa Səfəvilərlə bağlı məsələlərdə müəyyən təcrübəyə malik olduğu üçün Səfəvi elçiləri onun yanına göndərildi. Lakin elçilər Diyarbəkərə yetişmədən öncə II Şah Təhməsinin Təbrizdən İrəvan üzərinə hərəkət etməsi barədə xəbər alındığından Osmanlı hakim dairələri Səfəvi şahının sülh haqqında danışıqlarla yalnız diqqəti yayındırmaq və vaxt qazanmaq istədiyini düşündü. Buna görə də, Rzaqulu xan Şamlı İstanbulla qaytarılaraq Bozacadaya sürgün edildi, Vəli Məhəmməd xan Şamlı və onu müşayiət edənlər həbs olunaraq Mardin qalasına salındı [356,218-219; 241,183; 246,229-230].

Osmanlı imperiyasından bütün Cənubi Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər qərb torpaqlarını geri alan Nadir, osmanlıların Cənubi Qafqazdakı dayaq nöqtələrindən biri olan İrəvan istiqamətində yürüşə hazırlaşdı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi Osmanlı işğalçılarına qarşı uğurlu mübarizə aparmağa imkan vermədi. Əfqanların üsyan qaldırması xəbərini eşidən Nadir onu yatırmaq üçün Xorasana getməyə məcbur oldu. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, Xorasan üsyanını yatırmaq üçün Məşhədə doğru hərəkət edən Nadir Qəzvində olarkən xəbər aldı ki, Osmanlı dövlətinin baş vəziri sülh danışıqlarının aparılması üçün Məhəmməd ağa adlı elçisini onun yanına göndərib. Nadir elçi göndərilməsinə və Osmanlı sarayının onunla sülh danışıqları aparmaq niyyətinə çox sevindi. Amma onun nə Qəzvində oturub elçini gözləməyə, nə də geri qayıdıb Təbrizdə onunla görüşməyə vaxtı yox idi. Buna görə də göstəriş verdi ki, Osmanlı elçisi Təbrizə daxil olan kimi onu Xorasana göndərsinlər [455,182; 86,192-193]. Göründüyü kimi, Səfəvi ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları Osmanlı sultanını sülh danışıqlarına başlamağa vadar etmişdir.

1731-ci ildə Osmanlı imperiyasında daxili siyasi vəziyyət müəyyən dərəcədə sabitləşdiyi üçün hökumət Bağdad və Azərbaycan cəbhəsində Səfəvilərə qarşı fəal addımlar atdı. 1731-ci ilin martında Nadir Xorasan qiyamının yatırılması ilə məşğul olduğu zaman II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü İrəvan üzərinə yürüş etdi. Şəhər mühasirəyə alındı. İrəvanın mühafizəsinə rəhbərlik edən Mustafa paşa İrəvan sərəsgəri Həkimoglu Əli paşaya öz adamını göndərərək «bir neçə gün ərzində kömək yetişməsə iş-işdən keçəcək, İrəvan qalası əldən gedəcəkdir» xəbərini çatdırdı. 1731-ci il martın 23-də Həkimoglu Əli paşa ilə Timur Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu İrəvana çatdı və Üçkilsə yaxınlığında II Təhmasibin qoşununu məğlub etdi. Səfəvi ordusunun bütün silah-sursatı osmanlıların əlinə keçdi. II Təhmasib Xoy və Salmas üzərindən Təbrizə çəkildi [268,30-32; 241,184]. II Təhmasib az sonra Həkimoglu Əli paşanın hücum xəbərini alaraq Qəzvinə çəkildi. Osmanlı ordusu iyulun 30-da Kirmanşahı, noyabrın 15-də 65 günlük müqavimətdən sonra Urmiya qalasını, dekabrın 4-də isə Təbrizi yenidən ələ keçirdi. Bu münasibətlə İstanbulda üç gün atəşfəşanlıq keçirildi. Təbrizin alınması ilə əlaqədar Sultan I Mahmud fəxri qazi adı verildi [356,221; 241,184; 263,930-931; 54,120-121].

U.Kurtaran yazır ki, 1731-ci ilin sentyabrında Qəzvinədə olan II Təhmasibdən Həmədanda olan Əhməd paşaya barışıq təklifi yazılmış məktublar gəldi. Sülh təklifi qəbul edilmədiyi üçün Səfəvi şahı 40 min nəfərlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Həmədandan 6 saatlıq məsafədə yerləşən Kurican kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. II Şah Təhmasib beş yüz nəfərlik qüvvə ilə qaça bildi. Sentyabrın 18-də Həmədəna

irəliləyən Əhməd paşa Səfəvi ordusunun tərk etdiyi bu bölgəni nəzarət altına aldı [356,220; 241,185]. Əhməd paşa II Təhmasibi sülhə vadar etmək üçün Mardin hakimi Sadıq ağanı İsfahan istiqamətində göndərərək qarşısına çıxan hər şeyi talan etdirdi. Kirmanşah və Həmədanla yanaşı azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi. Biabırçı məğlubiyyətə düşər olub, hakimiyyəti tamamilə itirmək qorxusu ilə üzləşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur qaldı. 1731-ci ilin dekabrında II Təhmasibin elçiləri Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı, Mustafa xan Bekdilli və Şahqulu Bəcan bəy Əhməd paşanın Həmədan yaxınlığındakı qərargahına gəldi. Onlar Bağdad və Kirmanşah arasındakı və daha sonra Araz çayı boyu xətti sərhəd kimi təsdiq edərək, sülh bağlamağı təklif edirdilər [356,221; 241,185; 246,235; 263,931; 54,121].

Kirmanşahda Əhməd paşa ilə Məhəmməd Rzaqulu xan arasında davam edən danışıqlarda müəyyən razılıq əldə olundu. Razılığa görə, Araz çayı sərhəd qəbul edildi, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan, Dağıstan, Kartli və Kaxetiya kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan ərazilər Osmanlılara qaldı. Təbriz, Ərdəbil, Kirmanşah, Həmədan, Ərdalan, Luristan və Hüveyzə ərazisi Səfəvilərə qaytarılırdı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq üçün əldə olunan üstünlüyə baxmayaraq güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı [260,23; 301,192]. Əhməd paşa Osmanlı hökumətinə göndərdiyi məlumatda bu şərtləri qəbul etməyi məsləhət görərək, bildirirdi ki, birincisi, Təbriz və Həmədan qarət və dağıntıya məruz qaldığına görə, heç bir gəlir verə bilməz, əksinə, bərpa edilmək üçün xeyli vəsait tələb edəcəkdir, ikincisi, əgər sülh bağ-

lanmazsa, Xorasanda üsyançıları məğlub edən Nadir xan öz qoşunlarını Osmanlı sərhədinə göndərər və bu halda müharibə uzana bilər [263,931; 54,121-122; 23,152].

İ.Külbilgənin fikrincə, Əhməd paşanın sülh bağlamağa tələsməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Xorasanda olan Nadirin danışıqlara müdaxilə etməsi vəziyyəti dəyişə bilərdi. Buna görə də, Nadirin nəzər-diqqətini çəkməmək üçün onun osmanlılardan azad etdiyi ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılır, yalnız Araz çayından şimaldakı ərazilər Osmanlı dövlətində qalırdı. Araz çayı sərhədə çevrilirdi. Şübhəsiz ki, Əhməd paşanın geniş əraziləri Səfəvi dövlətinə güzəştə getməsinin səbəblərindən biri Nadiri bağlanmış sülhə razı salmaq idi [246,235].

Əhməd paşa öz hökumətinin rəsmi razılığını gözləməyərək, təklif olunmuş şərtləri qəbul etdi və 1732-ci il yanvarın 16-da II Təhmasibin səfiri ilə müqavilə bağladı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası Həmədan, Kirmanşah, Ərdalan, Luristan, Hüveyzə, Ərdəbil və Təbrizi şah qaytarmağı öhdəsinə götürürdü. Şah isə Gəncə, Tiflis, Naxçıvan, Dağıstan və Şirvan xanlığının Osmanlı hakimiyyətində qalmasını qəbul edirdi [356,222; 241,186; 263,931; 54,122]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Azərbaycanda Araz çayı, İraqda isə Dərnə, Dertenk və qədim sərhədlər iki ölkə arasında yeni sərhədə çevriləcəkdi [356,222; 241,186; 283,349].

İ.H.Danişmənd yazır ki, Əhməd paşanın İranla (Səfəvilərlə - T.N.) bağladığı bu müqavilə nəticəsində osmanlıların əlinə bir şey keçmirdi, əksinə Təbriz, Həmədan, Ərdalan, Luristan, Kirmanşah, Hüseynə kimi ələ keçirilən bir çox ərazilər Səfəvilərə tərk edilirdi. Müharibənin gedişində əldə olunmuş əksər yerlərin məğlub düşməyə tərk edilməsi xalq arasında böyük narazılıq yaratdı [161,22-23; 241,186].

R.Şabaninin fikrincə, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh bağlayaraq Nadirin azad etdiyi bütün əraziləri itirərək İsfahana qayıtmışdı [324,181]. Lakin bağlanmış sülhün şərtlərindən bir daha görünür ki, vaxtı ilə Nadir tərəfindən azad edilmiş ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılmışdı.

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında imzalanan sülh Osmanlı dövlətini təmin etmədiyi üçün baş vəzirin dəyişdirilməsinə səbəb oldu [356,222; 241,186-187]. Sülh müqaviləsi 1723-cü ildən bəri Osmanlıların işğal etdiyi bütün əraziləri geri almağı düşünən Səfəviləri də razı salmadı və sülh ümumi xəyal qırıqlığına səbəb oldu [241,187].

S.M.Bilge yazır ki, sülhün bağlanmasına baxmayaraq, bu bölgədən gözlənilən hücum ehtimalını nəzərdən qaçırmayan Osmanlı dövləti 1732-ci ilin martın 12-də Həkimoğlu Əli paşa sədr-əzəm təyin olunaraq İstanbulla çağırıldığı üçün İzzət Əli paşanı İrəvan mühafizi və Azərbaycan cəbhəsinin sərsərgəri təyin etdi. Gəncə mühafizliyinə Trabzon bəylərbəyi Şahin Mehmed paşa gətirildi [301,192].

Həqiqətən də, Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında bağlanmış sülh uzun sürmədi. Nadir özünün Herat kampaniyası zamanı Osmanlı dövləti ilə bağlanan ağır sülh şərtləri haqqında xəbər tutdu və elə Heratda olarkən Osmanlı sarayının Məşhəddə olan Məhəmməd ağa adlı elçisini yanına çağırdı. O, imzalanmış sülh şərtlərini ilə razı olmadığını, vaxtı ilə Səfəvi dövləti sərhədləri daxilində olan və hazırda Osmanlı nəzarəti altına düşmüş bütün ərazilərin qeyri-şərtsiz geri qaytarılmasını tələb etdi. Nadir bəyan etdi ki, Osmanlı sarayı ya bu əraziləri geri qaytarmalı, ya da müharibəyə hazır olmalıdır. Bu tələblər həm Osmanlı sarayına,



həm də Bağdad hakimi Əhməd paşaya çatdırıldı [455,232; 86,209-210]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Xorasandan qayıdan Nadir, şah hökuməti ilə Əhməd paşa arasında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi. O, Əhməd paşaya II Təhmasiblə imzaladığı sülhü tanımadığını, müharibəni davam etdirəcəyini bildirdi [110, 160; 241,187; 246,237-238].

Nadirin Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqaviləni qəbul etməməsi, onun II Şah Təhmasibin iradəsini qəbul etməməsi demək idi. Onun bu müqaviləyə qarşı barışmaz mövqeyi istər II Şah Təhmasibi, istərsə də onun ətrafını dərin təşvişə saldı. Bununla da, Nadirlə II Şah Təhmasib arasındakı ixtilaf və narazılıq daha da artmış oldu.

T.T.Mustafazadə yazır ki, 1732-ci ilin yayında II Təhmasib Osmanlı hakimiyyət orqanlarına Nadirin ona tabe olmaqdan imtina edərək, Osmanlı sarayını bu «iğtişas salanı» ümumi səylərlə cilovlamağa çağırırdı. Lakin Osmanlı hökuməti II Təhmasibə inanmayıb hesab etdi ki, şah Nadirin uğursuzluğu təqdirində Osmanlı imperiyası ilə sülhü qorumaq üçün ikili oyun aparır [263,933; 54,127].

Nadir tərəfindən 1732-ci ilin fevral, mart və may aylarında II Şah Təhmasibə Osmanlı dövləti ilə bağladığı sülhü təsdiq etməməsi barədə xəbərdarlıq etməsinə baxmayaraq, o, sülhü təsdiq etdi. Şübhəsiz ki, bu onlar arasındakı gərginliyi daha kəskinləşdirdi.

İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin bütün səylərinə baxmayaraq, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhü təsdiq etdi. O, sülhün şərtlərini müdafiə etmək istədiyini Bağdad valisi Əhməd paşaya bildirdi. Osmanlı sarayı sülhü qorumaq məqsədilə Nadirə etiraz etməsi müqabilində II Şah Təhmasibi müdafiə etmək üçün mümkün olan hər şeydən

istifadə etmək arzusunda idi. II Şah Təhmasiblə Osmanlı sarayı sülhün şərtlərini həyata keçirmək üçün qüvvələri birləşdirməyə çalışırdı [246,238].

Osmanlı sultanı Nadirin yürüş hədəfinin hara olacağını diqqətlə izləyirdi. Öncə yürüşün Bağdad olacağı düşünülə də, iyul ayında bu yürüşün Təbriz üzərindən Şirvana ediləcəyi qənaəti üstünlük qazandı. Lakin Nadirin hücum hədəfi heç də, Osmanlı işğalı altında qalan Səfəvi torpaqları deyildi.

Belə ki, bu ərəfədə Səfəvi dövlətində hərbi-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi və Nadirlə II Şah Təhmasib arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Nadir 1732-ci il sentyabrın 2-də İsfahanda II Təhmasibi həbs etdi və onun səkkiz aylıq oğlunu III Abbas adı altında şah, özünü isə vəkil elan etdi [356,223; 263,933; 54,127].

II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən devirdikdən sonra Nadir öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. O, Uğurlu xanı Gəncəyə göndərdi, özü isə yüz min nəfərlik ordu ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. 1732-ci ilin dekabrında Nadir Kirmanşahı, ardınca isə Ərbil və Kərkük şəhərlərini azad edərək Bağdad üçün böyük təhlükə yaratdı. Osmanlı ordusu Şəhrizor və Dərnə ətrafında məğlub oldu. 1733-cü il yanvarın 12-də Nadir tərəfindən Bağdad mühasirəyə alındı [110, 160; 283,349; 356,223-224; 241,187; 301,193]. Bağdad valisi Əhməd paşa Nadirin yüz minlik ordusuna qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini bildiyi üçün yardım gəlincəyə qədər vaxt qazanmaq məqsədi ilə Mehmed Ragıp Əfəndini və Mehmed ağanı danışıqlar aparmaq üçün onun düşərgəsinə göndərdi [260,188].

Yaranmış vəziyyəti öz hökuməti ilə müzakirə etmək istəyən Osmanlı komandanlığı barışıq təklifi ilə çıxış etdi və 1733-cü ilin fevralında Nadirlə Əhməd paşa arasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında müqavilə imzalandı [374,106; 23,157].

Lakin, Osmanlı imperiyasının döyüşkən əhval-ruhiyyədə olan dairələri məğlubiyyətlə barışmaq istəməyərək revanş tələb edirdilər. Divanda çıxış edən vəzir hətta orduya başçılıq etməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin, baş sərsəgər vəzifəsinə vəzir yox, keçmiş vəzir Ərzurum valisi Topal Osman paşa təyin edildi. Onun böyük ordu ilə Bağdadlıların yardımına gəlməsi və Samirəyə kimi irəliləməsi Nadirin 12 minlik qüvvəni Bağdadın mühasirəsində qoyaraq Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün hərəkət etməsinə səbəb oldu. 1733-cü il iyulun 20-də Bağdaddan iki saatlıq məsafədə olan Duçum adlı yerdə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında doqquz saatdan artıq davam edən döyüşdə Nadir məğlub oldu, ordunun bütün döyüş sursatı Osmanlıların əlinə keçdi. Qırx minə yaxın qüvvə itirən Nadir yaralı vəziyyətdə döyüş mövqeyini tərk etdi. Bağdadı 6-7 ay ərzində mühasirədə saxlayan Səfəvi qoşunları da Nadirin məğlubiyyətini eşitdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu xəbər İstanbulda böyük sevinclə qarşılandı. Nadir ordusu məğlub olub çəkildikdən sonra bu cəbhənin sərsəgərliyi Topal Osman paşaya həvalə olundu [356,224; 241,188; 301,193; 246,251; 23,158]. Öz məğlubiyyəti ilə barışmayan Nadir Osmanlı ordusuna zərbə vurmaq üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Oktyabr ayında Mosul yaxınlığında onun ordusu Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusuna növbəti dəfə məğlub olmasına baxmayaraq, Osmanlı ordusunun

demobilizasiyasından istifadə edərək 1733-cü il noyabrın 9-da Kərkükdən bir qədər aralı Leylan adlı yerdə Osmanlı ordusunu məğlub etdi və Topal Osman paşa öldürüldü\*. Döyüşdən sonra Nadir Kərkük, Dərnə və Şəhrizuru ələ keçirdi. Bu qələbədən sonra Osmanlı dövlətinin sülh istəyəcəyini və Şimali İranda Osmanlı işğalı altında qalan ərazilərin döyüşsüz azad ediləcəyini düşünürdü. Lakin Sultan I Mahmud Şimali İranda böyük hərbi uğurlar qazanan Həkimoglu Əli paşanı İran cəbhəsinə baş komandan təyin edərək müharibəni davam etdirməyə qərar verdi [241,189; 246,257].

1733-cü il dekabrın 4-də Nadir ordusunun yenidən Bağdadı mühasirəyə aldığı üçün çıxılmaz vəziyyətə düşən Əhməd paşa öz elçilərini dekabrın 7-də onun yanına göndərdi və Qəsri-Şirin müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə uyğun olaraq sülh bağlamaq təklifini İstanbula göndərdiyini bildirdi. Nadirə hədiyyələr göndərən Əhməd paşa bütün Səfəvi əsirlərini azad etdi. Bu təklif Nadir tərəfindən razılıqla qarşılandı. Çünki Məhəmməd xan Bəlucun qiyamının əhatə dairəsi genişləndiyi bir vaxtda Nadir uzun müddət Bağdad ətrafında ilişib qalmaq istəmirdi. Buna görə, o, dərhal danışıqlara başladı və dekabrın 9-da sülh bağlanması üçün ilkin razılıq əldə edildi və protokol imzalandı. Bağlanmış protokola görə, Osmanlı sarayı son on il ərzində ələ keçirdiyi torpaqları geri qaytarmalı və 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış müqavilədə göstərilən sərhəd xətti bərpa edilməli idi. İkincisi, döyüşlərin gedişində əsir götürülmüş döyüşçülər və ələ keçirilmiş artilleriya geri qaytarılmalı idi. Nəhayət üçüncüsü, Osmanlı nəzarəti altında

---

\* U.Kurtaran Leylan döyüşünün noyabrın 20-də (bax: 241,189), R.Şabani isə noyabrın 30-da baş verdiyini yazır (324, 82).

olan ərazilərdəki müqəddəs yerləri ziyarətə gedən iranlılara müəyyən güzəştlər edilməli idi [403,92; 246,260; 86,251].

Əhməd paşa söz verdi ki, razılaşma İstanbulla göndəriləcək və iki ay ərzində Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanacaqdır. O, eyni zamanda Qafqazdakı Osmanlı paşalarına məktub göndərirdi, onlara Nadirlə əldə edilmiş razılaşma haqqında məlumat verdi və onlardan tələb etdi ki, Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis Osmanlı qoşunları tərəfindən tərk edilsin. Həmin vilayətlər Nadirin ixtiyarına verilsin [403,92; 86,251].

Türkiyə tarixçiləri də təsdiq edir ki, 1733-cü il dekabrın 4-də Nadir yenidən Bağdadı mühasirəyə aldığı zaman Əhməd paşaya elçi göndərərək İrəvan, Gəncə, Şirvan, Tiflis və Kaxetiya əyalətlərinin verilməsini istədi. O, təkliflərini Leylan döyüşündə əsir alınan Kərkük qazısı Əbdülkərim Əfəndi vasitəsilə İstanbulla göndərərək Osmanlı hökumətinə də bildirdi. Bağdadı qoruya biləcəyinə əmin olmayan Əhməd paşa rədd cavabı vermədən, təklifi hökumətə çatdıracağını bildirdi və Nadirdən yetmiş-səksən gün vaxt istədi [279, belgə 21; 356,227; 241,189; 301,195].

İ.Külbilgin yazır ki, 1734-cü il fevralın əvvəllərində Osmanlı sarayı Əhməd paşaya Nadirlə danışıqlarda Şirvan, Gəncə, Tiflis və Kaxetiyanın Osmanlı dövlətində qalması üçün səy göstərməsini bildirmişdi. Əhməd paşa Osmanlı sultanının direktivlərini gözləmədən Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan Səfəvi torpaqlarının tamamilə boşaldılması ilə bağlı protokol imzaladı. O, hətta, İrəvan, Gəncə və Tiflis mühafizlərinə əllərində tutduqları əraziləri boşaltmaq barədə əmrlər göndərirdi [246,261].

Nadir Bağdad ətrafını tərk etməzdən əvvəl Osmanlı sədr-əzəminə Kərkük döyüşündə əsir alınan ordu qazısı

Əbdülkərim Əfəndi vasitəsilə məktub göndərdi. O, çox güman ki, əldə edilmiş razılaşmanın sədr-əzəm tərəfindən təzliklə imzalanmasına nail olmaq istəyirdi. Məktubda Nadir türk olduğunu və Osmanlı türkləri ilə eyni kökə malik olmasını da xatırladır və məhz buna görə də, sülhə razı olduğunu bildirirdi. Amma istər Osmanlı sarayı, istərsə də elə Əhməd paşa özü də əldə olunmuş razılaşmanın imzalanmasına tərəfdar deyildi. Yaranmış vəziyyətdə Bağdadın mühasirədən xilas edilməsi naminə Əhməd paşa razılaşma söhbətini ortaya atdı və niyyətinə də nail oldu. Osmanlı sarayı Əhməd paşanı vəzifəsindən azad etdi. Onun Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis paşalarına göndərmiş olduğu əmri də ləğv edildi. Bununla belə, Bağdad ətrafında əldə edilmiş razılaşmanın imza edilməyəcəyi barədə Nadirə konkret xəbər verilmədi. Onun diqqətini Osmanlı qüvvələri ilə döyüşlərdən çəkindirmək üçün bildirildi ki, Osmanlı sarayı razılaşma üzərində işləyir [403,93; 86,251-252].

Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, Nadirin təklifinin Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyini sərhəd valilərinə və İran sərəsgəri Abdulla paşaya bildirildi. Nadirin sultana, baş vəzir Həkimoğlu Əli paşaya və şeyxülislama göndəriləndiyi məktublar da bir nəticə vermədi. Məktubda özünün türk olduğuna və iki tərəf arasındakı qohumluq münasibətlərinə toxunan Nadir, Kərkük döyüşündə əsir aldığı ordu qazısı Ərzincanlı Əbdülkərim Əfəndi vasitəsilə sülh təklif etdi. Onun təklifi sədr-əzəm tərəfindən uyğun görüldü. Sədr-əzəm və şeyxülislam tərəfindən ona cavab məktubu yazıldı [241,190].

Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, 1734-cü ilin yazında Nadir İsfahanda olan zaman Qazi Əbdülkərim Əfəndi

Osmanlı sarayının sədr-əzəmindən Nadirə məktub gətirdi. Məktubda sülh danışıqlarının davam etdirilməsi təklif olunurdu. Sədr-əzəm xəbər verirdi ki, müharibə və sülh ilə bağlı danışıqların aparılması Diyarbəkrdə mənzil-qərargahı olan Köprülü Abdullah paşaya həvalə edilmişdir. Nadirə təklif olunurdu ki, o da öz nümayəndələrini Diyarbəkrdə göndərsin və orada danışıqlar başlansın [455,296; 246,261-262; 86,256].

İ.Külbilginin fikrincə, 1734-cü il aprelin 29-da Nadir İsfahana gələn zaman Osmanlı sultanın elçisi Qazi Əbdülkərim Əfəndinin onun gəlişini gözlədiyini gördü. Elçi sultanın məktubunu ona təqdim etdi və bildirdi ki, danışıqların davam etdirilməsi Diyarbəkrdə olan sərsəgər Köprülü Abdulla paşaya həvalə olunmuşdur. Nadir may ayının əvvəllərində öz elçisini Qazi Əbdülkərim Əfəndi ilə Abdulla paşanın yanına göndərdi və Osmanlı dövlətinin Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxmasını tələb etdi [403,99; 246,261-262].

Əslində, Osmanlı sarayının məqsədi danışıqları uzatmaq və vaxt qazanmaq idi. Bunu Nadir də yaxşı başa düşürdü ki, Osmanlı sarayı Cənubi Qafqazdakı əraziləri boşaltmaq niyyətində deyil. Danışıqların uzadılması isə Nadirlə döyüşlərdə ağır zərbə almış qoşunların bərpa edilməsi, onların təkmilləşdirilməsi üçün lazım idi. Osmanlı üləmaları sədr-əzəmlə məsləhətləşdikdən sonra Qafqazda Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərin qaytarılmayacağı vaxta qədər Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərin də qaytarılmayacağı qərarına gəldi [403,99; 86,256].

Buna baxmayaraq, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin verdiyi məlumata görə, Nadir sülh danışıqlarının aparılması üçün Qazi Əbdülkərim Əfəndi ilə birlikdə öz nümayəndəsini Abdulla paşanın yanına göndərdi. O, nümayəndəsi vasitəsilə

Abdulla paşaya xəbər göndərdi ki, Araz çayının şimalında olan ərəziləri geri qaytarmaq istəyir. Əks təqdirdə, qonaq qəbul etməyə hazır olsun. Yəni, Nadir qoşunu ilə osmanlıların arzu edilməz qonağı olacaqdır. Nadir vurğulayırdı ki, ərəzilər geri qaytarılmasa onda biz bu məsələni silah gücünə həll edəcəyik [455,297; 86,256-257].

Osmanlı elçisinin ardınca İsfahana Rusiya sarayının elçisi knyaz S.D.Qolitsinin nümayəndə heyəti gəldi. Rusiyanın Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin hansı xarakter alacağı çox maraqlandırıldı. Osmanlı dövləti ilə Nadir arasında yaxın münasibətlərin formalaşması Rusiyanın maraqlarına cavab vermirdi. S.D.Qolitsin İsfahana gəlməklə həm Osmanlı-Nadir münasibətlərini, həm Nadirin fəallaşmasından sonra ölkə daxilindəki vəziyyəti, həm də Nadirlə Rusiya arasındakı münasibətlərin perspektivini aydınlaşdırmaq istəyirdi. Rusiya Rəşt müqaviləsinin şərtlərini əsas tutaraq İrəvan, Gəncə, Tiflis və Şirvan vilayətləri Osmanlı qoşunlarından azad edildikdən sonra Bakı və Dərbəndin də Nadirin nəzarəti altına veriləcəyini bildirirdi. Bununla da, Rusiya Nadiri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa sövq edirdi. Əslində bu, Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasətin məzmununu təşkil edirdi. Rusiya hər vasitə ilə çalışırdı ki, Osmanlı dövlətini Cənubi Qafqazdan sıxışdırsın [403,100-101; 86,257].

Görünür, Nadir Diyarbəkrdə Osmanlı nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlarda mühüm nəticə əldə ediləcəyinə ümid bəsləmədiyi üçün dövlət işlərini İsfahanda nizama saldıqdan sonra Azərbaycana və Qafqaza doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. M.Süleymanov Mirzə Mehdi xan Astrabadının verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, knyaz S.Qolitsinin öz dövləti adından Osmanlı dövlətinə qarşı mühari-



bəyə başlayacağı təqdirdə kömək göstərmək vədləri verməsi və ya Bakı ilə Dərbəndin təhvil verilməsinin Osmanlı qüvvələrinin Cənubi Qafqazdan qovulması ilə bağlaması Nadiri sülh danışıqlarının nəticəsini gözləmədən yürüşə başlamağa sövq etdi [86,257].

Nadir Osmanlı və Rusiya elçiləri ilə görüşdən sonra 1734-cü il iyunun 14-də Azərbaycan məsələsini həll etmək üçün İsfahandan Həmədan istiqamətində hərəkət etdi. O, Həmədanda olarkən Abdulla paşaya xəbər göndərdi və Osmanlı elçiləri ilə Sinnədə görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Abdulla paşa bu təklifi bəyəndi, Osmanlı sultanı da bu görüşmə tələbinə müsbət cavab verdi [246,262]. İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin məqsədi danışıqlar aparmaq məqsədilə görüşmək deyil, Osmanlı ordusunun Azərbaycan istiqamətində gec hərəkət etməsinə nail olmaq idi [246,263].

Osmanlı sarayının Səfəvi elçiləri ilə apardığı sülh danışıqlarının daha çox vaxt udulmasına hesablandıqı Nadirə bəlli idi. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, İsfahandan hərəkətə başlayıb Həmədan-Sənəndac-Sayınqala-Marağa marşrutu ilə Ərdəbilə çatandan sonra Nadirə Abdulla paşanın məktubu çatdırıldı. Məktubda bildirilirdi ki, Arazdan şimalda olan vilayətlərin boşaldılması iki ildən sonra mümkündür. İki ildən sonra Osmanlı sarayına gələcək elçi ilə bu barədə danışıqlar aparıla bilərdi [455,302; 86,257-258]. Bu bir daha göstərdi ki, Osmanlı dövləti vaxtı ilə Əhməd paşa ilə əldə olunmuş razılıq əsasında Səfəvi dövləti ilə sülh bağlamaq fikrində deyil.

Belə bir cavab sözsüz ki, Nadiri qane etmirdi. Buna görə də, Osmanlı qüvvələrinə qarşı silahlı yürüşün davam etdirilməsi qərarına gəldi. O, ilkin olaraq Osmanlı hima-

yəsində olan Şirvan xanına zərbə vurmağı məqsədəuyğun bildi.

S.M.Bilge yazır ki, 1734-cü ilin iyununda Sultan I Mahmud Nadirə məktub göndərərək Şərq sərəsgəri Köprülü Abdulla paşanın sülh müqaviləsi imzalamağa səlahiyyətli olduğunu bildirdi. Nadir I Mahmuda göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövlətinin işğal altında saxlanılan ərazilərin geri qaytarılmasını, Şirvan və Dağıstan bəylərbəyi təyin olunmuş Surxay xanın Şirvanı tərk etməsini tələb etdi. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri rədd etməsi Nadirin Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu [301,196].

Sülh müqaviləsinin bağlanmasından imtina edilməsi, heç şübhəsiz ki, yeniçərilərin yeni qiyam təhlükəsi ilə əlaqədar idi. İşğal edilmiş ərazilərdə geniş torpaq sahələri və varidat ələ keçirən yeniçərilər öz mülklərini itirmək istəmirdilər.

Göründüyü kimi, Nadir Osmanlı imperiyasının işğal etdiyi Cənubi Qafqaz ərazilərinin Səfəvilər dövlətinə qaytarılması üçün bütün imkanlardan istifadə etdi. Lakin, bununla bağlı heç bir nəticə əldə etməyən Nadir, bu əraziləri silah gücünə azad etmək qərarına gəldi. Nadir düşünürdü ki, Şamaxının azad edilməsi Rusiyanı da məcbur edə bilərdi ki, Nadirin qoşunlarının yaxınlıqda olmasını hiss edib Bakını və Dərbəndi tərk etsin.

1734-cü il avqustun 19-da Ərdəbilə gələn Nadir Astara hakimi Musa xana tapşırırdı ki, Əhməd paşa ilə əldə edilmiş razılaşmanı Surxay xana göndərsin. Şirvan hakimi Surxay xan Musa xanın elçisini çox qəzəbli şəkildə qarşıladı və onu qətlə yetirdi. Sonra isə Musa xana xəbər göndərdi ki, mən Şirvanı qılınc gücünə əldə etmişəm, Əhməd paşanın və

digərlərinin haqqı yoxdur ki, Şirvanı məndən tələb etsin [455,303; 86,258].

Surxay xanın bu hərəkəti Nadirin Şirvana yürüş əmri verməsinə səbəb oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1734-cü il avqustun 24-də Nadir ordusu Kürü keçdi, Surxay xanın Dağıstana çəkilməsindən istifadə edərək Şamaxı əhalisinin yardımını ilə avqustun 29-da şəhəri ələ keçirdi [356,228; 241,190; 301,196; 246,263]. M.Süleymanovun fikrincə, qıcıqlandırıcı və ötkəm cavabı ilə Nadirə az qala meydan oxuyan Surxay xanın Nadirin adını eşidən kimi Şamaxını tərk edib dağlara qaçması elə də inandırıcı görünür [86,259]. Şamaxı əhalisi Surxay xanın yeritdiyi siyasətdən narazı olduğu kimi, Nadirin qoşunlarının şəhərə buraxılmasına razı olmadığı üçün Nadirin şəhəri dağıtmasına, onun əhalisinin Ağsuya köçürülməsinə göstəriş verməsinə səbəb oldu. Nadir tərəfindən Ərdəbil hakimi Məhəmmədqulu xan Sədli Şirvana hakim təyin edildi.

İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin Şamaxını alması Tiflis və Qars tərəflərinə də hücum edəcəyi barədə xəbərlər ətrafa yayıldığı üçün xalq arasında böyük təşvişə səbəb oldu, hətta Ərzurum kənlərinin əhalisi qərbə doğru köç etməyə başladı. Bununla bağlı Ərzurum, Van, Gəncə və İrəvan hakimlərinə Osmanlı sultanın xəbərdarlığı çatdırıldı [246,263].

Nadir Şamaxını aldıqdan bir neçə gün sonra Qazıqumı-qa yürüş etdi. Oktyabr ayının ortalarında Surxay xan dağlara qaçdığı üçün bölgə ələ keçirilərək qarət olundu. Nadir oktyabrın 13-də Qəbələyə gəldi və oktyabrın 22-də Gəncə üzərinə hərəkət etdi. O, Gəncə hakimi Gəncəli paşaya məktub göndərdi və bildirdi ki, əfqan işğalı zamanı Səfəvi dövlətinin çətin vəziyyətə düşməsindən istifadə edən Osmanlı dövləti

200 ildən artıqdır Səfəvi dövlətinə məxsus olan Azərbaycan torpaqlarını bağlanmış sülhə zidd olaraq işğal etmişdir. Buna görə də, Osmanlı ordusu bu əraziləri tərk etmədiyi təqdirdə, o, silah gücünə buna nail olacaqdır. Gəncəli paşanın cavabı müsbət olmadığı üçün Nadir öz ordusunu Gəncə üzərinə yeritdi [246,263-264]. Noyabrın 3-də Nadir Gəncə yaxınlığındakı Kəlisə kəndində düşərgə saldı. Nadir Şamaxını azad etdikdən sonra Rusiya sarayına öz nümayəndəsini göndərərək Bakı və Dərbəndin azad olunmasını tələb etmişdi. Rusiya tərəfi adları çəkilən şəhərləri azad etməyə hazır olduğunu bildirərək, Nadiri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təhrik etmək istəyirdi.

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncəni azad etməklə, Nadir Osmanlı qüvvələrinin Qafqazdakı mövqelərinə ağır zərbə vurmuş olardı. Amma Gəncənin mühasirəsi Nadir üçün növbəti bir sınağa çevrildi. Çünki, bu şəhərin müdafiə qurğuları Gəncə qalası daxilindəki Osmanlı qarnizonuna etibarlı şəkildə qorunmağa imkan verirdi [86,262].

Nadirin Gəncə qaləsindəki Osmanlı qarnizonunun dinc yolla qalanı boşaltmaq üçün Gəncəli paşaya göndərdiyi məktuba müsbət cavab verilmədi. O, cavab məktubunda bildirdi ki, Gəncəyə Osmanlı sultanının əmri ilə gəlmişlər. Gəncə qalasının birdən-birə Nadirə təhvil verilməsi Osmanlı sarayı tərəfindən sədaqətsizlik kimi qiymətləndirilə və buna görə ciddi cəzalandırıla bilər. Belə bir cavab Nadiri razı salmadığı üçün Gəncə qalası mühasirəyə alındı. Dörd tərəfdən qala üzərinə hücum bir nəticə vermədi. Bakıdakı rus generalı Levaşov tərəfindən Nadirin düşərgəsinə bir istehkamçı rus zabiti, yerli paltar geymiş 4 topçu və bir neçə ağır top gön-

dərilsə də, qalanı ələ keçirmək mümkün olmadı [246,265; 262,568; 86,268].

Rusiya Gəncə qalasının mühasirəsinin tezliklə başa çatdırılmasını istəyirdi. Gəncənin alınması və Osmanlı qüvvələrinin buradan qərbə doğru sıxışdırılması Rusiyanın maraqlarına cavab verirdi. Rusiya əmin idi ki, Gəncənin ardınca İrəvan, Naxçıvan və Tiflis də Osmanlı qüvvələrindən təmizlənəcəkdir. Buna görə də, Rusiya Gəncə ətrafında Nadirə mümkün yardım da göstərməyə çalışırdı.

Gəncə mühasirəsi davam etdiyi bir vaxtda Abdulla paşanın ordusu Qarsa yaxınlaşdı. İ.Külbilgə yazır ki, Gəncəli paşa Nadirə göndərdiyi məktubunda Abdulla paşanın Gəncəyə yardıma gəldiyi xəbər verilir, əgər o, qalib gələrsə bütün Səfəvi mülkünün ələ keçiriləcəyinə heç bir maneənin qalmayacağı, məğlub olacağı təqdirdə isə onun Gəncədə qalmasına hər hansı bir səbəbin olmadığı göstərilirdi [246,265-266].

Məhz bu dövrdə Abdulla paşanın Gəncə qarnizonunun yardımına gəlməsi ilə bağlı xəbərlərin alınması Rusiyanı əvvəlki iddialardan əl çəkərək Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazdan çıxarılmazdan əvvəl Bakı və Dərbəndi təhvil verməyə vadar etdi. 1735-ci il martın 21-də Nadirin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Rusiya səfiri Qolitsınlə Gəncə müqaviləsi imzalandı. Rusiya 1722-ci ildən sonra Xəzərboyu vilayətlərdə ələ keçirdiyi ərəziləri geri qaytardı. Müqavilənin bağlanmasından iki həftə sonra Bakı, 2 ay sonra isə Dərbənd təhvil verilməli idi. Nadir öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, Bakı və Dərbəndi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcək, Rusiyadan xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlara getməyəcəkdir [246,267-268; 86,269].

1735-ci il mayın 24-də Nadir Baba xanın rəhbərliyi altında dəstəni mühasirəsini davam etdirmək üçün Gəncədə

qoyaraq öz qoşunu ilə Qarsa doğru hərəkət etdi. Abdulla paşanı Qars qalasından çıxardaraq əsaslı döyüşə cəlb etmək üçün Nadirin göndərdiyi məktub bir nəticə vermədi. Buna görə də Nadir Qars ətrafındakı düşərgəsini yığışdırdı və İrəvana doğru hərəkət etdi [246,269; 86,271]. Abdulla paşanın sərkərdələrindən Teymur paşa Nadirin qüvvələrini təqib etsə də, məğlub olaraq Qarsa qaçmağa məruz qaldı. Abdulla paşa Teymur paşanın dəstəsinin uğursuzluğundan sonra Qars qalasını tərk edib Nadirin arxasınca getmək əmrini verdi.

1735-ci il iyunun 19-da İrəvan yaxınlığında baş verən döyüş Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Abdulla paşa öldürüldü. Osmanlı qüvvələrinə ağır zərbə endirildi və bu qələbə ilə əslində Nadir Cənubi Qafqazın nəzarət altına alınmasını təmin etdi. İ.Külbilgənin fikrincə, Abdulla paşanın məğlub olması Gəncə, İrəvan və Tiflisdəki Osmanlı qüvvələrinin gələcəyini müəyyən etmişdir. Nadir Köprülü Abdulla paşanın nəşini Qarsa, Qara Mustafa paşanın nəşini isə İrəvan qalasına göndərdi. Ələ keçirilən Osmanlı əsirləri azad edildi, bir hissəsi İrəvan, Tiflis və Gəncəyə göndərildi. Onun məqsədi, Abdulla paşanın yardımını gözləyən bu şəhərlərin mühafizəçilərinə göz dağı verməkdi [246,271].

Nadir İrəvan, Gəncə və Tiflis hakimlərindən şəhərləri təhvil verməyi tələb etdi. Onlar bildirdilər ki, onların icazəsiz şəhərləri təhvil verməyə haqları çatmır. Yaranmış tarixi şərait isə Osmanlı sarayının diqqətinə çatdırılmışdır. Nadir Gəncəli paşanı Gəncə şəhərini boşaltmağa vadar etmək üçün öz ordusunu Qars üzərinə yeritdi. Qars qalasının bir aylıq mühasirəsi Osmanlı sarayını Gəncə, İrəvan və Tiflis qalalarını təhvil verməyə razı saldığı üçün Nadir mühasirəni dayandırdı. 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə, sentyabrın 17-də Tiflis

və oktyabrın 3-də İrəvan Osmanlı qüvvələri tərəfindən tərk edildi [260,24; 246,273; 301,198; 86,277].

Bununla da, Nadirin Osmanlı qüvvələri ilə apardığı müharibənin yeni bir mərhələsinə son qoyuldu. Bu mərhələni uğurla başa vuran Nadir Cənubi Qafqazı yenidən nəzarət altına aldı. Osmanlı qüvvələri ilə aparılan döyüşlərin nəticələri Nadirin Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzalandığı anlaşmada təsbit olundu. Nadir öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqi böyük imperiyalarından olan Osmanlı dövlətinin qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fəthlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi və Cənubi Qafqazın mütləq hakiminə çevrildi. O, Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdi, dövlətin I Şah İsmayıl Səfəvi dövründə malik olduğu nüfuzu və qüdrəti özünə qaytardı və onu bölgənin söz sahibinə çevirdi [86,277-278].

Nadir Gəncəli paşa vasitəsilə Osmanlı sarayına sülh bağlamaq üçün müraciət etdi. Bu zaman Rusiya ilə münasibətləri gərginləşən Osmanlı dövlətinin bu təklifi müsbət qarşılaması, sultanın Hacı Hüseyin ağanı sülhün şərtlərini öyrənmək üçün göndərməsi ilə nəticələndi. Nadir öz xəzinədarı Mirzə Məhəmmədi Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərərək sülh danışıqları aparmaq üçün elçi heyətinin göndərilməsini bildirdi [260,24].

İ.Külbilgənin fikrincə, Səfəvi dövləti ilə sülh bağlanması üçün Nadirin hüsuruna gedəcək Osmanlı heyətinə oktyabr ayında Gəncəli paşa rəhbər təyin edildi. Nadir Qəsri-Şirin sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasını tələb edən məktubunu Osmanlı baş vəzirinə bildirdi. Osmanlı sarayı Nadirlə imzalanacaq sülhü çətinləşdirməmək üçün Krım xanının irəli sürdüyü təkliflər –

Səfəvi-Rusiya sülh müqaviləsinin ləğv edilməsi, Rusiyanın tamamilə Dağıstandan uzaqlaşdırılması – sərəsgər Əhməd paşanın etiraz etməsi üzündən imtina edildi. Nadirin qarşısına onu qəzəbləndirəcək təkliflərlə çıxmaq olmazdı. Əhməd paşa nadirə göndərdiyi məktubunda iki ölkə arasında sülh bağlamaq arzusunda olduğunu bildirdi [246,273; 241,191].

Osmanlı elçi heyəti noyabrın 20-də Gəncəyə, dekabrın 15-də isə Bərdəyə gəldi. Gəncəli paşanın başçılığı altında Osmanlı elçi heyətinə 1736-cı il yanvarın 20-də nadirin düşərgəsinə gəlməyə icazə verildi və fevralın 1-də onlar Levaşovna gəldi. Fevralın 10-da Gəncəli paşa ilə Mirzə Məhəmməd arasında danışıqlar başladı. İki dövlət arasındakı ixtilafların həlli məqsədilə beş şərtədən ibarət müqavilə müzakirəyə çıxarıldı: 1. İranlılar özlərinin əvvəlki şiə məzhəbindən əl çəkirlər və sünniliyin yeni qolu olan İmam Cəfər qolunu seçirlər; 2. Kəbədə islamın dörd məzhəbinin mehrabı olduğu üçün təklif olunurdu ki, İmam Cəfər məzhəbi üçün də beşinci mehrab yaradılsın və onlar da Məscidi Haramda namaz qıla bilsinlər; 3. Hər il Məkkəyə yollanan zəvvarlar üçün Həcc karvanlarının əmiri təyin edilsin və onun səlahiyyətləri Misir və Şam karvanları əmirlərinin səlahiyyətlərinə bərabər tutulsun; 4. Hər iki tərəfdə saxlanılan əsirlər azad edilsinlər, onların satılmasına və alınmasına imkan verilməsin; 5. Hər iki dövlətin paytaxtında nümayəndəlik təsis edilsin [356,231; 260,25; 241,192; 246,275; 403,123; 54,142; 86,308-309].

Lakin Gəncəli paşa təklif olunan şərtlərin qəbul edilməsinə səlahiyyəti olmadığını, yalnız sərhəd məsələləri ilə bağlı məsələləri müzakirə etməyə səlahiyyətli olduğunu bildirdi [260,25; 241,192].

Təklif olunan sülh müqaviləsi layihəsini Osmanlı sarayına çatdırmaq üçün Əbdülbaqi xanın rəhbərliyi altında elçi



heyəti Gəncəli paşa ilə birlikdə martın 7-də Muğandan İstanbula hərəkət etdi. Nadirin göndərdiyi elçi heyətinə Mirzə Əbdülqasim Kaşani və Mollabaşı Əli Əkbər də daxil idi. Onlar Nadirin taxta çıxması xəbərini də sultana çatdırmalı idilər [260,25; 241,192; 246,275; 403,123; 23,172; 86,308-309]. Mart ayının 8-də Muğan qurultayında Nadirin şah seçilməsi ilə Səfəvi dövlətinə son qoyuldu və Əfşar dövlətinin əsası qoyuldu.

1736-cı il iyulun əvvəllərində Nadirin elçisi İstanbula çatdı və təmtəraqlı şəkildə qəbul olundu. Nadir şahın anlaşmanın imzalanması üçün irəli sürdüyü təkliflər Osmanlı sarayında birmənalı qarşılanmadı. Xüsusən, onun Cəfəri məzhəbi ilə bağlı qaldırdığı təkliflər Osmanlı üləmalarının ciddi müzakirəsinə səbəb oldu. Uzun müzakirələrdən sonra qərar alındı ki, Nadir şahın irəli sürdüyü beş təklifdən ikisi, yəni, Cəfəri məzhəbi və Cəfəri məzhəbi üçün Kəbədə mehrabın açılması ilə bağlı maddələr hələlək müqavilədən çıxarılsın və onların müzakirəsi gələcəkdə davam etdirilsin. Qalan üç maddə isə Osmanlı sarayında etiraz doğurmadı və həmin üç təklif əsasında müqavilə imzalanması təklif olundu. Əbdülbəqi xan bu təkliflərlə razılaşdı və onun Nadir şahla da razılaşdırılmasına ehtiyac olduğunu bildirdi. İmzalanmağa qəbul olunan üç təklif əslində Nadir şahın təklifləri idi və onun istəklərini əks etdirirdi. Bu təkliflər əsasında qəbul edilən anlaşmaya görə, Osmanlı dövləti ilə Əfşarlar dövləti arasındakı sərhəd xətti 1639-cu ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanmış müqavilədə təsbit edilmiş sərhəd xətti əsasında müəyyənləşdirildi [356,233; 241,193; 86,315].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1736-cı il sentyabrın 24-də Osmanlı və Əfşarlar dövləti arasında imzalanmış müqavilədə Nadirin üç təklifi ilə yanaşı aşağıdakı məsələlər

də öz əksini tapmışdı: a) İki dövlət arasında sərhəd məsələsi IV Murad dövründə Səfəvi dövləti ilə bağlanmış sülhə əsaslanırdı, b) Osmanlı dövləti iranlı zəvvarların və tacirlərin təhlükəsizliyinə təminat verdi, tacirlərdən Osmanlı qanunlarında nəzərdə tutulan məbləğdən savayı gömrük vergisi almayacağını, yanlarında malları olmayan şəxslərdən bac almayacağını, c) Osmanlı torpaqlarına qaçanları himayə etməyəcəyini və tərəflərin müəyyən etdiyi şəxslərə təslim edəcəyini nəzərdə tuturdu [356,233; 241,193].

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Sultan I Mahmudun Nadiri İran şahı kimi tanıdı, böyük elçisi Mustafa paşa vasitəsilə Nadir şaha göndərdiyi məktubunda iranlı zəvvarlar, səfirliklər və əsirlərlə bağlı məsələlərin həll edildiyini, lakin Cəfəri məzhəbi ilə bağlı Kəbədə mehrab qoyulması ilə bağlı məsələnin şəriətə uyğun gəlmədiyi üçün baş vəzirə və şeyxülislama göndərilən məktublarda izah edildiyini bildirdi [356,234; 241,195; 301,199]. 1736-cı il oktyabrın 17-də bağlanmış sülh müqaviləsi Sultan I Mahmud tərəfindən təsdiq edildi.

Beləliklə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında on üç il davam edən müharibəyə son qoyuldu və iki dövlət arasında Qəsri-Şirin sülhü ilə müəyyən edilmiş sərhədlər təsdiq edildi. Osmanlı dövləti Nadir şahın Cəfəri məzhəbi ilə bağlı təklifini rədd etsə də, Əfşar xanədanının hakimiyyətini qəbul etdi.

## NƏTİCƏ

Tariximizin Səfəvilər dövrü xalqımızın dövlətçilik təcrübəsinin, özünəməxsus dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Azərbaycan Səfəvi dövləti parlaq düha sahib I Şah İsmayılın siyasi fəaliyyətinin şanlı əsəri olsa da, Səfəvi şahlarından – I Şah Təhmasib və I Şah Abbas kimi görkəmli islahatçıların, xalqın yaddaşında yaşayan dövlət xadimlərinin də öz yeri vardır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi Vətən tarixşünaslığımızın aktual problemlərinin, xüsusilə ilk Səfəvi hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə, bütövlükdə, Azərbaycan tarixinin daha dərindən araşdırıldığını, bu sahədə fundamental tədqiqat işlərinin nəşr olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, belə bir çatışmazlığı da etiraf etmək lazım gəlir ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə təkcə Azərbaycanı deyil, az qala bütün Yaxın və Orta Şərq regionunu idarə edən, bu geniş əraziləri öz hərbi-siyasi təsir dairəsində saxlayan Azərbaycan Səfəvi imperiyasının XVI əsrdən sonrakı tarixi bizim tarixşünaslığımızda hələ də lazımcına tədqiqata cəlb edilməmişdir. Buna görə də, Səfəvi dövlətinin siyasi tarixi məsələlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi bir sıra cəhətləri aşkara çıxarmışdır. Öncə qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti problemin müxtəlif tərəflərini tədqiq edərkən qarşıya qoyulan məsələyə ciddi yanaşmağa səy göstərirlər. Lakin tədqiqatçılar ayrı-ayrı əsərlərdə tarixi hadisələri araşdırarkən çox zaman mühüm faktların sadalan-

masına üstünlük verir, hadisələrin geniş təhlili əvəzinə onların xülasəsi ilə kifayətlənilirlər. Bundan əlavə, Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətinin tarixini tədqiq edərkən Azərbaycan tədqiqatçılarının problemlə bağlı əsərlərindən kifayət dərəcədə faydalanmırlar.

Tədqiq olunan problemin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilərkən son 90 ildə Türkiyə tarixçiləri tərəfindən yazılmış 285-ə yaxın monoqrafiya və elmi məqalələrə müraciət edilmişdir. Bu əsərlər elmi dəyəri və obyektivlik baxımından sistemləşdirilərək ilk mənbələr əsasında təhlil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixi əksər Türkiyə tarixçiləri tərəfindən adətən İran və Yaxın Şərq tarixinə dair yazılan əsərlər içərisində əridilir və ya açıqca təhrif edilir. Bu meyl özünü bariz şəkildə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə münasibətdə də göstərməkdədir. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövləti bir qayda olaraq İran dövləti kimi qələmə verilir və bununla da Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələri inkar edilir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun tarixinə, mədəniyyətinə maraq və diqqət xeyli artsa da, Türkiyə tarixşünaslığında ənənəvi meyl hələ də qüvvədə qalmaqdadır.

Bu çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tədqiqinə xeyli geniş yer verilmişdir. Bunu şərtləndirən başlıca amillərdən biri problemin hərtərəfli tədqiqinə imkan yaradan ilk yazılı mənbələrin Türkiyə arxivlərində kifayət dərəcədə olmasıdır.

Problemin Türkiyə tarixşünaslığında müxtəlif tərəfləri, o cümlədən Səfəvilər sülaləsinin etnik mənşəyi məsələsi, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlən-

məsi, Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə daha çox maraq göstərilmişdir.

Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixinin tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi zamanı əldə olunmuş faktiki material, onların tənqidi təhlili, qarşılıqlı müqayisəsi və aparılan ümumiləşdirmələr sübut edir ki, Türkiyə tarixçiləri bu problemin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması tarixinə dair məsələlər Türkiyə tarixşünaslığında heç də həmişə düzgün qoyulmur və ciddi elmi meyarlara uyğun gəlmir. Bu problem barədə yazmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş bəzi tarixçilərin baxışları bir sıra hallarda birtərəfli və subyektiv xarakter daşıyır. Onların əsərlərində vaxtilə faktiki əhəmiyyət kəsb etmiş müəyyən məlumatların mütləqləşdirilməsi müşahidə olunur. Eyni zamanda, Qızılbaş hərəkətinin mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaradılması uğrunda strategiyasının məqsədi və əsas məzmunu arxa plana keçirilir və onların yaratdığı dövlət İran türk dövləti kimi təqdim olunur.

Səfəvilər sülaləsinin mənşəyi məsələsi, Qızılbaş tayfalarının Azərbaycanın etnik və siyasi tarixində tutduğu yer və oynadığı tarixi rolun Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi dövlətinin təşəkkülü prosesində mühüm rol oynayan Qızılbaş tayfalarının tarixinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əksər Türkiyə tarixçilərinin (R.Nur, İ.H.Uzunçarşılı, N.Çətinqaya, H.Alqar, B.Cavanşir, T.Gündüz) tədqiqatlarında Səfəvilərin mənşəcə türk olduğu təsdiq edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyə tarixçiləri çox zaman Səfəvilərə qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirən, subyektiv xarakterli Osmanlı mənbələrindən istifadə etdikləri üçün çox zaman onun təsirindən xilas ola bilmirlər. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki bu müəlliflər bəzi hallarda real mənbələrə əsaslanırlar, lakin bu mənbələrə tənqidi baxışın olmaması, elmlilik prinsipinin nəzərə alınmaması onları səhv nəticələrə gətirib çıxarır.

Türk tayfalarının Səfəvi dövlətinin yaranması və inkişafında rolunu araşdıran F.Sümer Azərbaycan tarixini Türkiyə tarixinin əlavəsi kimi təsvir etməyə, Kiçik Asıyanı – Anadolunu Azərbaycan əhalisinin köçətmə mənbəyi – «Ana Vətən» kimi təsdiq etməyə cəhd göstərir. O, coğrafi əlaməti əsas götürərək Səfəvilər dövlətinin yaranmasında Anadolu türklərinin rolunu göylərə qaldırmağa, onların adına müstəsna xidmətlər yazmağa, «İran türklərinin» (yəni azərbaycanlıların) iştirakını isə azaltmağa səy göstərir. Lakin onun mülahizəsi heç də möhkəm tarixi dəlillərə əsaslanmadığı üçün inandırıcı deyildir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı Türkiyə tarixşünaslığında aparılan son tədqiqatlar vaxtı ilə F.Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında Şərqi Anadolunun qızılbaş tayfalarının başlıca rol oynaması barədə söylədiyi fikirlərin heç bir elmi əsası olmadığını təsdiq etdi. T.Gündüz «Son Qızılbaş Şah İsmayıl» adlı monoqrafiyasında dövrün qaynaqlarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, İsmayılın yeni dövlət yaratmasına yardım edən Qızılbaş tayfalarından zülqədər Zülqədər bəyliyindən qatılmışdılar. Əfşarlar Ağqoynlu tayfa birliyində mühüm mövqeyə sahib idilər. Onların bir hissəsi Şeyx Cüneyd dövründə onun sadıq müridlərinə

çevrilmişdi. Şamlılar da Osmanlı hakimiyyəti altına keçməyən Hələb bölgəsi türkmənləri idi. Çoxsaylı nüfuza sahib olan ustacılar və Osmanlı hakimiyyətindən uzaqda olan Varsaq türkmənləri də Səfəvi dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər. Onlar Şeyx Cüneydin Anadolu səfəri zamanı Səfəvi təriqətinə qatılmışdı. Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər dövründə rumlu və təkəli tayfaları Ərdəbilə gedərək Səfəvilərə qoşulmuşdu. Qaraca İlyasın rəhbərlik etdiyi bayburtlu tayfası Qızılbaşlara Qaraman bölgəsindən qoşulmuşdu. Qacar, qaracadağlı, qaramanlı, çepni, alpout və digər tayfalar Azərbaycanda məskun idilər. Buna görə də vaxtı ilə Faruq Sümerin Səfəvi dövlətini yaradan və onu qoruyub saxlayan başlıca qüvvələrin Anadolu türklərinin təşkil etdiyi Ağqoyunlu tayfalarından olmadığı kimi, Qaraqoyunlularla da heç bir münasibətlərinin olmadığı, onların hamısının Orta və Cənubi Anadoludan olan «yeni» bir türk topluluğu olduqları barədə fikri qəbul oluna bilməz. Çünki, Səfəvi dövlətini yaradan türkmən tayfalarının əsas hissəsini Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu ərazisindən Səfəvi təriqətinə qoşulan tayfalar təşkil etmişdi. Buna görə də, vaxtı ilə F.Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında Şərqi Anadolunun Qızılbaş tayfalarının başlıca rol oynaması barədə söylədiyi fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bəzi Türkiyə tarixçiləri yüz əlli il ərzində Osmanlı və Səfəvi dövlətlərini Qafqaz və Ərəb İraqında qarşı-qarşıya gətirən başlıca məsələ sünnilik-şiiilik və ya türklük-iranlılıq mübarizəsi kimi təqdim olunur. Məsələni olduqca bəsitləşdirən bu cür fikirlər iki dövlət arasındakı

münasibətlərə dar bir pəncərədən baxıldığını və kifayət qədər dayaqlarının olmadığını göstərir. Bu cür fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb, əksər Türkiyə tarixçiləri tərəfindən Səfəvi dövlətinin milli İran dövləti kimi qəbul olunmasından irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məzhəb fərqləri iki dövlət arasında mübarizənin ilk dövründə əsas səbəblərdən biri kimi görünsə də, mübarizə aparılan ərazi, qonşu dövlətlərin münasibəti təhlil edilərkən məlum olur ki, iki dövlət arasındakı qarşıdurma məzhəb mübarizəsindən çox uzaqdır. Bu iki dövlətin Anadolu, Qafqaz və Orta Şərqdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək uğrunda göstərdiyi təşəbbüslər nəzər-diqqətdən kənarda qalmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlanan Türkiyə tarixçiləri bütün ictimai-siyasi proseslərə, o cümlədən iki dövlət arasındakı münasibətlərə də siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münaqişələr və müharibələr tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsi olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan fərqli olaraq, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin son tədqiqatlarında Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında yüz əlli ildən artıq davam edən mübarizənin səbəbi sünni-şiə ədavəti olmadığı və iki dövlət arasındakı düşmənçiliyin əsasən siyasi və iqtisadi rəqabətdən qaynaqlandığı göstərilir. Bu zaman



daxili və xarici siyasətlərini müəyyənləşdirərkən Osmanlılar sünnilikdən, Səfəvilər isə şiəlikdən siyasi bir vasitə kimi istifadə etmişdilər. Hər iki dövlət başlanğıcdan etibarən digərinin beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi qazanca zərbə vurmağa çalışmış və imkan düşdükcə hərbi siyasətlərini buna uyğunlaşdırmışdır.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində qərarlaşmış düşmənçiliklə bağlı məsələlər Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində daha qabarıq şəkildə göstərilə də, bu düşmənçiliyin yaranma səbəbləri hərtərəfli izah olunmamışdır. Buna görə də, iki dövlət arasında münasibətlərin kəskinləşməsində və müharibə vəziyyətinin yaranmasında bütün günahlar Səfəvilərin üzərinə atılır, hadisələrin düzgün və obyektiv izahından çəkinilir. Onların bu mövqeyi Osmanlı imperiyasının Səfəvilərə qarşı və bütövlükdə Şərqdə yeritdiyi istilaçılıq siyasətinə haqq qazandırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi göstərir ki, iki dövlət arasında baş verən müharibələr heç bir nəticə vermədi. Osmanlılar böyük xərc tələb edən yürüşlərlə Səfəvi dövlətini ortadan qaldıra bilməyəcəklərini, Səfəvilər isə Anadoludakı qızılbaş əhalidən istifadə edərək Osmanlı dövlətinə zərbə vura bilməyəcəyini dərk etdilər.

XVI əsrin sonlarında, 1590-cı il İstanbul sülhünün bağlanmasından sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq edilmədiyi nəzərə alınaraq, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində onun araşdırılması vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, bu dövrdə iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına

daxili və xarici amillər öz təsirini göstərmişdir. İstanbul sülhünə görə dövlətlər arasında müəyyən olunan «sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi», «Gilan məsələsi», «İstanbulda girov saxlanılan Səfəvi şahzadəsi Heydər Mirzənin aqibəti» qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndirdiyi kimi, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilərlə, Osmanlı dövlətinin isə Avstriya ilə müharibə vəziyyətində olması Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə mühüm təsir göstərmişdir.

I Şah Abbasın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunun Osmanlılar üzərində əldə etdiyi qələbələrə xüsusi diqqət yetirən müasir Türkiyə tarixçiləri onun qazanılmasında Səfəvi şahının şəxsi qabiliyyətini önə çəkirlər. Onların qənaətinə görə, XVII əsrin başlanğıcında Osmanlı dövləti artıq I Şah Abbasla hesablaşmaq gücündə deyildi. Çünki, I Şah Abbas olduqca təcrübəli siyasət və dövlət adamı idi, ordusunu yenidən təşkil edərək onu odlu silahlarla təchiz etmişdi. O, bəlkə də illərdən bəri Osmanlı qüvvələri ilə hesablaşmağı gözləyirdi. Avstriya ilə müharibə və Cəlalı üsyanları I Şah Abbasa gözlənilən əlverişli fürsəti yaratdı. Buna görə də, 1603-1612 və 1616-1618-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı.

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1639-cu ildə bağlanmış Qəsri-Şirin sülhündən sonra iki dövlət arasında münasibətlərin hansı məcrada inkişaf etməsi Azərbaycan tarixşünaslığında dərinlən araşdırılmadığı nəzərə alınaraq müasir Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları və dövrün mənbələrinin verdiyi məlumatlar əsasında onun aydınlaşdırılmasına çalışılmışdır.

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin səbəbləri, daxilən zəifləmiş olan Səfəvi

dövlətinin ərazisinin Rusiya və Osmanlı imperiyasının müdaxiləsi nəticəsində bölüşdürülməsi məsələlərinə Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu, XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa diplomatiyasının fəal müdaxiləsi ilə yüz əlli ilə qədər davam edən Səfəvi-Osmanlı hərbi-siyasi rəqabəti və bu dövlətlər arasında kəsilmək bilməyən müharibələr Səfəvi və Osmanlı imperiyalarını daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində iki qüdrətli türk dövləti Qərbi Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilmədi və Rusiyanın mövqeyinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, onlar indiyə kimi bizim üçün əlçatmaz olan qiymətli ilkin mənbələrdən, arxiv sənədlərindən, xüsusən də Türkiyə arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən hərtərəfli istifadə etməklə Səfəvi dövlətinin siyasi tarixini, Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrini işıqlandırmağa nail olmuşlar. Buna görə də, Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi dövlətinin siyasi tarixi ilə bağlı araşdırmalarında öz əksini tapmış olan qiymətli faktiki materialın tarixşünaslığımıza gətirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

## MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

### *Azərbaycan dilində.*

1. Abdullayev M., Bayramov Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin etnik kimliyi məsələsinə bir baxış. «Respublika» qəz., 12 dekabr 2012-ci il.

2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I c. Bakı: 1960, ƏDİ, 592 s.

3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.M. Mahmudov, F.M.Əliyeva, L.L.Əliyeva). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1989.

4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, ikinci cild. Bakı, Elm, 1998, 596 s.

5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.

6. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.

7. Baxşəliyev A.B. Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2009, 274 s.

8. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çevirən akademik Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva. Bakı: 1999, Elm, 160 s.

9. Bayramlı Z., Əziz B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il «Səyahətnamə»sində. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2000, 160 s.

10. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə edilməsi. Bakı, 2006.

10<sup>a</sup>. Bayramov Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu

və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. //Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı: 2012.

11. Bayramlı Z. II Şah Abbasın daxili və xarici siyasəti (Məhəmməd Tahir Vəhidin «Abbasnamə» əsəri üzrə) // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2010, №3, s.12-16.

12. Cəfiyev T. «Tacüt - təvarix» əsəri Osmanlı- Səfəvi müharibəsinin başlanması və Çaldıran vuruşmasının taktiki sxemi barədə. // «Elm», 2001, № 25-26.

13. Cəfiyev T. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi və Çaldıran döyüşündə I Şah İsmayılın sərkərdəlik məharəti (Xoca Sədəddin Əfəndinin «Tacüt-təvarix» əsərinin materialları əsasında). //AMEA-nın Xəbərləri, Tarix-hüquq-fəlsəfə seriyası, Bakı, Elm, 2012, №1, s. 14-26.

14. Cəfiyev T. Çaldıran meydan savaşından sonrakı hərbi-siyasi, diplomatik vəziyyət Xoca Sədəddin Əfəndinin «Tacüt-təvarix» əsərində // Tarix və onun problemləri, №3, Bakı: 2013, s. 306-312.

15. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.

16. Dəlili H.Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı: Elm, 1976, 107 s.

17.Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım f.ü.f.d., dosent. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 296 s.

18. Əfəndiyev O.Ə. Salnaməçi Bicən Şah İsmayıl haqqında // Şah ismayıl Xətai (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, s.17-28.

19. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan XVI əsrdə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: 1999, s. 182-220.

20. Əfəndiyev o.Ə. XVI əsrin başlanğıcında Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair / Türkiyə Respublikası və Osmanlı dövləti. Bakı, Elm, 2000, s. 130-137.

21. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.

22. Əlizadə O. Nadir şahın Səfəvi hakimiyyətini bərpa etmək uğrunda mübarizəsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2007, №3, s.135-140.

23. Əlizadə O. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009, 208 s.

24. Ərdəbili Şeyx Səfiəddin. Qara məcmuə (transliterasiya edib çapa hazırlayan, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi İ.Qəribli; redaktoru və farsca beytlərin tərcüməçisi M.Məhəmmədi). Bakı: Cavidan-T, 2004.

25. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvarix» əsəri əsasında ). Bakı: Elm, 1983, 152 s.

26. Fərzəlibəyli Ş.F. Çaldırana aparan yollar. // «Arzu», №3, Bakı: 1998, s. 38-45.

27. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı: Kür, 1999, 241 s.

28. Fərzəliyev Ş.F. XVI əsr Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində Gilan məsələsi //Tarix və onun problemləri, sayı 1. Bakı: 1999, s.54-60.

29. Fərzəlibəyli Ş.F. IV Sultan Muradın Azərbaycana yürüşü barədə qiymətli mənbə / Azərbaycan Tarix Muzeyi – 2002, Bakı: 2002, s. 309-321.

30. Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011, 88 s.

31. Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Məhəmməd Tahir Vəhidin «Abbasnamə» əsəri üzrə). //Türk dünyası: dünəni və bu günü. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, s. 96-99.

32. Hüseyinov E. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı, Elm, 2013, 224 s.

33. Jozef Tiflisi. Vəqiatı Mir Veys və Şah Hüseyn. Osmanlıcadan tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Şahin Fazil. Bakı: Azər nəşr, 1992, 58 s.

34. İsmayılov C.C. Osmanlı tarixçisi Hüseynin «Bədayəül vəqayə» əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi (XV-XVII əsrin I yarısı). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2012, 26 s.

35. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. (Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə). Farscadan tərcümə edəni və çapa hazırlayanı Şahin Fazil. Bakı: Elm, 1993, 105 s.

36. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf prosesində Səfəvilər dövlətinin rolu / Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Səfəvilər dövlətinin yeri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: 2001, s. 74-76.

37. Quliyev Ə. Ə. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin ««Səyahətnamə»si əsasında). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 192 s.

38. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990, 280 s.

39. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.

40. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.

41. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Təhsil, 2012, 296 s.

42. Mahmudov Y.M. Səfəvişünaslığa yeni töhfə. /R.Da-daşova. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: 2003.

43. Masse A. İslam. Bakı: 1992, 256 s.

44. Mehdiyev R. «Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi». «Azərbaycan» qəz., 5 dekabr 2012-ci il.

45. Mehdiyev R. Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair. «Azərbaycan» qəz., 26 aprel 2013-cü il.

46. Mehdiyev R. Şah İsmayıl xətainin siyasi irsi tarixi sənədlər işığında / Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 5-22.

47. Məmmədova Ş. Xülasət ət-təvarix» Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 120 s.

48. Musalı N. XVI əsrin I rübündə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hərbi qüvvələri. («Tarix-i Alamara-ye Şah İsmayıl» əsərinin materialları əsasında). / Şah İsmayıl Xətai. Bakı: 2006, s.86-94.

49. Musalı N. I Şah İsmayıl hakimiyyəti («Tarix-i aləmaray-ı Şah İsmayıl» əsəri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 482 s.

50. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dillində yazılmış sənədlər. Bakı: Elm, 1967, 130 s.

51. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 240 s.

52. Mustafayev Ş. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Osmanlı alternativini - Əhməd bəy Ağqoyunlu. / Türkiyə Respublikası və Osmanlı dövləti, Bakı: Elm, 2000, s.209-217.

53. Mustafayev Ş. «Orta çağın payızında» türklərdə cəngavərlik iddiaları. // «Elmi Araşdırmalar», VII buraxılış, Bakı: Elm, 2005, s. 205-215.



54. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.

55. Mustafazadə T.T. Səfəvi sülaləsinin son dövrü tarixinə dair // BDU-nun Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2003, №1, s. 134-136.

56. Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi. Farscadan tərcümənin, önsözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.e.n. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.

57. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.

58. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1400 s.

59. Nadir şah Əfşarın məktublaşması. Nəşrə hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi Rauf Şeyxzamanlı. Bakı: Elm, 2002, 370 s.

60. Nəcəfli T.H. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir türk tarixşünaslığında tədqiqinə dair. / «Şah İsmayıl və onun dövrü» Beynəlxalq konfrans, Bakı Xəzər Universiteti 24-26 sentyabr 1997. Bakı: 1997, s.98-100.

61. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətləri müasir türk tarixşünaslığında. // Azərbaycan çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. İkinci Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələri. Bakı, 1997, s.160-163.

62. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində şüəliyin rolu (Müasir türk tarixşünaslığının materialları əsasında). //Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1998, №1-4, s.110-113.

63. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı müharibələri və Naxçıvan. //Naxçıvan. Bakı, «Elm», 1999, s.62-72.

64. Nəcəfli T.H. Səfəvilər dövlətinin tarixi müasir Türkiyə tarixşünaslığında. // AMEA -nın Xəbərləri, THF seriyası, №3. Bakı: Elm, 2001, 78-84.

65. Nəcəfli T.H. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri. //Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, s.507-509.

66. Nəcəfli T.H. XVII əsrin II rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında. // AMEA Xəbərləri, TFH seriyası, 2004, № 4, s.96-110.

67. Nəcəfli T.H. Şah İsmayılın Sultan II Bayəzidlə qarşılıqlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında əksi. //AMEA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2007, №8, s.33-53.

68. Nəcəfli T.H. Çaldıran döyüşünün müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //AMEA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2009, №10, s.28-46

69. Nəcəfli T.H. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri və Azərbaycan (Müasir türkiyə tarixşünaslığına bir nəzər). //Qarapapaqlar. Tbilisi, 2009, №11 (29), s.10-13.

70. Nəcəfli T.H. Çaldıran döyüşü ərəfəsində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər. Tarix və ictimai elmlər seriyası. Naxçıvan, 2010, №1 (29), s. 8-16.

71. Nəcəfli T.H. Rəmzi Kılıcın «Qanuni dövrü Osmanlı-İran münasibətləri (1520-1566)» kitabı haqqında bəzi qeydlər. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. №30, Bakı, 2010, s. 35-47.

72. Nəcəfli T.H. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər 16 noyabr 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s. 39-49.

73. Nəcəfli T.H. XVI əsrin II rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 38-ci cild. Bakı, 2011, s.41-52.

74. Nəcəfli T.H. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Qafqaz uğrunda Səfəvi-Osmanlı-Rusiya rəqabəti. //AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 40-cı cild. Bakı, 2012, s. 192-208.

75. Nəcəfli T.H. XVI əsrin I yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin səbəbləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Akademik Ziya Bünyadov-90. «Orta əsrlər Şərqi tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı» Beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları. Bakı, 7-8 may 2012-ci il. Bakı, Elm, 2012, s. 377-380.

76. Nəcəfli T.H. İrəvan şəhəri Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (XVI-XVII əsrin I yarısı). //Antik və orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 27-28 oktyabr 2010. Şəmkir-Gədəbəy. Bakı, 2012, s. 459-473.

77. Nəcəfli T.H. Tufan Gündüzün «Son Qızılbaş Şah İsmayıl» kitabı ilə bağlı bəzi qeydlər. //Geostrategiya. №3. Bakı, 2013, s.15-20.

78. Nəcəfli T.H. Səfəvilərin etnik mənsubiyyəti məsələsi müasir Türkiyə tarixşünaslığında. //Geostrategiya. №2 (20), Mart-aprel. Bakı, 2014, s. 27-34.

79. Nəcəfli T.H. Bütöv Azərbaycanın qurucusu: görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai. / Tarixi və milli-mənəvi dəyərlər kontekstində Azərbaycan milli kimliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 81-96.

80. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, Elm, 280 s.

81. Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Azərbaycan dilinə tərcümə edən və çapa hazırlayan t.ü.f.d. Telli Qorxmaz. Bakı, Şərq-Qərb, 2011, 616 s.

82. Rəhimov Ə. Şah Təhmasibin Türkiyəyə göndərdiyi kitablar. //Azərbaycan SSR Elmlər akademiyasının Məruzələri, cild XXVII, №11-12. Bakı: 1971, s. 91-94.

83. Rəhimizadə İ.H. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Nəşrə hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi rauf Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2007, 218 s.

84. Sədrəddin Sultan İbrahim əl-Əmini. Fütuhət-i Şahi. Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxiv, inv. № 4105.

85. Selaniki M.Ə. Tarix-i Selaniki. Osmanlı türk dilindən tərcümə edən akademik Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm, 1992, 76 s.

86. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010, 740 s.

87. Sümer F. Oğuzlar. Tarixləri, boy təşkilatı, dastanları. Türk dilindən tərcümə edən Ramiz Əsgər. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.

88. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Fars və ərəb dillərindən tərcümə: Şahin Yəhyayev, Elmin Əliyev. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 400 s.

89. Şah İsmayıl və onun dövrü (Beynəlxalq konfrans). Bakı: Xəzər Universiteti, 1997.

90. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H.Rəhimovundur. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1996, 128 s.

91. Şeyx Səfi təzkirəsi («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2006.

92. Şəmsi M.İ. Şərəf xan Bidlisinin «Şərəfnamə» əsəri kürd xalqının tarixi mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1972, 142 s.

93. Şirazlı Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü- Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrünün tarixi). Fars dilindən tərcümə , müqəddimə və şərhlər: Ə.H.Rəhimli. Bakı: Elm, 1996.

94. Tarixi və milli-mədəni dəyərlər kontekstində Azərbaycan milli kimliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 392 s.

95. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikel Membre ve Vincenzo Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005, 112 s.

96. Vilayəti Ə. Şah İsmayıl dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Tehran: Əl-Huda, 1998, 421 s.

97. Zühuri-dövləti-Səfəviyan (transfoneliterasiya, tərcümə və fotofaksimile). Nəşrə hazırlayan: Namiq Musalı. Bakı: Mütərcim, 2013, 100 s.

### *Türk dilində.*

98. Abbaslı M. Sefevilerin kökünüə dair // TTK Belleten, c.XL, sayı 158, Ankara: 1976, s.287-329.

99. Abdi Efendi. Abdi tarihi (1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser). Sadeleşdiren Faik Reşat Unat. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1999, 80 s.

100. Acar S. Kızılbash türk Don Juanın Avrupa seferati // TTK Belleten, c. LXXVI, sayı 276. Ankara: 2012, s. 479-501.

101. Aka İ. Selcuklu sonrası Orta Doğuda türk varlığı / Türkler. c.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 839-860.

102. Akdağ M. Türk halkının dirlik ve düzenilik kavgası «Celali isyanları». Cem Yayınları, İstanbul: 1995, 525 s.

103. Aksun Z.N. Osmanlı tarihi: Osmanlı devletinin tahlili, tenkitli siyasi tarihi, c.1. Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1994.

104. Aksun Z.N. Osmanlı tarihi: Osmanlı devletinin tahlili, tenkitli siyasi tarihi, c.2. Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1994.

105. Aksüt H. Safevi Türkmenlerinin Türkiyedeki akrabaları / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9 -11 Ekim, 2003. Ankara: 2004, s. 17-27.

106. Aktepe M. Patrona isyanı (1730). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1958, 212 s.

107. Aktepe M. Topal Osman paşa /İslam Ansiklopedisi, c.XII/1. MEB Yayınları, İstanbul, 1988, s. 439-442.

108. Aktepe M. Dürri Ahmed Efendinin İran Sefareti // Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul: 1967-68, sayı 1, s. 56-84.

109. Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri ve Silahsör Kemani Mustafa ağanın Revan Fetihnemesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul: 1970, 90 s.

110. Aktepe M. Mahmud I. İslam Ansiklopedisi, c.VII. İstanbul: 1993, s. 158-165.

111. Akyol Taha. Osmanlıda ve İranda mezhep ve devlet. Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999, 261 s.

112. Alqar H. İslam devriminin kökleri. Çev. M.Çetin Demirhan. Endişe Yayınları, Ankara: 1990, 152 s.

113. Allouche A. Osmanlı-Safevi ilişkileri. Kökenleri ve gelişimi. Çeviren: Ahmed Emin Dağ. Anka Yayınları, İstanbul: 2001, 232 s.

114. Altundağ Ş. Selim I. İslam Ansiklopedisi, c. X, MEB, İstanbul: 1988, s. 423-434..

115. Andresyan H.D. Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II. Nadir

Şah Devrine ait bir Anonim Kronoloji. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1974, 116 s.

116. Anonim Osmanlı tarihi (1688-1704). Yayına Hazırlayan A.Özcan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2000, 673 s.

117. Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Şeca'atname. Hazırlayan Doç.dr. H.Mustafa Eravcı. MVT Yayıncılık, İstanbul: 2009, 272 s.

118. Asrar N.A. Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi. Hilal Yayınları, İstanbul (tarixsiz), 325 s.

119. Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul, 2012, 314 s.

120. Aydoğmuşoğlu C. Gilan sorunu ve Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki yazışmalar // Tarih Araştırmaları Dergisi. C.XXX, sayı 49. Ankara: 2011, s. 1-12.

121. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas dönemi Safevi-Gürcü münasebetleri // Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 193, İstanbul: 2011, s. 231-240.

122. Aydoğmuşoğlu C. I Şah Abbas ve zamanı. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara, 2011, 306 s.

123. Aydoğmuşoğlu C. I Şah Abbas ve zamanı (1587-1629). Berikan yayınevi, Ankara: 2013, 327 s.

124. Aydoğmuşoğlu C. Safevi çağına ait üç türkçe mektub ve değerlendirilmesi //Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi 53 (2). Ankara: 2013, s. 411-420.

125. Aydoğmuşoğlu C. Safevi devleti tarihi. Gece Kitablığı, Ankara: 2014, 169 s.

126. Babur Gazi Zahirüddin Muhammed. Vekayi Baburun Hatıratı. c. II. Doğu türkcesinden çeviren, izahlı indeksi ve notları hazırlayan Prof. Reşit Rahmeti Arat. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 678 s.

127. Bacque-Grammont J.L. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar ve Safeviler / Prof. dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İÜFTAM, İstanbul: 1991, s. 205-219.

128. Bacque-Grammont J.L. Osmanlı imperatorluğunun doruğu: Olaylar (1512-1606) / Osmanlı imperatorluğu tarihi I. Kuruluş ve yükseliş yılları. Çeviren: Server Tanilli. Türkiyü İş Bnkası Kültür Yayınları, 2011, s. 171-195.

129. Bartold V.V. İslam medeniyeti tarihi. Çeviren Köprülü F. DİB Yayınları, Ankara: 1940, 367 s.

130. Bartold V. Abdullah b. İskender / İslam Ansiklopedisi, c. 1. İstanbul: 1993, s. 34-35.

131. Başer A., Çınar G.K. Kırımdan İrana bir Cengizli Hanzadesi: Adil Giray Sultan // Alevilik Araştırmaları Dergisi. Ankara: 2012, sayı 4, s. 149-164.

132. Baysun M.S. IV Murad / İslam ensklopedisi, c. VIII. İstanbul: 1979, s. 625-647.

133. Bayur Y.Z. Hindistan tarihi. c. II. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1987, 618 s.

134. Berdzenişvili N, Canaışa S. Gürcüstan tarihi. Çev. H. Hayrioğlu. Sorun Yayınları, İstanbul: 1997, 304 s.

134<sup>a</sup>. Bilge R. 1514 Yavuz Selim ve Şah İsmayıl (Türkler, Türkmenle ve Farslar). Giza yayınları, İstanbul: 2011, 438 s.

135. Bilgili A.S. Osmanlı ve Safevi hakimiyetinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl) // Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi. Sayı 21, İstanbul: 2009, s. 23-62.

136. Bilgin M. Doğu Karadeniz. Ötüken Yayınları, İstanbul: 296 s.

137. Bosworth C.E. İslam devletleri tarihi. (trc. E. Merçil, M. İşpirli). Oğuz Yayınları, İstanbul: 1980, 385 s.



138. Bozkurt R. Osmanlı-İran savaşları (1603-1639) // Askeri Tarih Bülteni, sayı 20. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1986, s. 57-69.

139. Braudel F. II. Felipe döneminde Akdeniz ve Akdeniz dünyası, c. II. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Eren Yayıncılık ve Kitabçılık, Ankara: 1994, 565 s.

140. Brokelman C. İslam milletleri ve devletleri tarihi. 1. Çeviren: prof. Neşet Çağatay. Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara: 1964, 443 s.

141. Brummett P. Osmanlı deniz gücü: Keşfler çağında Osmanlı deniz gücü ve Doğu Akdenizde diplomasi. Tercüme N. Pişkin. İstanbul, 2009, 301 s.

142. Budak M. Kafkasya ve Osmanlı devleti (XVI-XX Yüzyıllar) / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 594-612.

143. Bulut H.İ. Şah İsmail- Yavuz Selim mücadelesi ve ulemanın rolü: Kemal Paşazade örneği / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayı Sempozyum Bildirileri. 9-11. Ekim, 2003, Ankara: 2004, s. 53-67.

144. Cavanşir B. Türk halk islam anlayışına göre Kızılbashlık ve Şah İsmail Hatayı / Şah İsmail Hatayı Külliyyatı. Kaknüs yayınları, İstanbul: 2006, 728 s.

145. Celalzade Mustafa Çelebi. Kanuninin tarihçesinden Munteşem Çağ. Kanuni Sultan Süleyman. Tabakaül Memalik ve Derecatül-Memalik. Notlandırarak hazırlayan Ayhan Yılmaz. Kariyer Yayınları, İstanbul: 2011, 376 s.

146. Cevdet Paşa A. Tarih-i Cevdet. Osmanlı tarihi. c. 1. Üçdal Neşriyatı, İstanbul: 1994, 550 s.

147. Cezar M., Sertoğlu M. Mufasssal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı), c. 2. İskit Yayını, İstanbul: 1957.

148. Cezar M, Sertoğlu M. Müfasssal Osmanlı tarihi (Resimli-Haritalı). c.3. İskit Yayını İstanbul: 1957.

149. Cezar M., Sertoğlu M. Mufasssal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı). c. 4. İskit Yayını, İstanbul: 1963.

150. Chesneau Jean. D`Aramon seyahatnamesi. Çeviren Işıl Erverdi. Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, 102 s.

150<sup>a</sup>. Coşar Z. 40 bin Alevi öldürülmedimi. Kaynak Yayınları, İstanbul: 2014, 325 s.

151. Çakmak M.A. XVIII. Yüzyılda Kafkasya / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 613-621.

152. Çelenk M. 16. ve 17. Yüzyıllarda Safevi şiiiliği. Yayınlanmamış doktora tezi. Bursa: 2005, 224 s.

153. Çerçi F. Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühül-Ahbarında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri. c. II. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2000.

154. Çetin F. Osmanlı-Safevi rekabetinin Osmanlı resmi ideolojisine etkisi // Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/1, 2011, s. 12-28.

155. Çetinkaya N. Kızılbaş türkler. Tarihi, oluşumu ve gelişmesi. Genel Yayın, Ankara: 2011, 576 s.

156. Dalsar F. Türk sanaye ve Ticaret Tarihinde Bursada İpekçilik. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 1960, 510 s.

157. Danişman Z. Osmanlı İmperatorluğu tarihi. c. 5. Yeni Matbaa, İstanbul: 1965, 318 s.

158. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. c.1. Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1947, 530 s.

159. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. c. II. Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1948, 565 s.

160. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, c. III. Yeni Matbaa, İstanbul: 1948, 801 s.

161. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, c. IV. Yeni Matbaa, İstanbul: 1948.

162. De Busbecg G. Türk mektubları (1522-1592) Kanuni devrinde bir sefirin hatıratı. Terc. Hüseyin Cahid Yalçın. İstiklal Matbaası, Ankara: 1953, 216 s.

163. Dierl A.J. Anadolu Aleviliği. Çeviren: Fahrettin Yığıt. Ant yayınları, İstanbul: 1991, 157 s.

164. Diyanet A.A. Osmanlı-İran münasibetleri 1520-1566. Basılmamış doktora tezi. İstanbul: 1971, 154 s.

165. Diyanet A.A. İlk Osmanlı-İran Antlaşması (1555 Amasya Musalahası). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1971, 15 s.

166. Doğuda Venedik elçileri (Caterino Zeno ve Ambrogio Contarininin seyahatnameleri). Yayınlayan Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2006, 144 s.

167. Douglas E.S. Ateşli silahlar çağında İslam imparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler. Çeviren: Bahar Fırat. Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013.

168. Ebul-Qazi Bahadır Han. Secere-i Türk (Türkün soy ağacı). Çev. R.Nur. İlgi Yayınları, İstanbul: 2009, 272 s.

169. Efendiyev O. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerindeki mülki ve askeri teşkilata bakış // Yeni Türkiye, 2002, yıl 8, sayı 45, s. 72-80.

170. Efendiev O. Sultan II Bayazıt ve Şah İsmail / XIII Türk Tarih Kongresi. Ankara, 4-8 Ekim, 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2002, s. 1-6 (89-95).

171. Ekinçi M. Anadolu Aleviliğin tarihsel arka planı. Beyan Yayınları, İstanbul: 2002, 240 s.

172. Ekinçi M. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı-Safevi ilişkileri / Türkler, c. 9, Yeni Türkiye yayınları, Ankara: 2002, s.446-458.

173. Emecen F.M. Yavuz Sultan Selim. Yitik Hazine Yayınları, İstanbul: 2010, 448 s.

174. Emecen F.M. İmperatorluk çağının sultanları-I. İSAM Yayınları, İstanbul: 2011, 168 s.

174<sup>a</sup>. Emecan F. Osmanlı devletinin «Şark meselesi»nin ortaya çıkışı ilk münasebetler ve iç yansımaları // Tarihden günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu, 16-17 aralık 2002, Konya. Ankara: 2003, s. 33-48.

175. Eravcı M. Gelibolulu Mustafa Alinin Nushatüs-Selatininde 1578-1579 Trans-Kafkas seferine dair eleştirileri ve bunların tarihi önemi // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, III/1, (Haziran 2001), s. 31-40.

176. Eravçı M. Safevi Hanedanı / Türkler. c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 882-892.

177. Eravcı M. Osmanlı-Safevi münasebetleri ile ilgili türkçe kaynaklar // Selcuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2010, sayı 28, s.249-260.

178. Eravçı M.H. İran Don Juanının Gürcüstan ve Azerbaycana dair verdiği bilgiler // Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 166. Ankara: 2000, s.35-39.

179. Ercan Y. Yavuz Sultan Selim dönemi / Türkler. c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 421-445.

180. Erendil M. Tarihde Türk-İran ilişkileri. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1976, 157 s.

181. Eroğlu S. Asafinin Şecaat-name mesnevisi // Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/7, 2009, s. 253-297.

182. Faroghi S. «Anayol Kavşağında Bursa: İran İpeyi, Avrupa rekabeti ve Yerel Ekenomi (1470-1700)». / Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak. (Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesav). İstanbul: 2003, 342 s.

183. Faroghi S. «Krizler ve Değişim, 1590-1699» / Osmanlı İmperatorluğunun Ekonomik ve Sosyal tarihi, 1600-1914. c.II.

(Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert; çev.Ayşe Berktaş vd.). İstanbul: 2004, s.543-760.

184. Faroqi S. «1603-1639 İran savaşları» / Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal tarihi, 1600-1914. c.II. (Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert; çev.Ayşe Berktaş vd.). İstanbul: 2004, s. 552-553.

185. Fehimi M. Safavi Şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler. Çev. M.Bilal Çelik // History Studies, vol. 2/2, 2010, s. 511-516.

186. Feridun bey. Münşeatüs- selatin. c. 1. Takvimhane Matbaası, İstanbul: 1858, 626 s.

187. Feridun bey. Münşeatüs-selatin. c. 2. Takvimhane Matbaası, İstanbul: 1859, 600 s.

188. Ferzelibeyli Ş.F. Resmi belgelerde 23 ağustos Çaldıran savaşının nedenleri ve sonuçları / XIII Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999. Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: 2002, s 77-87.

189. Füzuli Bayat. Göçebe ideolojisi - Oğuzçuluq bağlamında Şah İsmayıl fenomenolojisi / Birinci Uluslararası Şah İsmayılHatayi Sempozyum Bildirileri. 9-11. Ekim, 2003, Ankara: 2004, s. 44-52.

190. Hammer C. Osmanlı tarihi. c. I, Çeviren Mehmet Ata. Bugünkü dille özetleyerek yeniden yazan prof. Dr, Abdulkadir Karahan. MEB Yayınları, İstanbul: 1990, 522 s.

191. Hasani A. İranlı Tarihçilere göre Osmanlı-İran ilişkilerindeki krizin nedenleri (985-1049/1577-1639) / Tarihden günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya). Ankara: 2003, s.15-31.

192. Haydar Çelebi. Haydar Çelebi Ruznamesi. Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu. Tercüman Yayınları, İstanbul, 221 s.

193. Hayrullah Efendi. Osmanlı devleti tarihi. c.5. Sadeleş-tiren, Z.Danışman. Son Havadis Yayınları, İstanbul, 1972, 240 s.

194. Hemgin E. Kürdistan tarihi (İslamiyyetden Osmanlılara kadar), II, İstanbul: 1997, 592 s.

195. Hilmi M. Kanuni Sultan Süleymanın 1533-1535 Bağdad seferi. Askeri Basımevi. İstanbul, 1932, 38 s.

196. Hins V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara: 1992, 146 s.

197. Hoca Sadeddin Efendi. Tacüt-tevarih. IV c. Yayın-laşdıran İ.Parmaksızoğlu. Milli Egitim Basımevi, İstanbul: 1992, 409 s.

198. Gelibolulu M.A. Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühnü'l-ah-bâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri. (haz. Faris Çerçi). Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri: 2000, 815 s.

199. Gil L. Diplomatik denge: İspaniya, Osmanlı ve Safevi imperatorlukları // İspaniya-Türkiye. 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla rekabet ve dostluk. Kitabıyayinevi, İstanbul: 2006, s. 139-154.

200. Giovanni Maria Angiolellonun Seyahatnamesi // Seyyahların gözüyle Sultanlar ve savaşlar. Çeviri ve notlar Tufan gündüz. İstanbul: 2007, s.23-122.

201. Gökbilgin M.T. Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşanın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhatı // TTK. Belleten, c. XXI, sayı 83. Ankara: 1957, s. 449-482.

202. Gökbilgin M.T. Çaldıran müharibesi // İslam Ansklo-pedisi, c. III. MEB, İstanbul: 1970, s. 329-331.

203. Gökbilgin M.T. Süleyman I // İslam Ansiklopedisi, c. XI. M.E.Basımevi, İstanbul, 1970, s. 99-155.

204. Gökbilgin M.T. Kanuni Sultan Süleyman. M.E.B. Yayınları, İstanbul: 1992, 220 s.

205. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı imperiyasının Kaf-kasya siyaseti. Şamil Egitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul: 1979, 255 s.

206. Gökdağ B.A. Selimnamelerde Osmanlı-Safevi ilişkileri / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9-11. Ekim, 2003, Ankara: 2004, s. 125-142.

207. Gücüyener Ş.F. Kanuni Sultan Süleyman. Ahmed Sait Matbaası, İstanbul: 1945, 160 s.

208. Gündoğdu A. Osmanlı diplomasisinde örnek bir olay: Gilan sorunu (1591-1594) // KÖK Araştırmalar, Osmanlı özel sayısı, 2000, s. 25-30.

208<sup>a</sup>. Gündoğdu A. Türkistanda Osmanlı-İran rekabeti // Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 581-587.

209. Gündüz T. Son Kızılbaz Şah İsmayıl. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2010, 175 s.

210. Gündüz T. Şah İsmayılın Eşi Tacılı Hanım // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı 51, s. 223-234.

210<sup>a</sup>. İdris-i Bidlisi. Selim Şahname. Yayına hazırlayan Hicabi Kırılgıncı. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001, 432 s.

211. İlgürel M. IV Murad / Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi, c. X. Çağ Yayınları, İstanbul: 1989, s. 449-488.

212. İmani M. Ahsan - üt tevarih ve Hulasat-üt tevarih adlı iki esere bakılarak Şah İsmail zamanında İran və Osmanlı ilişkileri / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9-11. Ekim, 2003, Ankara: 2004, s. 167-176.

213. İncik H. Bursa: XV. asrda saneye ve tarihine dair vesikalar // TTK. Belleten, c. XXIV, sayı 93, Ankara: 1960, s. 45-66.

214. İncik H. «Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkuk münasibetiyle» / Osmanlı imparatorluğu, Toplum ve Ekonomi. İstanbul: 1996, s. 139-186.

215. İnalçık H. Osmanlı imparatorluğu: toplum ve ekonomi. Eren Yayıncılık, İstanbul: 1996, 468 s.

216. İnalçık H. Osmanlı tarihine toplu bir bakiş // Osmanlılar, c.1. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 37-116.

216<sup>a</sup>. İnalçık H. İpek, Osmanlı devleti. /DİA, c.XXII, İstanbul, 2000, s. 362-365.

217. İnalçık H. Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi, c. I, Türkçeye çeviren Halil Berkday. Eren Yayıncılık, İstanbul: 2000, 496 s.

217<sup>a</sup>. İnalçık H. Türkiye tekstil tarihi. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2008, 366 s.

218. İpçioğlu M. Osmanlı Vekayinamelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar). Tarihden Günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya). Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2003, s. 49-55.

219. İpçioğlu M. Kanuni Sultan Süleymanın Naxçıvan Seferi. Nobel Yayınları, Ankara: 2003, 123 s.

220. İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514). Hazırlayan: Vural Genç. Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, 231 s.

221. Kanat C. Çaldıran savaşı esnasındaki Osmanlı-Safevi mücadilesinde Memlük devletinin tutumu // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı IV. İzmir: 2000, s. 65-74.

222. Karaca B.Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı Safevi ilişkileri // SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, s.IX, Isparta: 2003, s.71-86.

223. Karaca B. Safevi devletinin ortaya çıkışı ve II Bayezid dönemi Osmanlı Safevi ilişkileri // Türkler, c.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s.409-417.

224. Karamanlı H.M. Gürcüstan: Osmanlı hakimiyeti dönemi. TDV İslam Ansiklopedisi. c. 14, İstanbul: 1996, s. 314-316



225. Karamanlı H.M. XVI-XVIII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi savařları / Osmanlı, c. I. Ankara: 1999, s. 502-508.

226. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). Selenge Yayınları, İstanbul: 2012, 576 s.

227. Kevserani V. Osmanlı ve Safevilerde din-devlet ilişkileri. Çev. Muhlis Canyürek. Denge Yayınları, İstanbul: 1992, 240 s.

228. Kılıç R. Osmanlı padşahı III. Murat ve Özbek hükümdarı II. Abdullah han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması // Bilig, Yaz. 1999, sayı 10, s. 49-59.

229. Kılıç R. XVI ve XVII yüzyıllarda Osmanlı-İran siyasi Antlaşmaları. Tez Yayınları. İstanbul: 2001, 237 s.

230. Kılıç R. Yavuz Selim dönemi (1512-1520) Osmanlı-Özbek münasibetleri // Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler dergisi, sayı I, Bişkek: 2001, s.88-102.

231. Kılıç R. Osmanlı-İran arasında Kasr-ı Şirin barış antlaşması (1639) // Türk Kültürü, Yıl XXXIX, sayı 460. İstanbul: 2001, s. 31-43.

232. Kılıç R. Osmanlılar ile Safeviler arasında Nasux Paşa (1612) ve Serav (1618) antlaşmaları // Niğde Üniversitesi Eğitim fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi, sayı 2. Niğde: 2003, s. 124-134

233. Kılıç R. Şah İsmailin Dulkadıroğulları devleti üzerine yaptığı Orta Anadolu seferi (1507) ve sonuçları / I Kahraman Maraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs, 2004. İstanbul: 2005, s. 1-11.

234. Kılıç R. Kanuni devri Osmanlı - İran münasebetleri (1520- 1566). IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2006, 496 s.

235. Kılıç R. Osmanlı devletinin İran politikası (16. ve 17. Yüzyıllar) / Türk Dış Politikası. Osmanlı dönemi. c.1. İstanbul: 2008, s. 75-116.

236. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1450-1590). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1976, 551 s.

237. Kocatürk V.M. Osmanlı padişahları. Buluş Kitabevi, Ankara: 1957, 371 s.

238. Koçu E.R. Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923. Muallim Ahmet Halit Kitabhanesi, İstanbul: 1934, 482 s.

239. Kunt M. Siyasal tarih (1300-1600) / Kunt M., Yurdaydın H.G., Ödekan A. Türkiye tarihi: Osmanlı devleti 1300-1600. c. 2. Cem Yayınevi, İstanbul: 1989, s. 15-144.

239<sup>a</sup>. Kunt M. «Süleyman dönemine kadar devlet ve sultan: Uç beyliyinden dünya imperatorluğuna» / Kanunî ve Çağı, Yeniçağda Osmanlı Dünyası, (edt. Metin Kunt-Christine Woodhead; çev. Sermet Yalçın), İstanbul: 2002, s. 3-29.

240. Kurat A.N. Türkiye ve İdil boyu: 1569 Astarhan seferi, Ten-İdil kanalı ve XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri, c.1. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 1966, 276 s.

241. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747) //History Studies, Volume 3/3, 2011, s. 177-213.

242. Küçükdağ Y. Vezir-i Azam Piri Mehmed Paşa. Enes Kitap Sarayı, Konya: 1994, 258 s.

243. Küçükdağ Y. Osmanlı devletinin Şah İsmailin Anadoluyu şiiileştirme çalışmalarını engellemeye yönelik önlemleri / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 269-281.

244. Küçükdağ Y., Dedeyev B. Safevilerin nesebine farklı bir bakış // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009, sayı 6, s. 415-424.

245. Küçükdağ Y. Türk Aleviliyi Araştırmaları. Cizgi Kitabevi Yayınları, Konya: 2010, 161 s.

246. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: 2010, 419 s.

247. Küpeli Ö. Osmanlı-Safevi münasebetleri (1612-1639). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: 2009, 247 s.

248. Küpeli Ö. Safevi-Osmanlı münasebetleri. Yedditepe Yayınları, İstanbul, 2014, 336 s.

249. Küpeli Ö. Irak-ı Arabta Osmanlı-Safevi Mücadilesi (XVI-XVII. Yüzyıllar) // History Studies International Jurnal of History, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 227-244.

250. Küpeli Ö. Osmanlı-Safevi münasibetlerine dair Türkiyede yapılan çalışmalar hakkında birkaç not ve bir bibliografiya denemesi // Tarih Okulu, Ocak-Nisan 2010, sayı VI, s.17-32.

251. Kütükoğlu B. Şah Tahmasbın III. Murada Culus Tebriki // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, c. XI, sayı 15. İstanbul: 1960, s. 1-24.

252. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578-1590). I cild. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1962, 232 s.

253. Kütükoğlu B. Tehmasib I. // İslam Ansiklopedisi, c.XI. M.E.Basımevi. İstanbul, 1970, s. 637-647.

254. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1612). Özal Matbaası, İstanbul: 1993, 340 s.

255. Kütükoğlu B. Murad III // İslam Ansiklopedisi. c. VIII, M.E.B yayını, 1993, s. 615-625.

256. Kütükoğlu B. Tahmasb II / «Vekayinüvis», Makaleler. İstanbul: 1994, s.103-139.

257. Mantran R. Osmanlı imperatorluğu tarihi I. Kuruluş ve yükseliş yılları. Çeviren: Server Tanilli. İstanbul: 2011, 504 s.

258. Memmedov H. XVI-XVIII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi savařları / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 502-508.

259. Minorski V. Tiflis // İslam Ansiklopediyası, c. 12/1. MEB, İstanbul, 1979, s. 264-279.

260. Minorski V. Nadir // İslam Ansiklopedisi, cilt 9. MEB, İstanbul: 1988, s. 12-31.

261. Mughul M. Y. «Portəkizlilerle Kızıldenizde Mücadile ve Hicazda Osmanlı hakimiyetinin Yerleşmesi hakkında bir Vesika» // Belgeler, II/3-4, 1965: s. 37-48.

262. Mustafazade T.T. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri / Osmanlı, c. I. Ankara: 1999, s. 561-569.

263. Mustafazade T.T. Safevi Hanedanının son yılları / Türkler, c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 925-935.

264. Müneccim Başı A.L. Müneccimbaşı tarihi. İkinci cilt. Arapça aslından türkçeleştiren İsmail Erünsal. Tercüman (1001 Temel Eser). İstanbul: ? 624 s.

265. Münşi İsgender bey. Tarih-i alem aray-i Abbasi. c. 2, Kısım 1. Çev: Ali Genceli. Türk Tarih Kurumu, İstanbul: 1945.

266. Naci Ş. Safeviler döneminin Anadolu sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına etkileri / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayı Sempozyum Bildirileri. 9 -11 Ekim, 2003. Ankara: 2004, s. 297-306.

267. Naima M.E. Tarih-i Naima. c.3. Haz. M.İpşirli. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007..

268. Nesibli N. Osmanlı-Safevi savařları, mezheb meselesi ve Azerbaycan / Türkler, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 893-898.

268<sup>a</sup>. Nevin Ö. Modena Devlet Arşivindeki Osmanlı devletine ilişkin belgeler (1485-1791), (Tıpkıbasım-Çeviri-Deyer-

lendirme). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara: 2004, 210 s.

269. Nevres A. Tarihçe-i Nevres. Haz. Hüseyin Akkaya. Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2004, 150 s.

270. Nur Rza. Türk tarihi. c. 5. Toker Yayınları, İstanbul: 1979, 358 s.

271. Ocak A.Y. Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1998, 385 s.

272. Ocak A.Y. Osmanlı kaynaklarında ve modern türk tarihçiliğinde Osmanlı Safevi münasibetleri (XVI-XVII yüzyıllar). // TTK, Belleten, c. LXVI, sayı, 246, Ankara: 2002, s. 501-516.

273. Ocak A.Y. Türkiye-İran dini ilişkileri / Yeniçağlar Anadoluşunda İslamın ayak izleri, osmanlı dönemi, Makaleler-Araştırmalar. İstanbul: 2011, s. 279-298.

274. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. Seçil Ofset, İstanbul: 2011, 568 s.

275. Osmanlı Belgelerinde Karabag. Osmanlı Arşivi daire Başkanlığı yayınları, İstanbul: 2009, 660 s.

276. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. c.1. Ankara: 1992, 427 s.

277. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. c.2. Ankara: 1993, 483 s.

278. Osmanlı imperatorluğu tarihi I. Kuruluş ve Yükseliş Yılları. Çeviren: Server Taanilli. Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, 504 s.

278<sup>a</sup>. Osmanlılarda Divan, Bürokrasi, Ahkam: II. Bayezid Dönemine aid 906/1501 tarihli Ahkam Defteri. (Haz. İlhan

Şahin-Feridun Emecan). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 1994, 128 s.

279. 1734-1735 Osmanlı-İran savaşı Mühimme Defteri (ramazan 1146-zilhicce 1147). Yayınlayan Kemal Erkan. Çamlıca Basım Yayın, İstanbul: 2011, 228 s.

280. Özbaran S. XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliyinin Kuruluşu // TED, c. XXV, 1971, s.51-78.

281. Özbaran S. Osmanlı İmperatprluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkiler // Tarih Dergisi, c.XXXI, Ankara: 1977, s.71-81.

282. Özbaran S. Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, İrak, Suriya ve Mısır yollarında. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2007, 201 s.

283. Özcan A. Mahmud I. DİA, c.XXVII. İstanbul: 2000, s. 348-352.

284. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi, c. 4. Hayat Yayınları, Ankara: 1964, 301 s.

285. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi, c. 5. Hayat Yayınları, Ankara: 1965, 287 s.

286. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiyə tarihi. c. 6. Hayat Yayınları, İstanbul: 1965, 301 s.

287. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiyə tarihi. c. 7. Hayat Yayınları Ankara: 1965, 302 s.

288. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiyə tarihi. c. 8. Hayat Yayınları, Ankara: 1965, 304 s.

289. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiyə tarihi. c.9. Hayat Yayınları, Ankara: 1966, 304 s.

290. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiyə tarihi. c.11. Hayat Yayınları, Ankara: 1967, 300 s.

291. Öztuna Y. Kanuni Sultan Süleyman. K.B.Yayınevi, Ankara: 1989, 198 s.

292. Öztuna Y. Yavuz Sultan Selim. Babıali Kültür Yayın-cılığı. İstanbul, 2009, 264 s.

293. Peçevi İbrahim Efendi. Peçevi tarihi. c. I. Hazırlayan prof. Bekir Sitki Baykal. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, 356 s.

294. Peçevi İbrahim Efendi. Peçevi tarihi. c. II. Hazırlayan prof. Bekir Sitki Baykal. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, 455 s.

295. Raşid Mehmed Efendi-İsmail Asim Efendi. Tarih-i Raşid ve zeyli. c. 1. Hazırlayanlar: A.Özcan, Y.Uğur, B.Çakır, A.Z.İzgöer. Klasik Yayınları, İstanbul: 2013, 637 s.

296. Raşid Mehmed Efendi-İsmail Asim Efendi. Tarih-i Raşid ve zeyli. c. 2. Hazırlayanlar: A.Özcan, Y.Uğur, B.Çakır, A.Z.İzgöer. Klasik Yayınları, İstanbul: 2013.

297. Refik A. On altıncı Asırda Rafızilik ve Bektaşilik. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul: 1932, 41 s.

298. Rehimizade İ. Tarih-i Osman Paşa. (Tercüme Y.Zeyrek). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001, 88 s.

299. Rumlu Hasan bey. (Ahsenüt-tevarih). Şah İsmayıl tarihi. Çeviren Cevat Cevan. Ardıc Yayınları, Ankara: 2004, 256 s.

300. Sadık Bilge M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayın-cılık. İstanbul: 2005, 295 s.

301. Sadık Bilge M. Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi). Kitabevi, İstanbul: 2012, 689 s.

302. Sadıkçioğlu M. Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913). Yürk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, 267 s.

303. Saray M. Rus işğalı devrində Osmanlı devleti ilə Türkistan Hanlıqları arasındakı siyasi münasibətlər, 1775–1875. İstanbul: 1984, 188 s.

304. Saray M. Türk-İran münasebetlerinde şiiiligin rolu. T.K.A.E. Yayınları, Ankara: 1990, 162 s.

305. Saray M. Türk-İran ilişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2006, 344 s.

306. Sarıkaya M.S. Dini ve siyasi bakımdan Osmanlı-İran münasebetleri // Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 1993, sayı 363, s. 406-422.

307. Savaş S. Osmanlı-Safevi mücadilesinin toplumsal sonuçları / Türkler. c. VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 907-919.

308. Savaş S. XVI asırda Anadolu da Alevilik. Vadi Yayınları, Ankara: 2002, 255 s.

309. Savory R.M. Safevi İranı. Çev. M.Maksudoğlu. / İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti İstanbul: 1988, s. 403-404.

310. Schweigger S. Sultanlar kentine yolculuk 1578-1581. Yayına hazırlayan ve notlayan Heidi Stein, çeviren S.Türkis Hoyan. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2004, 248 s.

311. Schubel N.K. XVI. Yüzyıl Avrasya dünyasında bölgesel birlik ve çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevi ve Hind-Babürlü imparatorlukları: Bütünsel bir yaklaşım / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara: 1999, s.431-440.

312. Selaniki M.E. Tarih-i Selaniki. Haz. Mehmet İpşirli. Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul: 1989, 432 s.

313. Serap Şah. «Safvetüs-Safa»da Safiyyüddin-i Erdebini n hayatı, tasavvufi görüşleri ve menkibeleri. c. 1. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: 2007, 701 s.

314. Seyyahların gözüyle sultanlar ve savaşlar (Giovanni Maria Angiolello, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D`Aleksandrini n seyahatnameleri). Çeviren: T.Gündüz. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2007, 248 s.



315. Sıdkı Paşa. Gazavat-ı Sultan Murad-ı Rabi (IV. Muradın Revan Seferi). Hazırlayan Mehmet Arslan. Kitabevi, İstanbul, 2006, 155 s.

316. Solakzadə Mehmed Hemdemi Çelebi. Solak-zade tarihi. c.I. Hazırlayan dr. Vahid Çabuk. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1989, 594 s.

317. Solakzadə Mehmed Hemdemi Çelebi. Solak-zade tarihi. c.II. Hazırlayan dr. Vahid Çabuk. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1989, 684 s.

318. Sultan IV Muradın Revan və Tebriz seferi Ruznamesi. Kültür Bakanlığı, Ankara: 1999, s. 181 s.

319. Sümer F. Azərbaycanın türkleşməsi tarixinə ümumi bir bəhış // Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara, 1957, sayı 83, s. 429-447.

320. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenlər). Siyasi tarixləri-Boy teşkilatı-Destanları. Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara: 1972, 510 s.

321. Sümer F. Safevi dövlətinin kuruluşu və gelişmesinde Anadolu türklerinin rolu. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1976, 265 s.

322. Sümer F. «Abbas I». İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, c. I, İstanbul: 1988, s. 17-19.

323. Sümer F. Safevi tarihi ile ilgili incelemeler: I. ve II. Abbas devirleri // Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 69. İstanbul: 1990, s. 10-32.

324. Şabani R. Efşariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri / Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002, Konya. Konya: 2002, s. 79-86.

325. Şapolyo E.B. Mezhebler ve tarikatlar tarihi. Elif Kitabevi Yayınları, İstanbul: 1964, 555 s.

326. Şimşir N. Judasz Tadeusz Krusinski'nin İran Seyahatnamesi. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2013, 138 s.

326<sup>a</sup>. Şirazi Adai-yi. Selminame. Haz: Adüsselam Bilgin. TTK Basımevi, Ankara: 2007.

327. Tansel S. Yeni vesikalar karşısında Sultan Beyazıt II. hakkında bazı mütealaalar // TTK, Belleten, c. XXVII, sayı 106, Ankara: 1963, s. 185-236.

328. Tarih-i Osman Paşa: Ösdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya fetihleri (h. 986-988/m. 1578-1580) ve Tebrizin fethi (h. 993/m. 1585). Hazırlayan Yunus Zeyrek. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, 88 s.

329. Taş K.Z. Osmanlı döneminde Nahçıvanın idari statüsü / Türk dünyası: dünəni və bu günü. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, s. 53-63.

330. Taşğın A. Safevi-Osmanlı savaşından itibaren dini söylemin siyasal propaganda aracı olarak kullanılması: Dede Kargın örneği // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, sayı 49, Ankara: 2009, s. 56-71.

330<sup>a</sup>. Tavernier J.B. Taverniyer Seyahatnamesi. Çeviren: Teoman Tuncdoğan. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2006, 344 s.

331. Tekindağ Ş.M. Şah Kulu Baba Tekeli isyanı // Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 3, İstanbul: 1967, s. 34-39.

332. Tekindağ Ş.M. Yeni Kaynak ve vesikalar ışığı altında Yavuz Sultan Selimin İran Seferi // İÜEF Tarih Dergisi, c. VIII, sayı 22, İstanbul: 1968, s. 50-79.

333. Tekindağ Ş.M. Fatihten III. Murada kadar Osmanlı tarihi (1451-1574). İstanbul, 1977, 199 s.

334. Temizqan M. Şah İsmailin Anadolu oymaqlarının desteyini kazanmasının sebepleri üzerine / Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 8, Ankara: 1999, s.472-482.

335. Toğan Z.V. Azərbaycan // İslam Ansiklopedisi. c. 2. MEB Yayınları, İstanbul: 1979, s. 91-118.

336. Toğan Z.V. Ümumi türk tarihine giriş. 3. Baskı, Endurun Kitabevi, İstanbul: 1981, 537 s.

337. Toğan Z.V. XVI. Asırdan günümüze kadar müstemleke devrinde Asya tarihi. İstanbul, 1965-1966.

338. Toksoy A. II Bayezit döneminde Osmanlı- Safevi ilişkileri // Türk Yurdu c.19-20, sayı 148-149. Ankara: 2000, s. 416-419.

339. Topbaş O.N. Abide şahsiyetleri ve müesseseleriyle Osmanlı. Erkam Yayınları, İstanbul, 1999, 572 s.

340. Turan Ş. Kanuninin oğlu Şehzade Bayezid Vakası. TTK Basmevi, Ankara: 1961, 237 s.

341. Turan Ş. II Selim. İslam Ansiklopedisi. c. 10. MEB, İstanbul: 1996, s. 434-441.

342. Turan Ş. Kanuni Sultan Süleyman dönemi taht kavgaları. Kapı yayınları, İstanbul: 2011, 310 s.

343. Türk silahlı kuvvetleri tarihi, III cilt, II Kısım Eki, Osmanlı-İran savaşı, Çaldıran meydan muharibesi 1514. Gnkur. Basımevi, Ankara: 1979, 192 s.

344. Uğur A. Yavuz Sultan Selim. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri: 1989, 160 s.

345. Uğur A. Yavuz Sultan Selimin siyasi ve askeri hayatı. Milli Ekitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 2001, 141 s.

346. Uluçay Ç. Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu? // Tarih Dergisi, c.VI, sayı 9, İstanbul: 1954, s. 53-90.

347. Uluçay Ç. Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları. Ufuk Kıtıpları, İstanbul: 2001,

348. Uluçay Ö. Şah Hatayi ve Alevilik: İnanç, Töre, Öge ve Ahlak. Adana: 1993, 157 s.

349. Unat Faik Reşit. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara: 1987, 261 s.

350. Uzunçarşılı İ.H. Şah İsmayılın Zevcesi Taclı Hanımın Mücevheratı // TTK Belleten, c. XVIII, sayı 92. Ankara: 1959, s. 611-619.

351. Uzunçarşılı İ.H. İran şahına iltica etmiş olan şehzade Bayezitin teslimi için Sultan Süleyman ve oğlu Selim tarafından Şaha gönderilen altınlar ve kıymetli hediyeler // TTK Belleten, c. XXIV, sayı 93. Ankara: 1960, s. 102-110.

352. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devletine iltica etmiş olan Karkıye hanedanından Əhmed nerede vefat etti? // TTK Belleten, c. XXVIII, sayı 109. Ankara, 1964, s. 73-83.

353. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c. II. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 808 s.

354. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c. III. Kısım I. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 669 s.

355. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, c. III, Kısım 2. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, İstanbul, 1988, 679 s.

356. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, c. IV. I Bölüm, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 706 s.

357. Uzunçarşılı İ.H. XVIII. Asırda Osmanlı-İran münasebetleri / Türkler, c. 12. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 512-524.

358. Ünal T. IV. Muradın Bağdad seferi. Berikan Yayınevi, Ankara: 2001, 253 s.

359. Üniver A.S. «Dördüncü Sultan Muradın Revan seferi Kronolojisi», TTK-Belleten, c. XVI, Sayı: 64, İstanbul: 1952-Ekim, s. 547-577.

360. Varlıq M.Ç. Çaldıran savaşı. İslam Ansiklopedisi, c.8, TDV, İstanbul: 1993, s. 193-195.

361. Yalçınkaya M.A. XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diploması dönemi (1703-1789) / Türkler, c.12. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 479-511.

362. Yaman A. Alevilik ve Kızılbaşlık tarihi. Nokta Kitab, İstanbul: 2007, 336 s.

363. Yans K. IV. Murad devrinde Osmanlı-Safevi münasibetkeri. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sonçağ Tarihi Kürsüsü. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul, 1977, 215 s.

364. Yazıcı T. Safevîler, İslâm Ansiklopedisi, c. X. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul: 1966, s. 53-59.

365. Yazıcı T. Şah İsmail. İslâm Ansiklopedisi, c. XI. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1970, s. 275-279.

366. Yınanç R. Dulkadır beyliyi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1989, 186 s.

367. Yurdaydın H.G. Kanuninin culusu ve ilk seferleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1961, s. 54.

368. Yücel Y. Osmanlı devlet teşkilatına dair kaynaklar: Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il-Mü'minin, Hırzül-Müluk. TTK, Ankara: 1988, 201 s.

369. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. c. II. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, 416 s.

370. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. Osmanlı dönemi (1566-1730). c. III. Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul: 1991, 359 s.

371. Yücel Y., Sevim A. Klassik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih, Yavuz, Kanuni. Türk Tarih Kurumevi Basımevi, Ankara: 1991, 668 s.

372. Yücel Y. Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1991, 161 s.

*Rus dilində.*

373. Акулиский З. Дневник Закария Акулиского. Ереван: Изд-во АРМФАНА, 1939, 159 с.

374. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: Элм, 1975, 229 с.

375. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: Элм, 1979, 122 с.

376. Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Перевод и примечания З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 64 с.

377. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, 284 с.

378. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. / Сочинения. т. II, часть 1. М.: Из-во восточ. литературы, 1963, 759 с.

379. Бартольд В.В. Халиф и султан. Сочинения, т. VI. М.: Наука, 1966, с. 15-80.

380. Бидлиси Ш.Ш. Шараф-наме. т. 1. Перевод, предис., прим., прил. Е.И.Васильевой. М.: Наука, 1967, 320 с.

381. Бидлиси Ш.Ш. Шараф-наме. т. 2. Перевод, предис., прим., прил. Е.И.Васильевой. М.: 1976, 350 с.

382. Босворт К.Е. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Наука, М.: Наука, 1971, 324 с.

383. Бунятов З.М. От редактора. Предисловие к повторному изданию «Гюдистан-и Ирам» А.А.Бакиханова. Баку: Элм, 1991, 304 с.

384. Гаджиев В.Г. Сочинение И.Гербера «Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся» как источник по истории народов Кавказа. М.: Наука, 1987, 272 с.

385. Гелашвили Н. Осmano-сефевидские взаимоотношения в первой трети века. // *Türk dünyası: dünəni və bu günü*. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, с.91-95.

386. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: ЭЛМ, 1999, 168 с.

387. Гусейн Ф. Осmano-Сефевидская война 1578-1590. Баку: Нурлан, 2005, 214 с.

388. Гусейн Ф.А. К вопросу об обещании шаха Аббаса уступить Московскому государству Дербент, Баку и Шемаху. // *Вопросы истории*. М.: 2010, №9, с.113-124.

389. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеарм. языка Т.И. Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова. Баку: ЭЛМ, 1989, 48 с.

390. Евлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения турецкого путешественника XVII века). Пер. с тур. А.Д. Желтякова. Вып.3. М.: 1983, 376 с.

391. Еравански А. История войн 1721-1736 гг. Ереван: издательство Арм ФФНФ, 1939, 92 с.

392. Заходер Б.Н. Государство Сефевидов / Всемирная история. т. IV. М.: Наука, 1958, 823 с.

393. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Баку: 1929, 31 с.

394. Жан-Пол Ру. «История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней». Пер. с французского: Некрасов М.Ю. СПб.: Евразия. 2012, 432 с.

395. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI века. М.: 1971, 126 с.

396. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М.: Госполитиздат, 1952, 467 с.

397. Иванов А.Н. Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. М.: Наука, 1975, 237 с.

398. Иванов М.С. История Ирана. М.: Изд-во Московского Университета, 1977, 497 с.

399. Канакерци З. Хроника, Пер. с арм. М.О.Дарбинян-Меликян. М.: Наука, 1969, 320 с.

400. Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: ЭЛМ, 1988, 216 с.

401. Смирнов В.Д. Кочубей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб.: Тип. В.Домакова, 1873, 271 с.

402. Крымский А.Е. История Персии ее литературы и дервишской теософии, т. III. Труды по востоковедению, издание Лазаревским институтом восточных языков, XVI. М.: 1914-1917, 368 с.

403. Локкарт Л. Надир шах. Переведено с английского Гезаловой Н.Р. Баку: Ганун, 2004, 396 с.

404. Магарамов Ш.А. Восточный Кавказ в политике России, Турции и Ирана в конце XVI в. // Вопросы истории. №4. М.: 2009, с.149-152.

405. Магарамов Ш.А. Восточный Кавказ в политике России, Турции и Ирана в конце XVI в. // Вопросы истории. №4. М., 2009, с.149-152.

406. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку: ЭЛМ, 1993, 240 с.



407. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Ак-коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку: Изд-во Бакинского Университета, 1991, 264 с.

408. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевид: Портрет правителя и воина. Баку: Из-во «Şərq-Qərb». 2014, 256 с.

409. Миклухо-Маклай Н.Д. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI вв. / Памяти академика И.Ю.Крачковского. ЛГУ: 1958.

410. Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия: от Ак-коюнлу к Османской империи. М.: Восточная литература, 1994, 224 с.

411. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку: Элм, 1993, 238 с.

412. Наджафли Т.Г. Сефевидско-османские отношения на первой половине XVII века в современной турецкой историографии. //»Азербайджан и азербайджанцы», Баку, 2009, №1-2, с. 104-115.

413. Наджафли Т.Г. Осmano-сефевидское противостояние второй четверти XVII века в современной турецкой историографии. //Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2010, №8. с.158-166.

414. Новичев А.Д. История Турции, т. I (XI-XVIII века). Л.: Изд-во Ленинградского Университете, 1963, 314 с.

415. Новосельцев А.Р. Некоторые вопросы государственной организации державы Сефевидов в Иране / Ближневосточный Сборник. Тбилиси, 1983.

416. Олеари А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Москву и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. Пер. с нем. П. Барсов. М.: Издание А. С. Суворина, 1870, 450 с.

417. Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. Сочинение Мухаммад-Масума Исфাহани «Хуласат ас-сийар». М.: Наука, 1993, 120 с.

418. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. / Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1949, с. 225-298.

419. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в. /ССИА, Вып. 1. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1949, 310 с.

420. Печевы И.Э. История (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640 гг.). Перевод с турецкого языка и примечания З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 100 с.

421. Пигулевская Н.В, Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Л.: Изд-во Ленинградского Университета, 1958, 390 с.

422. Попов А.Н. Сношение России с Хивой и Бухарой при Петре Великом. Записки Императорского Русского географического общества. СПб.: 1853, кн. 9, с. 237-424.

423. Посланник Петра I на Востоке. Посольства Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: Наука, 1986, 162 с.

424. Рахмани А.А. «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1960, 192 с.

425. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 240 с.

426. Сванидзе М.Х. Турецко-Иранские отношения в начале XVII в. и Грузия / Проблемы истории Турции. М.: 1978, с. 18-33.

427. Сванидзе М.Х. Турецко-иранский Амасийский мирный договор и Закавказье // Восточное Историческое

Источниковедение и специальные исторические дисциплины, Вып. 2, М.: 1994, с. 114-122.

428. Смирнов А.Н. Политика России на Кавказе XVI-XVII вв. М.: Изд-во социально экономической литературы, 1958, 244 с.

429. Хюсейн. Бедаи ул-векаи (Удивительные события). Издание текста, введение и общая редакция А.С.Тверитиновой. М.: Изд-во Восточной Литературы, 1961, 722 с.

430. Эвлия Челеби. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). Выпуск 3, М.: Наука, 1983, 375 с.

431. Эфендиев О.А. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики шаха Исмаила I // Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т. XII, Баку, 1957, с. 150-180.

432. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1961, 208 с.

433. Эфендиев О.А. К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной иранской историографии / Против буржуазной фальсификации истории и культуры Азербайджана. Баку: Элм, 1978, с. 125-140.

434. Эфендиев О.А. Новый труд по истории Сефевидского государства // Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1979, №4, с. 133-138.

435. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981, 308 с.

436. Эфендиев О.А. Минадои и его «История войн между турками и персами» // «Известия» Академии наук Азербайджанской ССР. Серия история, философия и права, 1967, №1, с. 59-66.

*İngilis dilində.*

437. Allen W.E.D. Russian Embassies to the Georgian Kings 1589-1605. c. I, Cambridge: Published for the Hakluyt Society at the University Press, , 1970, 640 p.

438. A Shironicle of the Carmelities in Persia and the Papal Mission of the XVIII centuries. Vol.1. London: 1939, 720 p.

439. Babinger F. Marino Sanutes Tagebucher als Quelle zur Geschichte der Safaviyya. Cambridge: 1922.

440. Csato E.A., Isakson B., Jahani C. Linguistic Convergence and Areal Diffusion: case studies from Iranian, Semitic and Turkic. London & New York: Routledge Curzon. 2004: p. 3-31.

441. Farmayan H.F. The beginnings of modernization in Iran: The policies and reforms of Shah Abbas I (1587-1629). Salt Lake City, Utah, Middle East Center University of Utah, 1969.

442. Krusinski T. The Chronicles of a traveller: or history of the Afgan wars with Persia (english translation J.C. Clodius). London: 1840.

443. Lockhart L. The fall of the Safavid dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: 1958.

444. Matthee R.P. The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730. New York: 1999, 290 p.

445. Matthee R.P. Persia in Crisis: Safavid decline and the fall of Isfahan. I.B.Tauris, London: 2012, 308 p.

446. Najafli T.H. Safavi-Ottoman wars and Azerbaijan at the beginning of the XVII century (A glance on Turkish historiography) //Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2010, №5. p.101-105.

447. Savory R. Iran under the Safavids. London: Cambridge University Press, 1980, 288 p.

448. Sonn T. A brief history of islam. Blackwell Publishing, 2004, 224 p.

449. Sykes Percy. A history of Afghanistan. Vol. 1. London: Macmillan Co. Ltd, 1940, 411 p.

*Fransız dilində.*

450. De Salignac J. B. L'abassade en Turquie 1605-1610, correspondences diplomatiques et documents inedits. Vol. 2. Paris: 1889, 444 p.

451. Moukbil Bey M. La Campagne de Perce (1514). Editions Berger-Levrault, Paris:1928, 125 p.

452. Togan Z.V. Sur dorigine des Safevides // Melanges, d Massignon. Vol, III. Damas: 1957, s. 345-357.

*İspan dilində.*

453. Najafli T.H. El renacimiento de una potencia. //Historia. Tomo XXXII, №125, Buenos Aires, Marzo-mayo 2012, p.47-58.

*Fars dilində.*

454. استرآبادی میرزا مهدی . تاریخ جهانگشای نادری. تهران: 1368 ه.ش.

455. استرآبادی سید حسین . تاریخ سلطانی ( از شیخ صفی تا شاه صفی ) به

کوشش احسان اشراقی، انتشارات علمی. تهران: 1366 ه.ش.

456. فلسفی نصرالله. زندگانی شاه عباس اول . جلد اول. انتشارات علمی.

تهران: 1375 ه.ش.

457. کسروی احمد. شیخ صفی و تبارش: دروغ بودن سیادت صفویان.  
تهران: 1324 ه.ش.
458. قاضی احمد قمی. خلاصه التواریخ. به کوشش مولر. ویسبادن: 1964.
459. واحد محمد طاهر. سرگذشت شاه عباس دوم. به کوشش ستار عبدی.  
تهران: 1387 ه.ش، صفحه 126.
460. میرزا بیگ. روضه الصفویه. به کوشش غلامرضا طباطبائی، انتشارات  
دانشگاه تهران. تهران: 1378 ه.ش.
461. ثباتیان ز. اسناد و نامه های تاریخ دوره ی صفویه. سرمایه کتابخانه ی ابن  
سینا. تهران: 1343 ه.ش.
462. تاریخ عالم آرای صفوی. به کوشش. ی. شکری. تهران: 1350 ه.ش.

## Coğrafi adlar

### A

|                               |                                   |
|-------------------------------|-----------------------------------|
| Acı çay – 298                 | 194, 196-200, 205-207, 209,       |
| Acısu çayı – 258, 270         | 211, 212, 226, 227, 229, 230,     |
| Açıqbaş – 210                 | 231, 233, 267, 295, 296, 297,     |
| Adana – 57                    | 325, 422, 424, 425                |
| Adilcavaz – 195               | Andəhut qalası – 20               |
| Afrika – 122                  | Ankara – 40, 73, 102              |
| Ağbaba – 264                  | Araz çayı – 156, 161, 213,        |
| Ağdaş – 270                   | 269, 270, 398, 399, 408, 409      |
| Ağsu – 248, 411               | Aralıq dənizi – 11, 99, 107,      |
| Axalkələk – 210               | 113, 117, 119, 165, 172, 188, 293 |
| Axıska – 209                  | Arxangelsk – 108, 223, 360        |
| Axalsık – 241, 301, 320       | Arpaçay – 205, 381                |
| Alban ölkəsi – 103            | Arran – 25, 26, 27                |
| Aləşkərd – 131-132            | Asiya – 32, 56, 93, 122, 154,     |
| Aləşgər – 292                 | 185, 187, 208, 236, 237, 358      |
| Almabulağı – 44               | Astara – 410                      |
| Almaniya – 94, 119, 123,      | Astrabad – 106, 177, 213,         |
| 164, 185, 194, 236            | 228, 377, 378, 379, 388, 396,     |
| Amasya – 70, 159, 160, 161    | 406, 407, 409                     |
| Anadolu – 26-28, 33, 37-43,   | At Meydanı – 222, 253             |
| 46-48, 55-58, 60, 61-64, 69-  | Avropa – 8, 9, 109, 33, 42,       |
| 74, 76-78, 82-86, 89-92, 98,  | 90, 92, 97, 103, 106, 107,        |
| 100-105, 113, 114, 116, 118,  | 109-111, 117-120, 125, 153,       |
| 120, 122-124, 136-138, 141,   | 157, 159, 164, 166, 170, 172,     |
| 142, 144, 150, 156-158, 161,  | 175, 177, 178, 182, 185, 187,     |
| 163, 164, 165, 169, 170, 171, | 193, 194, 198, 208, 225, 283,     |
| 173, 179-181, 183-185, 189,   | 291, 294, 322, 349, 350, 351,     |
|                               | 354, 358-360, 362, 366, 427       |

Avstriya – 53, 98, 99, 110, 179, 185, 186, 194, 205, 238, 267, 289, 291, 294, 295, 297, 351, 352, 372, 363, 364, 426  
Azərbaycan – 8-13, 15, 16, 18-27, 30, 31-49, 52, 54, 55, 59-63, 65, 68, 69, 70, 73, 76, 78, 80-84, 86, 87, 91-99, 101, 103, 107, 108, 109, 113-115, 118-121, 124-130, 135, 136, 140, 153, 154-157, 159, 160, 166, 168-173, 176-178, 182, 186, 188, 189-194, 196, 197, 199, 201, 203, 206-208, 212, 224, 232, 235-237, 239, 241, 243, 254, 257, 261, 263, 265, 268, 269, 271, 272, 290, 292, 294, 295, 297, 303, 308, 309, 312, 313, 320, 321, 324, 327, 331, 337, 341, 342, 348, 357, 358, 362, 364, 375, 376, 379, 380, 381, 389, 392, 396-400, 408, 409, 412, 419-423, 425, 426.  
342, 347, 350, 352, 353, 365, 369, 370, 382, 392, 395, 398, 401-406, 415  
Baxçasaray – 239  
Bakı – 242, 247, 255, 296, 313, 360, 372, 376-379, 408-410, 412, 413  
Balkan yarımadası – 361  
Bargiri – 199  
Başıaçıq – 347  
Baştəpə – 250  
Bayburd – 74, 75  
Belqrad – 176, 178, 183, 372  
Beyrut – 165  
Bəhreyn – 293  
Bəlx – 19, 20, 21, 286  
Bəndər-Abbas – 111, 304  
Bərdə – 416  
Bəsrə – 188, 223, 300, 333, 336, 345, 347, 351-353, 370  
Bəsrə körfəzi – 99, 107, 109, 111, 184, 187, 206, 293, 294  
Bəyşehir – 150  
Bidlis – 185, 186, 218, 220, 228, 264  
Biqa – 200  
Biyəpiş – 271  
Bolu – 222  
Borçalı – 264, 328,

## B

Bağdad – 51, 108, 112, 143, 185, 187, 188, 190, 191, 193, 215, 220, 233, 270, 281, 283, 300, 301, 316-324, 333-337,



- Bozacada – 396  
 Bozoq – 38  
 Böyük Moskva knyazlığı – 93, 223  
 Buxara – 95, 184, 286  
 Bursa – 87, 105, 106, 108, 118, 171-173, 176, 177, 188
- C**
- Cabani – 44  
 Cənub dənizi – 118  
 Cənubi Anadolu – 38, 70, 423  
 Cənubi Azərbaycan – 26, 396  
 Cənubi Ərəbistan – 34  
 Cənubi Qafqaz – 3, 4, 8, 118, 208, 224, 232, 233, 234, 267, 292, 302, 305, 326, 372, 373, 375, 380, 387, 396, 398, 407-410, 413-415, 427  
 Cənub-Şərqi Anadolu – 48, 73, 157, 164, 165, 196  
 Culfa – 296, 309
- Ç**
- Çabukdurma dağı – 270  
 Çaldıran – 44, 83, 91, 92, 106, 109, 113, 125, 134, 135, 140, 141, 143-145, 147, 150-154, 156, 160, 163-166, 170-172, 178, 183, 206, 257, 261, 293  
 Çıldır – 210, 241, 326  
 Çoban körpüsü – 213  
 Çorıs – 329  
 Çors – 382  
 Çorum – 114  
 Çuxuroba – 38  
 Çuxursəd – 41, 198, 213, 218, 221, 225, 226, 239, 257, 300, 332, 365
- D**
- Dağıstan – 28, 109, 196, 227, 238, 245, 249, 251, 296, 300, 302, 312, 348, 370, 371, 379, 398, 399, 410, 411, 416  
 Damğan – 389  
 Dehqarqan – 393  
 Dertenk – 399  
 Dəlklidəş Dərbəndi – 269, 270  
 Dəməşq – 165, 166  
 Dəmirqapı Dərbənd – 313  
 Dərbənd – 24, 243, 246, 247, 249, 250, 254-257, 269, 270, 360, 367, 373, 378, 379, 408, 409, 410, 412, 413

Dərbənd keçidi – 11

Dərəcəzin – 190

Dərgəzin – 365

Dərnə – 399, 402, 404

Dəşti-Xəzər – 239

Dəşti- Qıpçaq

Dimatoka qalası – 163

Diyarbəkr – 20, 21, 23, 27,

51, 59, 70, 72, 73, 80, 91, 92,

114, 115, 125, 137, 143, 145,

157, 162, 164, 168, 170, 185,

186, 197, 200, 213, 240, 243,

260, 299, 306, 309, 316, 317,

318, 331, 334, 346, 375, 381,

396, 407, 408.

Dmanis – 296

Don çayı – 93

Duçum – 403

## E

Eminönü – 285

Eskişehir – 326

Eşqənbər yaylağı – 270

## Ə

Əbhər – 310, 387

Əcəm – 15-16, 106, 113, 122,

160, 164, 169, 189, 194, 201,

232, 319, 320, 328, 339, 351,

Əcəm İraqı – 59, 65, 66, 67,  
143, 166, 379, 392,

Ədirnə – 86, 87, 222, 351

Əhər – 332

Əxlat – 198

Əlamut qalası – 248

Əlidərəsi – 332

Ərbil – 402

Ərciş – 194, 195, 198, 199, 201

Ərçüvan – 41

Ərdahan – 205, 206, 209,  
210, 214

Ərdalan – 206, 391, 398, 399

Ərdəbil təkkəsi – 33, 57, 67

Ərəbistan – 21, 22, 34, 106,  
118, 122, 301, 353

Ərəş – 242-246, 248, 313

Ərəştəb – 311

Ərdəbil – 15, 18, 19, 20-22,  
25-27, 31-34, 36, 38-40, 42,  
46, 51, 55-58, 61, 67, 100,  
103, 124, 203, 209, 262, 265,  
284, 309, 311, 312, 328, 330,  
332, 378, 384, 394, 398, 399,  
409-411, 423.

Əriştənb – 269

Ərminiyyə – 25

Ərzincan – 37, 40-42, 46, 51,  
70, 74, 75, 78, 91, 102, 114,  
128, 130, 131, 143, 157, 163

Ərzurum – 70, 108, 188,  
194, 198-200, 202-204, 213,  
217, 222, 233, 243, 253-255,  
257, 263, 264, 266, 267, 285,  
298, 300, 308, 318, 325, 326,  
331, 341, 342, 368, 370, 371,  
375-378, 384, 389, 403, 411  
Əski Ucan – 270

## F

Fars vilayəti – 34, 65  
Fəxusfənc çayı – 259, 260  
Fələstin – 107, 188  
Fərat çayı – 92, 168, 283  
Fərhadşah bəy mədrəsəsi  
Fərahan – 393  
Firuzkuh – 51  
Firuzkuh qalası – 51  
Fransa – 185, 299, 379, 380

## G

Gelibolu – 183, 230, 239  
Gəncə – 243, 244, 247, 249,  
263, 264, 267, 269, 281, 282,  
296, 309, 313, 369, 375– 377,  
379, 384, 385, 388, 392, 393,  
399, 400, 402, 405, 406, 408,  
411-417  
Gəncə-Qarabağ – 264, 266

Gilan – 21, 25, 227, 238, 271,  
272– 277, 279– 281, 348, 357,  
378, 379

Göyçə – 40, 234

Göyərçinlik qalası – 234

Gülüstan qalası – 45

Gürcüstan – 41, 74, 108, 154,  
198, 199, 206, 216, 224, 235,  
236, 238-241, 254, 266, 268,  
301, 305, 320, 323, 326, 346,  
347, 379

Gürel – 239

## H

Harran – 259

Herat – 264, 268, 286, 388,  
400

Hələb – 38, 91, 108, 109,  
112, 157, 165, 167, 168, 169,  
170, 200, 201, 223, 243, 267,  
294, 300, 306, 323, 327, 328,  
333, 360, 423

Həmədan – 317, 322, 365,  
382, 387, 389, 391– 394, 397-  
399, 409

Həştərxan – 93, 95, 106, 108,  
177, 201, 223, 224, 236, 360

Hicaz – 117

Hillə – 318, 323

Hind – 122

Hindistan – 11, 34, 81, 107, 108, 111, 113, 117, 187, 201, 223, 313, 348, 354

Hind okeanı – 112, 117, 118, 187, 370

Hörmüz – 110, 117, 294, 316

Hüveyzə – 352, 391, 398, 399

## X

Xarəzm – 95, 108, 224, 227

Xarput – 73, 200

Xəzər dənizi – 11, 214 27, 93, 94, 99, 106, 108, 184, 206, 208, 223, 224, 227, 235- 237, 239, 269, 273, 292, 359- 362, 373, 375, 376, 379, 380, 387, 413

XİNİS – 342

Xorasan – 19-21, 24, 78, 80, 90, 97, 124, 150, 189, 201, 220, 263- 265, 281, 284- 288, 291, 306, 317, 348, 357, 358, 388, 396, 397, 399, 401

Xoy – 151, 198, 2324 233, 237, 238, 257, 382, 383, 397

Xudafərin – 332

Xuzistan – 314

## İ

İlqlı dağı – 270

İlkanə gədiyi – 270

İmeretiya – 346

İraq – 36, 78, 106, 108, 168, 170, 185, 192, 197, 205, 206, 210, 218, 219, 262, 263, 274, 300, 399, 402

İraqi- Əcəm – 59, 65, 66, 67, 143, 379, 392

İraqi- Ərəb – 88, 92, 99, 100, 107, 187, 190, 191, 193, 206, 207, 212, 224, 292, 293, 316, 320, 336, 423

İran – 12, 15, 16, 18, 19, 23, 27, 30, 31-34, , 36, 39, 45, 46, 8, 49, 51, 52, 59, 65, 78, 79, 81, 83, 88, 90, 91, 94, 106, 109, 111, 113, 117, 118, 129, 130, 131, 135, 137, 155, 156, 157, 167, 170, 172, 173, 175, 176, 178, 182, 186, 193, 196, 197, 199, 207, 227, 233, 235, 236, 238, 254, 257, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 293, 300, 304, 346, 348, 368, 369, 370, 372, 378, 380, 385, 392, 399, 404, 418, 420, 421, 422

İran körfəzi – 11, 117, 193, 237, 314

|                                   |                                |
|-----------------------------------|--------------------------------|
| İsfahan – 65, 133, 299, 306,      | K                              |
| 315, 316, 322, 330, 332, 334,     | Kadırcıq limanı – 282          |
| 335, 338, 345, 347, 350, 351,     | Kaxeti – 238, 242, 250, 302,   |
| 361, 368-371, 373, 374, 378, 385, | 347, 375, 391, 398, 405        |
| 390, 398, 400, 402, 406-409       | Karesi – 150                   |
| İslam dünyası – 66, 85, 86,       | Kartli – 238, 302, 375, 398    |
| 122, 166                          | Kartli– Kaxetiya – 346         |
| İspir – 74, 75                    | Kastamonu – 250                |
| İstanbul – 46, 53, 61, 68, 75,    | Kayseri – 71, 73, 150, 326     |
| 87, 94-97, 109, 110, 161,         | Kəfə – 250                     |
| 169, 178, 183, 185, 186, 192,     | Kəlisə – 412                   |
| 197, 198, 200, 201, 206, 211,     | Kəmax – 74, 75, 164            |
| 214, 221, 222, 225, 233, 236,     | Kəmalabad – 287                |
| 249, 253, 256, 257, 261, 263,     | Kərbala – 215, 281             |
| 264, 265, 268-271, 273, 274-      | Kərkük – 317, 323, 402,        |
| 276, 279, 281-291, 293, 299-      | 404– 406                       |
| 308, 313-316, 319, 323, 325,      | Kəskər – 271                   |
| 326, 332, 334, 336, 338, 339,     | Kiçik Asiya – 46, 67, 79, 119, |
| 343, 349, 351, 359, 366-369,      | 154, 237, 442                  |
| 371, 372, 374, 375, 378-381,      | Kilid– ül– bəhr qalası – 163   |
| 383-386, 387, 389, 391, 394-      | Kirman– 357, 365               |
| 397, 400, 403, 404, 405, 417,     | Kirmanşah – 387, 391, 392,     |
| 425, 426                          | 393, 397-399, 402              |
| İstəxr qalası – 29, 272           | Konya – 212, 214, 326          |
| İtaliya – 103, 106, 123, 177,     | Koton – 37                     |
| 185                               | Kotur – 336                    |
| İzmir – 109, 113, 294, 368        | Kırım – 72, 108, 200, 224,     |
|                                   | 239, 244, 246, 247, 249, 252,  |
|                                   | 311, 373, 384, 391, 415        |

- Kuhdəm – 271  
Kuh-Quliyə – 333  
Kürdüstan – 23, 24, 26, 34, 120, 139, 200, 201, 301, 309  
Kurican kəndi – 397
- Q
- Qafqaz – 8, 88, 89, 93, 95, 96, 99, 100, 109, 119, 193, 208, 223, 224, 232–234, 236–238, 249, 267, 292, 293, 296, 302, 305, 326, 348, 359, 362, 370, 371, 372, 373, 375, 380, 387, 396, 398, 405, 407, 408–410, 412–415, 424, 427  
Qahirə – 90, 112, 166, 167  
Qalabazarı – 247  
Qanıq çayı – 242  
Qarabağ – 40, 156, 202, 239, 245, 247, 257, 264, 266, 296, 313, 331, 379  
Qarabağ əyaləti – 202, 313  
Qarabağ yaylaqları – 257  
Qaracadağ (Qaradağ) – 38  
Qara dəniz – 11, 99, 119, 227, 293, 363, 370  
Qaradərə – 213  
Qarahisar – 114, 166  
Qaraman – 38, 42, 46, 77, 82, 102, 103, 118, 131, 141, 195, 200, 213, 260, 264, 267, 276, 285, 290, 297, 423  
Qarnıyarıq qalası – 98, 292  
Qars – 194, 201, 202, 205, 206, 209, 210, 217, 257, 264, 298, 306, 312, 325, 326, 332, 335, 336, 392, 411, 413, 414  
Qazan – 93  
Qazıqumık – 239  
Qəbələ – 242, 248, 411  
Qərbi Avropa – 9, 10, 117, 119, 166, 170, 225, 360  
Qərbi Azərbaycan – 206  
Qərbi Gürcüstan – 206, 346, 347, 427  
Qəsri-Şirin – 6, 335, 336, 337, 341, 344, 346, 347, 360, 404, 415, 418, 426  
Qəzvin – 195, 213, 217, 218, 219, 221, 222, 252, 255, 264, 265, 269, 271, 274, 275, 279, 282, 284–286, 299, 309, 330, 340, 343, 357, 365, 371, 379, 380, 396, 397  
Qıltaban yaylaqları – 270  
Qırmızı dəniz – 107, 118, 187, 188, 237  
Qızıl Zibat – 335  
Qoyun ölümü keçidi – 242  
Qum – 256, 380

L

Lahican – 50, 51, 274, 279, 284  
Lar – 293  
Leylan – 404  
Livan – 107, 188  
Lori – 267, 296  
Luristan – 266, 383, 385, 391, 398, 399

M

Macarıstan – 119, 120, 125, 164, 179, 185, 186, 238  
Mahmudabad – 242  
Mağazberd – 336  
Maku – 336, 341, 342  
Malatya – 51, 213  
Maltəpə – 125  
Marağa – 190, 269, 270, 387, 409  
Mardin – 396, 398  
Maraş – 38, 57, 200  
Mayan – 261  
Mazandaran – 271, 295, 309, 310, 348, 357, 378, 379, 383, 386, 388  
Mehriban qalası – 336  
Merzifon – 222

Mədinə – 117

Məkkə – 117, 416  
Məmlük dövləti – 40, 70, 72, 73, 89, 102, 107, 118, 119, 120, 137, 157, 165, 166, 187,  
Mərənd – 156, 257, 312-314, 382, 383  
Mərkəzi Asiya – 32, 237,  
Mərv – 24, 44, 80  
Məscidi Haram – 416  
Məşhəd – 264, 268, 286, 388, 396, 400  
Misir – 36, 594 67, 89, 107, 118, 120, 125, 138, 154, 164-166, 167, 170, 188, 267, 416  
Miyanə – 269  
Modon – 37  
Moğol dövləti – 267, 316, 319, 333, 335, 340  
Mollahəsənli – 247  
Mora – 64  
Moskva – 93, 96, 112, 223, 237, 275 303, 360, 373  
Mosul – 21, 51, 72, 73, 157, 168, 317, 334, 370, 403  
Muğan – 25, 26, 247, 338, 339, 385, 416, 417

|                               |                               |
|-------------------------------|-------------------------------|
| N                             | 171, 173, 174, 177, 178, 180, |
| Naxçıvan – 197, 200, 201,     | 184, 187, 188, 191, 193, 198, |
| 203, 257, 264, 265, 296, 309, | 205, 206, 208, 209, 212, 213, |
| 313, 359, 367, 379, 398, 399, | 216, 219, 220, 223, 224, 226- |
| 413                           | 228, 230-232, 234-237, 256,   |
| Nəcəf – 281, 283, 318, 365    | 264-268, 270, 273, 278-280,   |
| Nəqşi-Cahan sarayı – 65       | 282, 287-295, 297, 299, 301-  |
| Nihavənd – 97, 266, 268,      | 305, 313, 314, 332, 340-342,  |
| 270, 292, 313, 392            | 344, 347, 351, 352, 355, 356, |
| Niğde – 150                   | 362-365, 367-371, 374, 375,   |
| Niksar – 114                  | 377-382, 385-389, 391– 393,   |
| Nişapur – 24                  | 396, 398-401, 404, 405, 408-  |
| Niyazabad – 249, 250, 361,    | 410, 415, 417, 418, 421, 425, |
| 366                           | 426, 427                      |

Otluqbeli – 37

## O

Orta Anadolu – 49, 71, 450  
Orta Asiya – 5, 11, 32, 46,  
90, 93, 94, 99, 108, 208, 224,  
235, 26, 292

Orta Şərq – 8, 10, 11, 35, 36,  
68, 89, 116, 118, 119, 419, 424  
Osmancıq – 222  
Osmanlı dövləti – 12, 36, 37,  
40, 48, 50, 53, 60, 62, 68, 74,  
75, 79, 80, 83, 84, 90, 91-99,  
101-105, 107-110, 113, 115,  
118, 120-123, 134-136, 138,  
139, 157, 163, 165, 166, 169-

## Ö

Ön Asiya – 56

## P

Palasa – 250  
Pasin – 199  
Pasinabad – 257  
Passarovits – 362, 364  
Pertev paşa sarayı – 256  
Peterburq – 377, 378  
Pəracük qalası – 73  
Polşa – 96, 185, 315, 316  
Portuqaliya – 107, 108, 117,



164, 188, 193, 223, 316

Prizren – 148

## R

Rakka – 383

Rəşt – 380, 408

Rəvvadilər – 25, 26,

Rodos – 176, 178, 179, 183

Rum – 218, 219, 225, 238,

239, 241, 253, 254, 284, 310,

311, 315, 320

Rumeli – 87, 141, 142, 144,

147, 148, 156, 172, 173, 222,

250, 251, 306, 327, 363

Rumeli-hisar – 161

Rumıniya – 238

Rusiya – 236, 294, 351, 359-

362, 364, 366, 368, 370-375,

377-380, 384, 407, 408-410,

412, 413, 415, 416, 427

## S

Sahibabad meydanı – 258

Saidabad – 259

Salmas – 97, 232, 238, 292,

382, 397

Salyan – 242, 244, 246

Samur çayı – 250, 251

Savucbulaq – 393, 412

Sayınqala – 409

Səadətabad – 340

Səkənsaray – 311

Səmərqənd – 184

Səncan – 24, 28

Səncar – 19, 20, 23, 24, 28, 29

Sənəndac – 409

Sənəndic – 393

Sərab – 311, 312

Sincar – 21, 26, 27

Sinnə – 409

Sivas – 37, 42, 46, 77, 103,

114, 126, 163, 200, 213, 250,

326

Silistiriya – 148, 249

Sofiya – 148

Sufiyan – 257, 258, 296

Sulduz – 332

Sultaniyyə – 190, 387, 391

Surulıq yaylağı – 270

Suriya – 39, 70, 89, 90, 92,

107, 118, 157, 165, 170, 188

Sütən çayı – 270

Süleymaniyə camesi – 210

## Ş

Şabran – 242, 247

Şam – 219, 300, 328, 416,

Şamaxı – 244, 245, 246, 247,

297, 411

- Şəhrizor – 233, 266, 270, 300, 301, 313, 314, 378, 402  
Şəbinqarahisar – 37, 114, 375  
Şəki – 254, 313  
Şənbi-Qazan – 260, 261  
Səncar – 19, 20, 23, 24  
Şərqi Anadolu – 36-42, 46, 48, 49, 55-57, 60, 68, 72, 73, 82-84, 86, 91, 100-104, 114, 120, 136, 138, 156-158, 161, 164, 165, 170, 173, 184, 185, 189, 194, 196-199, 205-207, 209, 211, 212, 229, 230, 231, 325, 422, 423  
Şərqi Mesxeti – 301, 302  
Şərur – 42, 44, 51, 62  
Şimali Qafqaz – 99, 249, 293, 302  
Şimali İraq – 168, 170, 206  
Şimali İran – 118, 404  
Şimali Suriya – 70  
Şiraz – 109, 152, 229, 288, 293, 390  
Şirvan – 41, 42, 45, 51, 198, 224, 227, 232, 236, 238, 239, 241-245, 247, 249, 251, 252, 254-257, 266, 268, 269, 274, 276, 296, 297, 313, 331, 348, 349, 361, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 379, 384, 391, 398, 399, 402, 405, 406, 408, 410, 411  
Şorsu – 382  
Şoşik qalası – 341
- T
- Tabasaran – 239  
Tarku qalası – 303  
Tarom – 387  
Tarsus – 57  
Təbəş – 51  
Təbriz – 35, 42, 43, 51, 55, 66, 72, 75, 78, 98, 108, 116, 118, 130, 143, 150, 154-156, 159, 170-172, 174, 188, 189, 190, 192-196, 203, 206, 207, 214, 227, 236, 240, 242, 252, 257-264, 266, 269, 270, 292, 295-298, 309, 310, 313, 326-331, 342, 369, 371, 378, 382-389, 391-399  
Təkə vilayəti – 76  
Tərcan – 140  
Tiflis – 241, 242, 267, 296, 299, 313, 361, 369, 370, 371, 375-377, 381, 391-393, 399, 405, 406, 408, 411, 413, 414, 415  
Toharistan – 19  
Toqat – 46, 108, 114, 118, 188, 222, 332, 346

Topqapı Sarayı – 151

Trablis – 165

Trablus Şam – 328

Trabzon – 37, 68, 74, 75, 79,  
81, 133, 267, 376, 400

Tumanis – 267

Turan – 81, 122, 167, 257

Türkiyə – 167, 168, 174,  
179, 180-183, 185, 189-195,  
197, 200-204, 207-209, 212,  
213, 216-218, 220-222, 224-  
231, 234, 235, 237, 243, 244,  
256, 259, 260, 263, 265, 266,  
268, 273, 274, 279, 282, 284,  
289, 290-292, 295, 297, 299,  
303-306, 308, 311, 312, 318,  
320, 321, 324, 325, 327, 330,  
332, 334, 336-339, 343, 344,  
348-351, 356, 358, 363, 378,  
381, 391, 394, 399-401, 405,  
406, 411, 417, 419-427

Türküstan – 161, 183, 184,  
191, 236, 340, 341, 449

Türkmankəndi – 269

## U

Ucan – 270

Ucan çayı – 270

Urfa – 70

Urmiya – 232, 234, 238, 259,

336, 344, 393, 397

Uzun Həsən cəməsi – 329

## Ü

Üçmüədzin - 381

Ümid burnu – 107, 110, 187,  
294

Üsküdar – 178, 222, 297,  
305, 326, 394

## V

Van – 98, 194, 198, 201, 217,  
233, 237, 238, 252, 261, 292,  
300, 303, 306, 313, 325, 330,  
331, 336, 339, 344, 370, 371,  
381, 388, 392, 411

Van qalası – 195, 196, 197

Van gölü – 92, 199

Venesiya – 37, 51, 59, 109,  
112, 119, 120, 125, 151, 158,  
164, 167, 294, 362

Vəfa meydanı – 256

Vilayət Harkı – 250

Volqa çayı – 93, 108, 224,  
236, 360, 361,

Volqa-Don kanalı – 108, 224

Volqa-Xəzər su yolu – 11,  
360, 361

Vyana – 350, 352

Y

Yaxın Şərq – 47, 54, 105,  
110, 112, 113, 117, 164, 171,  
191, 194, 237, 294, 420  
Yaxın və Orta Şərq – 3, 8, 9,  
10, 11, 35, 36, 68, 89, 116,  
118, 119, 419,  
Yeddiqüllə – 168, 306, 338  
Yenişehir – 326  
Yəzd – 51, 288, 357  
Yəzdicurd – 393

Z

Zarşat – 205  
Zəlm-Kuki qalası – 336  
Zəncan – 227, 380, 387, 391,  
Zəncir qalası – 336  
Zülqədər bəyliyi – 38, 40,  
51, 69, 70, 72, 73, 90, 102,  
143, 148, 154, 164, 165, 166,  
233, 267, 422  
Zülqədər ölkəsi – 70, 72

## Şəxs adları

### A

Abaza Mehmed paşa – 318

Abbas Ağa – 316, 317

Abbasqulu bəy (Səfəvi elçisi) – 305

Abbas Mirzə – 263, 264

Abdal xan – 98, 292

Abdaloğlu – 250

Abdi Çavuş – 244

Abdulla Əfəndi – 375

Abdulla xan (Şeybani hökmdarı) – 95, 264, 282, 286, 291, 383

Abdulla xan (Təbriz hakimi) – 383

Abdulla paşa – 381– 385, 393, 406– 410, 413, 414

Abdullah Əfəndi (Osmanlı şeyxülislamı) – 375, 387

Abdullah Əfəndi (Həmədan qazısı) – 387

Abdullayev M. – 428

Adaiyi Şirazi – 106

Adel Allouş – 41

Adil Girey – 244, 245, 246, 252

Ağa Rza – 315, 316

Ağdağ M. – 86

Aka İ. – 438

Aksun Z.N. – 438

Aktepe M. – 438

Akyol Taha – 438

Alay-qoçu – 382

Aleksandr – 242, 249

II Aleksandr – 239

Алиев Ф.М. – 462

Alqar H. – 438

Allahqulu bəy – 260

Allahverdi xan – 109, 293

Allouş A. – 27, 41, 62, 114, 143, 438

Alvikes d Armer – 167

Andresyan H.D. - 439

Anri Masse – 21

Anton Jozef Dierl – 33

Aras xan – 242, 244, 245

Aras xan Rumlu – 242, 244

Arçil – 346, 347

Arifi Əhməd paşa – 375, 377, 378, 381, 383

Арунова М.Р. – 463

Asafi – 248, 252, 260

Asafi Dal Mehmed Çelebi – 439

Asrar N.A. – 122, 174  
Astrabadi Mirzə Mehdi xan – 470  
Astrabadi Seyyid Hüseyn. – 470  
Atabəy II Keyxosrov – 209  
Ateş A. – 439  
Ayas – 141, 150  
Ayas paşa – 200, 213  
Aydoğmuşoğlu C. – 230, 268, 273, 276, 277, 279, 282, 287, 288, 348

## B

Babaxan Saleh – 323  
Baba İlyas Çavuşlu – 143  
Babinger F. – 37  
Bacque-Grammont J.L. – 440  
Bali Voyevoda – 133  
Bartold V.V. – 23, 29, 31, 138  
Başer A. – 440  
II Bayəzid – 28, 29, 36, 37, 42  
Bayram ağa – 161  
Bayram Çavuş – 265  
Bayramlı Z. – 428  
Baysun M.S. – 329, 330  
Bayur H. – 440  
Bekoviç– Çerkasski – 359

Berdzeneşvili N. – 440  
Berns Bulqar – 361  
Beydilli Saru Sultan – 307  
Bədir xan Ustaclı – 209  
Bəhram paşa – 240  
Bəhrüzə xanım – 151, 160, 163  
Bəxtiyar Zülqədər – 214  
Bəkir Ağa – 372  
Bəkir Kütükoğlu – 53, 226, 227, 229, 232, 242, 245, 249, 251, 253, 256, 258, 259, 260, 267- 269, 283, 287, 303  
Bəkir Subaşı 316, 317  
Bəktaş xan – 334  
Bənlu Xatun – 69  
Bəşarət ağa – 219  
Bibi Fatma – 21  
Bidlisi İ. – 120, 131, 139, 143, 186  
Bidlisi Ş. – 218, 228, 264  
Bilge Reha – 106, 440  
Bilgin M. – 441  
Bistam Ağa Türkmən – 269  
Boxti Xalid bəy – 259  
Borçalı sultan – 328  
Bosworth C.E. – 441  
Bozkurt R. – 441  
Braudel F. – 441

Brokelman C. – 441  
 Brummett P. – 441  
 Budaq Münşi Qəzvini –  
 222, 226  
 Bulut H.İ. – 441  
 Buşev R.R.  
 Bünyadov Z.M.  
 Bürhan Əli Mirzə – 194

### C

Cahangir şah  
 Cahanşah – 329  
 Canıbəy Gəray – 309, 311  
 II Canıbəy Gəray  
 Canibəy Şamlını – 323, 324  
 Canpolad zadə – 327  
 Cavanşir B. – 18, 20, 421  
 Cevdet Paşa A. – 441  
 Cezar M. – 442  
 Cəfər paşa – 250  
 Cəfər paşa (Təbriz müha-  
 fizisi) – 260, 261, 263, 269  
 Cəlalzadə Mustafa – 77,  
 132, 168  
 Cəlalzadə Mustafa Çələbi–  
 204, 205  
 Cığal oğlu Sinan paşa – 259,  
 296  
 Cığalızadə Sinan paşa – 261

Cövri Çələbi – 179  
 Cuci xan – 239

### Ç

Çalıkoğlu Varaz – 209  
 Çələbi bəy Qorçiyə-Qacar –  
 316  
 Çələbiqulu Əfşar – 316  
 Çələng M. – 18  
 Çərkəz Heydər paşa – 250  
 Çərkəz Mehmed paşa –  
 318  
 Çətinqaya N. – 16, 17, 29,  
 30, 421  
 Çıraq Xəlifə – 243  
 Çıraq Sultan Ustaclı – 307  
 Çoban bəy – 239

### D

Dabanıyassı Mehmed Paşa  
 – 331  
 Dadaşova R. – 353, 429  
 Damad İbrahim paşa – 379  
 Damad Şəhid Əli paşa –  
 365  
 Danişmend İ.H.– 190, 372,  
 377, 382, 394, 399, 442, 443  
 Danışman Z. – 36, 143, 297,  
 442

Davud xan – 353, 371, 377  
Davud paşa – 306  
De Busbecq G. – 205, 443  
De Salinyak – 299  
Dədə xan – 244  
Dədəyev B. – 28  
Dərviş Mehmed Ağa – 317, 371  
Dərviş Məhəmməd xan Rumlu – 284  
Dərviş Mustafa – 348  
Dərviş paşa – 240, 241, 243  
Dəyanət Ə.Ə. – 156, 166, 169  
Dilavər paşa – 306, 308  
Divanə Malkoç – 250  
Diyanet A.A. – 443  
Dövlət Girey – 239  
Dukakın oğlu Əhməd Paşa – 141  
Durmuş xan Şamlı – 143, 146, 147, 153  
Dürri Əhməd Əfəndi – 364–367

## E

Ekinci M. – 444  
Emecen F.M. – 444  
Eravcı M. – 230, 444

Ercan Y. – 444  
Erendil M. – 444  
Eroğlu S. – 246, 252  
Eşikağası Ərəbgirli Məhəmməd bəy – 287  
Eşikağası Abbas Hüseyn – 188  
Eşikağası Əli xan Ağa – 265  
Eşikağası Hüseyn bəy – 288  
Eşikağası Kəmaləddin Fərrüxzad – 205  
Eşikağası Qaraxan ağa – 286  
Eşikağası Seydi bəy – 276  
Eşikağası Ustaclı xan – 189  
Evliya Çələbi – 341, 342, 344

## Ə

Əbdülbaqi xan – 416, 417  
Əbdüləziz xan – 340, 341, 385  
Əbdülkərim Əfəndi – 405–407  
Əbdüllətif xan – 201  
Əbdül Sultan Türkmən – 73  
Əbdürrəhman – 383  
Əbdürrahman Atəş – 356



- Əbdürrəhman bəy – 243, 244  
Əbdürrəhman Əfəndi – 259  
Əbu Səid – 184  
Əbubəkr Mirzə – 239, 244, 247, 249, 250  
Əbul Fəzl – 120, 139  
Əbül-Fəzl Mehmed Əfəndi – 136  
Əbulqasım Heydər Evoğlu – 269  
Əbutalib – 265  
Əbdüləziz xan – 340, 341, 385  
Əbül Məsum – 351  
Əbül Məsum Sultan – 267  
Əbdülmömin xan – 285, 286, 287  
Əbdül Sultan Türkmən – 73  
Əfəndiyev O.Ə. – 23, 25, 41, 44, 64, 66, 68, 71, 73, 79, 80, 125, 143, 148, 150, 154, 186, 203, 215, 218, 231, 245, 247, 259  
Əhməd Burak xan – 201  
Əhməd Kəsrəvi – 17, 23  
Əhməd paşa – 292, 297, 308  
Əhməd paşa (Osmanlı sərkərdəsi) – 98  
Əhməd Sultan Qacar – 73, 269, 270  
Əkbər Şah – 276  
Əlaüddövlə – 67, 69– 74, 132, 164, 165  
Əl-Bəlazuri – 26  
Əli (xəlifə) – 26  
Əli Ağə – 219  
Əli Ağə (Osmanlı elçisi) – 223, 250  
Əli bəy – 133, 142, 148  
Əli bəy (Sivas bəylərbəyi) – 213  
Əli bəy Malqoçoğlu – 148  
Əli xan – 247, 265, 341  
Əli xan (eşikağası) – 281  
Əliqulu Əlican Sultan – 265  
Əliqulu xan – 262  
Əliqulu xan (İrəvan hakimi) – 381  
Əliqulu xan Ustaclı – 260  
Əli paşa – 292, 365, 387, 397, 400, 404, 406  
Əli paşa (Təbriz hakimi) – 98, 292  
Əli paşa (Mərəş hakimi) – 216  
Əli Sultan – 220, 313  
Əlizadə O. – 430  
Əlqas Mirzə – 194– 196, 213, 214

Əlvənd – 41, 44, 51, 58, 62, 66, 88  
Əlvənd Mirzə – 56, 59, 72, 87  
Əmir Abbas – 276  
Əmir Abdulla – 171  
Əmir bəy Mosullu – 51, 72, 73  
Əmir Hacı Rüstəm – 62  
Əmir xan Mosullu – 61  
Əmir xan Türkman – 240  
Əmir Teymur – 20  
Əmirə Dubac – 271  
Əmirgünə xan – 303  
Əmirgünə xan Ustaclı – 300  
Ərafçı M. – 71  
Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəy – 97, 286, 287, 291  
Ərəndil M. – 385  
Ərdoğdu xan – 244  
Əşrəf – 125, 391  
Əşrəf Qansu Quri – 164  
Əşrəf şah – 384– 390, 393  
Əylisli Zəkəriyyə – 346

## F

Faruq Sümer – 26, 38, 39, 43, 45, 49, 227, 423  
Fateh Sultan Mehmet – 57

Faroghi S. – 444  
Fehimi M. – 445  
Feridun bəy – 445  
Fəxri Dalsar – 442  
Fərəhşad bəy – 133  
Fərhad xan Qaramanlı – 269, 276  
Fərhad paşa – 141  
Fərhad paşa (Qaraman bəylərbəyi) – 213  
Fərhad paşa (Osmanlı sərdarı) – 257, 261, 262– 264, 265, 266  
Fərrux Yasar – 44, 45, 51, 55, 58, 66  
Fərruxzad bəy – 125  
Fərzəliyev Ş.F. – 430  
Fəthəli xan Qacar – 388  
Fəthi bəy – 347  
Fil Yaqub paşa – 186  
Firudin bəy – 184, 287, 302  
Firuz – 18-21  
Firuzşah – 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34  
Florio Beneven – 366  
Fuad Köprülü – 47  
Füzuli Bayat. – 445  
Fyodr İvanoviç – 275

**G**

Gelibolulu M.A. – 230  
Gelibolulu Mustafa Əli – 230, 239, 442, 444, 446  
General Levaşov – 412  
II Georgi (İmeret kralı) – 239  
II Georgi (Gürel dadyanı) – 239  
III Georgi – 239  
Gəncəli paşa – 411, 412, 417  
Gil L. – 446  
Giovanni Maria Angiolello. – 446  
Gödək Əhməd – 60, 61, 72  
Gökbilgin M.T. – 143, 145, 184, 216, 220, 446, 447  
Gökçe C. – 447  
Gökdağ B.A. – 83, 145  
Gücüyener Ş.F. – 447  
Gülcarə – 299  
Gülyetər Xatun – 288  
Gündoğdu A. – 447  
Gündüz T. – 16, 23, 37, 38, 39, 49, 50, 51, 52, 151, 421, 422, 435, 443, 446, 447, 457

**H**

Hacı bəy – 198  
Hacı Davud – 371, 373, 376, 379

Hacı Hüseyn ağa – 415  
Hacı Maqsud bəy Zülqədər – 253  
Hacı Mustafa – 372  
Hacı Mustafa Əfəndi – 379  
Hafiz Əhməd paşa – 308, 316–318  
Hammer J. – 144, 299, 445  
Hasani A. – 446  
Hatəm bəy Ordubadi – 274  
Haydar Çelebi. – 446  
Hayrullah Efəndi. – 446  
Hemgin E. – 446  
Hersek oğlu Əhməd Paşa – 141  
Heydər Mirzə – 215, 229  
Heydər Mirzə (Həməzənin oğlu) – 263, 265, 266, 271, 282–284, 288,  
Həkimoğlu Əli paşa – 387, 397, 400, 404, 406  
Həmdəm paşa – 131  
Həmid Alqar – 18, 421  
Həməzə Aksüd – 40, 101  
Həməzə Əfəndi – 124  
Həməzə Xəlifə bəy – 159, 161  
Həməzə Paşazadə – 334  
Həməzə Sultan – 210  
Həsən Ağsa (Mora sancaqbəyi) – 148

Həsən ağa (Osmanlı elçisi) – 216, 309

Həsən bəy Rumlu – 78, 201

Həsən xan Çavuşlu – 269

Həsən Xəlifə – 76, 178, 179

Həsən paşa (Rumeli bəylərbəyi) – 141, 144, 147

Həsən paşa (Şirvan bəylərbəyi) – 276

Həsən paşa (Qəhqəhə qalasında əsir) – 267

Həsən paşa (Ərzurum bəylərbəyi) – 301

Həsən paşa (Bağdad hakimi) – 353, 365, 369

Hilmi M. – 446

Hins V. – 446

Hoca Sədəddin Əfəndi – 446

Hüseyn bəy Lələ – 143

Hüseyn Çavuş – 266, 268

Hüseyn paşa – 327, 345, 347, 348

Hüseyn Yəzdi – 299

Hüseyncan Sultan Xunuslu – 233

Hüseyncan Sultan Rumlu – 198

Hüseynəli bəy Bayat – 97, 291

Hüseyn xan Şamlı – 186

Hüseynqulu Sultan – 258

Hz. Aişə – 228

Hz. Məhəmməd – 100, 104, 229

## X

Xacə Əli – 20, 27, 28, 57

Xacə Mahmud Səyavuşani – 226

Xacə Məsih – 272

Xacə Hüsəməddin – 274, 275

Xacə Hüsəməddin Ləngarudi – 273

Xadim Əli Paşa – 77, 78

Xan Bəyim – 274

Xanəhməd – 271– 282

Xanmirzə – 223

Xeyrəddin Çavuş – 297

Xeyrullah Əfəndi – 137

Xəlifə Ənsar – 250

Xəlil (Osmanlı elçisi) – 307

Xəlil bəy – 323

Xəlil İnalçık – 36, 110, 118, 448

Xəlil paşa – 309– 314, 319

Xəlil paşa (Ərzurum hakimi) – 325

Xəlil Sultan Zülqədər – 143, 148

- Xəlil bəy Zuval – 323  
Xəmgin E. – 27  
Xəncərli Sultan – 222  
Xətai – 16, 32  
XIZIR bəy – 328, 329  
XIZIR bəy Türkmanı – 328  
XIZIR xan – 269  
XIZIR paşa – 269, 270  
XIZIR paşa (İrəvan bəylərbəyi) – 257, 265, 266, 268  
XIZIR paşa (Bağdad valisi) – 270, 281  
Xilav xan – 300  
Xondəmir – 44  
Xosrov bəy – 261  
Xosrov paşa – 213, 218, 219  
Xosrov paşa (Van hakimi) – 217, 232, 233, 237, 238  
Xosrov paşa (Osmanlı sərkərdəsi) – 319, 321, 323, 324  
Xudaverdi – 263  
Xülafe bəy – 150  
Xülafe bəy əmir Şərafəddin Əli – 143  
Xürrəm ağa – 261  
Xürrəm Sultan – 211
- İ**
- İbn Ərəbşah – 26  
İbn Kamal – 145  
İbrahim ağa – 315  
İbrahim Ədhəm – 19, 20  
İbrahim bəy – 243  
İbrahim xan (Səfəvi elçisi) – 256, 338, 339  
İbrahim Mirzə – 74, 226  
İbrahim paşa – 190, 367, 370, 379, 391– 393  
İbrahim paşa (Osmanlı sədrəzəmi) – 395  
İbrahim paşa (Osmanlı baş vəziri) – 174, 175, 188, 286, 364, 369, 394, 395,  
İbrahim paşa (Ərzurum valisi) – 368, 371, 376, 377  
İbrahim paşa (Şəbinqarahisar mutəsərrifi) – 375  
İbrahim Peçəvi – 232, 329  
İbrahim Rəhimizadə – 257  
İdris Bidlisi – 120, 131, 139, 143, 447  
İlgürel M. – 447  
İmam Cəfər – 416  
İmam Hüseyn – 16,  
İmamqulu xan Qacar – 111, 240, 244, 246, 249, 250, 251, 260, 304, 319  
İmam Musa Kazım - 15  
İmani M. – 448

- İnalcık X. – 36, 106, 110, 112, 118, 171, 172, 173, 294, 448  
İncili Mustafa Çavuş – 301, 304, 306  
İpçioğlu M. – 184, 204, 448  
İsgəndər bəy Münşi – 45, 146, 216– 218, 221, 223, 225, 228, 332, 238, 239, 241, 252, 254– 256, 263, 273, 275, 284, 286, 299, 301, 306– 309, 311– 313, 315, 319  
İsgəndər paşa – 198– 200, 213  
İshaq Çələbi – 77  
İshaq paşa – 375  
İslam Girey – 252  
İsmayıl – 31– 34, 37– 42, 44, 45, 50, 51, 101– 103, 160, 199, 201, 238, 279, 422  
I İsmayıl – 54, 55, 57, 61– 92, 113– 115, 117– 122, 124– 128, 130– 140, 143, 145– 154, 157– 160, 162– 180, 183, 184, 207, 271, 283, 356, 415, 419  
II Bayəzid – 28, 29, 36, 37, 41  
II İsmayıl – 53, 104, 226– 233  
İsmayıl ağa (Osmanlı elçisi) – 345, 346  
İsmayıl bəy – 377, 378  
İsmayıl Əfəndi – 334  
İsmailqulu xan Şamlı – 261  
İvanov A.N. – 116  
İvanov M.S. – 31
- J
- Jan-Lui Bake-Qramon – 32  
Jan-Pol Ru – 32
- K
- Kamal Əfəndi – 376  
Kamal Paşazadə – 69  
Kanat C. – 449  
Канакерци З. – 464  
Karaca B. – 449  
Karamanlı H.M. – 449  
Karadeniz Y. – 449  
V Karl – 183, 185  
Karlıoğlu Sinin bəy – 150  
Karkiya Sultan Həsən – 271  
Katerino Zeno  
Katib Çələbi – 323, 326  
Kevserani V. – 449  
Kəlbəli xan – 332, 342, 345, 346, 351  
Kəlbəli xan (II Şah Abbasın elçisi)  
Kəlbəli Sultan Silsüpür – 346  
Kəmaləddin Fərruxzad bəy – 345, 205

- Kəmaləddin Heydər bəy – 161  
Kəmaləddin Tebet Ağsa – 206, 211  
Kəmani Mustafa Əfəndi – 363  
Kəmankeş Mustafa paşa – 335  
Kılıç R. – 183– 185, 187, 188, 190, 191, 194, 196– 198, 201– 207, 209, 211, 212, 214, 219, 220, 240, 261, 268– 270, 282, 283, 286, 290, 292, 295, 296, 302, 303, 306, 312  
Kırzioğlu F. 53, 79, 169, 450  
Kiçik bəy – 325  
Kiçik Əhməd paşa – 331  
Kocatürk V.M. – 450  
Koçu E.R. – 450  
Konstantin – 375  
Köprülü Abdulla paşa – 382, 383, 385, 393, 407, 410, 414  
Köprülü M.F. -  
Köstəndil – 251  
Kövsərani V. – 83  
Крымский А.Е. – 465  
Kruşinski Y.T. – 355  
Kunt M. – 90, 450  
Kurat A.M. – 450  
Kurtaran U. – 385, 397, 451  
Küçükdağ Y. – 28, 36, 61, 62, 76, 77, 79, 83, 85, 91, 103, 168, 170– 173, 451  
Külbilgə İ. – 384, 386, 388, 389, 391, 392, 394, 399, 401, 409, 411, 413, 414, 415, 451  
Kütükoğlu B.– 226, 227, 229, 232, 239, 242, 245, 249, 251, 253, 256, 258, 259, 260, 267– 269, 283, 287, 303, 452
- Q
- Qaffari – 149  
Qansi Quri – 137  
Qanuni Sultan Süleyman – 83, 174, 175– 178, 183, 184, 188, 190, 194– 196, 202, 207, 298, 300, 301, 303, 312, 329  
Qapıçı Bayəzid Ağsa – 281  
Qaraca İlyas– 38, 423  
Qaraca Paşa – 141  
Qara Əhməd Sultan – 209, 269, 270  
Qara Əhməd Sultan (Səfəvi elçisi) – 269, 270  
Qaragöz Paşa – 71, 77  
Qara Həsən Çavuşlu – 269  
Qara xan – 145, 287

- Qaraxan ağa – 286  
Qara xan Ustaclı – 163  
Qara Mehmed paşa – 163, 312  
Qara Mustafa paşa – 335, 376, 394, 395, 414  
Qara Mustafa paşa (Trabzon valisi) – 335, 376, 394, 395, 414  
Qarçıqay xan – 313  
Qasım bəy – 309, 310, 311, 343  
Qasım xan (Səfəvi elçisi) – 306, 314  
Qasım Şadişah – 226  
Qayğı bəy – 248  
Qaytas paşa – 243, 244  
Qazi bəy – 97, 98, 292  
Qazi Əbdülkərim Əfəndi – 406, 407  
Qazi Əhməd Qumi – 269, 471  
Qazi Girey – 244, 247, 248, 252, 260  
Qazi xan – 299, 303, 307, 308, 310  
Qazi İsaq – 159, 161  
Qazi Kamran bəy Əvhədi – 258  
Qazi Saleh bəy – 239  
Qeydarov M.X. – 463  
Qoca Hüseyn – 132  
Qoca Nişançı Cəlalzadə – 183  
Qoca Sinan paşa – 284  
Qocatürk V.M. – 122  
Qoç Qapan – 288  
Qolitsın S.D. – 408, 413  
Qorçi Qara Həsən – 270  
Qorçibaşı Şahqulu – 204  
Qorçibaşı Qulu bəy – 246, 259  
Qorqud – 136  
Qorxmaz xan Şamlı – 267  
Qulam Sərvər – 41  
Qulu bəy – 97  
Qulu bəy Əfşar – 246, 259  
Quyucu Murad paşa – 298
- L
- Levaşov – 384, 412  
Lələ bəy Şamlı – 150  
Lələ Mustafa paşa – 244, 252, 253  
Lələ paşa – 239– 243  
Lokhartın L. – 353, 365, 469
- M
- I Mahmud – 397, 404, 410, 418  
Mahmud ağa – 376



- Mahmud Ağa Çavuşbaşı – 58  
Mahmud bəy – 200  
Mahmud xan (Mir Üveysin oğlu) – 369– 371, 374, 378, 384  
Mahmud xan (II Şah Abbasın elçisi) – 343  
Mahmud paşa (Gəncə bəylərbəyi) – 282  
Mahmud paşa (Bağdad bəylərbəyi) – 300  
Mahmudi Həsən bəy – 259  
Mahmud Sultan Rumlu – 233  
Mahmudov Y.M. – 152, 431, 432  
Maqsud bəy – 247  
Maqsud bəy (Səfəvi elçisi) – 253  
Maqsud xan (Səfəvi elçisi) – 339  
Maqsud Sultan – 340  
Mantran R. – 452  
Masse A. – 432  
Matthee R.P. – 469  
Mehdi – 47  
Mehdi xan Şamlı – 276  
Mehdi Sahibi-əz- Zaman – 47  
Mehdiqulu xan – 266, 268, 269  
Mehdiqulu xan Şamlı – 250, 267, 276  
Mehdiqulu xan Ustaclı – 265  
Mehdiqulu Sultan – 265  
Mehdiyev R. – 152, 432  
Mehmed Çavuş Balaban – 66, 316  
Mehmed Ağa – 288, 402  
Mehmed Ağa (Osmanlı elçisi) – 315, 335  
II Mehmed – 239  
IV Mehmed – 340, 343, 344, 349  
Mehmed bəy – 150, 352  
Mehmed Çələbi – 141, 259  
Mehmed Əfəndi – 136, 300  
Mehmed Əfəndi (Osmanlı rəisül-küttabı) – 379  
II Mehmed Girey – 239  
Mehmed paşa – 300, 305– 307, 312, 318, 331, 334, 397, 400, 403  
Mehmed paşa (Diyarbəkr hakimi)  
Mehmed paşa (Van bəylərbəyi) – 313  
Mehmed paşa (Osmanlı sərkərdəsi) Mehmed Ragıp Əfəndi – 402

- Mehmed Saray – 88, 317, 456  
Mengli Gəray – 72  
Məhəmməd ağa – 320, 396  
Məhəmməd bəy – 127  
Məhəmməd Bağır – 274  
Məhəmməd Bağır Məclisi – 359  
Məhəmməd Bağır Mirzə – 288  
Məhəmməd bəy Eygüsoğlu – 163  
Məhəmməd Əmin – 328  
Məhəmməd Hüseyn Əbhəri – 310  
Məhəmməd Girey – 239, 247, 252  
Məhəmməd xan Bəluc – 404  
Məhəmməd xan (Diyatrbəkr valisi) – 134  
Məhəmməd xan (Osmanlı elçisi) – 221  
Məhəmməd xan (Rumlu) – 284  
Məhəmməd xan Ustaclı – 73, 80, 137, 145–147, 150, 246  
Məhəmməd xan Türkman – 246  
Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar – 264, 296  
Məhəmməd Xudabəndə – 53, 211, 232, 253, 263, 272, 275  
Məhəmməd İmani – 67  
Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclı – 225, 239, 240, 253, 257, 258  
Məhəmmədi Sultan – 226  
Məhəmməd Qulu xan – 375  
Məhəmmədqulu bəy – 365, 366, 377  
Məhəmmədqulu bəy (Şah Sultan Hüseynin baş vəziri) Məhəmmədqulu bəy (II Şah Abbasın elçisi) – 343  
Məhəmmədqulu bəy Cığatay – 338  
Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirli – 97, 286, 287, 291  
Məhəmmədqulu xan (Gəncə bəylərbəyi) – 377  
Məhəmmədqulu xan (Səfəvi elçisi) – 300, 335, 336  
Məhəmmədqulu xan (Kaxetiya hakimi) – 375  
Məhəmmədqulu xan Sədli – 411  
Məhəmməd Məsüm – 321  
Mənəmməd Məsüm İsfahani – 327

Məhəmməd paşa – 243, 323, 324, 341, 342  
Məhəmməd paşa (Osmanlı vəziri) Məhəmməd Rzaqu-lu xan Qorçubaşı – 398  
Məhəmməd Tahir Vahid – 345-347  
Məhəmməd Şeybani – 44, 78, 80  
Məhəmməd Şərif xan Çavuşlu – 272, 345  
Məhəmməd Zaman bəy – 349, 381  
Məlik Əsrəf Qansu Quri – 164  
Məlik Mahmud Sistani – 388  
Məmmədova Ş.K. – 432  
Məntəşə Sultan – 143  
Məntəşə Sultan Ustaclu – 148  
Məryəm Sultan Bəyim – 272  
Məsih Paşazadə – 151  
Məsüm bəy Səfəvi – 223, 271  
Məsüm Səfəvi (Ərdəbil mü-təvəllisi və baş vəzir) – 209  
Mətin Kunt – 90  
Mihaloğlu – 147  
Mihal oğlu Məhəmməd bəy – 133  
Mikluxo-Maklay N.D. – 31  
Mikel Membre – 151

Minorski V. – 31  
Mir Qasım – 378  
Mir Mahmud – 372, 373  
Mir Məxdum Lalə – 229  
Mir Seyid Hüseyn – 228  
Mir Şahsuvar – 190  
Mir Üveys – 369, 370  
Mirzə Abbaslı – 24  
Mirzə Kamran – 271  
Mirzə Əbdülqasim Kaşani – 417  
Mirzə Mehdi xan Astaraba-di – 396, 406– 409  
Mirzə Məhəmməd – 415, 416  
Mirzə Məhəmməd Hüseyn – 314  
Mirzə Məxdum Şərif – 228-229  
Mirzə Salman – 245, 246, 254  
Mollabaşı Əli Əkbər – 417  
Molla Cəlal Münəccim – 274  
Molla Ərəb – 124  
Molla Nüsrət – 387  
Mövlana Məhəmməd Əli – 258  
Mövlana Mirəli – 226  
Mövlana Mirzəcan Şirazi – 229  
Mövlana Sultanəli – 226

- Mövlana Sultan Məhəmməd Xəndan – 226  
Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd əl-Hənəfi  
Mövlana Şükrullah – 161  
Mövlana Şükrullah Muğanı – 159  
Mughul M.Y. – 452  
Muizzi İsfahani – 299  
Mukbil bəy – 143  
Murad Ağa – 328  
III Murad – 94, 232– 235, 237, 239, 248, 252, 264, 266, 270, 273, 276, 277, 282, 283, 297, 329, 364  
IV Murad – 318– 321, 324– 331, 333– 335, 338, 343, 418  
Murad paşa – 260, 267, 297– 299  
Murad paşa (Osmanlı sərkərdəsi) – 260  
Murtuza paşa – 328, 331, 332  
Murtuzaqulu xan – 359, 367– 3698  
Murtuzaqulu xan (II Şah Təhmasibin elçisi) – 378  
Musa Kazım - 15  
Musa xan – 410  
Musa Sultan – 264  
Musalı N. – 432  
Musəvi T.M. – 432  
Mustafa Ağa – 381  
Mustafa Ağdağ – 86  
Mustafa Ali – 87, 230, 249, 258  
Mustafa bəy – 248, 250, 341, 342,  
Mustafa Cəlalzadə – 77, 132, 168, 204, 205  
Mustafa Əfəndi – 363  
Mustafa Əfəndi (Osmanlı elçisi) – 319, 320, 386  
Mustafa Əkinçi – 76, 87, 125, 156, 163  
Mustafa xan Bekdilli – 398  
Mustafa lələ – 253  
Mustafa paşa – 141, 239, 240, 242, 243, 249, 344, 352, 393, 397, 418  
Mustafa paşa (Osmanlı elçisi) Mustafa paşa (Osmanlı vəziri) – 384, 389  
Mustafa paşa (Malatya hakimi) – 213  
Mustafa paşa (Bağdad valisi) Mustafayev Ş. – 159, 432  
Mustafazadə T.T. – 383, 387, 401, 432, 433, 452, 453

Mutabzadə Əhməd paşa – 240  
Mübarək Girey – 244  
Münəccimbaşı – 144  
Münir Aktepe – 363, 367  
Münşi İsgəndər bəy – 433  
Mürşidqulu Sultan – 250  
Müzəffər Ərəndil – 385

## N

Naci Şahin - 453  
Nadir xan Əfşar – 390  
Nadir şah – 417, 418, 373, 380  
Nadir xan – 388, 389  
Naima Mustafa Əfəndi – 313, 345, 453  
Nasuh paşa – 299, 305  
Necdet S.  
Nemətova M.X.  
Neplyuyev İ. – 372  
Nesibli N. – 453  
Nevin Ö. – 453  
Nevres A. – 453  
Nəcəfqulu (Səfəvi elçisi) – 315  
Nəcəfqulu xan – 346  
Nəcəfli T.H. – 433, 434, 435  
Nəkdi xan – 333

Nəcm-i sani – 142  
Nəsrulla Fəlsəfi – 33, 154  
Nəzir Məhəmməd xan – 340, 341  
Nişli Mehmed Ağsa – 371  
Nizaməddin Əbdülbaqi – 142  
Nizaməddin Şahqulu – 213  
Novoseltsev A.R. – 30  
Novruz sultan – 328  
Nurəli Xəlifə – 113, 114, 121, 143, 145, 147, 163

## O

Ocak A.Y. – 453, 454  
Oxcuzadə Mehmed Şafi – 287  
Onullahi S.M. – 435  
Oruc bəy Bayat – 240, 264  
Osman Balyeməz oğlu  
Səkbənbəşi – 142, 327  
II Osman – 309, 313, 314, 316  
Osman ağsa (Osmanlı elçisi) – 310, 311, 329, 330  
Osman ağsa – 392  
Osman paşa – 240, 241, 243, 244, 245-251  
Osman paşa (Şirvan hakimi) – 154-261, 264, 376, 392, 403

Ö

Öküz Məhəmməd paşa - 310

Ömər ağa - 255

Övliya Çələbi - 326, 336

Özbaran S. - 454

Özdəmiroğlu Osman paşa - 240, 241, 243, 257

Öztuna Y. - 53, 143, 190, 222, 225, 268, 305, 307, 309, 311, 312, 314, 316, 318, 323, 325, 326, 330, 331, 334, 335, 390, 394

P

Partal oğlu Əhməd bəy - 243, 244

Partal oğlu Mustafa bəy - 248

Patrona Xəlil - 395

Pavlova İ.K. - 322

Pertev paşa - 256

Petruşevski İ.P. - 466, 467

Piqulevskaya N.B. - 467

Pirbudaq xan - 143

Pir Məhəmməd xan - 216, 287

Pirə Məhəmməd xan Ustaclı - 246

Piri Mehmed Çələbi - 141

Piri Mehmed Paşa - 168

Piri paşa - 195

Piri Ömər bəy Şirəçibəşi - 143

Pirqeyb xan - 258

Pir Məhəmməd - 216, 287

Piyalə paşa - 222, 245, 246

Popov N.A. - 467

I Pyort - 360, 373, 377

R

Raqlı Əfəndi - 386

Refik A. - 456

Rehimizadə İ. - 456

Remzi Kılıç - 156, 179

Rəcəb paşa - 328

Rəfik Ə. - 136

Rəhimov Ə. - 222, 226

Rəhmani Ə.Ə. - 312, 321, 327

Rəhimizadə İ.H. - 436

Remzi Kılıç - 156, 175, 179, 434

Rəvvad ibn əl-Müsənnə - 25

Rocer Seyvori - 158

II Rudolf - 94, 236

Rumlu Hasan bəy - 456

Rüstəm xan (Səfəvi sərkərdəsi) - 259, 322, 324, 325, 327, 329-331, 333, 352

Rüstəm xan (Səfəvilərin Kartli-Kaxetiya valisi) - 325, 327, 346

Rüstəm xan (Səfəvi elçisi) – 352  
Rüstəm padşah (Ağqoyunlu hökmdarı)– 50  
Rüstəm paşa (Osmanlı baş vəziri) – 200, 210, 211, 213  
Rza Nur – 15, 16  
Rzaqulu xan Şamlı – 390–396, 398  
Rzaqulu Mirzə – 374

## S

Sadəddin Əfəndi – 106, 130–132, 162, 167, 172, 177, 278, 280, 300  
Sadık Bilge M. – 193, 236, 237, 239, 243, 267, 456  
Sadıq ağa – 398  
Saim Savaş – 47, 56, 58, 85  
Saleh Özbaran – 187, 188, 454, 455  
Salomon Schweigger – 94, 100, 236  
Sam Mirzə – 189, 190  
Saray M. – 318, 319, 321, 325, 326, 349, 349, 352, 353, 456  
Sarıqçı Əhməd Paşa – 327  
Sarı Mustafa paşa – 384  
Sarı Piri Ustaclu – 143, 146, 147

Sarı Şeyx – 166, 167  
Sarı xan – 335  
Savaş S. 456, 457  
Sefendək paşa – 332  
Selaniki M.E. – 261, 436, 457  
Serap Şah. – 457  
Servindik xan – 156  
Sevindik Əfşar (Qorçibaşı) – 209  
Seydi bəy – 276  
Seydi Əli Rəis – 201  
Seyfəddin Eriş ağa – 214  
Seyid Abdullah (Səfəvi elçisi)– 190  
Seyid Əbdülvəhhab – 159, 161  
Seyid Əhməd paşa – 342  
Seyid Fərəculla – 352, 353  
Seyid Hüseyn Astrabadi  
Seyid Mübarək – 287  
Seyvori R.M. – 158, 357  
Seyyid Məhəmməd Kamunə – 143, 146  
Seyyid Şəmsəddin Dilicani – 200  
Seyyid Şərif – 143  
Səadət Girey – 244, 247, 252  
Sədrəddin Sultan İbrahim əl- Əmini

- Səfiəddin İshaq - 26  
Səfi Mirzə – 274, 349, 390  
Səfi Mirzə (Şah Sultan Hüseynin oğlu)  
Səfiqulu xan – 317, 323  
Səfiqulu xan (Bağdad valisi) Səfiyyə Xatun – 288  
Səlim (Osmanlı şahzadəsi) – 68, 74, 75, 79, 82  
Səlim (Trabzon valisi) – 75, 81  
Səlim xan – 225  
Səməndər – 116  
Silahdar İbrahim paşa – 368, 370, 377  
Silahşor Kemani Mustafa Ağ – 381  
Simon – 287, 299  
Sinan bəy – 203, 204  
Sinan bəy (Osmanlı elçisi) – 214  
Sinan Paşa – 114, 141, 144, 149, 150, 253– 257, 259– 261, 282, 284, 296  
Sinan paşa (Osmanlı baş vəziri)  
Sokollu Mehmed paşa – 93, 235, 239, 256, 267, 282  
Solakzadə Mehmed Hemdemi Çələbi Stenyan A. Sultanəli (Səfəvi şeyxi) – 50, 226  
Sultan II Bayəzid – 56, 58– 71, 73, 75– 77, 79– 82, 87, 90, 91, 102, 103, 107, 114, 157, 171, 187  
Sultan Ədhəm şah – 19  
Sultan Əhməd – 114, 115, 296, 299, 300, 305, 306, 308– 310, 315, 349  
III Sultan Əhməd – 352, 386, 394  
Sultan Əlvənd – 51, 58, 59, 62, 88  
Sultan Həsən – 271, 274, 279  
Sultan Həsən Bahadur Sultan Hüseyn (Səfəvi hökmdarı) – 354, 355, 357– 361, 365, 368, 369, 373, 386, 390  
Sultan Hüseyn xan – 246  
Sultan Gödək Əhməd – 60, 61, 72  
Sultan İbrahim (Osmanlı sultanı) – 216, 338, 339, 343  
Sultan İbrahim Mirzə – 226  
Sultan Qorqud – 77  
Sultan I Mahmud – 397, 404, 410, 418  
III Sultan Mehmed – 272  
IV Sultan Murad – 327, 332, 336, 339, 345



- Sultan Məhəmməd-nur – 226  
Sultan Murad (Ağqoyunlu hökmdarı) – 44, 51, 65, 114  
Sultan Murad (Osmanlı şahzadəsi)– 319  
Sultan III Murad – 94, 235, 239, 264, 266, 270, 276  
Sultan IV Murad – 325, 326, 328, 334– 336  
II Sultan Mustafa – 352  
I Sultan Səlim – 44  
II Sultan Səlim – 221– 223, 226, 272  
Sultan Süleyman – 52, 83, 92, 107, 108, 174– 179, 182– 198, 200, 202, 204, 206– 208, 210– 212, 214– 221, 226, 231, 233, 238, 271, 298, 300, 301, 303  
II Sultan Süleyman – 349, 351  
Sultan Yaqub – 28, 29  
Surxay xan – 410, 411  
Süleyman bəy – 148  
Süleyman Qanuni – 83, 178, 184, 194, 207, 298, 300, 301, 303, 312  
Süleyman Əfəndi – 388  
Süleymanov M. – 408, 411, 436  
Sümer F. – 26– 28, 36, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 61, 62, 63, 69, 90, 98, 121, 137, 145, 152, 154, 159, 171, 173– 176, 191, 192, 196, 199, 227, 228, 232, 295, 339, 347, 348, 436  
Sürəyya Fəroği – 105, 171, 176  
Svanidze M.H.– 299
- Ş**
- Şabani R. – 400  
Şadi Paşa – 144, 147  
I Şah Abbas – 54, 96– 99, 109, 111, 112, 290, 291, 292, 295– 298, 303– 314, 316– 320, 339– 343, 347– 349, 356, 419, 426, 431, 439  
II Şah Abbas – 339– 349, 357  
Şah Hüseyn – 352, 353, 355, 367, 371  
I Şah İsmayıl – 9, 11, 22, 25, 27, 32– 36, 43– 45, 47, 49, 51, 52, 54– 58, 61– 82, 86, 87, 90, 91, 113, 114, 116– 122, 124, 125, 128, 130– 135, 137– 140, 143, 145– 154, 157– 173, 175, 176, 178, 179, 180, 183, 184, 207, 271, 283, 356, 415, 419

- Şah İsmayıl Xətai – 15, 16  
II Şah İsmayıl – 104, 226–233  
Şahin Mehmed paşa – 400  
Şahqulu – 76, 78, 79, 113, 255, 271, 387, 398,  
Şahqulu ağa (Səfəvi elçisi) – 133  
Şahqulu ağa Qacar – 209, 213, 221, 222  
Şahqulu Baba Təkəli – 77  
Şahqulu Becan bəy – 398  
Şahqulu xan – 387  
Şahqulu Xəlifə – 271  
Şahqulu Xəlifə (Heydər Mirzənin lələsi) – 265  
Şahqulu Xəlifə Rumlu – 209  
Şahqulu Sultan – 213, 221, 222, 225  
Şahqulu Sultan Təbətəoğlu Zülqədər – 255  
Şahqulu Təkəli – 76  
Şah Kərəm bəy – 282, 283  
Şah Məhəmməd Xudabəndə – 53, 263  
Şahnavaz xan – 346, 347  
I Şah Səfi – 321– 325, 329, 331, 332, 333, 335, 336, 338–340, 345  
Şah Sultan Hüseyn – 354, 355, 358– 361, 365, 368, 369  
I Şah Təhmasib – 25, 52, 53, 54, 92, 93, 95, 104, 151, 152, 183– 207, 209– 216, 219, 222, 224, 226, 229, 231, 235, 237, 266  
II Şah Təhmasib – 374, 378, 383–391, 393, 394– 397, 400–402  
Şahrux xan – 246, 260  
Şahrux xan (İstanbulda saxlanılan Səfəvi əsiri) – 267  
Şahrux Mirzə – 239  
Şahsuvar oğlu Əli bəy – 133, 142  
Şahverdi xan – 333  
Şahverdi Sultan – 250  
Şahzadə Əhməd – 70, 79, 82, 114, 138,  
Şahzadə Səlim – 68, 74, 75, 79, 80, 82, 212, 214,  
Şahzadə Səlim (Sultan II Bayəzidin oğlu) – 215, 216, 218, 219  
Şahzadə Səlim (Sultan Süleymanın oğlu) – 215, 216, 218, 219  
Şahzadə Sultan Qorqud – 77

- Şahzadə Şehinşah – 61, 82  
 Salomon Şvayger – 94, 100, 236  
 Şamxal – 245, 249, 300, 302,  
 Şehinşah – 61, 82  
 Şeybani xan – 67, 69, 80, 81, 82,  
 Şeyx Can paşa – 332  
 Şeyx Cəlal – 169  
 Şeyx Cüneyd – 28, 38, 50, 422  
 Şeyx Heydər – 28, 29, 36, 38, 45, 50, 55, 56, 76, 159, 423  
 Şeyx Xacə Əli – 27  
 Şeyx İsmayıl – 37  
 Şeyx Mani – 352, 353  
 Şeyx Səfiəddin – 15-19, 21-23, 34  
 Şeyx Sultanəli – 50  
 Şeyx Şəhabəddin Əhəri – 332  
 Şəmsəddin Ağə – 298  
 Şəmsəddin Ağə Rumlu – 297  
 Şəmsi Əhməd paşa – 222  
 Şəmsi M.İ. – 437  
 Şərafəddin Turan – 215,  
 Şəraf xan – 52, 185, 187, 230  
 Şəraf xan Bidlisi – 228, 264, 186, 218, 228  
 Şərafəddin Turan – 215  
 Şərif paşa – 296  
 Şirazlı Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy – 437  
 T  
 Tacəddin Həsən Xəlifə – 1784 179  
 Tacı xanım – 151, 152  
 Tansel S. – 143  
 Taş K.Z. – 459  
 Taşğın A. – 459  
 Tavernier J.B. – 459  
 Tebet Ağə – 211, 214  
 Tekindağ Ş.M. – 459  
 Temizqan M. – 459  
 II Təhmasib – 371, 374, 377, 379, 383– 385, 397, 398, 399, 401, 402  
 Təhmasib Mirzə – 143  
 Təhmasibqulu xan (Nadir xan Əfşar) – 388, 390  
 Təhmasibqulu xan (İrəvan hakimi) – 326, 327, 328, 338,  
 Təhmasibqulu Sultan – 264, 320  
 Təkəli Mehmed paşa – 306  
 Təkəli Çayan bəy – 150  
 Təkindağ Ş. – 77, 123, 136, 137, 141, 147, 148– 150,  
 Təvəkkül ibn İsmayıl ibn Bəzzaz – 23

Təyyar Mehmed paşa – 334

Timur Mehmed paşa – 397

Timur paşa – 391, 393

Tofiq Nəcəfli – 3, 4, 7

Toğan Z.V. – 24-27, 55, 101,  
234, 459

Toksoy A. – 459

Topal Osman paşa – 403, 404

Topbaş O.N. – 459

Tucalav Bürhanəddin bəy –  
239

Turan Ş. – 460

Tur Əli bəy – 148

Türkman Həsən bəy Ağqo-  
yunlu – 33

## U

Uğur A. – 460

Uğurlu xan – 402

Uluçay Ç. – 27, 460

Ustaclı xan – 189, 190

Uvar xan – 334

Uzun Həsən – 33, 73, 84,  
1204 123, 329

Uzunçarşılı İ.H. – 16, 53, 70,  
78, 82, 90, 149, 151, 163, 167,  
169, 247, 268, 281, 345, 352,  
371, 377, 378, 382, 385, 387,  
393, 418, 421, 461, 462

## Ü

Übeydulla xan – 121, 125

Uləma bəy – 186, 187

Üləma bəy Təkəli – 52

Üləma paşa – 195

Ünal T. – 461

Üniver A.S. – 461

Üveys bəy – 150

## V

VI Vaxtanq – 375

Validə Sultan – 288

Varlıq M.Ç. – 461

Vasilyeva Y.İ.

Vəli ağa Çəşnigirbaşı – 263,  
265,

Vəli bəy Ustaclu – 253

Vəli bəy Ustaclı (Səfəvi elçisi) – 253

Vəli Xəlifə Şamlı – 246

Vəli Qulu Kəngərli – 395

Vəli Məhəmməd xan Şamlı –  
396

Vəli Məhəmməd xan Bey-  
dili – 388, 389, 395

Vilayəti Ə. – 78, 437

Vinçenso Alessandri

Volinski A. 361, 250

- Y
- Yadigar Əli Sultan – 313, 315
- Yaqub bəy – 249, 250
- Yaqut Həməvi – 24
- Yalçınkaya M.A. – 461
- Yaman A. – 461
- Yans K. – 461
- Yaşar Yücel – 193, 202
- Yavuz Sultan Səlim – 122, 144, 161, 163, 166, 170, 174, 176, 179
- Yazıcı T. – 461
- Yesai Həsən Cəlalıyan – 355
- Yəhya Əfəndi – 329
- Yəhya paşa – 73
- Yəhya paşa (Bəsrə bəylərbəyi) – 347
- Yəhya Sübaşı – 259
- Yəzid ibn Xatim əl- Mühəlləbi – 25
- Yınanç R. – 462
- Yesai Həsən Cəlalıyan – 355
- Yolqulu Sultan Şamlı – 271
- Yoram – 250
- Yörgücoğlu İsgəndər bəy – 150
- Yörgücoğlu Mehmet bəy – 148
- Yurdaydın H.G. – 462
- Yusif – 259
- Yusif ağa – 340
- Yusif xan – 339
- Yusif Küçükdəğ – 168
- Yusif paşa – 286, 316, 328
- Yusif paşa (Bağdad bəylərbəyi) Yücel Y. – 462
- Z
- Zeynal – 72
- Zeynal bəy – 210
- Zeynal paşa (Qaraman bəylərbəyi) – 141
- Zəkəriyyə Kanakertsi – 320
- Zənbilli Ali Əfəndi – 123
- Zərrinküləh Firuz – 19, 23
- Zinət – 226
- Zur paşa – 321, 322, 324,
- Zühuri Danişman – 36
- Zülfüqar Ağsa – 331
- Zülfüqar xan (Bağdad valisi) – 185
- Zülfqar xan (Osmanlı sərkərdəsi) – 325
- Zülfüqar xan (Səfəvi eilşisi) – 285-286, 288, 290,
- Zülfüqar xan Qaramanlı – 96, 276, 284
- Zülfüqar xan Qaramanlı (Şirvan bəylərbəyi) – 297
- Zülfüqar Kiya – 332
- Zülqədəroğlu Əlaüddövlə – 67, 69, 70, 132

## Sülalə, tayfa və xalq adları

### A

Ağqoyunlu – 15, 28, 31, 36,  
38, 39, 40, 41, 42, 44, 50, 51,  
55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 65,  
66, 69, 72, 73, 78, 84, 87, 90,  
101, 102, 103, 118, 125, 133,  
136, 422, 423,

Alpout – 38, 423

Atabəylər – 30

Avar – 239

### B

Bayanduri – 56, 59, 66

Begdilli – 307

Bozulus – 38

### C

Cəlalilər – 297

Cığatay – 338

### Ç

Çepni – 38, 423

Çərkəzlər – 59, 122,

### D

Dğistanlılar – 196,

### E

Elxanilər – 25, 30

### Ə

Əfqanlar – 368, 368, 369,  
373, 374, 380, 383, 385, 387,  
388, 389, 390, 396,

Əfşarlar – 38, 417, 422,

Ənnazoğulları – 26

Ərəbgirli – 97, 286, 287, 291,

### F

Fars – 9, 16, 17, 25, 29, 30, 31,  
32, 33, 34, 125, 160, 179, 203,  
259, 324, 343, 429, 430, 431,  
432, 433, 436, 437, 440, 470

### H

Hüveyzə – 351, 352, 391,  
398, 399

### G

Gürcülər – 196, 250,

### K

Kürdlər – 20, 24, 26, 233,  
234, 237, 344,

### Q

Qacar – 38, 73, 199, 204,  
240, 246, 247, 249, 250, 251,  
264, 296, 316, 327, 388, 423,

Qaracadağlı – 38, 423,

Qaraqoyunlu – 26, 31, 38, 39, 423,

Qaramanlı – 38, 96, 276, 284, 285, 290, 297, 423,

Qəznəvilər – 30

Qızılbaşlar – 22, 28, 31-39, 41, 42, 47, 49, 50, 55-56, 58-62, 64, 67, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 82-83, 85, 86, 88, 99, 101-104, 114-116, 119, 121-126, 129, 131, 133, 137, 141-148, 150, 156, 158, 165, 169, 170, 171, 181, 183, 188, 189, 191, 196, 201, 203, 229, 232, 234, 239-248, 250-252, 254-256, 258-263, 266, 271, 287, 296, 307, 308, 313, 317, 325, 326, 331, 333, 338, 356, 357, 394, 423, 426,

## M

Mahmudi – 259,

Məmlüklər – 36, 89, 90, 91, 107, 156, 157, 187, 188

Mərvani – 26

Monqol – 192, 215

Mosullu – 51, 72, 73

Müntefik – 352

## O

Osmanlılar – 33, 36, 40-42, 52, 55-56, 58, 60, 75-76, 78, 81-82, 84-85, 90-92, 95, 97, 98, 101-102, 104, 109-111, 118-120, 123, 133, 135, 137, 139, 141-142, 146, 147, 151-152, 157, 164, 170-171, 175, 178, 180, 183, 185, 190, 192, 194, 196, 197, 199-201, 203-207, 224, 230-232, 234, 235, 236, 237-240, 242-244, 246-253, 258, 260-261, 264-265, 267, 269-272, 276, 281, 283, 292-296, 298, 300-303, 305-309, 312-314, 317-318, 322-326, 328, 330, 332, 334-338, 340-341, 351, 356, 361, 370, 372, 375-380, 382-385, 391, 393-394, 396, 397-400, 403, 408, 425-426, 440, 443, 446, 448, 450, 454,

Oğuz – 36, 41, 46, 48, 102, 436, 445, 458,

## Ö

Özbəklər – 79, 80, 89, 90, 95, 109, 120, 138, 201, 220, 265, 268, 271, 281, 285, 287, 288, 293,

P

Pornaklar – 59,  
Portuqallar – 107, 109, 111,  
187, 237, 293, 304

R

Rəvvadilər – 25, 26  
Rumlu – 38, 44, 78, 114, 143,  
145, 147, 198, 201, 209, 233,  
242, 244, 284, 297, 376, 423,  
430, 456,

S

Sədli – 441  
Səfəvilər – 3, 5-8, 10-12, 15-  
38, 42, 44-47, 56-58, 60-61,  
64-66, 74, 75, 76, 84, 85, 88-  
100, 102-104, 106-111, 115,  
117, 121, 123-125, 127-128,  
133, 135-139, 147, 153-154,  
157, 161, 165-166, 168, 170-  
171, 173-177, 179-182, 184-  
185, 190-191, 193-198, 201,  
203, 206, 208, 209, 216, 219-  
220, 222-224, 226-228, 230-  
239, 243, 245, 248, 250, 255,  
262, 263-264, 267-274, 279,  
281-282, 288, 291-292, 294,  
297, 298, 299-303, 305-306,  
309, 311, 314, 315, 317, 318-

320, 322, 325, 335-337, 340,  
344, 348-349, 353, 355, 362,  
364, 367, 369, 372, 380, 382,  
384, 385, 390-391, 396-400,  
410, 419-423, 425, 429, 430,-  
432, 434-435, 472

Səlcuqlar – 20, 26, 30, 156

Ş

Şamlu – 143, 146, 150,  
Şeybanilər – 53, 191, 201,  
286, 289, 426  
Şəddadi – 26  
Şirvanşahlar – 55, 101, 194,  
196, 239

T

Tatarlar – 244-248, 252, 309  
Teymurilər – 30  
Təkəli – 38, 52, 76, 77, 306, 423  
Türk – 30-36, 38-39, 43, 45-  
49, 53, 57, 80, 83, 88-90, 94,  
100-101, 116-117, 119, 124,  
127, 144, 152, 159, 160, 166,  
176, 179, 180, 182-184, 188,  
192, 215, 218, 221, 225, 227,  
235-236, 348-350, 353, 369,  
390, 406, 420, 422-423, 427,  
429, 431- 433, 437-446, 448,  
450-451, 453-454, 456-462



Türkman – 33-34, 38-41, 43,  
49, 57, 60-61, 69-70, 73, 85-  
86, 90, 102, 113, 141, 190,  
240, 246, 256, 269, 423

U

Ustacılar – 38, 73, 137, 143,  
146-147, 149-150, 163, 189-  
190, 209, 221-222, 225, 239,  
246, 253, 261-262, 265, 300,  
307, 315, 423

V

Varsaq – 38, 423

Z

Zülqədər 37-38, 40, 51, 67,  
69-70, 72-73, 86, 102, 132,  
142, 148, 154, 164-166, 214,  
233, 253, 255, 267, 422

## MÜNDƏRİCAT

|                                                                     |            |
|---------------------------------------------------------------------|------------|
| Ön Söz .....                                                        | 3          |
| Giriş .....                                                         | 8          |
| <b>I FƏSİL. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması məsələsi</b>     |            |
| Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında .....                       | 15         |
| 1. 1. Səfəvilər sülalənin etnik mənsubiyyəti məsələsinə dair ....   | 15         |
| 1.2. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması.                        |            |
| Şərqdə gözlənilməyən rəqib .....                                    | 35         |
| <b>II FƏSİL. XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri .....</b>       | <b>55</b>  |
| 2.1. I Şah İsmayılın II Sultan Bəyazidlə qarşılıqlı əlaqələri ..... | 55         |
| 2.2. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin səbəbləri .....                 | 88         |
| 2.3. Sultan Səlim-I Şah İsmayıl qarşıdurması.                       |            |
| Çaldıran döyüşü .....                                               | 113        |
| 2.4. Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi-Osmanlı                       |            |
| münasibətləri .....                                                 | 140        |
| 2.5. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri.                       |            |
| Amasya sülhü .....                                                  | 182        |
| 2.6. Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasından dinc                           |            |
| münasibətlərə doğru .....                                           | 208        |
| 2.7. XVI əsrin son rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri .....       | 224        |
| <b>III FƏSİL. XVII əsrdə Səfəvi-Osmanlı</b>                         |            |
| <b>qarşılıqlı əlaqələri .....</b>                                   | <b>290</b> |
| 3.1. I Şah Abbasın Osmanlı imperiyasını məğlub etmək                |            |
| siyasəti. Səfəvi-Osmanlı müharibələri (1603-1639) .....             | 290        |

|                                                                                                                        |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.2. Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Osmanlı imperiyası<br>arasında qarşılıqlı əlaqələrdə dinc dövrün başlanması..... | 337 |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

|                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| IV FƏSİL. XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı<br>qarşıdurması .....                | 354 |
| 4.1. Osmanlı imperiyasının Səfəvi torpaqlarını bölüşdürmək<br>uçrunda mübarizəsi..... | 354 |
| 4.2. 1724-cü il İstanbul sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı<br>qarşıdurması.....          | 380 |
| Nəticə.....                                                                           | 419 |
| Mənbələr və ədəbiyyat.....                                                            | 428 |
| Göstəricilər.....                                                                     | 471 |

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu

**SƏFƏVİ-OSMANLI  
MÜNASİBƏTLƏRİ**

**(Türkiyə tarixşünaslığında)**

Formatı: 60x90 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Tiraj 500 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi